

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

*Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису*

БАЛОБАНОВА ДАР'Я ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 343.2.01 (477)

ДИСЕРТАЦІЯ

ДИНАМІКА КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ
(ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ)

12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право»
«081» Право

Подається на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **Д.О. Балобанова**

Науковий консультант:

ТУЛЯКОВ Вячеслав Олексійович,

доктор юридичних наук, професор,

член-кореспондент НАПрН України,

Заслужений діяч науки і техніки України

АНОТАЦІЯ

Балобанова Д.О. Динаміка кримінального права України (теоретико-прикладне дослідження). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право (081 – Право). – Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2021.

У дисертації здійснено комплексне спеціальне наукове дослідження, в якому на основі поєднання висновків про динамічний характер кримінального права, сукупність детермінантів, які впливають на траєкторію кримінально-правової норми, та побудови оптимальної траєкторії в умовах «стійкого розвитку», вироблено систему наукових положень та обґрунтовано наукові результати, спрямовані на розв’язання проблеми побудови ефективного кримінального закону в Україні. Наукове дослідження ґрунтується на поєднанні висновків, накопичених у межах різних галузей знань (філософії, політології, соціології, психології, кримінології тощо) щодо природи «динаміки права» й уявлень щодо її реалізації в сфері кримінально-правового регулювання. У процесі перевірки консолідованої гіпотези з використанням методології юриспруденції вироблено систему наукових положень та обґрунтовано наукові результати в галузі кримінального права і кримінології, що розв’язують важливу наукову проблему, а саме побудову ефективного кримінального закону в Україні. Таку проблему пропонується вирішити на основі впровадження в правову систему України обґрунтованого в роботі концепта оптимальної траєкторії кримінально-правової норми в умовах «стійкого розвитку» динаміки кримінального права.

Також одержано наукові результати, які мають значення для науки та практики, відповідають вимогам наукової новизни. Так, встановлено, що динамікою кримінального права є стан кримінального права у просторі та часі, який може знаходитись у русі (прогрес чи регрес) або у спокою. Динаміка кримінального права наділена певною структурою, яка містить в собі: кримінальне право (як одиницю); час; простір; напрямок.

Визначено, що комплекс елементів, які утворюють одиницю, – «кримінальне право» в структурі динаміки – включає: кримінально-правову політику; кримінальну законотворчість; правозастосовну діяльність. Під часом в структурі динаміки кримінального права слід розуміти проміжок, який характеризує рух чи спокій, що описують умовне переміщення якісних і кількісних показників кримінального права, які визначають кримінальне право як в цілому, так і окремих його напрямків. Просторовою складовою структури динаміки кримінального права є територія держави, на яку поширюється кримінально-правова юрисдикція і суверенітет держави. Основними тенденціями сучасного кримінального права є одночасно пом'якшення кримінальної репресії (гуманізація кримінального переслідування шляхом декриміналізації та депеналізації) та посилення кримінальної репресії (криміналізація та пеналізація), а також включення в кримінальне законодавство України нових інститутів.

Запропоновано в умовах контролю за стійким розвитком кримінального права проміжок часу спостереження за динамікою визначати як моніторинговий період. Моніторингові періоди доцільно поділити на три види в залежності від предмету моніторингу: період поточного моніторингу – один рік; період моніторингу інновацій – квартал (три місяці); період оперативного моніторингу – один тиждень.

Встановлено, що критеріями оптимізації динаміки кримінального права є наступність та узгодженість. Під наступністю у праві слід розуміти такі, що ґрунтуються на попередньому позитивному та негативному досвіді, узагальнені уявлення про необхідну послідовність у розвитку права, базисом якого є історично сформовані і соціально обумовлені уявлення про право у відповідному суспільстві. Під узгодженістю слід розуміти якісний стан права, при якому його принципи, ідеологія, зміст та наповнення інтегровані в правову систему суспільства, в якому воно діє.

Обґрунтовано, що саме на рівні правореалізації можливий контроль за дотриманням основних вимог та стандартів розвитку кримінального права та корекції його динаміки. До основних форм контролю належать: 1. міжнародні

політико-правові акти та модельні конвенції; 2. практика наддержавних судових інституцій (ЄСПЛ, Міжнародний кримінальний суд); 3. практика національної системи органів правосуддя; 4. соціальний контроль.

Встановлено, що детермінанти динаміки кримінального права – це саме ті чинники (фактори, явища), які впливають на динаміку. Динаміка кримінального права також може виступати детермінантом для тих чи інших соціальних змін. Детермінант складається з соціальних явищ та факторів, які обумовлюють такі явища або безпосередньо пов'язані з ними. Основною ознакою детермінанта має бути його справжність, тобто наявність документального підтвердження його існування, відповідно до тих його характеристик, які вимагають реакції кримінального права.

Визначено, що детермінантами сучасної динаміки кримінального права слід визнавати: 1) позитивні девіації, пов'язані з розвитком і орієнтацією на сучасні соціальні цінності, які мають тенденцію на підтримку конформності з боку більшості населення; 2) міжнародні стандарти кримінально-правового поведіння зі злочинцями та жертвами кримінальних правопорушень; 3) ідеологію кримінального права як на світовому, так і на національному рівні; 4) безсистемну законодавчу інверсію кримінально-правових норм, під якою слід розуміти прийняття новел без дотримання наступності та узгодженості.

Обґрунтовано, що траєкторія кримінально-правової норми представляє собою одиничний елемент в динаміці кримінального права, який описує динаміку кримінально-правової норми від моменту її виникнення до зникнення. Під траєкторію норми кримінального права слід розуміти послідовність від виникнення через зміни до припинення існування усієї сукупності її елементів: гіпотези, диспозиції та санкції, які можуть відображатися в зміні не лише однієї, а низки статей КК. В межах динаміки кримінального права міститься траєкторія всіх його норм, які підкоряються напрямам розвитку такого права. Зміна траєкторії однієї норми впливає на життєдіяльність інших норм, і в залежності від такого впливу, її траєкторія позитивно чи негативно впливає на рух

інших норм: прискорює, гальмує, зупиняє або змінює конструктивний рух на деструктивний.

Встановлено, що динаміка кримінального права має формуватися технічно з позицій наступності і узгодженості на національному рівні, і, водночас, має ідеологічно відповідати правовій політиці, яка діє на глобальному (міжнародному) рівні і прийнята державою. Таку динаміку для кримінального права слід визначити як «динаміка стійкого розвитку», який наділяє її двома важливими сенсами – неможливістю замирання і стійкістю в мінливих умовах. Стійкий розвиток кримінального права має представляти собою періоди прогресивного руху та обумовленого спокою, повний комплекс яких спрямований на досягнення запланованої мети. Революційний рух кримінального права в цілому недоцільний, адже при ньому втрачатиметься наступність та узгодженість. В умовах динаміки стійкого розвитку кримінального права він може стосуватися окремих норм кримінального права, впровадження яких відповідає наступності та узгодженості.

Обґрунтовано, що оптимальна модель траєкторії кримінально-правової норми в умовах динаміки «стійкого розвитку» кримінального права представляє собою узгоджений на законодавчому, науковому та правозастосовному рівнях еволюційний або революційний розвиток нормативного закріплення певних кримінально-правових відносин.

Вдосконалено підхід до визнання головними інструментами відбиття динаміки законотворчості на правореалізації криміналізації та декриміналізації. Розвинута теорія криміналізації, за якою до підстав криміналізації слід відносити три групи підстав: 1) юридико-кримінологічні, до яких належать: а) суспільна небезпечність діяння; б) типовість та достатня поширеність форм антигромадської поведінки; в) динаміка суспільно небезпечних діянь з урахуванням причин і умов, що їх породжують; г) наявність необхідності впливу кримінально-правовими заходами; д) урахування можливостей системи кримінальної юстиції в протидії тим або іншим формам антигромадської поведінки; 2) соціально-економічні, до яких належать: а) співвідношення позитивних та негативних наслідків

криміналізації; б) наявність матеріальних ресурсів для реалізації кримінально-правової заборони; 3) соціально-психологічні, до яких належать: а) рівень суспільної правосвідомості та психології; б) історичні традиції. Лише сумарна оцінка всіх підстав криміналізації в їхньому взаємозв'язку, взаємодії та взаємопроникненні дає можливість в кінцевому результаті прийняти правильне рішення про встановлення кримінально-правової заборони.

Ключові слова: динаміка, кримінально-правова політика, гуманізація, посилення кримінальної репресії, законотворчість, криміналізація, декриміналізація, правореалізація, детермінант динаміки кримінального права, траєкторія кримінально-правової норми, оптимальна траєкторія кримінально-правової норми, концепція «стійкого розвитку».

SUMMARY

Balobanova D.O. Dynamics of Criminal Law of Ukraine (theoretical and applied research). – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The dissertation is submitted to the National University «Odesa Law Academy» for a degree of Doctor of Law in the specialty 12.00.08 – Criminal Law and Criminology; Criminal Enforcement Law (081 «Law»). – Odesa, 2021.

In the dissertation we carried out the complex special scientific research in which on the basis of a combination of conclusions about dynamic character of Criminal Law, set of determinants influencing a trajectory of Criminal Law, and construction of an optimum trajectory in the conditions of "sustainable development", the system of scientific positions is developed and scientific results aimed at solving the problem of building an effective Criminal Law in Ukraine are justified. The research is based on a combination of conclusions accumulated within different fields of knowledge (philosophy, political science, sociology, psychology, criminology, etc.) on the nature of the "dynamics of law" and ideas about its implementation in the field of Criminal Law. In the process of testing the consolidated hypothesis using the methodology of jurisprudence, a system of scientific provisions was developed and scientific results in the field of Criminal Law and Criminology were substantiated, solving an important

scientific problem, namely building an effective Criminal Law in Ukraine. It is proposed to solve such a problem on the basis of introduction into the legal system of Ukraine of the concept of the optimal trajectory of the Criminal Law norm substantiated in the work in the conditions of "sustainable development" of the dynamics of Criminal Law.

Also obtained scientific results that are important for science and practice, meet the requirements of scientific novelty. Thus, it is established that the dynamics of Criminal Law is the state of Criminal Law in space and time, which can be in motion (progress or regress) or at rest. The dynamics of Criminal Law is endowed with a certain structure, which includes: criminal law (as a unit); time; space; direction.

It is determined that the set of elements that form a unit, "criminal law" in the structure of dynamics, includes: Criminal Law policy; lawmaking; law enforcement activities. Time in the structure of the dynamics of Criminal Law should be understood as a period that characterizes the movement or calm, describing the conditional movement of qualitative and quantitative indicators of Criminal Law, which determine Criminal Law as a whole and its individual areas. The spatial component of the structure of the dynamics of Criminal Law is the territory of the state, which is subject to the criminal law jurisdiction and sovereignty of the state. The main trends of modern Criminal Law are both mitigation of criminal repression (humanization of criminal prosecution by the decriminalization and the depenalization) and strengthening of criminal repression (penalization and criminalization), as well as inclusion in the criminal legislation of Ukraine the new institutions.

It is proposed to define the period of time of observation of the dynamics as a monitoring period in the conditions of control over the sustainable development of Criminal Law. It is advisable to divide the monitoring periods into three types depending on the subject of monitoring: the period of current monitoring is one year; innovation monitoring period – quarter (three months); period of operational monitoring – one week.

It is established that the criteria for optimizing the dynamics of Criminal Law are continuity and consistency. Continuity in law should be understood as those based on

previous positive and negative experience, generalized ideas about the necessary consistency in the development of law, the basis of which are historically formed and socially determined ideas about law in society. Consistency should be understood, respectively, the qualitative state of law, in which its principles, ideology, content and content are integrated into the legal system of the society in which it operates.

It is substantiated that it is at the level of law enforcement that control over compliance with the basic requirements and standards of Criminal Law development and correction of its dynamics is possible. The main forms of control over the implementation of Criminal Law at the level of law enforcement include: 1. international political and legal acts and model conventions; 2. the practice of supranational judicial institutions (European Court of Human Rights, International Criminal Court); 3. the practice of national systems of justice; 4. social control.

It is established that the determinants of the dynamics of Criminal Law are precisely those factors (factors, phenomena) that affect the dynamics. The very dynamics of Criminal Law can also be a determinant for certain social changes. The factor is only the core of the determinant of the dynamics of Criminal Law, and the determinant itself consists of social phenomena and factors that cause such phenomena or are directly related to them. The main feature of the determinant should be its authenticity, i.e. the presence of documentary evidence of its existence, in accordance with those of its characteristics that require a reaction of Criminal Law.

It is determined that the determinants of the dynamics of Criminal Law should be recognized: 1) positive deviations associated with the development and focus on modern social values, which tend to maintain conformity on the part of the majority of the population; 2) international standards of Criminal Law treatment of criminals and victims of criminal offenses; 3) the ideology of Criminal Law at both global and national levels, because due to the change of ideologues, depending on the scale and levels of change of ideology, changes are felt and doctrine, and Criminal Law policy, and lawmaking, and, accordingly, law enforcement; 4) unsystematic legislative inversion of Criminal Law, under which, in general, and in relation to Criminal Law, in

particular, should be considered the adoption of short stories without compliance and consistency.

It is substantiated that the trajectory of the Criminal Law norm is a single element in the dynamics of Criminal Law, which describes the dynamics of the Criminal Law norm from the moment of its occurrence to its disappearance. The trajectory of the rule of Criminal Law should be understood as the sequence from occurrence due to changes to the termination of the whole set of its elements: hypotheses, dispositions and sanctions, which can be reflected in the change of not only one but a number of articles of the Criminal Code. Within the dynamics of Criminal Law contains the trajectory of all its rules, which are subject to the development of such law. Changing the trajectory of one norm affects the life of other norms, and depending on such influence, its trajectory positively or negatively affects the movement of other norms: accelerates, slows down, stops or changes the constructive movement to destructive.

It is established that the dynamics of Criminal Law should be formed technically from the standpoint of continuity and coherence at the national level, and, at the same time, should ideologically correspond to the legal policy that operates at the global (international) level and adopted by the state. Such dynamics for Criminal Law should be defined as "dynamics of sustainable development", which gives it two important meanings, which are the impossibility of extinction and stability in changing conditions. Sustainable development of Criminal Law should be periods of progressive movement and conditioned peace, the full range of which is aimed to achieve the planned goal. The revolutionary movement of Criminal Law in general is inexpedient, because it will lose continuity and coherence. Given the dynamics of sustainable development of Criminal Law, it may relate to certain rules of Criminal Law, the implementation of which corresponds to the continuity and consistency.

It is substantiated that the optimal model of the trajectory of Criminal Law in the dynamics of "sustainable development" of Criminal Law is a coordinated at the legislative, scientific and law enforcement levels evolutionary or revolutionary development of normative consolidation of certain Criminal Law relations.

The approach to the recognition of the main tools for reflecting the dynamics of lawmaking on the implementation of criminalization and decriminalization has been improved. Theory of criminalization, according to which the grounds for criminalization should include three groups of grounds, is developed. The groups of grounds are: 1) legal and criminological, which include: a) the social danger of the act; b) typicality and sufficient prevalence of forms of anti-social behavior; c) the dynamics of socially dangerous acts, taking into account the causes and conditions that give rise to them; d) the presence of the need to influence Criminal Law measures; e) taking into account the capabilities of the criminal justice system in counteracting certain forms of antisocial behavior; 2) social and economic, which include: a) the ratio of positive and negative consequences of criminalization; b) the availability of material resources for the implementation of Criminal Law prohibition; 3) social and psychological, which include: a) the level of public legal awareness and psychology; b) historical traditions. Only a summary assessment of all the grounds for criminalization in their relationship, interaction and interpenetration makes it possible to ultimately make the right decision to establish a criminal prohibition/

Keywords: dynamics, Criminal Law policy, humanization, strengthening of criminal repression, lawmaking, criminalization, decriminalization, law enforcement, determinant of dynamics of Criminal Law, trajectory of Criminal Law norm, optimal trajectory of Criminal Law norm development, concept of "sustainable development".

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА:

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Монографії:

1. Балобанова Д.О. Динаміка інституту кримінальних проступків у кримінальному праві України. *Наукове та законодавче забезпечення реалізації концепції кримінальних проступків*: монографія / за заг. ред. С.В. Ківалова, В.О. Тулякова. Одеса: Юрид. літ., 2014. С. 25-34.

2. Балобанова Д.О. Особливості процесу кримінальної законотворчості в сучасній Україні. *Теоретичні аспекти кримінальної юриспруденції*: монографія / голов. ред.: С.В. Ківалов, В.О. Туляков. Одеса: Юрид. літ., 2016. С. 65-84.

3. Балобанова Д.О. Динаміка кримінального законодавства щодо відповідальності за злочини проти правосуддя. *Правовий вплив на неправомірну поведінку: актуальні грані*: монографія / за ред. О.В. Козаченка, Є.Л. Стрельцова. Миколаїв: Іліон, 2016. С. 671-684.

4. Балобанова Д.О. Підстави криміналізації в механізмі кримінально-правового регулювання. *Сучасне кримінальне право України: наукові нариси*: монографія / за ред. Н.А. Мирошніченко, Є.Л. Стрельцова. Одеса: Юрид. літ., 2017. С. 77-92.

5. Балобанова Д.О. Динаміка кримінального права: доктринальні положення: монографія. Одеса: Фенікс, 2020. 358 с.

Наукові статті у фахових виданнях:

1. Балобанова Д.О. Використання дефініцій у кримінальному законі *Актуальні проблеми держави і права*: зб. наук. праць. Вип. 32. Одеса, 2007. С. 146-149.

2. Балобанова Д.А. Школи уголовного права в формировании уголовной политики государства. *Проблеми застосування кримінального законодавства України*. Вісник Луганського держ. ун-ту внутр. справ: спец. випуск. Луганськ, 2007. С. 3-6.

3. Балобанова Д.О. Розвиток поняття кримінальної політики *Актуальные проблемы криминологии и криминальной психологии (к 10-летию ОНЮА)*: сб. науч. статей. Одесса, 2007. С. 94-99.

4. Балобанова Д.О. Проблеми використання оціночних категорій у Кримінальному кодексі України. *Криминологія в Україні та протидія злочинності*: зб. наук. статей. Б-ка журналу «Юридичний вісник». Одеса, 2008. С. 185-190.

5. Балобанова Д.О. Аксеологічні засади теорії криміналізації. *Актуальні проблеми держави і права*: зб. наук. праць. Вип. 44. Одеса, 2008. С. 332-336.

6. Балобанова Д.О. Загальні засади теорії криміналізації. *Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць*. Вип. 47. Одеса, 2009. С. 145-148.

7. Балобанова Д.О. Історичний процес формування суспільної небезпечності діяння як підстави криміналізації. *Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць*. Вип. 54. Одеса, 2010. С. 93-98.

8. Балобанова Д.О. Щодо розуміння принципу гуманізму в кримінально-правовій політиці. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, серія «Право»*. Харків, 2012. С. 293-295.

9. Балобанова Д.О. Вплив філософії позитивізму на розвиток науки кримінального права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. № 19. Том 4. Ужгород, 2012. С. 14-17.

10. Балобанова Д.О. Загальні характеристики кримінальної законотворчості в Україні (2002-2012 рр.). *Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць*. Вип. 69. Одеса, 2013. С. 147-153.

11. Балобанова Д.О. Поняття та структурні елементи правової динаміки (на прикладі кримінального права). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. Зб. наук. праць. Вип. 6-2 том 2. Одеса, 2013. С. 67-69.

12. Балобанова Д.О. Співвідношення понять «динаміка» та «розвиток» в контексті дослідження динаміки кримінального права. *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серія «Юридические науки»*. Научный журнал. Том 26 (65). № 2-1. Симферополь, 2013. С. 150-155.

13. Балобанова Д.О. Динаміка кримінального права як об'єкт наукового дослідження: поняття та ознаки. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. Т. XIII. Одеса, 2013. С. 392-399.

14. Балобанова Д.О. Загальнофілософська категорія «розвиток» у характеристиці сучасного кримінального права. *Право і суспільство*. Науковий журнал. Дніпро, 2014. № 1. С. 144-149.

15. Балобанова Д.О. Щодо визначення загальних ознак наступності у кримінальному праві України. *Юридичний вісник*. № 2. Одеса, 2014. С. 180-184.

16. Балобанова Д.О. Співвідношення прогресу та регресу з наступністю у кримінальному праві. *Альманах права. Правовий світогляд: людина і право*. Випуск 5. Київ, 2014. С. 376-380.

17. Балобанова Д.О. Динаміка інституту кримінальних проступків у кримінальному праві України. *Юридичний вісник*. №5. Одеса, 2014. С. 188-193.

18. Балобанова Д.О. Загальні тенденції розвитку сучасного кримінального права (на прикладі деяких зарубіжних країн). *Юридичний вісник*. № 4. Одеса, 2016. С. 136-142.

19. Балобанова Д.О. Місце кримінологічної експертизи у забезпеченні законотворчого процесу. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. Івано-Франківськ, 2020. № 52. С. 3-13.

20. Балобанова Д.О. Вимір «*Sustainable development*» для динаміки кримінального права. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2020. Т. 27. С. 13-21.

Статті в зарубіжних наукових виданнях:

1. Балобанова Д.А. Взаимосвязь уголовной политики Украины и Европейского сообщества / The relationship of Ukraine's criminal policy and the European community. *Turkey – Ukraine Comparative Criminal Law Symposium - II "Legal Policy of EU Countries: Comparative Aspects"*. Ukraine, 2012. P. 241-245.

2. Балобанова Д.А. Интеграционные процессы в уголовной политике Украины. *Инновационное развитие общества в условиях интеграции правовых систем*: сб. науч. ст. Гродно: ГрГМУ, 2013 (Республика Беларусь). С. 309-313.

3. Балобанова Д.А. Характеристика способов криминализации в контексте исследования динамики уголовного права. *Актуальные вопросы борьбы с преступлениями*. Научно-практический журнал. Рязань, 2015 (Российская Федерация). № 2. С. 4-6.

4. Балобанова Д.А. Введение уголовной ответственности юридических лиц в законодательство Украины в контексте исследования динамики уголовного права.

Polis Akademiyasının Elmi Xəbərləri (Научный вестник Академии Полиции) (г. Баку, Азербайджанская Республика). 2016. №3–4. С. 41–45.

5. Балобанова Д.О. Кримінально-правова політика як рівень динаміки кримінального права: внутрішній та зовнішній аспекти. *Evropský politický a právní diskurz*. 2020. Т. 7, № 3. С. 66-72.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Балобанова Д.О. Принцип доцільності у правотворчій діяльності. *Актуальні проблеми удосконалення кримінального законодавства України: тези доп. міжвідом. наук.-практ. конф. (м. Київ, 25 травня 2007 р.)*. Київ: Київський нац. ун-т внутр. справ, 2007. С. 62-64.

2. Балобанова Д.О. Реалізація принципу соціальної справедливості в системі кримінально-правових заходів захисту прав неповнолітніх. *Ювенальна політика та ювенальна юстиція в сучасній державі: матеріали Міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 21-22 вересня 2007 р.)*. Одеса, 2007. С. 157-161.

3. Балобанова Д.О. Питання пеналізації ненадання допомоги судну та особам, що зазнали лиха в морі. *Сучасні порти – проблеми та рішення: матеріали III міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса – м. Несебър, 2009)*. С. 9-11.

4. Балобанова Д.О. Порушення системних принципів криміналізації (на прикладі ст. 150¹ Кримінального кодексу України). *Правове життя сучасної України: тези доповідей міжн. наук. конф. проф.-виклад. і аспірант. складу ОНЮА (м. Одеса, 5-6 червня 2009 р.)*. Одеса, 2009. С. 523-525.

5. Балобанова Д.О. Співвідношення понять «кримінальна політика» та «кримінально-правова політика». *Проблеми кримінального права, процесу та криміналістики: матеріали Міжн. наук.-практ. конф. Одеса 2009*. С. 22-23.

6. Балобанова Д.О. Загальна характеристика соціально-психологічних підстав криміналізації. *Сучасні проблеми правової системи України: зб. наук. праць*. Київ, 2009. С. 418-422.

7. Балобанова Д.О. Зміна понять: від політики боротьби зі злочинністю до політики протидії злочинності. *Правова політика Української держави: мат-ли*

Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 70-річчю Прикарпатського нац. ун-ту ім. Василя Стефаника. Том 2. Івано-Франківськ, 2010. С. 98-102.

8. Балобанова Д.О. До удосконалення Розділу VI Особливої частини КК «Злочини проти власності». *Сучасні проблеми правової системи України: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф (м. Київ, 28 жовтня 2010 р.)*. Київ, 2010. С. 281-283.

9. Балобанова Д.О. Щодо деяких юридико-кримінологічних підстав криміналізації. *Правове життя сучасної України: тези доповідей міжнар. наук. конф. проф.-виклад. і аспірант. складу (м. Одеса, 21-22 травня 2010 р.)*. Одеса, 2010. С. 535-537.

10. Балобанова Д.О. Впровадження інституту кримінальних проступків з погляду теорії криміналізації. *10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 13-14 жовтня 2011 р.)*. Харків, 2011. С. 152-156.

11. Балобанова Д.О. Деякі питання визначення поняття криміналізації. *Теоретико-практичні механізми розбудови правової держави: матеріали Всеукр. конф. науковців та практиків (м. Львів, 23-24 вересня 2011 р.)*. Львів, 2011. С. 45-46.

12. Балобанова Д.О. Формирование института уголовных проступков. *Юридичний вісник України*. № 33 (18-24 серпня). 2012. С. 5.

13. Балобанова Д.О. Щодо деяких аспектів гуманізації відповідальності за господарські злочини. *Правове життя сучасної України: матеріали Міжнар. наук. конф. проф.-викл. складу (м. Одеса, 20-21 квітня 2012 р.)*. Т. 2. Одеса, 2012. С. 215-217.

14. Балобанова Д.О. Значення терміну «гуманізм» в законотворчій діяльності. *Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 11-12 жовтня 2012 р.)*. Харків, 2012. С. 497-500.

15. Балобанова Д.О. Значення рішень Європейського суду з прав людини для розвитку кримінального права України. *Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини*: зб. наук. ст. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 вересня 2012 р.). Одеса, 2012. С. 374-377.

16. Балобанова Д.О. Динаміка кримінального права як об'єкт наукового дослідження. *Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталого розвитку державності та права*: матеріали Міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 30 листопада 2012 р.). Т. 2. Одеса, 2012. С. 175-177.

17. Балобанова Д.О. Динаміка кримінального права України та її складові. *Політика в сфері боротьби зі злочинністю*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ, 1-2 березня 2013 р.). Івано-Франківськ, 2013. С. 83-86.

18. Балобанова Д.О. Місце звичаю у застосуванні кримінального закону. *Правове життя сучасної України*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 16-17 травня 2013 р.). Т. 2. Одеса, 2013. С. 268-270.

19. Балобанова Д.О. Щодо новел кримінально-правового регулювання безпеки поведінки з вогнепальною зброєю. *Актуальні проблеми кримінальної відповідальності*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 10-11 жовтня 2013 р.). Харків, 2013. С. 419-422.

20. Балобанова Д.О. Особливості характерних ознак динаміки кримінального права. *Теоретичні засади та практика реалізації правової політики*: матеріали Міжн. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 26 грудня 2013 р.). Запоріжжя, 2013. С. 178-182.

21. Балобанова Д.А. Составляющие динамики уголовного права Украины. *Закон, проступок, відповідальність*: зб.наук.праць (присвячено 85-річчю д.ю.н., проф. Л.В. Багрій-Шахматова). Одеса: Юрид. літ., 2014. С. 24-27.

22. Балобанова Д.О. Впровадження інституту інших заходів кримінально-правового характеру як тенденція сучасної динаміки кримінального права. *Заходи кримінально-правового впливу: проблеми нормативної регламентації та*

ефективності застосування: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 07 лютого 2014 р.). Одеса, 2014. С. 66-68.

23. Балобанова Д.О. Особливості прояву категорії «розвиток» у сучасному кримінальному праві. *Політика в сфері боротьби зі злочинністю*: матеріали Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф. (м. Івано-Франківськ, 11-16 березня 2014 р.). Івано-Франківськ, 2014. С. 50-54.

24. Балобанова Д.О. Загальні ознаки наступності у кримінальному праві України. *Реформування законодавства України та розвиток суспільних відносин в Україні: питання взаємодії*: матеріали міжн. наук.-практ. конф. (м. Ужгород, 28-29 березня 2014 р.). Ужгород, 2014. С. 194-198.

25. Балобанова Д.О. Щодо співвідношення понять «динаміка» і «розвиток». *Правове життя сучасної України*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присв. ювілею акад. С.В. Ківалова (м. Одеса, 16-17 травня 2014 р.). Т. 1. Одеса, 2014. С. 520-522.

26. Балобанова Д.О. Тлумачення у правозастосовчій діяльності. *Про злочини та покарання: еволюція кримінально-правової доктрини*: матеріали Міжн. наук.-практ. конф., присвяч. 250-річчю трактату Чезаре Беккарія (м. Одеса, 13 червня 2014 р.). Одеса, 2014. С. 352-357.

27. Балобанова Д.О. Запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб в контексті дослідження динаміки кримінального права. *Наука кримінального права в системі міждисциплінарних зв'язків*: матер. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 9-10 жовтня 2014 р.). Харків, 2014. С. 208-212.

28. Балобанова Д.О. Напрями наступності у кримінальному праві України. *Політика в сфері боротьби зі злочинністю*: матеріали Міжн. наук.-практ. Інтернет-конф. (м. Івано-Франківськ, 11-13 березня 2015 р.). Івано-Франківськ, 2015. С. 5-8.

29. Балобанова Д.О. Вплив сутності кримінального права на його наступність. *Правові та інституційні механізми забезпечення сталого розвитку України*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15-16 травня 2015 р.). Т. 2. Одеса, 2015. С. 177-179.

30. Балобанова Д.О. Щодо основних тенденцій кримінальної законотворчості в Україні (2002-2013 рр.). *Новітні тенденції законотворчості у сфері кримінального права*: Всеукр. Інтернет-конференція [Електронний ресурс]. URL: http://onua.edu.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2399&catid=3&Itemid=139&lang=ru. С. 156-161.

31. Балобанова Д.О. Вплив міжнародних актів на динаміку кримінального права України. *Міжнародне право розвитку: сучасні тенденції та перспективи*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. [Електронний ресурс]. URL: http://intl.w.onua.edu.ua/scientific_research/conferences-of-Department/international-scientific-and-practical-web-conference-international-law-of-development-modern-trends-and-prospects-17-06-2015

32. Балобанова Д.О. Основні ідеї побудови кримінально-правової політики. *Нормативні та прикладні засади удосконалення інституту призначення покарання та інших заходів кримінально-правового впливу*: матеріали Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конференції (м. Одеса, 26-27 грудня 2015 р.) [Електронний ресурс]. URL: <http://hdl.handle.net/11300/3260>. С. 8-13.

33. Балобанова Д.О. Численність змін як ознака сучасної кримінальної законотворчості. *Політика в сфері боротьби зі злочинністю*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. Івано-Франківськ, 2016. С. 3-7.

34. Балобанова Д.О. Загальна характеристика способів криміналізації. *Теорія кримінально-правової кваліфікації як феномен української кримінально-правової доктрини*: тези доповідей та повідомлень учасників наук.-практ. конф. (м. Львів, 16 січня 2016 р.). Львів, 2016. С. 25-28.

35. Балобанова Д.О. Щодо визнання «заподіяння певної шкоди» в якості самостійної підстави криміналізації. *Протидія злочинності в Україні: кримінально-правові та кримінологічні аспекти*: матеріали Всеукр. наук.-практ. семінару (м. Миколаїв, 26 травня 2016 р.). Миколаїв, 2016. С. 6-9.

36. Балобанова Д.О. Законодавча воля та законодавча техніка у кримінальному праві. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку*

держави та права в умовах євроінтеграції: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 20 травня 2016 р.). Т. 2. Одеса, 2016. С. 180-182.

37. Балобанова Д.О. Рівні кримінально-правової політики. *Соціальна функція кримінального права: проблеми наукового забезпечення, законотворення та правозастосування*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 12-13 жовтня 2016 р.). Харків, 2016. С. 153-156.

38. Балобанова Д.О. Гуманізація чи посилення репресії – сучасні тенденції динаміки кримінального законодавства України. *Гуманізація кримінальної відповідальності та демократизації кримінального судочинства*: матеріали Міжнар. наук.-практ. симпозіуму (м. Івано-Франківськ, 18-19 листопада 2016 р.). Івано-Франківськ, 2016. С. 28-31.

39. Балобанова Д.О. Вимоги законодавчої техніки при формулюванні кримінально-правової норми. *Політика в сфері боротьби зі злочинністю*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конференції. Івано-Франківськ, 2017. С. 150-154.

40. Балобанова Д.О. Легальне тлумачення кримінального закону. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності*: тези Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 3 березня 2017 р.). Хмельницький, 2017. С. 86-89.

41. Балобанова Д.О. Гармонізація кримінального законодавства України з положеннями міжнародного права (в контексті законопроекту «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо забезпечення його гармонізації з положеннями міжнародного права»). *Морське право та менеджмент: еволюція та сучасні виклики*: матеріали XI Міжнар. наук.-практ. конференції НУ «ОМА». Вип. 11. Одеса, 2017. С. 136-138.

42. Балобанова Д.О. Зміни до Кримінального кодексу України у законопроекті «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів». *Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 травня 2017 р.). Т. 2. Одеса, 2017. С. 219-221.

43. Балобанова Д.О. Динамізм та стабільність кримінального права та законодавства як складові їх розвитку. *Політика в сфері боротьби зі злочинністю*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конференції з нагоди відзначення 25-річчя навчально-наукового юридичного інституту. Івано-Франківськ, 2017. С. 130-133.

44. Балобанова Д.О. Сучасні вимоги до законотворчості у сфері кримінального права. *Концептуальні основи кримінальної законотворчості*: матеріали Міжн. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 жовтня 2017 р.). Одеса, 2017. С. 210-218.

45. Балобанова Д.О. Порухення вимог теорії криміналізації при впровадженні кримінальної відповідальності за представництво в суді без повноважень (ст. 400¹ КК України). *Кримінальне право в умовах глобалізації*: матеріали Міжн. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 25 травня 2018 р.). Одеса, 2018. С. 75-77.

46. Балобанова Д.О. Імплементация положень Стамбульської конвенції в частині відповідальності за невиконання обмежувальних заходів. *Правове життя сучасної України*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 травня 2019 р.). Т. 2. Одеса, 2019. С. 166-169.

47. Балобанова Д.О. Класифікація кримінальних правопорушень в контексті побудови кримінального закону. *Кримінальне правопорушення: національний та зарубіжний виміри*: матеріали Міжн. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 24 травня 2019 р.). Одеса, 2019. С. 77-79.

48. Балобанова Д.О. Місце кримінологічної експертизи в процесі вирішення питання про криміналізацію/декриміналізацію діянь. *Концептуальні засади нової редакції Кримінального кодексу України*: матеріали Міжн. наук. конф. (м. Харків, 17-19 жовтня 2019 р.). Харків, 2019. С. 357-360.

49. Балобанова Д.О. Сучасний стан кримінального законодавства. *Правове життя сучасної України*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 травня 2020 р.). Т. 3. Одеса, 2020. С. 100-104.

50. Балобанова Д.О. Режими моніторингу в динаміці кримінального права. *Українська модель кримінальної юстиції: блукаючи задзеркалям: матеріали Львівського форуму кримінальної юстиції (м. Львів, 17-18 вересня 2020 р.)*. Львів, 2020. С. 5-8.

Зміст

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	24
ВСТУП	25
РОЗДІЛ 1. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДИНАМІКИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА	41
1.1. Феномен «динаміка» у праві як методологічна основа дослідження стану кримінального права	41
1.2. Динаміка та динамізм у доктрині кримінального права: герменевтичний аналіз	71
Висновки до розділу 1	100
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ДИНАМІКИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ	105
2.1. Ретроспективний огляд динаміки кримінального права на теренах України	105
2.2. Динаміка кримінального права на рівні кримінально-правової політики	130
2.3. Динаміка сучасного кримінального права на рівні законотворчості	158
2.4. Динаміка кримінального права на рівні правореалізації	190
Висновки до розділу 2	241
РОЗДІЛ 3. ДЕТЕРМІНАНТИ ДИНАМІКИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА	250
3.1. Поняття та ознаки детермінантів динаміки кримінального права	250
3.2. Характеристика детермінантів динаміки кримінального права України	265
3.3. Траєкторія кримінально-правової норми та її вплив на динаміку кримінального права	290
Висновки до розділу 3	310

РОЗДІЛ 4. ДИНАМІКА «СТІЙКОГО РОЗВИТКУ» (SUSTAINABLE DEVELOPMENT) КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ	314
4.1. Динаміка національного кримінального права у вимірі «Sustainable development» («стійкий розвиток»)	314
4.2. Оптимальна модель траєкторії кримінально-правової норми в умовах стійкого розвитку кримінального права	351
Висновки до розділу 4	373
ВИСНОВКИ	377
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	388
ДОДАТКИ	449

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

- ВС – Верховний Суд;
- ЄС – Європейський Союз;
- ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини;
- КК – Кримінальний кодекс України від 05.04.2001;
- КУпАП – Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984;
- КПК – Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012;
- КСУ – Конституційний Суд України;
- МКС – Міжнародний кримінальний суд;
- НМДГ – неоподаткований мінімум доходів громадян;
- ООН – Організація Об'єднаних Націй;
- ЦК – Цивільний кодекс України від 16.01.2003.

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Суспільні перетворення, зміна людських очікувань і соціальних цінностей спричиняють зміну підходів до розвитку права та розуміння його ролі. Динаміка кожної галузі права має своє походження, генезу та патерни змін. Кримінальне право – особливий феномен, який відображує багаторічний досвід убезпечення людей від того, що держава вважає найбільш небезпечними формами людської поведінки.

Розвиток кримінального права й окремих його інститутів відбувався завжди, але не планомірно, а стрибкоподібно: певні елементи кримінального права зазнавали поштовхів залежно від релігійних або політичних подій, змін ідеологем, інші – від рівня розвитку цивілізації. Проте, особливості динаміки кримінального права демонструють зворотній бік ставлення конкретної цивілізації до іншої, загрозованої, такої, що руйнує відносини, поведінки.

Ідея суспільної підтримки державної протидії злочинності посідає центральне місце в методології правового регулювання. Взаємозв'язки між економічними, правовими та політичними процесами у державі мають знайти їх раціональне, свідоме, адекватне відображення в кримінально-правовій забороні, яка б підтримувалась громадянським суспільством, національною та державною свідомістю, праворозумінням осіб, потерпілих від кримінального правопорушення, та, відповідно, правопорушниками і правозастосувачами.

Під час відкриття XX-го Конгресу Міжнародної Асоціації кримінального права (15 листопада 2019 р.) було звернуто увагу учасників на те, що кожен фахівець з кримінального права неминуче має замислитися над викликами, котрі наразі піддають ризику демократичні інституції та розвиток людства в цілому. Це був заклик перестати дивитися на світ «широко заплющеними очима», а побачити реальну глибину проблем: зловживання триманням під вартою; мимовільне стимулювання до насильства; культура відторгнення та ненависті; маніпулювання правом; відсутність справедливого поводження з жертвами злочинів;

гіпертрофований принцип таліону; відсутність діалогу між елітами та суспільством про криміналізацію та призначення покарання.

Кримінальне право України віддзеркалює всі світові тенденції, й особливо – зараз, в сучасному середовищі відкритого світу. У вітчизняному кримінальному праві нерідко виникають тенденції маніпулювання і сучасна кримінальна правотворчість здебільшого виконує певну політичну волю, а не враховує суспільну думку та прагнення чи побажання населення. Хоча, з одного боку, не можна не відзначити прагнення законодавця оновити відповідно до вимог часу численні нормативно-правові акти, з іншого – не завжди зміни, які вносяться (до чинного Кримінального кодексу України станом на 01.01.2021 р. різного роду зміни були внесені 223 законами та 5 рішеннями Конституційного Суду України), характеризуються послідовністю і відповідністю, що своєю чергою, призводить до проблем у практиці застосування цих норм.

Непослідовність і суперечливість змін, які досить тривалий час вносилися до Кримінального кодексу України, і, як наслідок, помилки правозастосування, які повертаються ударами по бюджету держави у зв'язку з компенсаціями за рішеннями Європейського Суду з прав людини, – це те, що зараз характеризує вітчизняне кримінальне право в умовах євроінтеграції.

Світова юридична спільнота вже тривалий час намагається виробити узагальнені підходи до розуміння фундаментальних питань теорії кримінального права, запобігання злочинності, вироблення стандартів у сфері призначення покарання та поведження із засудженими і потерпілими, які були б сприйняті усім міжнародним співтовариством, мали б глобальний характер¹. Такі процеси відбуваються, переважно, через вибудовані наукою і практикою стратегії та моделі взаємодії кримінально-правової політики, кримінального права та законодавства та правозастосування.

Наразі в Україні не існує єдиної концепції, в рамках якої ідеї кримінально-правової політики, положення науки кримінального права, кримінальна

¹Зокрема це стосується рішень і рекомендацій конгресів ООН щодо попередження злочинності та кримінального правосуддя, недопустимості нелюдського поведження та катувань, тощо.

законотворчість та застосування норм кримінального права діяли б сукупно, впливаючи одне з іншого і зворотно впливаючи.

Доцільність розгляду зазначених явищ у сукупності та з врахуванням їх взаємного впливу на процеси розвитку кримінального права відзначало багато вітчизняних вчених-кримінологів. Зокрема, тут слід зазначити значні внески в дослідження закономірностей розвитку кримінального права, зроблені Ю.В. Бауліним, О.І. Бойком, В.І. Борисовим, С.С. Босхоловим, Я.І. Гилинським, В.К. Грищуком, Н.О. Гуторовою, Т.А. Денисовою, О.О. Дудоровим, А.Е. Жалінським, М.В. Карчевським, О.В. Козаченком, О.М. Костенком, Н.О. Лопашенко, В.О. Меркуловою, А.А. Музикою, В.О. Навроцьким, М.І. Пановим, Н.А. Савіною, Є.Л. Стрельцовим, В.Я. Тацієм, М.І. Хавронюком, В.В. Шаблістим та іншими вченими. Розгляд кримінального права на мета-рівні, його філософське та соціологічне обґрунтування започаткували в своїх роботах П.Л. Фріс, В.О. Туляков, О.О. Пащенко, Ю.Ю. Коломієць. Ідеї В.О. Тулякова, зокрема щодо сингулярності та ефективності кримінального права, гібридності сучасного кримінально-правового регулювання й утворення транзитивного кримінального права, сприяли ідентифікації актуальних проблем у сфері дії кримінального права, обранню напрямів дослідження й побудові моделі оптимальної динаміки кримінального права.

Окрім цього, основою для обґрунтування висновків у площині кримінального права стали роботи таких учених, як Д.С. Азаров, А.В. Андрушко, А.М. Бабенко, П.С. Берзін, С.Ф. Денісов, В.М. Дрьомін, З.А. Загиней-Заболотенко, І.В. Козич, В.Я. Конопельський, Н.А. Мирошніченко, Ю.А. Пономаренко, М.С. Таганцев, В.П. Тихий, А.Н. Трайнін, В.І. Тютюгін, О.В. Харитонова, І.І. Чугуніков, М.Д. Шаргородський і багатьох інших науковців. Доводиться констатувати, що майже в кожному дисертаційному чи іншого роду науковому дослідженні з усіх питань кримінального права та законодавства наголошується на неприпустимості свавільної та стихійної законотворчості (яка останнім часом отримала дуже влучну назву – турборежим), неузгодженості змін, які вносяться, як з існуючим нормативним матеріалом, так й з практикою

застосування та доктриною права. Це стосується всіх галузей права, але у кримінальному праві набуває особливої значущості, враховуючи його значення як охоронної галузі, яка зачіпає найважливіші права та інтереси особи, в тому числі через суттєві обмеження свобод людини та громадянина.

Все вищесказане обумовлює необхідність виділення і розробки самостійного правового терміна, який охоплюватиме комплексне вивчення зазначених явищ. Саме в якості такого терміну пропонується використовувати словосполучення «правова динаміка». Будучи інтегрованою в загальну систему правового розвитку, вона багато в чому зумовить зміни і вдосконалення самих різних правових явищ і процесів. Розглянута через призму правової системи суспільства, правова динаміка охоплює як процеси реалізації, так і розвиток різних елементів даної системи (доктрина, законотворчість, правозастосування). Все зазначене демонструє актуальність та наукову значущість роботи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дисертація виконана на кафедрі кримінального права Національного університету «Одеська юридична академія» (далі – НУ «ОЮА») з урахуванням Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015-2020 роки, затвердженої указом Президента України від 20.05.2015 р. № 276/2015, Стратегії комунікації у сфері європейської інтеграції на 2018-2021 роки, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 25.10.2017 р. № 779-р, в межах плану НДР кафедри кримінального права НУ «ОЮА» на 2011-2015 роки «Механізм кримінально-правового впливу в умовах сталого розвитку» як складової плану НДР НУ «ОЮА» на 2011-2015 роки «Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталого розвитку української державності та права» (ДРН 0110U000671) та плану НДР кафедри кримінального права НУ «ОЮА» на 2016-2020 роки «Стан, тенденції та перспективи розвитку кримінального права у XXI столітті» як складової плану НДР НУ «ОЮА» на 2016-2020 роки «Стратегія інтеграційного розвитку України: правовий та культурний вимір» (ДРН 0116U01842). Крім того, окремі частини дисертаційного дослідження виконані відповідно до плану фундаментального наукового дослідження «Теорія

кримінальної законотворчості: концептуальні основи» (ДРН 0115U002494), яке здійснювалося у 2015-2017 роках, та «Євроінтеграційна кримінально-правова політика України» (ДРН 0118U003677), яке здійснювалося у 2018-2020 роках.

Мета і завдання дослідження. Мета дисертаційного дослідження полягає у розробленні науково виваженої ефективної концепції побудови оптимальної динаміки кримінального права, яка відповідає соціальному запиту та відштовхується від певних детермінантів, що визначають «як, чому й куди» має рухатися сучасне вітчизняне кримінальне право.

Для досягнення зазначеної мети вирішувалися такі завдання:

визначити феномен «динаміка» в праві як методологічну основу дослідження;

проаналізувати співвідношення динаміки із суміжними категоріями (розвиток, прогрес, регрес тощо) та встановити значення наступності та узгодженості як чинників розвитку права;

визначити структуру та основні властивості динаміки кримінального права;

виявити основні історичні фактори впливу на динаміку кримінального права;

встановити взаємний вплив динаміки кримінального права та кримінально-правової політики;

встановити основні механізми взаємозв'язку законотворчості та динаміки кримінального права;

з'ясувати основні сучасні тенденції та інструменти реалізації динаміки кримінального права на рівні законотворчості;

охарактеризувати динаміку кримінального права на рівні правореалізації;

виявити основні форми контролю за дотриманням вимог та стандартів розвитку кримінального права та корекції його динаміки на рівні правореалізації;

визначити та класифікувати детермінанти динаміки кримінального права;

охарактеризувати основні детермінанти сучасної динаміки кримінального права України;

визначити оптимальну траєкторію кримінально-правової норми під впливом детермінант динаміки кримінального права;

визначити види кримінально-правових норм в залежності від їх динаміки;
встановити правила впорядкування траєкторії кримінально-правової норми;
запропонувати модель динаміки стійкого розвитку кримінального права,
застосування якої було б доцільно в Україні..

Об'єктом дослідження є відносини, які виникають у зв'язку із розвитком сучасної системи кримінальної юстиції в Україні в умовах відкритого суспільства.

Предметом дослідження є теоретичні розробки та практичні рекомендації, спрямовані на побудову концепції оптимальної динаміки сучасного кримінального права України.

Консолідованою *гіпотезою* дисертаційного дослідження є система послідовних тверджень, а саме:

1) динаміка кримінального права володіє певною структурою, яка характеризується: одиницею (кримінальне право), часом, простором, напрямком;

2) рівнями динаміки кримінального права є кримінально-правова політика, законотворчість та правореалізація;

3) детермінантами сучасної динаміки кримінального права є ті чинники (фактори, явища), які впливають на неї, а саме: позитивні девіації, пов'язані з розвитком і орієнтацією на сучасні соціальні цінності, які мають тенденцію на підтримку конформності з боку більшості населення; міжнародні стандарти кримінально-правового поведіння зі злочинцями та жертвами кримінальних правопорушень; ідеологія кримінального права як на світовому, так і на національному рівні; безсистемна законодавча інверсія кримінально-правових норм (прийняття новел без дотримання наступності та узгодженості);

4) одиничним елементом в динаміці кримінального права є траєкторія кримінально-правової норми, яка описує динаміку кримінально-правової норми від моменту її виникнення до зникнення;

5) динаміка кримінального права сьогодення, в зоні балансування еволюційного і революційного впливів, має формуватися технічно з позицій наступності і узгодженості на національному рівні, і, водночас, має ідеологічно відповідати правовій політиці, яка діє на глобальному (міжнародному) рівні і

прийнята державою, – таку динаміку слід визначити як «динаміку стійкого розвитку кримінального права».

Така структура гіпотези дослідження пояснює архітектуру роботи й послідовність викладу матеріалу.

Методи дослідження. Роботу виконано з використанням філософських, загальнонаукових та спеціальних методів, що були обрані з урахуванням поставленої мети, визначених завдань, об'єкта і предмета дослідження. Фундаментальну роль у дослідженні посідає *діалектичний* метод пізнання, що дозволив виявити та діалектично розв'язати існуючі інституціональні протилежності в побудові сучасної динаміки кримінального права на різних рівнях (розділ 2). Крім того, у дисертації діалектичний метод дозволив розглянути об'єктивні правові явища як такі, що знаходяться у взаємозв'язку із соціальними, економічними і політичними процесами (розділи 1, 3, 4) тощо. *Синергетичний* метод дозволив обґрунтувати оптимальну траєкторію кримінально-правової норми (підрозділи 3.3, 4.2), а також пояснити сукупність детермінантів динаміки кримінального права (підрозділи 3.1, 3.2). *Системний метод* та метод *структурно-функціонального аналізу* дозволили дослідити положення міжнародних актів, чинний Кримінальний кодекс України 2001 р., закони, якими вносилися зміни до КК, і практику їх впровадження у їх взаємозв'язку та пов'язати їх з науковими уявленнями про розвиток кримінального права (розділи 2, 4). *Порівняльно-правовий* метод використано для виявлення неузгодженостей між нормами КК та міжнародними правилами та стандартами в сфері кримінального права (підрозділи 2.3, 3.2, 4.1). Застосування *історичного* методу дослідження правових явищ дозволило розкрити особливості динаміки кримінального права на теренах України в різні часи його існування (підрозділ 2.1). Метод *контент-аналізу* використовувався для аналізу масиву нормативних актів, якими вносилися зміни до чинного КК України, та встановлення порушення вимог законодавчої техніки (підрозділи 2.3, 2.4). Метод *юридичної герменевтики* використовувався для розуміння, тлумачення і застосування смислу нормативного-правового тексту, а також для визначення прийомів його

формулювання і сприйняття (розділи 2, 3, 4). Метод *вторинного аналізу* дозволив використати для цілей роботи результати раніше проведених досліджень у різних сферах знань (розділи 1, 4).

Застосовувалися також й інші наукові методи у їх взаємозв'язку, які разом із зазначеними вище сприяли забезпеченню всебічності, повноти й об'єктивності дослідження та істинності одержаних результатів.

Теоретичною основою дисертаційного дослідження є наукові праці з кримінального права та кримінології, а також філософії, економіки, політології, соціології, психології тощо. Так, методологічною основою дослідження є погляди на соціальну динаміку, викладені П. Сорокіним. Відповідні загальні положення роботи ґрунтуються на розробках М.Л. Злотиної, І.Т. Ісаєва, Ю.Ю. Комлева, В.Д. Морозова, Т.В. Наконечної, Н. Неновські, В.С. Нерсесянца, Ф.Н. Фаткулліна, Г.В. Швекова та інших.

Нормативною основою дисертації є Конституція України, міжнародно-правові акти у сфері кримінального права та правосуддя, Кримінальний кодекс України, акти законодавства України, а також окремі рішення Європейського Суду з прав людини.

Емпіричну основу дослідження становлять практика Європейського суду з прав людини; матеріали конгресів ООН із запобігання злочинності і кримінального правосуддя; законопроекти, супровідні документи до них та документи, що пов'язані з роботою над ними, які розміщені на офіційному сайті Верховної Ради України (контент-аналіз більш ніж 1000 одиниць інформації); матеріали узагальнень судової практики Верховним Судом (за 2016-2020 роки); дані опитування, проведеного серед академічної спільноти та практичних працівників в галузі кримінального права (всього опитано 155 респондентів (Додаток В)).

Наукова новизна отриманих результатів. Дисертація є першим в Україні спеціальним комплексним науковим дослідженням, в якому на основі поєднання висновків про динамічний характер кримінального права, сукупність детермінантів, які впливають на траєкторію кримінально-правової норми, та

побудови оптимальної траєкторії в умовах «стійкого розвитку», вироблено систему наукових положень та обґрунтовано наукові результати, спрямовані на розв'язання проблеми побудови ефективного кримінального закону в Україні.

За результатами дослідження одержано наукові результати, які мають наукову новизну:

уперше:

встановлено, що мінливий стан кримінального права у просторі та часі, що може знаходитись у русі (прогрес чи регрес) або у спокою характеризується як динаміка кримінального права. Динаміка кримінального права наділена певною структурою, яка містить в собі: одиницю; час; простір; напрямок. Комплекс елементів, які утворюють одиницю, включає: кримінально-правову політику; кримінальну законотворчість; правозастосовну діяльність. Під часом в слід розуміти проміжок, який характеризує рух чи спокій, що описують умовне переміщення якісних і кількісних показників кримінального права, які визначають кримінальне право як в цілому, так і окремих його інститутів. Просторовою складовою є територія, на яку поширюється кримінально-правова юрисдикція і суверенітет держави;

визначено, що основними тенденціями, які характеризують кримінальне право, є одночасне пом'якшення кримінальної репресії (гуманізація кримінального переслідування шляхом декриміналізації та депеналізації) та посилення кримінальної репресії (криміналізація та пеналізація), а також включення в кримінальне законодавство України нових інститутів;

запропоновано в умовах контролю за стійким розвитком кримінального права проміжок часу спостереження за динамікою визначати як моніторинговий період. Моніторингові періоди доцільно поділити на три види в залежності від предмету моніторингу (характеристики злочинності, практика застосування відповідних кримінально-правових норм): період поточного моніторингу – один рік; період моніторингу інновацій – квартал (три місяці); період оперативного моніторингу – один тиждень;

встановлено, що критеріями оптимізації динаміки кримінального права є наступність та узгодженість. Під наступністю у праві слід розуміти такі, що ґрунтуються на попередньому позитивному та негативному досвіді, узагальнені уявлення про необхідну послідовність у розвитку права, базисом якого є історично сформовані і соціально обумовлені уявлення про право у відповідному суспільстві. Під узгодженістю слід розуміти якісний стан права, при якому його принципи, ідеологія, зміст та наповнення інтегровані в правову систему суспільства, в якому воно діє;

обґрунтовано, що саме на рівні правореалізації можливий контроль за дотриманням основних вимог та стандартів розвитку кримінального права та корекції його динаміки. До основних форм такого контролю належать: 1. міжнародні політико-правові акти та модельні конвенції; 2. практика наддержавних судових інституцій (Європейський суд з прав людини, Міжнародний кримінальний суд); 3. практика національної системи органів правосуддя; 4. соціальний контроль;

встановлено, що детермінанти динаміки кримінального права – це ті чинники, які впливають на його динаміку. Детермінант складається з соціальних явищ та факторів, які обумовлюють такі явища або безпосередньо пов'язані з ними. Основною ознакою детермінанта має бути його справжність, тобто наявність документального підтвердження його існування, відповідно до тих його характеристик, які вимагають реакції кримінального права;

визначено, що детермінантами динаміки кримінального права на сучасному етапі слід визнавати: 1) позитивні девіації, пов'язані з розвитком і орієнтацією на сучасні соціальні цінності, які мають тенденцію на підтримку з боку більшості населення; 2) міжнародні стандарти кримінально-правового поведіння зі злочинцями та жертвами кримінальних правопорушень; 3) ідеологію кримінального права як на світовому, так і на національному рівні; 4) безсистемну законодавчу інверсію кримінально-правових норм, під якою слід розуміти прийняття новел без дотримання наступності та узгодженості;

обґрунтовано, що одиничний елемент в динаміці кримінального права, який описує динаміку певної кримінально-правової норми від моменту її виникнення до зникнення, доцільно визначити як траєкторію кримінально-правової норми. Під траєкторію норми кримінального права слід розуміти послідовність від виникнення через зміни до припинення існування усієї сукупності її елементів: гіпотези, диспозиції та санкції, які можуть відобразитися в зміні не лише однієї, а низки статей КК;

встановлено, що динаміка кримінального права має формуватися технічно з позицій наступності і узгодженості на національному рівні, і має ідеологічно відповідати правовій політиці, яка діє на глобальному (міжнародному) рівні і прийнята державою. Таку динаміку для кримінального права слід визначити як «динаміка стійкого розвитку». Стійкий розвиток кримінального права має представляти собою періоди прогресивного руху та обумовленого спокою, повний комплекс яких спрямований на досягнення запланованої мети;

обґрунтовано, що оптимальна модель траєкторії кримінально-правової норми в умовах динаміки «стійкого розвитку» кримінального права представляє собою узгоджений на законодавчому, науковому та правозастосовному рівнях еволюційний або революційний розвиток нормативного закріплення певних кримінально-правових відносин;

запропонована Концепція зміни системи кримінально-правового регулювання в умовах «стійкого розвитку»;

удосконалено:

визнання головними інструментами відбиття динаміки законотворчості на рівні правореалізації криміналізації та декриміналізації, результати яких виступають демонстраторами того, наскільки вдалим було використання цих інструментів на законотворчому рівні;

вчення теорії криміналізації, яка запропонувала виокремлення трьох груп підстав криміналізації (юридико-кримінологічні, соціально-економічні та соціально-психологічні) та принципів криміналізації, що обумовлюються вимогою внутрішньої погодженості права;

підхід щодо визнання усталеними нормами норм кримінального права, які історично були сформовані його доктриною і містять ознаки наступності та узгодженості, а новелами – норм, які безпосередньо (в певній редакції) виникли внаслідок законодавчих інновацій, у тому числі, ті, які були прийняті внаслідок імплементації та уніфікації норм міжнародного права.

дістали подальшого розвитку:

ідеї про те, що зусилля законодавчої влади із створення ефективного кримінального законодавства неминуче приречені на поразку за умов ігнорування історичного досвіду формування та застосування матеріального кримінального права, неналежного врахування зовнішніх обставин та розроблених наукою підстав та критеріїв;

розуміння кримінально-правової політики як первинного рівня динаміки національного кримінального права, певної системи визначених цілей, напрямків та настанов щодо його розвитку, незалежно від того, чи закріплена вона в самостійних нормативних документах стратегічного характеру, чи ні;

підхід щодо переформатування ідеологеми боротьби зі злочинністю, як основного стрижневого напрямку кримінально-правової політики останніх десятиліть, в протидію злочинності;

аналіз процесу кримінальної законотворчості за період існування чинного КК (2001-2020 рр.), який дозволив зробити висновок, що внесення змін відбувається не у послідовній логічній системі, а стрибкоподібно, та характеризується певними особливостями, тісно пов'язаними між собою;

ідеї щодо запровадження кількісних та часових обмежень щодо внесення змін до чинного кримінального закону шляхом включення до КК відповідної статті.

Особистий внесок здобувача. Дисертація виконана здобувачем самостійно, всі сформульовані у ній положення та висновки обґрунтовано на основі особистих досліджень автора.

Практичне значення отриманих результатів полягає у тому, що вони використані чи можуть бути використані у:

науково-дослідній діяльності – при здійсненні фундаментальних наукових досліджень «Теорія кримінальної законотворчості: концептуальні основи» (державний реєстраційний номер 0115U002494) (2015-2017 рр.) та «Євроінтеграційна кримінально-правова політика України» (державний реєстраційний номер 0118U003677) (2018-2020 рр.) та як основа для подальшого наукового дослідження проблем створення ефективного кримінального законодавства;

правотворчій діяльності – запропонована модель динаміки кримінального права в умовах «стійкого розвитку» та оптимальної траєкторії кримінально-правової норми може бути використана в ході кодифікації кримінального законодавства (Концепція зміни системи кримінально-правового регулювання в умовах «стійкого розвитку» (Додаток Б)), а окремі пропозиції щодо вдосконалення кримінального законодавства – у поточній правотворчості;

правозастосовній діяльності – при здійсненні аналітичної діяльності Верховним Судом (акт впровадження результатів дисертаційного дослідження в діяльність Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду №66/0/158-21 від 01.02.2021 р.), місцевими прокуратурами (акт впровадження результатів дисертаційного дослідження в діяльність Херсонської місцевої прокуратури від 01.02.2021 р.);

навчальному процесі – при викладанні навчальних дисциплін «Кримінальне право України», «Кримінальна політика» (2015-2020 рр.) та інших дисциплін, а також підготовці підручників, навчальних посібників, методичних рекомендацій із зазначених дисциплін тощо (Акт про впровадження результатів дисертації у навчальний процес Національного університету «Одеська юридична академія» від 26.10.2020 р.).

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри кримінального права Національного університету «Одеська юридична академія». Також результати дослідження були апробовані більш ніж на 40 наукових заходах, зокрема, міжнародних наукових та науково-практичних конференціях: «Актуальні проблеми удосконалення

кримінального законодавства України» (м. Київ, 25.05.2007 р.), «Ювенальна політика та ювенальна юстиція в сучасній державі» (м. Одеса, 21-22.09.2007 р.), «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 5-6.06.2009 р.; 21-22.05.2010 р.; 20-21.04.2012 р.; 16-17.05.2013 р.; 16-17.05.2014 р.; 17.05.2019 р.; 15.05.2020 р.), «Сучасні проблеми правової системи України» (м. Київ, 28.10.2010 р.), «10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн» (м. Харків, 13-14.10.2011 р.), «Теоретико-практичні механізми розбудови правової держави» (м. Львів, 23-24.09.2011 р.), «Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність» (м. Харків, 11-12.10.2012 р.), «Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини» (м. Одеса, 15.09.2012 р.), «Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталого розвитку державності та права» (м. Одеса, 30.11.2012 р.), «Політика в сфері боротьби зі злочинністю» (м. Івано-Франківськ, 1-2.03.2013 р.; 11-16.03.2014 р.; 11-13.03.2015 р.; 8-9.12.2016 р.), «Актуальні проблеми кримінальної відповідальності» (м. Харків, 10-11 жовтня 2013 р.), «Теоретичні засади та практика реалізації правової політики» (м. Запоріжжя, 26.12.2013 р.), «Заходи кримінально-правового впливу: проблеми нормативної регламентації та ефективності застосування» (м. Одеса, 07.02.2014 р.), «Реформування законодавства України та розвиток суспільних відносин в Україні» (м. Ужгород, 28-29.03.2014 р.), «Про злочини та покарання: еволюція кримінально-правової доктрини» (м. Одеса, 13.06.2014 р.), «Наука кримінального права в системі міждисциплінарних зв'язків» (м. Харків, 9-10.10.2014 р.), «Правові та інституційні механізми забезпечення сталого розвитку України» (м. Одеса, 15-16.05.2015 р.), «Нормативні та прикладні засади удосконалення інституту призначення покарання та інших заходів кримінально-правового впливу» (м. Одеса, 26-27.12.2015 р.), «Теорія кримінально-правової кваліфікації як феномен української кримінально-правової доктрини» (м. Львів, 16.01.2016 р.), «Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції» (м. Одеса, 20.05.2016 р.), «Соціальна функція

кримінального права: проблеми наукового забезпечення, законотворення та правозастосування» (м. Харків, 12-13.10.2016 р.), «Гуманізація кримінальної відповідальності та демократизації кримінального судочинства» (м. Івано-Франківськ, 18-19.11.2016 р.), «Актуальні проблеми кримінального права, процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності» (м. Хмельницький, 03.03.2017 р.), «Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє» (м. Одеса, 19.05.2017 р.), III Львівський форум кримінальної юстиції (м. Львів, 22-23.09.2017 р.) «Концептуальні основи кримінальної законотворчості» (м. Одеса, 19.10.2017 р.), «Національна безпека під охороною кримінальної юстиції: київський полілог» (м. Київ, 08.12.2017 р.), «Кримінальне право в умовах глобалізації» (м. Одеса, 25.05.2018 р.), «Кримінальне правопорушення: національний та зарубіжний виміри» (м. Одеса, 24.05.2019 р.), «Становлення та перспективи розвитку державної системи захисту критичної інфраструктури в Україні» (м. Яремче, 12-14.09.2019 р.), «Концептуальні засади нової редакції Кримінального кодексу України» (м. Харків, 17-19.10.2019 р.), «Не карою єдиною! Проблеми модернізації системи протидії злочинності в Україні: III київський полілог» (м. Київ, 15.11.2019 р.), VI (XIX) Львівський форум кримінальної юстиції (м. Львів, 16-18.09.2020 р.), «Реформування кримінального законодавства України: сучасність та майбутнє» (м. Харків, 22-23.10.2020 р.), «Актуальні проблеми кримінально-правового, кримінально-процесуального та криміналістичного забезпечення безпеки України та світу» (м. Дніпро, 27.11.2020 р.).

Публікації. Теоретичні та практичні висновки, положення та пропозиції дисертаційного дослідження викладено в одноособовій монографії «Динаміка кримінального права: доктринальні положення» (2020), чотирьох колективних монографіях: «Наукове та законодавче забезпечення реалізації концепції кримінальних проступків» (2014), «Правовий вплив на неправомірну поведінку: актуальні грані» (2016), «Теоретичні аспекти кримінальної юриспруденції» (2016), «Сучасне кримінальне право України: наукові нариси» (2017), 25-ти наукових статтях, з яких 20 наукових статей опубліковано у фахових виданнях,

перелік яких затверджено МОН України, 5 наукових статей – у зарубіжних періодичних виданнях, а також у 50-ти тезах доповідей за результатами наукових заходів.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається з переліку умовних позначень, вступу, чотирьох розділів, які містять одинадцять підрозділів, висновків, списку використаних джерел (619 найменувань) та додатків. Загальний обсяг роботи – 476 сторінок, із них основного тексту – 363 сторінки.

РОЗДІЛ 1

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДИНАМІКИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

1.1. Феномен «динаміка» у праві як методологічна основа дослідження стану кримінального права

Дослідження динаміки кримінального права як однієї з галузей права слід починати з виявлення загальних характеристик, притаманних динаміці права в цілому, з'ясування, якими складовими наповнена її структура, з тим, щоб у подальшому перейти до вивчення особливостей характеристик і елементів, важливих саме для динаміки кримінального права.

Одна з кращих вітчизняних семіотиків права, О. М. Балинська, своє дослідження починала словами: «...історії відомі так зване звичаєве (або фольклорне) право, природжене і живе право, право писане, що згодом переросло у позитивне, і навіть право наддержавної спільноти (комунітарне)» [18, с. 9]. Цивілізаційний рух обумовив перехід від табуйованих норм і догматичних настанов до надсучасних правових конструкцій. І такий перехід має свої закономірності, яким зазвичай приділяється обмаль уваги. Недослідженість закономірностей правової динаміки суттєво ускладнює всі аспекти модернізації права та передбачуваності наслідків його непрогнозованого застосування. Нехтування дослідженням динаміки права, фактично, зводить нанівець можливості коректних рекомендацій та моделювання трансформацій суспільних відносин під його впливом.

Заглиблення у будь-яку наукову проблему потребує визначення понятійного апарату, який може бути зібраний або реконструйований з використанням різних джерел, різних галузей права та нетотожних, але споріднених підходів. Отже, звернемося до основного терміно-поняття цього дослідження – феномену «динаміка права». Ця категорія здатна нести різне смислове навантаження, що

пов'язано перш за все з її загальним (філософським) сенсом. При цьому зустрічаються щонайменше два смислові наповнення цього поняття.

В літературі «динаміка» визначається: як розділ фізики, який вивчає закони механічного руху тіл і причини, що викликають цей рух [536]; стан руху, хід розвитку, зміни чого-небудь [465]; самий рух, дію, розвиток [293]. Завдяки усім цим можливим визначенням можна побачити зв'язок динаміки, розвитку та руху, тому виникає питання про необхідність з'ясування характеру цього зв'язку [45, с. 150-155].

Філософська категорія «розвиток» протягом багатьох століть привертала увагу вчених. Питанням розвитку приділяли увагу античні мислителі (Анаксимандр, Геракліт, Платон, Арістотель, Епікур та ін.), мислителі епохи Відродження (Дж. Бруно), Нового часу (Фр. Бекон, Р. Декарт, Б. Спіноза, Г.-В. Лейбніц та ін.) [162, с. 9-12]. Питання розвитку піднімали й видатні представники німецької класичної філософії: І. Кант, І. Г. Фіхте, Г. Ф. В. Гегель [162, с. 12-15].

Очевидним є фундаментальний характер аналізованої категорії, тому її дослідження потребує врахування основних принципів, законів та категорій діалектики у їх взаємозв'язку.

Самий підхід до визначень поняття «розвиток» доволі багатоаспектний, а тому характеризувати це складне поняття досить важко, навіть в літературі не завжди можна зустріти чітке визначення, переважно його характеризують через співвідношення з іншими категоріями (наприклад, рух).

Але кожна галузь наукового пізнання має власні особливості. Тому не можна погодитися з тим, що «застосування загального принципу в спеціально науковому пізнанні – це творчий процес, процес конкретизації самого принципу при збереженні його сутності» [162, с. 22]. Звідси випливає, що застосування загального поняття «розвиток» до правової сфери передбачає найбільш повне врахування особливостей останньої.

Розвиток – це істотний, необхідний рух, зміна в часі; він є нескінченним, але водночас існує кожного разу як окремий завершений процес [535, с. 308] з визначеним напрямом дії та запланованим результатом.

Поняття «розвиток» – доволі абстрактне. Воно використовується у низці міжнародних документів [124; 125], активно відображено у назвах і змістах національних правових актів України та інших країн пострадянського простору. В усіх цих документах розвиток розуміється як цілеспрямований рух: його мета в більшості випадків визначена, а в деяких документах визначеним є навіть шлях, як, наприклад, в Декларації тисячоліття ООН [125].

Саме в останньому документі визначено критерій так званого «стійкого розвитку» (*Sustainable development*), який починаючи з 2000 р. набуває якості важливішого тренду розвитку глобальних економічних ринків, національних економік і права.

Аналізуючи розвиток, доцільно використовувати так званий системний підхід, згідно з яким можливість розвитку визнається лише за об'єктивно існуючими системами [166, с. 36-42]. З урахуванням цього підходу інколи вважають, що «розвиток – це спрямована та незворотна якісна зміна системного об'єкту» [269, с. 76]. Слід виходити з того, що розвиток – не лише рух, але й зміна якостей, чи трансформація, як у випадку, наприклад, розвитку соціальних відносин.

Наведені енциклопедичні твердження демонструють розуміння розвитку як певного запланованого або передбаченого процесу руху, трансформації (у тому числі зміни якості) в просторі та часі на шляху до результату.

Розвиток ширше може розумітися і як «...послідовність таких незворотних кількісних та якісних змін відкритої системи взаємодіючих об'єктів, які складаються в загальну спрямованість змін цієї системи за власний історичний час» [255, с. 295]. Дане визначення для досліджень у галузі права виграє порівняно з попередніми, оскільки вказує також на незворотні кількісні зміни (а не лише на якісні). Останнє, мабуть, пов'язано з тим, що в якості основи було взято не системний об'єкт, а «відкриту систему взаємодіючих об'єктів». Натомість, говорячи про відкриті системи, слід враховувати, що вони не позбавлені станів сингулярності (в розумінні технічної сингулярності) [210, с.

183-191], для кримінального права зокрема, це – реальність², як виникнення моментів часу, коли процеси реалізації стають настільки складними і швидкими, що не піддаються розумінню й керуванню.

Попередній акцент щодо безперечної наявності і революційних, і непрогнозованих рухів розвитку на фоні еволюційності повною мірою охоплюється тоді, коли «...під розвитком розуміються *стійкі зміни якісного стану систем, пов'язані з переходом на новий рівень цілісності та збереженням їх еволюційних можливостей*» [261, с. 40] (курсив мій. Д. Б.). Категорія, яку намагаються розкрити в даному випадку, як і будь-яка інша є поняттям з дуже широким обсягом. Це породжує необхідність створення адекватного йому визначення, що припускає використання абстракції високого ступеня. Тому наведена думка, як і решта, носить досить загальний характер. Втім, не можна не відзначити, що вказівка на «еволюційні можливості» дозволяє підкреслити нескінченність розвитку, якщо він не штучно запланований.

Щодо права – це може означати, що правова система не є застиглою та нерухомою, – навпаки, навіть з урахуванням вагомої долі догматики і консерватизму це доволі динамічна система. Геополітичні, внутрішньодержавні, соціальні зміни постійно вносять свої корективи та потребують відповідної своєчасної реакції від законодавця – шляхом приведення правової системи в цілому та окремих її галузей (в тому числі кримінального права) у відповідність до потреб сучасності, конкретизуючи цілі розвитку тих чи інших компонентів або всієї системи.

Слід цілком погодитися з визначенням, запропонованим М. Л. Злотиною, що «у своєму конкретно-історичному змісті, стосовно аналізу конкретних систем, розвиток є процесом формування певного результату з його конкретної підстави, історичний процес самотворення об'єкту за об'єктивними законами» [162, с. 21]. Дане визначення представляється коректним і в силу того, що автор робить акцент на принципи детермінізму та історизму. Право може бути тією самою «конкретною системою», щодо якої надається це розуміння розвитку.

²Зокрема, це ж спостерігається в кримінальному праві, про що йтиметься дещо пізніше [515, с. 7].

Н. А. Савінова, аналізуючи зміст поняття «розвиток» у контексті змін суспільних відносин і трансформації злочинності під впливом інформаційного суспільства, характеризувала розвиток як позитивну динаміку [451, с. 162]. Щодо розвитку ж самого інформаційного суспільства – вона наполягала, що його розвиток, який, на наш погляд, точніше було б називати позитивною динамікою, зазвичай має ціль. На її думку, позитивна динаміка є «тією суспільно корисною метою, на досягнення якої сьогодні спрямовані зусилля світової спільноти та розвинених держав» [451, с. 162]. Фактично, автор ототожнює поняття «розвиток» і «динаміка», оцінюючи останнє як процес. Таке ототожнення, напевно, було пов'язано з відсутністю занурення в зміст поняття динаміки права, адже Н. А. Савінова в своєму дослідженні аналізувала переважно нормативні акти, які стосувалися конструювання кримінальної політики в умовах розвитку інформаційного суспільства. До речі, мовна конструкція «розвиток інформаційного суспільства» також є доказом на користь використання поняття «розвиток» у праві з точки зору його остаточної мети – в критеріях розвитку інформаційного суспільства є перелік показників [329, с. 141], які демонструють стан його досягнення.

З наведеного твердження можна зробити низку висновків.

Феноменологія «динаміки» і багатоаспектність застосування цього поняття в численних галузях знань вимагає конкретизації такого визначення стосовно права.

По-перше, динаміка не може бути конструктивною чи деструктивною. Вона є даність, яка утворюється за рахунок поєднання розвитку та спокою одного або багатьох об'єктів, які динаміка охоплює, демонструє. Якщо динаміка спрямована і в цілому досягає сукупної мети – вона конструктивна (позитивна). А якщо ні – вона деструктивна (негативна) чи відсутня («нульова»).

По-друге, поняття «розвиток у галузі права» є більш вузьким порівняно з поняттям «динаміка [галузі] права». Розвиток – завжди рух або трансформація до запланованої цілі. Керований розвиток завжди має кінцеву мету. Некерований розвиток може бути неконтрольованим, але для права він може відбивати соціодинамічні перетворення.

Розвиток може бути еволюційним і революційним. Поняття «розвиток» може застосовуватися виключно до існуючих у реальності об'єктів. Стійкий розвиток – послідовний еволюційний рух до поставленої мети, який відтворюється в позитивній динаміці галузі, якої стосується. Антагонізмом розвитку як руху є спокій. Спокій права може бути запланованим, і дотримання спокою за умови обміркованості його збереження має належати до позитивних оцінок складової динаміки права.

По-третє, рух – є характеристикою розвитку.

Всі ці висновки важливі, зокрема якщо йдеться про динаміку кримінального права, яке досить часто може ставати не самим вдалим знаряддям управління суспільством з боку влади.

Еволюційний розвиток права, в цілому, фактично може мати місце лише за відсутності кардинальних змін економічних, соціальних і політичних конструкцій, адже на зміну еволюційним – послідовним і повільним перетворенням, приходять революційні зміни, котрі активно впливають на право, прискорюючи його розвиток, ніби «підштовхуючи» його до необхідності регулювання нових суспільних відносин чи створення нових механізмів для зміни усталених відносин. Саме це ми і спостерігаємо, маючи справу з новими формами динаміки права, а в кримінальному праві за відсутності своєчасної реакції наступають стани, які самі зумовлюють додаткові зусилля для подолання аномії.

В. О. Туляков так описує наслідки станів зниження ефективності права в сучасному світі: «...у дійсності, поведінка, що відхиляється, стала нормою для значної частини населення в усьому світі, /.../ кількість злих вчинків іде по зростаючій, перебуваючи у прямій залежності від стану аномії у суспільстві, нормосвідомості громадян. І вслід за цим ми накопичуємо досвід їх покарань» [516, с. 67]. Утім, відсутність належної динаміки кримінального права в контексті ефективізації, упередження, запобігання та, навіть, нового бачення і передбачення подібних явищ, і є причиною неконтрольованих активностей злочинності і, відповідно, аномії.

Враховуючи взаємозв'язок усіх явищ в їх бутті, слід приділити увагу співвідношенню наступності в праві з прогресом і регресом як самостійними формами розвитку суспільства та його одиниць. Подібна необхідність виникає тому, що проблему прогресу і регресу можна розглядати і як загальну (досліджувану в рамках філософії), і як суто правову. Остання, безсумнівно, має місце при вивченні співвідношення правонаступництва з соціальним і правовим прогресом.

Вже саме поняття «прогрес» (від лат. *progressus*) буквально означає рух вперед, успіх [91]. Прогрес у суспільному розвитку визначається як форма розвитку суспільства в цілому або окремих його сторін, яка розуміється як поступовий розвиток суспільства за висхідною лінією [535, с. 296]. Проте соціальний прогрес можна визначати по-різному, виходячи насамперед з тієї методології, яка використовується в дослідженні. Тому необхідно зупинитися на визначенні, яке вже використовується в правовій літературі. Під соціальним прогресом можна розуміти «поступальний розвиток суспільства від нижчих шаблів до вищих» [569, с. 8]. Відзначимо також, що поняття «соціальний прогрес» і «суспільний прогрес» є тотожними.

При аналізі даної категорії необхідно враховувати, що прогрес нерозривно пов'язаний з регресом. Обидві категорії перебувають у досить складному діалектичному взаємозв'язку, в силу чого «ані до прогресу, ані до регресу розвиток зводити не можна» [78, с. 95]. При цьому обидва явища можна спостерігати і в суспільстві, яке розвивається вкрай нерівномірно. Більше того, навіть загальний огляд історії показує загасання прогресивного розвитку або навіть різні рухи назад. І тим не менш, очевидно, що в цій взаємодії діалектичних категорій провідна тенденція буде належати соціальному прогресу. Безумовно, для окремої держави регрес може означати кінець її розвитку, але ми не можемо зводити суспільний розвиток до суми розвитку окремих його частин. Очевидно, що більш-менш об'єктивну картину розвитку можна отримати, якщо спробувати представити суспільство як цілісну динамічну систему.

Говорячи про прогрес у праві, ми розуміємо набуття предметом нових сучасних якостей у часі та просторі. Відповідно, прогресивний рух і є розвитком. Антагонізмом цього поняття є регрес, який, відповідно, слід розуміти як втрату предметом необхідних якостей у просторі й часі. Наприклад, застосування норм, які захищають цінності, значення котрих втрачено внаслідок розвитку суспільства і, відповідно, нівельовано, є регресом. Регресивним можуть бути і розвиток, і спокій.

Регрес є важким і трагічним етапом розвитку суспільства, але він також є основою для подальшого прогресу. У тому числі завдяки регресу створюються передумови для подальшого прогресивного розвитку. А у зв'язку з усім вищесказаним неминуче виникає питання про характер взаємозв'язку прогресу і регресу. Думається, що він може носити двоякий характер.

По-перше, прогрес на певних етапах розвитку суспільства може змінитися регресом, і ця обставина не суперечить визнанню домінуючого положення прогресу.

По-друге, суспільний прогрес в одній сфері може означати регрес в іншій, оскільки розвиток в одному з напрямків може перешкоджати іншим напрямкам. Дане співвідношення можна спостерігати і в правовому розвитку, який взаємопов'язаний із суспільним. Наприклад, включення до Кримінального кодексу України ст. 69¹ «Призначення покарання за наявності обставин, що пом'якшують покарання» [387] призвело до того, що розмір покарання особі, яка вчинила злочин будь-якого ступеню тяжкості, за умови дотримання вимог, передбачених цією статтею (наявність певних пом'якшуючих покарання обставин, відсутність обтяжуючих покарання обставин та визнання вини), не може перевищувати двох третин максимального строку або розміру найбільш суворого виду покарання, передбаченого відповідною санкцією статті Особливої частини КК, тоді як покарання, призначене особі, яка може й вчинила менш тяжкий злочин, але не відповідає хоча б одній із зазначених умов, може перевищувати вказані обмеження [46, с. 376-380].

Думається, що можливість розгляду одного і того ж явища як прогресу і як регресу виникає внаслідок того, що «критерії суспільного прогресу, як і сам прогрес, відносні, не абсолютні» [338, с. 16], хоча в літературі й мають місце наполегливі спроби чіткого визначення цих критеріїв [188, с. 201-212].

Соціальний прогрес, будучи інтегрованим у загальний складний процес соціального розвитку, нерозривно пов'язаний з наступністю. Дана обставина була помічена К. Марксом, який, підкреслюючи значення наступності як необхідної умови суспільного прогресу, писав: «Завдяки тому простому факту, що кожне наступне покоління знаходить продуктивні сили, набуті попереднім поколінням, і ці продуктивні сили слугують йому сирим матеріалом для нового виробництва, – завдяки цьому факту утворюється зв'язок у людській історії, утворюється історія людства...» [250, с. 402].

Зв'язок розвитку з наступністю, на думку Т. В. Наконечної, «...повною мірою може бути зрозумілим лише в контексті цілісної діалектичної концепції розвитку, одним із найважливіших моментів якого вона (наступність) є» [284, с. 5].

Спадкоємний зв'язок визначається Е. А. Баллером як «...зв'язок між різними етапами або ступенями розвитку як буття, так і пізнання, сутність якого полягає у збереженні тих чи інших елементів цілого або окремих сторін його організації при зміні цілого як системи, тобто при переході його з одного стану в інший» [19, с. 7]. Схоже визначення можна знайти і в інших філософських працях: наступність визначається як «об'єктивно необхідний зв'язок між новим і старим в процесі розвитку» [535, с. 293], сутність якого полягає у збереженні тих чи інших елементів цілого або окремих сторін його організації при збереженні цілого як системи.

На рівні всіх цих аспектів має значення та знаходить свій прояв наступність у праві. Розвиток проходить якісно різні ступені та відбувається через заперечення старої якості новою. Але заперечення проявляється не в повному скасуванні та забутті, а як момент розвитку, залишаючи всі позитивні надбання. Зрозуміло,

якщо б стара якість повністю знищувалась, то про будь-який розвиток годі було б казати.

Запорукою належного рівня правового регулювання виникаючих суспільних відносин, та й, відповідно, їх охорони засобами кримінального права, є не тільки створення нових правових норм, а й певна наступність, запозичення того найкращого, що вже було створено й довело своє право на існування під час тривалого апробування. Подібний висновок свідчить про існування спадкоємних зв'язків, що передбачає необхідність їх вивчення [49, с. 180-184].

На доцільність вивчення проблем наступності в праві в цілому та безпосередньо у кримінальному праві звертали увагу такі відомі науковці – теоретики та криміналісти, як М. І. Бажанов, В. К. Грищук, В. О. Навроцький, Н. Неновські, В. С. Нерсисянц, В. Я. Тацій, Ф. Н. Фаткуллін, Г. В. Швеков та інші. При цьому не слід забувати, що дослідження особливостей наступності у праві спирається на відповідні розробки в галузі філософії та соціології (Е. А. Баллер, В. А. Ядов та ін.).

Право, безумовно, не є самою головною основою суспільного прогресу, але воно створює певні механізми, які сприяють соціальному прогресу. Варто відзначити, що докладне дослідження взаємодії права і суспільного прогресу потребує окремого дослідження, оскільки, як справедливо зауважують в науковій літературі, «проблема взаємовідносин права і соціального прогресу є надзвичайно широкою і багатоаспектною» [147, с. 6].

Досліджуючи соціальний прогрес, ми не повинні забувати про регрес. Останній носить тимчасовий характер, але і він має місце в розвитку. Отже, регрес може бути пов'язаний з наступністю. Так, у 20-х роках ХХ ст. у вітчизняному праві та законодавстві відбувалось відкидання найважливіших інститутів кримінального права (підстав відповідальності, принципу «немає злочину без вказівки на то в законі», введення аналогії, відмови від поняття вини, заміни покарання заходами соціального захисту тощо), що зумовлювалось класовими, ідеологізованими підходами, притаманними тому часові. Це наступність, причому є очевидним регресивний характер такого зв'язку, оскільки

ці інститути є суттєвими для кримінального права та забезпечують дотримання прав і свобод людини.

Отже, складний взаємозв'язок прогресу і регресу очевидний. Це дозволяє розглядати обидва явища як своєрідний фактор наступності у праві, що досить сильно впливає на неї.

При цьому слід зазначити неоднорідність структури суспільного прогресу. Для зручності дослідження можна виділяти в ньому різновиди відповідно до сфер діяльності (економіка, політика, культура тощо). Отже, можна говорити і про правовий прогрес, оскільки право поза суспільством не існує. При цьому відразу ж необхідно зауважити, що правовий прогрес, будучи детермінованим матеріальними умовами життя суспільства, має свою відносну самостійність. З цього приводу в науковій літературі відзначають, що «розвиток суспільства в цілому по висхідній лінії ще не означає сам по собі автоматичного прогресу в праві» [147, с. 6]. Звідси випливає, що правовий прогрес може запізнюватися, відставати від суспільного прогресу. Так відбувалося з внесенням змін до КК УРСР 1960 р. після набуття незалежності Україною (наприклад, кримінально-правова заборона порушення правил про валютні операції (ст. 80 КК 1960 р.) була виключена тільки у 2000 р. на підставі Закону України №1945 від 14.09.2000 р., а норма про кримінальну відповідальність за спекуляцію (ст. 154 КК 1960 р.) так і проіснувала до втрати чинності КК 1960 р. з 01.09.2001 р.). Дана обставина має значення для розгляду наступності та правової спадщини.

Отже, необхідно визначити «вагу» ролі правонаступності у правовому прогресі. Т. В. Наконечна справедливо вважає, що про правонаступність «...не можна говорити... як про джерело прогресу, проте як про умову і своєрідний двигун – можна» [284, с. 8]. Звичайно ж, ми не можемо стверджувати, що наступність є причиною правового прогресу. Але й відкидати наступність, ігнорувати її вплив на правовий прогрес було б неправильно. правонаступність в цілому сприяє правовому прогресу, слугує одним з імпульсів до його прискорення. Думається, що відсутність наступності просто зробила б неможливим існування правового прогресу. Однак співвідношення даних явищ

може бути й іншим. Наступність певною мірою залежить від волі економічно панівних верств суспільства. І якщо їх інтереси не збігаються з об'єктивними закономірностями прогресу, то наступність, яка знаходиться під впливом панівної групи людей, може перетворитися на певну перешкоду на шляху прогресу.

Слід також враховувати, що правова наступність виявляє себе і в правовому регресі, про що може свідчити вищерозглянутий приклад зі зміною доктрини та законодавства після Жовтневої революції 1917 р. При цьому співвідношення її з правовим регресом таке, що вона не є його головною причиною. Наступність може сигналізувати про регрес, однак причини його виникнення і розвитку полягають в розвитку самого суспільства.

Існує складний взаємозв'язок прогресу і регресу – це дозволяє розглядати обидва явища як своєрідний фактор наступності у праві, що досить сильно впливає на неї. Особливістю правового прогресу є те, що він може відставати від суспільного прогресу, що відбувається, якщо законодавець через значний обсяг роботи чи з інших причин не встигає вносити зміни до законодавства, які б відповідали сучасним умовам.

Таким чином, можна зробити висновок, що наступність являє собою досить складне явище й існує в багатьох сферах, в тому числі і в правовій. Однак характеризуючи її, не можна не відзначити кілька спільних рис, її загальних ознак (властивостей), притаманних наступності в будь-якій сфері людського буття.

Наступність наділена універсальністю. Ця властивість впливає вже з того, що наступність є одним із аспектів розвитку, який своєю чергою пронизує буття. Не становить винятку і право. Універсальність наступності стосовно права означає не тільки те, що вона присутня у праві на всіх етапах його розвитку, – це також означає, що вона присутня і в інших соціальних регуляторах. У зв'язку з цим слушним є зауваження П. М. Галанзи, який, аналізуючи виникнення і розвиток права і відзначаючи співіснування різних соціальних норм, вказував на тривалу відсутність диференціації між правом, моральністю і релігією [97, с. 40; 168, с. 27]. Визнання особливо тісного переплетення зазначених норм на ранніх етапах розвитку суспільства означає, що правонаступність пронизувала всю

нерозривну сукупність соціальних норм, виходячи за рамки простої наступності в праві.

Проте універсальність зовсім не заперечує, що «наступність у праві – категорія конкретно-історична» [569, с. 15]. Присутня на конкретній стадії розвитку суспільства, вона неминуче набуває певних відмінних рис і особливостей. Так, М. І. Бажанов зазначав, що в історії радянського кримінального права відмова від наступності закінчувалась або мовчазним визнанням положень традиційного права при словесній декларації «сдачи его в архив истории», або зрештою завершалась закріпленням у законі основних інститутів кримінального права, які спочатку були відкинуті [17, с. 456].

Вже укладачі Керівних засад з кримінального права РРФСР 1919 р. (у 1920 р. вони були впроваджені на території України постановою українського уряду), проголошуючи ідею повного зламу державних і правових інститутів дорадянської Росії, тобто відкидаючи (виходячи з марксистсько-ленінської доктрини) наступність між «старим» і новим правом, водночас закріпили такі важливі інститути «колишнього» права, як вікову осудність, замах, необхідну оборону, деякі положення співучасті, умовне засудження, територіальний принцип дії кримінального закону тощо. Ідеологізовані постулати не мали можливості скасувати ці інститути, які знайшли відображення в законі та продовжували діяти. Надалі в Кримінальних кодексах 1922 та 1927 рр. ці інститути за своєю характеристикою та законодавчим описом все більше наближалися до традиційного кримінального права, хоча стверджувалось, що вони зовсім інші, принципово протилежні цьому праву, характеризують кримінальне право «нового», соціалістичного типу [17, с. 456-457].

По-друге, наступність має таку рису, як об'єктивність. Стосовно соціальних явищ дана властивість набуває своїх особливостей. За справедливим зауваженням Е. А. Баллера, «...наступність у суспільному житті не може бути зрозуміла поза аналізу свідомої діяльності людей» [19, с. 14]. У процесі розвитку суспільства і пов'язаних з ним явищ так чи інакше виявляється діяльність конкретних

особистостей. Останні ставлять перед собою цілі й завдання і намагаються перетворити адекватно їм дійсність, що їх оточує.

Так, кримінально-правова заборона може бути успішно реалізована тільки за неодмінної умови – якщо існуючі об'єктивно потреби суспільства в кримінально-правовому регулюванні, пройшовши крізь волю законодавця, адекватно відібуваються в оцінці тих або інших діянь як злочинних і кримінально караних.

Об'єктивна потреба в кримінально-правовій забороні не може «перелитися» у кримінально-правову норму безпосередньо, минаючи волю законодавця. Правостворюючі фактори відображаються в правосвідомості законодавця, і лише переломившись в останньому втілюються в кримінально-правові норми. Отже, зазначені фактори, перш ніж перетворитися на норму права, повинні пройти через інтелектуально-вольовий фільтр законодавчої оцінки. Суб'єктивізм же законодавчої оцінки породжує не тільки певну свободу у визначенні кола злочинів, але й можливість неадекватного вираження в законі характеру й ступеня суспільної небезпеки діянь, що підлягають криміналізації.

Однак зведення всього ходу суспільного розвитку до волі окремих осіб означає ігнорування об'єктивних законів суспільного розвитку. Абсолютизація волі може привести до волюнтаризму, але й сліпе підпорядкування законам розвитку, ігнорування окремих особистостей, призведе до іншої крайності – фаталізму. Думається, що тут необхідно виходити з діалектичного взаємозв'язку випадковості та необхідності. Наступність визначається багатьма факторами, серед яких присутні об'єктивні закономірності і людина (не як абстрактна фігура, а як особистість з власними інтересами).

По-третє, наступність слід співвідносити з повторюваністю. Необхідно відзначити, що в літературі існує кілька позицій з даного питання.

Наприклад, Е. А. Баллер пише про повторюваність як про частковий прояв наступності [19, с. 8]. Таким чином, проблема їх співвідношення зводиться до співвідношення часткового і загального. Даний підхід зустрічає певні заперечення.

Так, Б. М. Кедров пропонує розуміти під повторюваністю «...не просто зв'язок і наступність у ході розвитку... а якраз навпаки – відтворення того, що перед цим було перервано, або припинено, що зникло, а потім виникло знову в тому ж або перетвореному вигляді і почало свій повторний рух у тому ж порядку» [181, с. 4]. Це визначення висловлює прагнення автора до розмежування даних понять, що представляється можливим на підставі виділення двох головних ознак повторюваності. Це, «по-перше, дискретність, переривчастість процесу, і по-друге, повернення до вихідного пункту... іншими словами, відтворення в тій чи іншій формі того, що було пройдено раніше» [181, с. 4].

Так, у 20-х роках ХХ ст. у вітчизняному праві та законодавстві відбувалося відкидання найважливіших інститутів кримінального права, що зумовлювалось класовими, ідеологізованими підходами, притаманними тому часові. Це стосувалося, в тому числі, певної відмови від поняття вини та заміни покарання заходами соціального захисту. Тільки наприкінці 40-х – на початку 50-х років минулого століття в доктрині почали відмовлятися від помилкових суджень і говорити про осудність, вину, покарання як про необхідні інститути кримінального права. Рішучий перелом відбувся в 1958 р., з прийняттям Основ кримінального законодавства СРСР та союзних республік та КК УРСР – в 1960 р. Відбулося повернення до тих інститутів, що є суттєвими для кримінального права та забезпечують дотримання прав і свобод людини, – як особи, що притягується до кримінальної відповідальності, так і потерпілої від злочину.

Якщо перша точка зору здається дещо однобічною, то друга може бути визнана досить повною, оскільки дозволяє уникнути змішування понять наступності та повторюваності. Проте, ґрунтуючись на вищенаведених судженнях, можна зробити висновок, що наступність і повторюваність – категорії різні, але ніяк не ізольовані одна від одної. Тому досить плідною можна вважати думку, за якою повторюваність і наступність необхідно розглядати «...як дві самостійні, з перехресними обсягами, гранично широкі філософські категорії, що відображають глибинні сутнісні сторони процесу історичного розвитку: його цілісність, інтегральний характер, спрямованість, структурність і т. п.» [261, с. 88-

89]. Думається також, що не слід абсолютизувати те чи інше явище, оскільки в такому випадку можлива абсолютизація або лінійного, або циклічного розвитку.

Правонаступність сприяє прогресу в праві, будучи його своєрідним «двигуном», але не причиною. Водночас слід врахувати, що правова наступність виявляє себе і в правовому регресі, вона може сигналізувати про нього, однак причини його виникнення і розвитку лежать в розвитку самого суспільства.

Під наступністю у праві слід розуміти такі, що ґрунтуються на попередньому позитивному та негативному досвіді, узагальнені уявлення про необхідну послідовність у розвитку права, базисом якого є історично сформованій соціально обумовлені уявлення про право у відповідному суспільстві. Узгодженість – це, відповідно, якісний стан права, при якому його принципи, ідеологія, зміст і наповнення інтегровані в правову систему суспільства, в якому воно діє.

Як писав І. Л. Честнов, «неможливість виключно раціональної трактовки стабільності соціальних відносин і процесів зумовлює розгляд образу права як динамічної структури, що послідовно відтворює старі та формує нові правила поведінки. При цьому становлення права “забезпечується трансляційною та селективною функціями культури” (правової культури)» [561, с. 33]. Таким чином конструктивна, нейтральна та деструктивна динаміка права має сукупну цілісну траєкторію, яка не переривається, але може переходити в різні фази. Поліструктурність динаміки права, її багатогранність дозволяють включити в неї досить широке коло явищ (наприклад, прогрес, регрес, наступність тощо).

Говорячи іншими словами, динаміка права як феномен, що є системним поєднанням взаємозалежних компонентів, які діють в умовах нестабільного середовища (мінливого суспільства), – ніколи не може бути «нульовою». Водночас, вона і не завжди повністю може перебувати у станах розвитку або спокою: певні складові права розвиваються стрімко, а інші перебувають у стані еволюційного розвитку або лишаються у спокої [34, с. 144-149].

Розвиток права – це складова динаміки, а він завжди – рух. Еволюційний або революційний рух «виступає як єдність протилежностей спокою (стійкості) і зміни» [214, с. 61]. При цьому бажано врахувати, що діалектика руху передбачає

абсолютний характер руху і відносність спокою [214, с. 61], важливість якого полягає в закріпленні, фіксації результатів зміни. В іншому випадку було б складно говорити про стійкість об'єкта. Саме тому не явища розвитку чи спокою носять об'єктивну цінність з точки зору оцінок трансформацій права в суспільстві, а його динаміка, яка може оцінюватися як опис «життя» права, траєкторії його в мінливих умовах. Іншими словами, це – часово-просторовий опис «життя» права, характеристика його станів і напрямків трансформацій у часі й просторі.

Поняття «розвиток» при цьому дуже вагомо впливає на характеристики динаміки права, хоча дані категорії відрізняються одна від одної. Динаміка не зводиться й до зміни, оскільки остання може носити різний характер, а розвиток – лише один із демонстраторів динаміки, і саме він до змін і призводить. Поряд з ним динаміка поглинає й такі категорії, як спокій або деструкція.

Тому здається найбільш доцільним розглядати динаміку права не як сторони розвитку, як пропонує А. Р. Губайдуллин [112, с. 11], а в якості цілісної системи, котра включає і розвиток, і спокій, і деструкцію правових приписів.

Доцільність цього твердження підкріплюється поглядом на взаємозв'язок змін у суспільстві та в праві. Суспільство як складна система перебуває в постійній динаміці, але не завжди в стані розвитку [215, с. 115-117, 136-137]. І при цьому звичаєва, а з часом правова система існувала, видозмінювалася, рухалась, завмирала, знову рухалась, але завжди була наявна її динаміка.

В якості прикладу взаємозв'язку динаміки і розвитку, корисного для бачення цих категорій у праві, можна навести вплив ісламської релігії на ісламське право. Так, становлення ісламського права пов'язано з появою основоположних джерел ісламської релігії, які одночасно є й джерелами ісламського права. Ісламське право з точки зору його походження необхідно розглядати не як результат діяльності людини, а як божественне одкровення, надане Аллахом через його пророка Мухаммада [64, с. 278], яке зберігається вже протягом чотирнадцяти століть. Наступне посилення догматизму мусульманського права по суті означає наявність розвитку в межах правової динаміки. При цьому не можна сказати, що

розвиток взагалі зник, – лише загальмувався, але ж від цього динаміка не зникла. Безумовно, розвиток в ісламському праві існує, але він доволі повільний або переходить у спокій, хоча і те й інше відображається в загальній динаміці відповідного права. Розвиток «гальмується» наявними релігійними приписами Корану і Сунни, що інтерпретовані у Шаріаті, а відбувається у Фікх, який і є доктриною права в ісламському світі, і вже на його тлі був вибудований Кіяс і система Усуль аль-фікх. Отже, динаміка як система в ісламському праві присутня, хоча розвиток мусульманського права базується не на нових приписах, а інтерпретується у Усуль аль-фікх відповідно до Фікх і Кіяс, побудованих на основі законів Шаріату, які, відповідно, базуються на Корані та Сунні. При цьому слід згадати, що з першої половини ХІХ ст. зазначені норми діють лише в судах шаріату, а суспільні відносини регулює законодавство, переважно запозичене з країн Європи, що саме й демонструє сучасну динаміку ісламського права.

Наведений приклад демонструє нелінійність правової динаміки, її складний циклічний характер, наявність у ній різних видів і руху, і спокою. Й хоча в літературі на сучасному етапі відзначається підвищення розвитку інтенсивності різних правових динамічних процесів (особливо в частині законотворчості), слід виходити з того, що правова динаміка обумовлена особливостями суспільного розвитку, який не є лінійним або одновимірним [112, с. 12]. Лінійною та одновимірною не може вважатися і динаміка права, яка на стани розвитку або спокою суспільства відповідає реакцією власних компонентів.

Отже, динаміка права є віддзеркалюванням динаміки суспільства, відносини в якому регулює право, і тому на стани розвитку або спокою суспільства відповідає власною реакцією.

Розуміння права як соціального явища тягне за собою врахування людини (особи), здатної впливати на визначення напрямів його розвитку. Звідси розвиток права набуває об'єктивно-суб'єктивного характеру. Вже неодноразово наголошувалося, що формування законодавства відбувається шляхом проходження крізь свідомість законодавця і причетних до законотворчості осіб, та багато в чому є відображенням уявлень останніх про доцільність

криміналізації/декриміналізації, пеналізації/депеналізації діянь, встановлення інших правових положень, – це знаходить підтвердження майже кожного разу при ухваленні законів та інших нормативних актів.

Саме функцію законодавчої техніки вбачають в оформленні законодавчої волі (волі держави). Коли йдеться про мову закону, також підкреслюється, що вона повинна адекватно передавати зміст правових норм або (що, начебто, те ж саме) адекватно відбивати волю законодавця.

Але воля законодавця й зміст права – різні явища. Законодавча воля визначає сутність правового рішення, являє собою задум творця норми, який він хоче втілити в змісті права. Втілення цього задуму також не позбавлено технічного субстрату, як і процес зовнішнього оформлення права. Законодавча воля повинна бути, зокрема, несуперечливо виражена не тільки у формі права, але й у його змісті (скажімо, санкції у КК мають бути внутрішньо узгоджені).

Ефективність застосування правової норми, звичайно ж, залежить від законодавчої техніки, від того, наскільки майстерно вироблено зміст і форму даної норми [426]. Однак головним чином її ефективність визначається суттю, тобто сутністю правової норми: тим, наскільки відповідає реаліям законодавча воля. Кримінально-правові приписи, не обумовлені соціально потребою (такі, що не відповідають соціальній обумовленості [315, с. 18]), є «мертвонародженими». Так, за рекомендацією Г. Спенсера, законодавцю треба «перш ніж втручатися в соціальні процеси, досконало їх вивчити» [470, с. 134]. В науковій літературі навіть зустрічаються пропозиції запровадити такий вид виняткового кримінально-правового заходу, як політико-правове рішення [273, с. 115-118].

Отже, цілком мислиме створення норми права, досконалої з погляду законодавчої техніки, але це не є запорукою її ефективності на практиці. Так, багато приписів КК 2001 р. можна нескінченно «шліфувати», підвищуючи рівень технічної досконалості їхнього змісту й форми, однак від цього їх ефективність може не змінюватися. Технічна досконалість не є запорукою ефективного права, якщо воно не відповідатиме людським уявленням про добро й справедливість, дозволятиме вбивства й грабежі, зґвалтування і торгівлю людьми.

Сформувавши свою волю, законодавець за допомогою різних технічних засобів і прийомів намагається адекватно відбити її в змісті. В результаті воля трансформується в ядро правового змісту, стає його сутністю. Таке опосередкування проявляється в «переході» думки законодавця в юридичні формули, в її послідовному втіленні в правила поведінки, в узгодженні між собою взаємозалежних правових норм і т. д.

До речі, саме розвиток права характеризується зміною юридичної техніки. Це – самостійна технічна складова, яка покладається на сучасну семіотику права [18]. Видається, що можна казати як про її вдосконалення, так і про занепад, деградацію.

З одного боку, сучасні доктринальні розробки дозволяють законодавцю ухвалювати все більш технічно досконалі закони, але, на жаль, аналіз ухвалених нормативно-правових актів і численних проєктів з різних питань дозволяє зробити висновок, що законодавець не просто не бере їх до уваги, а інколи навіть йде всупереч їх вимогам.

Аналіз правового розвитку є неможливим без врахування соціального та правового прогресу, досягнень наукової думки та запровадження певних законодавчих інститутів, які використовуються в інших розвинених країнах. Не даючи жодних оцінок цим інститутам, в якості таких для вітчизняного розвитку можна назвати розробки щодо кримінальних проступків, кримінальної відповідальності юридичних осіб, заходів кримінально-правового характеру, відмінних від покарання, а також узгодження їх із системою вітчизняного кримінального права та всією правовою системою. Тут доцільно звернути увагу на «процес взаємопроникнення таких тенденцій у розвиток права, як інтеграція правових норм та їх диференціація» [255, с. 337]. Вочевидь, що в праві з'являються нові норми (інколи на стику старих норм), серед яких, крім вже названих, можна відзначити норми про особливості кримінальної відповідальності службових осіб юридичних осіб приватного права та осіб, які надають публічні послуги. Їх дослідження є неможливим без врахування зарубіжного досвіду, де вони вже існують протягом значного часу.

Не можна оминати увагою і той факт, що розвиток права відображає зміну співвідношення класового та загально-соціального аспектів сутності права. Історія вітчизняного кримінального права знає приклади, коли в наукових дослідженнях та законодавстві навіть безпосередньо підкреслювався класовий характер кримінального права та кримінально-правової політики. Так, М. Д. Шаргородський констатував, що «в кримінальному праві знаходить свій прояв воля пануючого класу... Злочин та покарання, вивчення яких є основним змістом науки кримінального права, є явищами класовими» [568, с. 35, 59]. Представники класового підходу зазначали, що поняття злочину не було єдиним для всіх суспільно-економічних формацій, воно змінювалося зі зміною цих формацій, з перетворенням економічного ладу суспільства, зі зміною його класової структури [524, с. 53]. Однак поняття злочину, що є невід'ємною частиною кримінально-правової політики, завжди відповідало інтересам панівного класу, що давало підставу М. І. Скрипнику у своїй роботі висловлювати думку, що «...кожна кримінальна політика, яка проводиться тим чи іншим класом, який панує в державі, є проявом того класу, який в цієї державі панує та за допомогою цієї кримінальної політики свої інтереси захищає й проводить» [464, с. 12-13].

В літературі можна зустріти вказівку на те, що «одним з джерел і рушійною силою розвитку права виступають протилежно спрямовані тенденції стабільності та мінливості» [255, с. 337]. Безсумнівно, що право, регулюючи суспільні відносини, повинно володіти певною стабільністю. Але ті ж самі суспільні відносини не є раз і назавжди наданим абсолют, вони або змінюються, або припиняють своє існування, або з'являються їх нові різновиди. Отже, право повинно змінюватися адекватно суспільним відносинам, а не за примхами законодавця, коли він, керуючись миттєвими приводами, вносить зміни до кримінального законодавства, не узгоджуючи їх з розробками в галузі законотворчості та законодавчої техніки, про що вже йшла мова раніше.

Варто зазначити, що динаміка притаманна будь-якому об'єктові буття, але в кожній сфері (природній чи соціальній) вона набуває власних особливостей.

Соціальна динаміка як різновид загальної динаміки також є неоднорідною, оскільки проявляє себе в різних сферах соціального буття. Тому доцільним є виокремлення політичної динаміки та економічної динаміки. Виокремлення правової динаміки обумовлено існуванням в суспільстві правової системи. При цьому в науковій літературі відзначається соціологічний аспект правової системи, тобто її вивчення «у взаємодії з економічною, політичною, ідеологічною, моральною, культурною та іншими суспільними системами» [257, с. 22]. Таким чином, правова динаміка тісно пов'язана з політичною, економічною та іншими різновидами соціальної динаміки.

Такий зв'язок підтверджується історичним контекстом. Циклічно-поступовий шлях розвитку був характерний для дореволюційної Російської імперії, але внаслідок Жовтневої революції 1917 р. відбувся докорінний злам правової системи. Те ж саме можна сказати про період створення незалежної держави України після розпаду СРСР (90-ті роки ХХ ст.). Трансформація соціальної структури спровокувала активізацію правової динаміки, оскільки новий тип відносин потребував іншого права, здатного їх врегулювати.

Водночас не можна не відзначити певну автономність соціальних динамічних процесів. Зміни економічної та політичної динаміки не завжди зумовлюють автоматичні зміни правової динаміки, оскільки правовий прогрес і наступність не завжди співпадають з прогресом і наступністю в економічній та політичній сферах. Але певні й досить суттєві зв'язки існують.

Такий висновок видається обґрунтованим унаслідок того, що в літературі деякі види соціальної динаміки вже ставали об'єктами різного роду досліджень. Наприклад, К. А. Єгоров відзначає, що «політична динаміка характеризує основні напрями політики держави» [139, с. 7]. Ще раніше таку позицію сформулював Ф. М. Бурлацький, який запропонував аналогічне трактування політичної динаміки, але при цьому зазначив, що «поняття *динаміка* використовується й у більш широкому сенсі, як характеристика будь-якого процесу в цілому» [80, с. 140].

Динаміка розвитку будь-якого соціального явища, у тому числі й права, пов'язана зі свідомою діяльністю людей [332, с. 144]. Це відрізняє її від динаміки у природному середовищі. Очевидно, що й різні напрями соціального та правового розвитку, що визначаються метою певної соціальної системи, мають відрізнятися різним ступенем інтенсивності розвитку. Не може співпадати динаміка розвитку суспільства в Україні та США.

Специфіка правової динаміки багато в чому визначається особливостями правової системи як соціального явища. У правовій системі необхідно вбачати не тільки елементи, що відображають статику, а й різного роду процеси (правотворчість, правозастосування), які надають цій системі динамічного характеру. Для того, щоб відповісти на питання, чи можна ці процеси визнати проявами динаміки, необхідно дослідити наступний аспект розуміння правової динаміки.

Правову динаміку можна розглядати крізь діяльність і функціонування правової системи. Це пов'язано з тим, що в науковій літературі правову систему пропонується розглядати не тільки як «арсенал юридичних засобів», але й як цілісний комплекс взаємозалежних і погоджених явищ і процесів, які постійно відтворюються й використовуються людьми та їх організаціями (у тому числі державою) як суб'єктами права для досягнення приватних і публічних цілей, забезпечення правопорядку [463, с. 324]. Таким чином, правова система розпадається на два блоки: статичний і динамічний. Саме останній при цьому можна характеризувати за допомогою категорій «діяльність» і «дієвість».

Слід підкреслити, що не можна розглядати правову динаміку лише через дію права чи окремих елементів правової системи, або зводити її виключно до правових процесів. Правова динаміка являє собою характеристику всієї правової системи.

В науковій та навчальній літературі існують численні позиції стосовно загального розуміння правової системи, тому доцільно зупинитися на деяких із них. Так, В. Н. Карташов вважає, що в науці немає більш-менш чіткого визначення поняття «правова система суспільства», а сама ідея правової системи

суспільства ще з 80-х років минулого століття слугувала певним компромісом між прихильниками вузького та широкого розуміння права [172, с. 45]. Але при цьому він надає власне бачення цієї проблематики, за якого під правовою системою суспільства «...слід розуміти єдиний комплекс органічно взаємопов'язаних і взаємодіючих між собою правових явищ (права, правосвідомості, юридичної практики тощо), за допомогою якого відбувається цілеспрямований вплив на поведінку людей, їх колективів та організацій та юридичне забезпечення (обслуговування) різноманітних сфер суспільного життя» [172, с. 49]. Розглядаючи питання реалізації кримінальним правом своєї охоронної функції, Н. О. Гуторова наголошує, що «система кримінального права є соціальним утворенням, яке входить до системи більш високого рівня, – правової системи держави. В межах таких зв'язків відбувається взаємодія із системами інших галузей права, особливе місце в якій посідає взаємодія з галузями, що регулюють охоронювані кримінальним правом суспільні відносини» [114, с. 33].

Привертає увагу також визначення, надане В. В. Сорокіним, на думку якого «...правова система є цілісний комплекс правових явищ та процесів (позитивне право, правотворення, реалізація права, правосвідомість), які складаються внаслідок їх взаємозв'язку й взаємодії та характеризують юридичний вплив на суспільне життя» [467, с. 186]. В цьому визначенні підкреслюється значна роль правових процесів у трактуванні правової динаміки.

Складність створення дефініції правової системи обумовлюється як складністю самої правової системи, так і різноманітністю правових систем, що існують в світі.

Запропоновані визначення дозволяють говорити про можливість співвідношення правової системи та правової динаміки. Про це свідчать й ознаки правової системи (динамізм, цілеспрямованість, адаптивність, стабільність, відкритість, ієрархічність тощо) [172, с. 49-53].

Але визнання за правовою системою якостей цілісної динамічної системи обумовлює необхідність визначення структури правової системи суспільства.

Деякі дослідники прямо вказують на те, що розуміння правової системи повинно відображати такі категорії, як «правозастосування» [458, с. 236]. Інші вчені підкреслюють охоплення правовою системою процесів правотворення та правореалізації [339, с. 37]. Таким чином, існування правової системи суспільства є неможливим без наявності цих правових процесів, які відображають динамічний аспект правової системи [493, с. 409].

Дослідження правової динаміки неминує ставить питання про її структуру, яку можна розглядати з декількох позицій. По-перше, структуру правової динаміки можна розглядати крізь призму елементів правової системи. По-друге, є доцільним пізнання її структури крізь призму загального процесу правового розвитку, який включає в себе велику кількість зв'язків, явищ і процесів (прогрес, регрес, повторюваність, наступність тощо).

Правова динаміка не тотожна правовому розвитку, але являючи собою його певний стан, вона охоплює ті явища, які включені в механізм правового розвитку. Ця обставина має велике значення при співвідношенні розглядуваної правової категорії з низкою інших понять, і насамперед з наступністю. Крім того, при такому підході можна говорити і про те, що вагоме значення мають генетична й часова структури правової системи суспільства, тобто ті, які відбиваються на її розвитку.

Отже, для розуміння структури правової системи суспільства необхідно виокремити її елементи. Є. Л. Стрельцов зазначає, що «...система права є об'єктивно зумовленою системою суспільних відносин, внутрішньою структурою права, яка складається зі взаємозалежних норм, логічно розподілених за галузями, підгалузями та інститутами» [482, с. 64]. Вчений підкреслює, що система права має так звану структурну різноманітність, яка складається з неоднакових за змістом і обсягом структурних елементів, які логічно об'єднують, розташовують нормативний матеріал у певній функціональній спрямованості [482, с. 64].

Так, деякі вчені в структурі правової системи виокремлюють три групи правових явищ:

– «юридичні норми, принципи та інститути (нормативний бік)»;

- «сукупність правових установ (організаційний бік)»;
- «сукупність правових поглядів, уявлень, ідей, властивих цьому суспільству, правова культура» [494, с. 437].

Ю. А. Тихомиров вважає, що в правовій системі слід виокремлювати чотири групи елементів:

- праворозуміння,
- правотворчість,
- правовий масив,
- правозастосування [497, с. 9].

О. Ф. Скакун та інші вчені називають п'ять підсистем, виражених через власні компоненти:

- інституціональна – суб'єктний склад;
- нормативна (регулятивна) – правові норми і принципи;
- ідеологічна (доктринальна) – праворозуміння, правове мислення, правові ідеї, концепції, правосвідомість і правова культура;
- функціонально-соціальна – правореалізація, правозастосування;
- комунікативна (інтегральна) – закономірності відносин між взаємодіючими і взаємозумовленими підсистемами [463, с. 326-327; 151, с. 562].

На думку деяких зарубіжних вчених, при аналізі правових систем слід виходити зі специфіки стиля, який визначається наступними факторами:

- історичне походження та розвиток правової системи;
- панівна доктрина юридичної думки та її специфіка;
- правові інститути, що виділяються своєю своєрідністю;
- правові джерела та методи їх тлумачення;
- ідеологічні фактори [557, с. 107-108].

Інколи в літературі ще вказують на юридичну техніку, однакові філософські, політичні та економічні принципи, правові традиції, правову свідомість, традиції та звичаї, спільність історичних коренів правових систем, подібність стилю або моделі правового мислення, близькість основних правових інститутів, культурні фактори тощо [252, с. 13-24; 253, с. 251-262].

Деякі дослідники взагалі вважають, що категорія правової системи суспільства не охоплює всі правові явища, пропонують більш широку конструкцію – правова сфера життя суспільства [61, с. 31]. Але в будь-якому випадку мова йде про декілька компонентів, які можна аналізувати з позицій їх динаміки.

При цьому слід особливо підкреслити, що мова йде про правову систему, і хоча ми виходимо з позиції, що головним елементом будь-якої правової системи є право, навколо якого формуються всі інші елементи системи, внаслідок чого право існує, формується і функціонує у вигляді правової системи [151, с. 561], було б у край спірно розглядати правову динаміку лише через дію права. Не можна погодитися зі спробами зведення правової динаміки до функціонування окремих елементів правової системи. Правова динаміка являє собою характеристику всієї правової системи: державної політики (у нашому випадку, у сфері протидії злочинності), доктрини і законодавства, практики їх застосування. Виділення цих процесів, які «надають їй (правовій системі) рухливості, характеризують її цільову спрямованість і ефективність» [339, с. 39, 42], дозволяє підкреслити динамічний характер правової системи, існування правової динаміки.

У науці відзначається можливість розгляду структури правової системи в статичному та динамічному аспектах [151, с. 561]. Статика в цьому випадку розуміє нормативний бік системи, організаційний та ідеологічний елемент [339, с. 39]. Динамічний аспект структури правової системи суспільства розуміє виокремлення тих процесів, які «...надають їй рухливості, характеризують її цільову спрямованість та ефективність (правотворчість, правореалізація, правове мислення)» [339, с. 39, 42].

У деяких науковців виокремлення статичних і динамічних компонентів викликає певні зауваження, які зводяться до того, що функціонує не лише правова система, але й кожний її компонент [467, с. 171-172]. Це дійсно так, оскільки і право, і правосвідомість, і правова доктрина та інші явища задіяні в динамічних процесах. Але їх віднесення до статичного аспекту правової системи є доцільним і можливим, оскільки між статичними та динамічними елементами немає жорсткої

межі, а їх поділ є умовним та існує виключно на певному рівні абстрагування [496, с. 28]. Все це ще раз підкреслює універсальність правової динаміки.

Аналіз поняття та структури правової системи суспільства дозволяє зробити певні висновки, які мають значення для дослідження правової динаміки.

По-перше, слід погодитися з думкою В. А. Козлова, який вважає, що «правова дійсність – відносно самостійне явище, яке виступає не як проста сукупність одиничних правових явищ, а як динамічне системне утворення, “єдність різноманіття” [194, с. 14]. Звісно, право є ключовим, системоутворюючим елементом правової системи [257, с. 21], але відсутність інших компонентів (правосвідомості, правової доктрини, різних правових процесів) перетворює правові норми на неживі правила поведінки.

По-друге, різноманіття структур правової системи суспільства дозволяє говорити про різноманіття підходів до розуміння самої правової динаміки (через розвиток, функціонування різних процесів). При цьому єдність правової системи суспільства дає можливість стверджувати існування єдиної правової динаміки, яка розуміється в різних сенсах.

По-третє, правова система нерозривно пов'язана з іншими соціальними системами, що також визначає специфіку правової динаміки, за якої вона зберігає свою відносну самостійність. Це дозволяє окремо говорити про динаміку всіх елементів правової системи (правового регулювання, правосвідомості, правореалізації тощо). Наприклад, в літературі розглядають динаміку відповідальності, правомірну поведінку як динаміку однієї з форм реалізації відповідальності та ін. [232, с. 19, 83]. При цьому можна говорити про інтегративну якість правової динаміки, оскільки вона об'єднує ці процеси, хоча й не є їх сумою.

Розгляд правової динаміки крізь призму розвитку також передбачає виокремлення внутрішнього та зовнішнього характерів. Оскільки розвиток правової системи пов'язаний не тільки з внутрішніми процесами, але й з іншими соціальними та природними явищами.

Утім, всі наведені визначення здебільшого стосуються об'єктів, або систем у певному часово-просторовому вимірі. А що ж стосовно систем правових норм, якими регулюються відносини між людьми?

Певною мірою абсурдним здавалось би співставлення з динамікою систем і впливом на людину в таких системах поняття права на розвиток, як право третього покоління, визначене в Декларації права на розвиток ООН [124], якби не кілька надважливих визначень, у котрих висвітлюється безпосередній зв'язок поняття динаміки права в цілому з правом на розвиток людини, народу та нації.

Так, у ч. 1 ст. 1 цієї Декларації зазначається: «Право на розвиток є невід'ємним правом людини, завдяки якому кожна людина і всі народи мають право брати участь у такому економічному, соціальному, культурному і політичному розвитку, за якого можуть бути повністю здійснені всі права людини і основні свободи, а також сприяти йому і користуватися його благами». Безвідносно міжнародного права, але в парадигмі глобального праворозуміння, саме це визначення розкриває зміст поняття розвитку в праві якнайширше.

Вивчення будь-якого явища вимагає не лише його зовнішнього бачення, а й внутрішнього утворення, яке обумовлює його існування. Цей термін походить від латинського *structūra* – побудова, устрій, зв'язок, взаєморозташування частин.

Таке внутрішнє облаштування в правовій науці звично називати структурою, але здебільшого воно використовується задля характеристики утворення права [462, с. 3, 6-7] чи галузі, або відповідної правової політики [548, с. 83], або навчальної дисципліни. В європейському просторі та в американському праві структуру права розуміють як ієрархію права [588, с. 1-3]. Всі такі підходи непридатні для використання при аналізі структури динаміки права, а тому звернімося до визначень структури соціодинаміки, яка й обумовлює динаміку права.

Вище встановлено безпосередні зв'язки динаміки права з поняттям розвитку через рух і спокій, які відбуваються у часі й просторі. Рух визначався як зміни у часі й просторі, а спокій – як відсутність таких змін. Обидва ці стани характеризують динаміку, а їх самих можна оцінювати як позитивні (прогресивні)

та негативні (регресивні), залежно від впливу на соціальні процеси, на які вони спрямовані.

Розвиток же, як ми розглянули раніше, є найближчим описовим критерієм динаміки і має надто широкий спектр позицій щодо визначення, які, безумовно, відрізняються одна від одної, але водночас можна з усіх них виокремити певні його особливості:

- правовий розвиток зумовлений різними зв'язками, серед яких значну роль відіграє наступність у праві;

- оскільки право існує в суспільстві, правовий розвиток обумовлений взаємодією з такими сферами суспільного життя, як економіка, політика, культура;

- розуміння розвитку права як соціального явища вимагає врахування людини (особистості), здатної впливати на розвиток. Відповідно правовий розвиток набуває об'єктивно-суб'єктивного характеру;

- правовий розвиток неможливий без врахування соціального та правового прогресу;

- право повинно мати певну стабільність, але оскільки воно регулює суспільні відносини, які змінюються, припиняються чи виникають нові, тому й право має змінюватися адекватно суспільним відносинам. Одночасно це може призводити до появи нових або зникнення вже існуючих галузей права;

- розвиток права характеризується зміною юридичної техніки, яка може як вдосконалюватися, так і деградувати;

- розвиток права відображає зміни співвідношення класового та загальносоціального аспектів сутності права;

- на розвиток права впливає співвідношення між такими методами правового регулювання, як заохочення та примус.

Утім, так чи інакше, правовий розвиток перебуває у вимірі простору й часу, як і рух та спокій, що характеризують його напрям.

Як система унормування правил поведінки в суспільстві, право віддзеркалює динаміку соціального розвитку. Отже, звернемося до визначення соціальної

динаміки, яка, фактично, і є моделлю, на яку орієнтується у своїх трансформаціях право. І найбільш вірогідною первинною моделлю правової динаміки є динаміка суспільна в контексті інтегративного підходу в соціології П. О. Сорокіна.

Ця теорія полягає в тому, що динаміка розуміється у контексті змін цілісних соціокультурних комплексів [469, с. 161]. Так, П. О. Сорокін виокремлював такі обов'язкові характеристики (ознаки) динаміки [468, с. 80], які, у тому числі, характеризують і динаміку права:

– логічний підмет (*unit*) – одиниця, тобто те, що змінюється або знаходиться в процесі;

– часові відносини;

– просторові відносини;

– напрямок.

Саме відповідно до цієї структури нами і будуть визначатися елементи структури динаміки кримінального права в наступному підрозділі.

1.2. Динаміка та «динамізм» у доктрині кримінального права: герменевтичний аналіз

Абстрактне поняття динамізму, яке в тезаурусі вітчизняної науки кримінального права умовно стримується протилежним терміном «стабільність», доволі протирічне. І коли стабільний динамізм (в розумінні суто розвиток), більше відомий зараз як слоган «стійкий розвиток» (*sustainable development*, – англ.), не може в реаліях демонструвати впорядкований стабільний рух до запланованого результату, він нівелює своє значення і дискредитує ті галузі, в котрих існує як фікція.

Відомий російський вчений О. І. Бойко описував системний парадокс відсутності необхідної динаміки взаємин держави і суспільства через неможливість держави своєчасно і якісно впорядкувати кримінально-правові відносини. Він дуже нагадує стан паніки, яка, як відомо, настає внаслідок неможливості подолати ситуацію і позбавляє можливості приймати раціональні

рішення. О. І. Бойко описує цей стан так: «Зростання обсягів суспільно небезпечної поведінки і нездатність держави забезпечити ефективний захист своїх громадян від злочинів супроводжується низкою негативних обставин: активною і безсистемною правотворчістю або непридатною спробою вирішити всі соціальні проблеми директивним методом замість ставки на саморегуляцію» [66, с. 88]. Напевно, що саморегулятивні механізми, які історично відпрацьовуються в сталих соціальних системах, сьогодні не мають такого часу на еволюціонування.

В. О. Туляков та М. А. Тулякова, аналізуючи основні закономірності динаміки кримінального права, акцентували увагу на наявності так званої «класичної» точки зору, відповідно до якої «...стрибкоподібні зміни у кримінальній політиці і кримінально-правовій ідеології є неприпустимими, особливо у кримінальному праві, яке через свій примусовий характер і каральну сутність зобов'язано бути найстабільнішою галуззю, яка не сприймає різких змін і стрибкоподібних вирішень питань, пов'язаних з криміналізацією і декриміналізацією діянь, а в цілому – зі стабільною політикою у царині кримінально-правової протидії злочинності» [519, с. 488]. Водночас, на противагу такому дайджесту класичного підходу автори протиставляють вагомий контраргумент: «Неможливість виключної раціональної трактовки стабільності соціальних відносин та процесів обумовлює розгляд образу права як динамічної структури, що послідовно відтворює старі та формує нові правила поведінки. При цьому становлення права “забезпечується трансляційною та селективною функціями культури (правової культури)” [561, с. 33], де перша обумовлює інтерпретацію норми, а друга – інновацію, формування нових кримінально-правових заборон, які відповідають існуючим реаліям сучасного буття» [519, с. 489]. Дана позиція цікаво поєднує ті протиріччя, з якими зтикається суспільство в разі різких змін у кримінальному праві. І це стосується не лише криміналізації та пеналізації, а й навпаки. Суспільство, навіть в нових умовах буття, вимагає поступовості в зміні звичних заборон, покарань за них і механізмів компенсацій. Констатуючи, що динаміка соціального розвитку відбувається значно швидше, ніж передбачалося, Є. Л. Стрельцов визнає, що зміни до галузевого законодавства

мають певною мірою об'єктивний характер, але підкреслює, що потрібно ретельно аналізувати, що може дійсно розглядатися як основні соціальні “збудники” процесів криміналізації та декриміналізації, пеналізації та депеналізації [475, с. 78-79].

«Динамізм кримінального закону, – як вказує В. Я. Тацій, – свідчить про здатність його до оновлення, розвитку, своєчасного та адекватного реагування на нові загрози для суспільства» [492, с. 8]. І водночас, «...суспільство і держава зацікавлені у стабільності кримінального закону, незмінності його основних, принципових положень і приписів» [492, с. 7]. Напевно, що суспільство зацікавлено у своїй стабільності, але це об'єктивно неможливо, навіть в умовах стійкого розвитку. Отже, приймаємо соціальні зміни як даність, а також як даність приймаємо і присутність в таких соціальних відносинах злочинності, яка теж розвивається, і контролювати стан безпеки в суспільстві за таких умов може лише динамічне кримінальне право.

Таким чином, ми можемо спостерігати фактично сформоване бачення динамізму кримінально-правових норм у площині потреб: старі норми доцільно удосконалювати (раніше це могло відбуватися за рахунок їх тлумачення постановами Пленуму Верховного Суду), а нові – інтегрувати до Кримінального кодексу мірою виникнення нових видів кримінальних правопорушень. Утім, всі автори виступають проти «революційних змін» у кримінальному праві, хоча й підкреслюють, що новітня злочинність може виникати раптово, і кримінальне право має реагувати на неї. Очевидно, що в обох випадках йдеться про стійкий розвиток системи кримінального права і, водночас, про стійкість системи відомих раніше складів кримінальних правопорушень.

Аналізуючи десятирічну практику існування Кримінального кодексу України (у 2011 р.) В. Я. Тацій зазначав: «...стрижневими проблемами на сьогодні залишається не тільки якість, а й стабільність кримінального закону, незмінність його основних принципових положень і приписів. Тільки на підставі відносної стабільності законодавства може будуватися й досить стійка, цілеспрямована і прогнозована політика держави у боротьбі зі злочинністю. У той же час,

залишаючись стабільним у своїх принципових положеннях, кримінальне законодавство повинно ефективніше реагувати на ті зміни, які відбуваються в політичних, соціально-економічних умовах життя суспільства і держави, адекватно відповідати на будь-які нові суспільно небезпечні виклики з боку злочинного середовища. Тільки виважене і розумне сполучення стабільності й динамічності норм закону про кримінальну відповідальність здатне забезпечити високу ефективність його приписів» [491, с. 33].

«Такі, що спостерігаються в усьому світі, хвильові циклічні тенденції в динаміці злочинності і віктимності, – писав ще у 2007 р. В. О. Туляков, – генетичний аналіз структури злочинів і ставлення до злочинної поведінки в різних культурах, свідчить про певні зміни у взаєминах між злочинністю і суспільством (в усякому разі в умовах розвитку незалежних нових держав), які диктуються як закономірностями і якостями самої злочинності, так і злочинними протиріччями розвитку суспільства та світа в цілому» [502, с. 154]. І напевно, на той час динаміка кримінального права набувала нових якостей, адже взаємини злочинності із суспільством фактично «підганяли» кримінальне право до суттєвих трансформацій. «Кримінальна заборона сьогодення знаходиться в постійному розвитку, стабільна заборона минулого також знаходиться у розвитку. У першому випадку мова йде про необхідність постійної корекції відносно нових заборон (комп'ютерні злочини, наприклад). У другому – про інтерпретаційні процеси у достатньо інерційному кримінальному законодавстві, які дозволяють, використовуючи аналогію права *sui generis* /.../, поширювати дію старих норм на нові види відносин» [511, с. 258].

З огляду на ці позиції сформулюємо поняття динаміки кримінального права, враховуючи визначення динаміки права в цілому. Отже, якщо динаміка права – це часово-просторовий опис «життя» права, характеристика його станів і напрямків трансформацій у часі й просторі, то динаміка кримінального права – це життєпис кримінального права, характеристика його станів і напрямків трансформацій у часі і просторі [39, с. 67-69]. Саме так ми сприйматимемо динаміку кримінального

права на цьому етапі дослідження, наповнюючи це коротке визначення особливими важливими характеристиками і додатковими смислами.

Розуміючи це, наповнимо змістом досліджуваного предмету структуру динаміки кримінального права, звертаючись до наведеної вище структури динаміки соціальних явищ у світлі інтегративного бачення її П. О. Сорокіним.

Так, структура динаміки права представляється у вигляді сукупності компонентів:

– логічний підмет (*unit*) – одиниця, тобто те, що змінюється або знаходиться в процесі;

– часові відносини;

– просторові відносини;

– напрямок.

Почнемо з визначення логічного підмету в структурі тієї самої одиниці, без якої не можна осмислити жодний динамічний стан. Одиниця може бути річчю; вона може бути певним динамічним станом, наприклад, процесом інтеграції, дезінтеграції, росту, дегенерації, поширення та ін. Але якась одиниця як логічний підмет, про зміну або модифікацію якої ми ведемо мову, повинна бути надана.

Без такої одиниці процес – це слово, яке не має сенсу [468, с. 80]. Для характеристики динаміки кримінального права слід виділити таку цілу одиницю. І як факт, кримінальне право і є такою цілою одиницею.

Одиницею ми можемо назвати кримінальне право в широкому його розумінні: і як галузі правової науки, і як галузі законодавства. Така позиція повною мірою справедлива, адже об'єктивно йдеться про одне й те саме явище. В ідеалі, двоєдине розуміння кримінального права і повинно існувати – коли наука і практика застосування законодавства розвиваються пліч-о-пліч.

Утім, і науку кримінального права, і галузь права пронизують такі явища, які й виступають системоутворюючими компонентами одиниці кримінального права. Це:

1) кримінально-правова політика, яка «...формулює основні задачі, принципи, напрями і цілі кримінально-правової дії на злочинність, а також засоби їх досягнення» [543, с. 10];

2) кримінально-правова доктрина (як система поглядів, переконань, думок з приводу кримінально-правових норм та інститутів) та кримінальне законодавство (як сукупність загальнообов'язкових норм, що встановлюють «злочинність і караність, а також інші кримінально-правові наслідки діяння» (ч. 2 ст. 4 КК України). Необхідність дослідження в сукупності кримінально-правової доктрини і кримінального законодавства України обумовлена розбіжністю цих двох явищ, але при цьому тільки їх взаємозв'язок може адекватно відобразити рівень розвитку кримінального права (в широкому сенсі цього слова);

3) застосування кримінально-правових норм (правозастосовна діяльність) як «вид правозастосування, яке полягає у прийнятті органами досудового слідства, прокуратури та суду процесуальних актів, якими встановлюється відповідність ознак вчиненого діяння ознакам, закріпленим у відповідній кримінально-правовій нормі, та прийнятті рішення про примусове застосування до особи кримінально-правових наслідків, передбачених такою нормою» [277, с. 421]. Таке визначення правозастосовної діяльності розширено за рахунок вказівки не тільки про вирішення питання щодо кримінальної відповідальності та покарання особи, яке мало місце раніше [285, с. 44-45], а з огляду на той факт, що в межах цієї діяльності може вирішуватися й питання про застосування «інших заходів кримінально-правового характеру», як тих, що передбачені Розділом XIV Загальної частини КК «Інші заходи кримінально-правового характеру», так і тих, що регламентуються у Розділах XIII¹ «Обмежувальні заходи» та XIV¹ «Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб», уточнене констатацією, що встановлення правомірності вчинків особи тягне за собою виключення кримінальної відповідальності тощо.

Незважаючи на те, що всі ці складові одиниці зазнають змін або перебувають в процесі взаємного впливу (руху чи спокою), вони повинні розумітися як такі, що зберігають свою ідентичність протягом всього процесу, до якого залучені – у

взаємне доповнення і зв'язок кримінального права з різними реаліями його буття. Адже такою одиницею і є кримінальне право: наука і галузь права, а одиниця існує до тих пір, поки зберігає свою тотожність чи ідентичність. Втрачаючи її, вона перестає існувати як дана одиниця.

Отже, центральним компонентом структури динаміки кримінального права є кримінальне право як двоєдиність науки та законодавства, яка виражається через кримінально-правову політику, доктрину і, відповідно, законотворчість і правореалізацію.

Всяке «становлення», процес, рух, динамічний стан вимагають часу. Однак поняття часу, придатне для опису переміщень матеріальних тіл, часто не підходить для характеристики соціальних і культурних процесів. Для них, як правило, потрібно використовувати інший вид часу – соціальний час [468, с. 81].

Соціальний час, як визначають соціологи, пов'язаний не лише з еволюцією культур і цивілізацій, але й з віком, життям, переживаннями екзистенціальних і глобальних подій, і він розкривається у найрізноманітніших формах соціальних змін життя соціуму: це ще й проблема пам'яті, поколінь, віку, життєвого шляху груп та помітних індивідуумів [16, с. 46, 47] і, напевно, епохальних подій.

Вивчення динаміки кримінального права України може починатися з XI ст., тобто з першого, що дійшов до наших днів, вітчизняного писаного джерела права, що містить норми і кримінального права – «Руської Правди». І продовжуватися до теперішнього часу. Але в межах цього тривалого часового періоду можна виділяти окремі етапи розвитку кримінального права, які характеризуються різними критеріями відбору, і розглядати саме їх динаміку.

Напевно, що при дослідженні динаміки кримінального права зараз особливу увагу слід звернути на розвиток кримінального права не лише за часів незалежності України, починаючи з 1991 р. та до теперішнього часу, але й всіх тенденцій динаміки попередніх етапів розвитку кримінального права на територіях сучасної України. Це обумовлено тим, що ми просто не можемо забути про досвід минулих епох та їх надбання, і головне – про системні тенденції динаміки та фактори, що впливали на них в давні часи і в новітній історії. Нам

слід формувати сучасне кримінальне право, яке має відповідати сучасним вимогам, але з тією історичною пам'яттю про кримінальне право, яке дісталось нам у спадок.

Окремою ланкою, безумовно, стоїть період з 2001 р. до сьогодні, адже особливістю саме цього часового періоду є прийняття і трансформації Кримінального кодексу України 2001 р., який мав слугувати завданню забезпечення регулювання як «традиційних» суспільних відносин і благ (життя, здоров'я, волі, честі, гідності людини, власності тощо), так і тих, що виникли у зв'язку зі змінами, які відбувалися в геополітичній палітрі та суспільному й політичному бутті нашої країни сьогодні (до таких належать господарська діяльність, навколишнє природне середовище, інформаційна безпека тощо). Характеризуючи КК України з нагоди його десятиріччя В. Я. Тацій зауважив, що показовим для нього стало забезпечення наступності положень, які витримали апробацію часом і відповідають цивілізованим нормам кримінального права, та визначення в Особливій частині КК системи суспільних відносин і соціальних цінностей, що склалися в Україні під час її формування як незалежної держави [491, с. 30].

Ухвалення будь-якого кримінального кодексу хоча й є історичною подією, але водночас не перериває динаміку суспільного життя й об'єктивного процесу удосконалення кримінального законодавства за весь час його існування. В цьому й полягає феноменальність явища динаміки: закони народжуються і вмирають, а право лишається, доки існує суспільство. Але ці процеси мають характеризуватися оптимальним співвідношенням динамізму та стабільності кримінального законодавства [196, с. 17], чого не можна сказати про кримінальне законодавство України. За часів існування КК України 2001 р. (2001–2020 рр.) було ухвалено понад 200 законів, якими вносилися різного роду зміни, не завжди обґрунтовані та доцільні.

Отже, під часом у структурі динаміки кримінального права доцільно розуміти проміжок, який характеризує рух чи спокій, котрі описують умовне

переміщення якісних і кількісних показників, що визначають кримінальне право як в цілому, так і окремих його напрямків.

Водночас, як стверджує В. О. Туляков, «...системна остаточність кримінально-правових заборон серед методів державного впливу ще не означає їх потреби суспільству...Відповідність кримінально-правової заборони оцінці такої заборони у населення робить закон ефективним, в іншому випадку це веде до поширення аномії та правового хаосу, що відображається як у правовому нігілізмі населення, так і в революційній спрямованості дій правлячої еліти на задоволення власних потреб» [508, с. 3]. Таким чином, має місце і зворотний вплив: не лише соціальні перетворення обумовлюють динаміку кримінального права, а й навпаки, невдала або відсутня динаміка кримінального права обумовлює поведінку соціуму.

Соціальна динаміка за класичним енциклопедичним визначенням – «...дослідження здатності суспільства реагувати на внутрішні та зовнішні зміни та мати справу з його механізмами регуляції; сукупність процесів функціонування, змін і розвитку суспільства та його соціальних структур; математично натхненний підхід, необхідний для того, щоб проаналізувати суспільство, покладаючись на теорію систем та соціологію» [131]. Однак динаміка кримінального права не тотожна суспільству, а є одним із елементів його регуляції. Водночас вона безпосередньо залежить від змін у суспільстві та реагує на них прогресивно чи регресивно – залежно від готовності її елементів до змін.

За умов такого взаємозв'язку напевно, що час, в якому існує динаміка права і кримінального права зокрема, перебуває в тому ж часовому просторі, що й динаміка суспільства. Вона не може жодним чином мати свої власні самостійні часові виміри, відірвані від реалій буття суспільства, в якому вона діє.

Навряд чи коректним було б встановлення абстрактних часових меж, на кшталт «ер» чи «епохи», якими здебільшого оперує історія. Найближчі для сприйняття в праві є часові відрізки, які контролюються за допомогою статистичних даних, притаманні соціології.

Також існує додатковий аргумент на користь того, що саме притаманні соціологічним обрахункам часові відрізки найпридатніші для обрахунку динаміки кримінального права. Річ у тім, що дані, на які офіційно спирається наука кримінального права, переважно пов'язані з кількісними показниками злочинності, рівно як і з підставами криміналізації чи декриміналізації, пеналізації чи депеналізації. Перші показники офіційно демонструються статистикою Міністерства внутрішніх справ [471], відкритими даними статистики Служби безпеки України [421] та даними інших суб'єктів досудового розслідування [472], а також Офісом Генерального прокурора [473] та судовою статистикою [488].

Майже в усіх зазначених джерелах статистичні дані наводяться за період в один рік, і оприлюднюються переважно на початку наступного за звітним року. Виключенням є звіти статистики МВС, які оприлюднюються щоквартально, але такі дані є проміжними протягом року, і звітним, фактично, також є повний календарний рік.

Отже, моніторинговим часом динаміки злочинності, що є найбільш важливим для кримінально-правової динаміки, є проміжок часу в один рік.

Такий проміжок часу дозволяє демонструвати (з певними припущеннями на провадження, які тривають більш, ніж звітний рік, та ті, які були відкриті або передані до розгляду раніше початку звітного року), яка кількість проваджень відкрита, закрита, триває або провадження по яким закінчено і з яким результатом.

Така статистика демонструє, звичайно, кількісні показники, але за діалектичним законом переходу накопичених кількісних змін у якісні зміни, кількісні показники свідчатимуть про якісні характеристики як правореалізації, так і законодавчого забезпечення протидії злочинності, а також ефективності кримінально-правової політики.

Отже, часовою мірою динаміки кримінального права, в парадигмі його стійкого розвитку (коли йдеться про еволюційні зміни й удосконалення кримінального права), має бути один рік.

Умовно назвемо такий проміжок часу спостереження за динамікою кримінального права – «моніторинговий період [стійкого розвитку] поточного режиму моніторингу».

Вірогідна необхідність проміжних моніторингових заходів, напевно, була би корисна для динаміки кримінального права, але не в усіх випадках. Навряд чи щоквартальна статистика може продемонструвати ефективність кримінально-правової політики, законотворчості та правореалізації відносно всього кримінального права, зокрема в тій частині, де зберігається його наступність. Відповідно, вона не потрібна для моніторингу стійкого розвитку.

Але зовсім інша ситуація у тих випадках, коли певна група або вид дій кримінального права «вибивається» з руслу стійкого розвитку через виникнення певних подій та обставин, і про такий розвиток вже не може йтися. Так, для виявлення впливу норм кримінального права, які було щойно впроваджено, скасовано або змінено, моніторинговий період у квартал може бути доволі показовим. Він демонструватиме ті напрями, які трансформують кримінальне право і впливають на суспільство.

Так, наприклад, моніторинг статистики щодо криміналізації новітнього злочину доцільно проводити щоквартально протягом кількох років (адже слідство і весь період судового розгляду можуть тривати досить довго). Аналогічно і щодо моніторингу пеналізації.

Той самий моніторинговий термін може застосовуватися й у випадках декриміналізації та депеналізації, однак до моніторингових заходів мають залучатися в такому випадку і статистичні дані інших контролюючих суб'єктів, які свідчитимуть про наявність або відсутність соціальних змін, спричинених такою декриміналізацією чи депеналізацією.

Так, наприклад, у разі декриміналізації ухилення від сплати аліментів, до моніторингових заходів можуть застосовуватися дані про кількість звернень до суду з позовами про примусове стягнення аліментів і позбавлення батьківських прав за відмову від утримання дітей.

Вищенаведене дозволяє зробити висновок, що період одного кварталу слід застосовувати для моніторингу динаміки стосовно новел кримінального права, у тому числі законодавчих новел щодо декриміналізації та депеналізації. Умовно назвемо такий проміжок часу спостереження – «моніторинговий період інновацій».

Однак існують і випадки, коли йдеться про необхідність оперативного відстеження динаміки кримінального права й оперативного реагування на події, які викликають ті чи інші дії кримінально-правової політики, законодавця чи правозастосувача. Такі випадки оперативного вимірювання динаміки необхідні, наприклад, у випадках:

- зростання рівня традиційної злочинності, якого раніше не спостерігалось;
- виникнення факторів, що можуть призвести до зростання видів злочинності, яка за таких умов раніше зростала;
- масове виникнення значної кількості діянь, які необхідно оперативно криміналізувати чи пеналізувати.

У таких випадках доцільно застосовувати часовий критерій від тижня (а в окремих випадках – доби, і навіть годин, узагальнюючи дані спостереження протягом тижня) і спостерігати за динамікою кримінального права, фактично, на кожному етапі, вивчаючи зміст фабул справ і рух проваджень задля оперативного відпрацювання дій, для впливу на весь комплекс кримінального права (кримінально-правову політику, законотворчість, правореалізацію).

Таким чином, часовий період у разі необхідності відстеження оперативної динаміки кримінального права в екстремальних ситуаціях доцільно передбачати від однієї доби до тижня. Такий конкретно необхідний проміжок часу спостереження за динамікою умовно назвемо «оперативний моніторинговий час».

Очевидно, що наведені види спостереження за динамікою кримінального права можна побачити у вигляді відповідних періодів для кожного з режимів моніторингу:

- період поточного моніторингу – один рік;
- період моніторингу інновацій – квартал (три місяці);

- період оперативного моніторингу – один тиждень.

В цілому ж, міри часу, які необхідно застосовувати при вивченні динаміки кримінального права, мають становити: тижні, місяці, роки.

Наступною складовою структури динаміки кримінального права є простір. Будь-який процес має місце де-небудь і знаходиться в просторовому зв'язку з іншими процесами та явищами, обраними в якості точок відліку. В іншому випадку процес не може бути локалізованим і залишається невизначеним [468, с. 81]. Однак саме цей елемент для аналізу динаміки кримінального права України представляє найбільшу складність. Протягом своєї тривалої історії (починаючи з XI ст. – епохи появи першого нормативного акту, за яким можна починати вивчення кримінального права, – і до 1991 року – появи незалежної Української держави) Україна як держава в сучасних кордонах перебувала у складі різних державних утворень з мінливими просторовими координатами (Київська Русь, Галицько-Волинське князівство, Велике князівство Литовське, Річ Посполита, Московська держава, Російська імперія, Османська імперія, Австро-Угорщина, СРСР та інші держави стосовно окремих регіонів України). На цих територіях діяли різні правові системи зі своїми особливостями правового регулювання (достатньо згадати Запорізьку Січ з її нормами-звичаями [37, с. 268-270]). Такі просторові межі важливі для аналізу історії динаміки кримінального права, адже вони демонструють не лише поширеність дії кримінального права, а й територіальні, конфесійні та групові особливості його реалізації.

Ще один важливий аспект, який впливає на оцінку просторової складової динаміки кримінального права сьогодні, це те, що сучасне кримінальне право України характеризується значним впливом з боку міжнародних, і зокрема європейських структур. Так, наприклад, розгляд в Європейському суді з прав людини справ за скаргами щодо порушень прав людини під час здійснення кримінального провадження на території України хоча і не стосується просторової дії кримінального права, але стосується просторового критерію його динаміки. Необхідність врахування всіх цих аспектів істотно ускладнює вивчення просторового елемента динаміки кримінального права України.

Утім, наведений історичний аспект територіальної мінливості соціального підґрунтя українського кримінального права й міжнародний контроль за дотриманням прав людини в Україні, скоріше, є не критеріями оцінки просторового компоненту структуру динаміки сучасного вітчизняного кримінального права, а факторами, які на неї впливають.

Тому досліджувати динаміку кримінального права України необхідно в територіальних межах України, а територіальні фактори, які не збігаються зі сферою поширення суверенітету держави, враховувати як фактори впливу на динаміку.

Таким чином, просторовий елемент структури динаміки кримінального права характеризується сферою дії кримінального права України в межах її території, яку утворюють:

1) суша, море, річки, озера та інші водойми, надра землі в межах кордону України, а також повітряний простір над сушею і водним простором, у тому числі над територіальним морем (прибережні морські води шириною дванадцять морських миль, відлічуваних від лінії найбільшого відливу як на материку, так і на островах, що належать Україні, або від прямих вихідних ліній, які з'єднують відповідні точки);

2) військові кораблі, приписані до портів на території України, що перебувають під прапором України у відкритому морі, в територіальному морі або в портах інших держав;

3) невійськові судна, приписані до портів на території України, що перебувають під прапором України у відкритому морі;

4) іноземні невійськові судна, що перебувають у територіальному морі чи порту України;

5) військові повітряні судна України, приписані до аеропортів на її території, які під розпізнавальним знаком України перебувають у відкритому повітряному просторі, в повітряному просторі чи на аеродромі іншої держави;

б) невійськові повітряні судна України, які приписані до аеропортів на її території і перебувають поза межами держави у відкритому повітряному просторі під розпізнавальним знаком України;

7) об'єкти, що не є територією України, але на які за певних умов, передбачених нормами міжнародного права та законодавством України, поширюються юрисдикція і сфера застосування законодавства України:

- континентальний шельф – поверхня і надра морського дна підводних районів, що примикають до узбережжя чи до островів України і є поза зоною територіального моря до глибини 200 м або за цими межами до такого місця, де глибина вод, що покривають шельф, дозволяє розробку природних багатств цих районів;

- виключна (морська) економічна зона України: морські райони, зовні прилеглі до територіального моря України, враховуючи райони навколо островів, що їй належать (до 200 морських миль, відлічених від тих самих вихідних ліній, що і територіальне море України);

- підводні телеграфні кабелі та трубопроводи, що проходять по дну відкритого моря;

- наукова станція «Академік Вернадський», розташована в Антарктиді на острові Галіндес;

- запущені в космос об'єкти, що належать Україні та включені відповідно до Конвенції про реєстрацію об'єктів, що запускаються у космічний простір, від 14 січня 1975 р., до реєстру космічних об'єктів України;

- території дипломатичних представництв і консульських установ України за кордоном;

- автомобілі послів під прапором України;

- місця розташування військових частин України на території інших країн;

- деякі інші об'єкти [217, с. 60-62].

Наразі є складність у підходах до визначення сфери оцінки динаміки кримінального права України на територіях, які є непідконтрольними внаслідок анексії та окупації. Фактично, юрисдикція України зараз не може поширюватися

на території анексованих у березні 2014 р. Автономної Республіки Крим і міста Севастополь, а також на окуповані у 2014 р. території Донецької та Луганської областей.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» [406] тимчасово окупованими територіями у Донецькій та Луганській областях визнаються частини території України, в межах яких збройні формування Російської Федерації та окупаційна адміністрація Російської Федерації встановили і здійснюють загальний контроль, а саме:

1) сухопутна територія та її внутрішні води у межах окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей;

2) внутрішні морські води, прилеглі до сухопутної території, визначеної пунктом 1 цієї частини;

3) надра під територіями, визначеними пунктами 1 і 2 цієї частини, та повітряний простір над цими територіями.

Водночас, відповідно до ч. 1 ст. 2 цього Закону правовий статус тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях, Автономній Республіці Крим і місті Севастополі, а також правовий режим на зазначених територіях визначаються цим Законом, Законом України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», іншими законами України, міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, принципами та нормами міжнародного права.

Так, відповідно до ст. 3 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» [398] тимчасово окупованою територією визначається:

1) сухопутна територія Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, внутрішні води України цих територій;

2) внутрішні морські води і територіальне море України навколо Кримського півострова, територія виключної (морської) економічної зони України вздовж узбережжя Кримського півострова та прилеглого до узбережжя континентального шельфу України, на які поширюється юрисдикція органів державної влади України відповідно до норм міжнародного права, Конституції та законів України;

3) надра під територіями, зазначеними у пунктах 1 і 2 цієї частини, і повітряний простір над цими територіями.

Таким чином, відповідно до чинного законодавства, незалежно від анексії та окупації, території Автономної Республіки Крим і окуповані території Донецької та Луганської областей перебувають де-юре у сфері юрисдикції України та, відповідно, на них поширюються і її кримінально-правова політика, і законодавство. Але де-факто, правореалізація кримінального законодавства в цих регіонах неможлива, однак можлива – щодо них. І це цікавий феномен, визнаний на рівні рішення ЄСПЛ у справі «Ukraine v. Russia» (III) (№49537/14) [613] від 24 серпня 2015 р., за заявою України в інтересах Хайсера Джемільова (2014 р.), за розглядом якої ЄСПЛ визнав, що юрисдикція українських судів продовжує розповсюджуватися на територію Криму.

Про такі додаткові складнощі врахування просторового компоненту в оцінці розвитку кримінального права, а також його транзитивність, неодноразово зазначав В. О. Туляков: «...концепт публічної заборони спрацьовує, коли ця заборона отримує суб'єктивну позитивну оцінку. У випадках, коли паралельна реальність (доповнена реальність) формує нові можливості індивідуальної чи колективної поведінки, заборони не існує. Вони міняються на дозволи» [515, с. 7]. Безумовно, йдеться про умовні дозволи – тобто про відсутність ефективної заборони. Утім, сьогодні можливість поновлення порушених прав існує через наддержавні структури, зокрема через рішення ЄСПЛ. Саме таку картину ми і спостерігали відносно протиправного позбавлення свободи Хайсера Джемільова в Криму, де де-юре поширюється кримінальна юрисдикція України, але де-факто вона не могла бути застосована до порушників, однак була реалізована через рішення ЄСПЛ лише стосовно потерпілого від протиправного позбавлення волі.

Водночас, чи варто говорити про можливість оцінки динаміки кримінального права у випадку, коли кримінально-правова політика держави, її законотворчість та правореалізація де-юре поширюються, а де-факто не можуть застосовуватися на певній її території?

Напевно, що динаміка кримінального права в такому випадку не має основного компоненту – фактичної наявності відображення кримінального права в соціумі на відповідних окупованих територіях – його правозастосування. Адже на території АРК діє кримінальне законодавство Російської Федерації, а в окупованих частинах Донецької та Луганської областей – відповідні нелегітимні нормативні акти місцевого походження, названі там «кримінальними кодексами».

Без реалій правозастосування не варто говорити про дієвість кримінального права. Але питання полягає в тому, чи варто говорити про оцінку динаміки кримінального права, якщо в структурі основного її предмету – одиниці, відсутній компонент безпосередньої реалізації, що перетворює поширення кримінального права на таких територіях на фікцію? Саме це зараз ми спостерігаємо на окупованих територіях.

Але якщо така ситуація впливає на сутність реалізації кримінального права і нівелює її, в цілому вона відбивається і на динаміці, адже правореалізація є складовою предмету динаміки. Фактично, динаміка кримінального права на цих територіях нульова, і заходи впливу на злочинність на таких територіях через нелегітимні нормативні акти не можуть вважатися правореалізацією з точки зору України та світу.

Водночас, у дослідженнях динаміки в подальшому, після повернення окупованих територій під контроль України, зміни в середовищі кримінального права на окупованих територіях можна буде враховувати як фактори впливу на динаміку кримінального права у відповідних регіонах і вживати окремих заходів для того, щоб поновити необхідний рівень правопорядку в таких регіонах – відновити ефективність його реалізації.

Зокрема, в площині кримінального права будуть важливі такі фактори: як змінився рівень кримінальності та віктимності, якими були основні причини

детермінації загальнокримінальної злочинності та корупції, як трансформувалася злочинність в цілому і якими були основні фактори впливу на такі зміни тощо. Фактично, це звичайно будуть характеристики стану спокою кримінального права України на окупованих територіях, адже воно не діяло. Звичайно, це призводило до нульової динаміки кримінального права. Водночас кримінологічні характеристики, які, безумовно, зміняться – продемонструють, які наслідки мала нульова динаміка кримінального права на таких територіях порівняно з територією України, на яку поширювався суверенітет. Але характеризуватимуть вони динаміку тоді, коли кримінальне право України знову почне діяти на таких територіях.

Проведений аналіз дає всі підстави стверджувати, що не лише законодавче визначення меж і легітимність юрисдикцій описуватимуть просторовий критерій дії кримінального права, але й реальна можливість поширення суверенітету держави на відповідну територію.

Отже, виходячи з наведеного визначимо просторову складову структури динаміки кримінального права як територію держави, на яку поширюється юрисдикція і суверенітет держави. Для України в сьогоденних реаліях – це вся територія України, за виключенням анексованих та окупованих територій.

Нарешті, четверта необхідна складова структури динаміки кримінального права – це напрямок. Необхідність наявності такого компонента спирається на апріорне твердження, що ключовим визначенням динаміки є розвиток, а розвиток, переважно, – це рух. Але навіть якщо в динаміці відбувається спокій, він також перебуває в часі й просторі.

Отже, процес руху відбувається у системі координат, від однієї точки до іншої; тобто зміна передбачає перехід з одного стану в інший, або набуття додаткових якостей. Будь-який динамічний стан означає певну модифікацію одиниці в категорії «від ... до». Цей рух «від ... до» і є напрямком процесу [468, с. 82]. Дослідження цієї четвертої складової в динаміці кримінального права України уявляє, напевно, найбільший інтерес, оскільки дозволяє встановити, які тенденції обумовили якісні зміни, котрих зазнала одиниця структури динаміки

кримінального права – кримінальне право в аналізованій триєдності кримінально-правової політики, кримінально-правової доктрини й кримінального законодавства України, та правозастосовної діяльності. Крім того, тенденції динаміки демонструють, на яких етапах триєдиний комплекс та всі елементи його зараз перебувають і чи дійсно вони спрямовані в одному напрямку. Така складова є визначальною і щодо виявлення, які позитивні, негативні й нейтральні тенденції у розвитку кримінального права нашої держави можуть з'явитися з незапланованих.

Виходячи з того, що кримінальне право – явище багатоаспектне, тенденцій його руху може бути багато, але основні напрямки, які виконують функцію гіпотези – провідної ідеї, завжди мають підкоряти собі інші напрямки розвитку. Тим більше – логічного і поступового розвитку кримінального права.

Розуміння провідних тенденцій динаміки кримінального права в ретроспективі на теренах держави може продемонструвати ті закономірності, які лежать в основі чинних, очікуваних і бажаних напрямів його динаміки. Вони можуть враховуватися при формуванні кримінально-правовою політикою бажаних цілей руху доктрини, законотворчості, впливати на правореалізацію. Про це детальніше йтиметься далі.

Але вже зараз для визначення сутності поняття «напрямок» динаміки кримінального права візьмемо для прикладу за точку відліку (стартову точку напрямку) момент прийняття Кримінального кодексу України 5 квітня 2001 р. та набрання ним чинності 1 вересня 2001 р. Можна визначити дві стрижневих тенденції, якими йшло кримінальне право, – вони були частково протирічні, але не взаємовиключні. Однією тенденцією було пом'якшення кримінальної репресії (гуманізація кримінального переслідування), іншою – посилення відповідальності за деякі злочинні прояви (пеналізація) та запровадження кримінальної відповідальності за певні діяння (криміналізація).

В ідеалі, взаємодія цих тенденційних напрямків мала б визначатися гнучкістю тактики кримінальної репресії, що змінюється на різних етапах. Обсяг кримінальної репресії залежить від об'єктивних і суб'єктивних факторів.

Об'єктивні фактори розуміють під собою врахування стану структури, динаміки та рівнів профілактики злочинності; суб'єктивні – рівень правосвідомості та правової культури суспільства [180, с. 37-38].

Так, безспірним є, що важливу роль у розвитку кримінального права відіграє оптимальне співвідношення між такими методами правового регулювання, як стимулювання (заохочення) та примус (покарання). Для розвитку сучасного кримінального права це співвідношення можна охарактеризувати через сучасні тенденції, притаманні цій галузі. Обмежуючись періодом з моменту прийняття КК України 2001 р., можна визначити дві основні характерні риси розвитку кримінального права, про які вже згадувалося: гуманізація щодо одних кримінальних правопорушень і криміналізація/пеналізація інших суспільно-небезпечних діянь. Фактично всі ці напрямки об'єднуються традиційним терміном «удосконалення», що, по суті, так і могло б бути, якби зміст поняття «удосконалення» був чітким. Напевно, що на той час КК приводив у відповідність до реалій суспільного буття норми кримінального права КК 1960 р., який був морально застарілим.

З приводу ідей, закладених у КК 2001 р., В. Я. Тацій писав: «Практика застосування та досвід реформування КК України 1960 р. змусили відмовитися в новому КК від низки попередніх положень. Чинний КК України виходить із необхідності деідеологізації та деміфологізації кримінального законодавства /.../. Варто пам'ятати, що кримінальне право – це останній, крайній захід у боротьбі з негативними явищами в економіці та суспільному житті. Саме тому не можна захоплюватися надто популярною в буденній правосвідомості ідеєю посилення кримінальної репресії, а навпаки, рухатися шляхом подальшої гуманізації кримінальної відповідальності» [491, с. 31].

Але ще в 2001 р. В. О. Навроцький зазначив, що переважна більшість діянь, за які передбачалась кримінальна відповідальність за КК 1960 року, є кримінально караними і за КК 2001 року. Статті ж КК 2001 року, які не мають, на перший погляд, аналогів у раніше чинному кримінальному законодавстві, здебільшого передбачають діяння, за які й раніше наставала кримінальна

відповідальність [281, с. 58]. По суті, це дійсно так. Хоча в 2001 році все ж таки з'явилися норми, яких раніше не було навіть в аналогах: «медичні кримінальні правопорушення» (ст. 140–145 КК), кримінальні правопорушення, що посягають на трудові права громадян (ст. 173–175 КК), право на свободу віросповідання (ст. 178, 179 КК), «комп'ютерні кримінальні правопорушення» (Розділ XVI Особливої частини КК 2001 року). Крім того, не слід забувати, що суттєві зміни вносилися вже в КК 1960 року від часів набуття Україною незалежності (1991 року) й до прийняття нового КК 2001 року. Так що ці зміни здебільшого і перейшли в КК 2001 року поряд з традиційним змістом складів злочинів КК 1960 року.

Утім, серед представників робочої групи з розробки КК 2001 року, навіть через десять років після його функціонування, наполегливо відстоювалася позиція, що КК був максимально гуманізований. В. Я. Тацій на користь того, що гуманізація там закладалася, наводив аргументи, що про це свідчила «масштабна декриміналізація діянь, які за КК 1960 р. визнавалися злочинами, і розширення в Особливій частині нового КК кількості норм, якими заохочується дійове каяття після вчинення злочину, і істотна гуманізація системи покарань» [491, с. 31], а також розміщення покарання в санкціях від більш м'якої до більш суворой.

Видається дещо спірним питання гуманізації як через перестановку ієрархії покарань, так і через заохочення щирого каяття, яке на практиці фактично неможливо відслідкувати, внаслідок чого воно може набувати процесуальну форму визнання вини, або просто – показань.

Майже двадцять років КК 2001 р. наповнювався змінами та доповненнями. Відповідно до інформації у розділі «Зв'язки» КК 2001 р. офіційний сайт Верховної Ради України містить наступні дані станом на 01.01.2021 р. [220]:

- 1) змінює 123 документи (є підставою для їх редакції);
- 2) спричинив прийняття 1 документу;
- 3) відсилає до 17 документів;
- 4) визнає нечинними 40 документів (є підставою для втрати ними чинності);
- 5) змінюється 223 документами;

б) тлумачиться 2 документами (рішеннями Конституційного Суду України [424; 425]);

7) визнаються неконституційними окремі положення – 5 положень (рішеннями Конституційного Суду України: справа про призначення судом більш м'якого покарання (2004 р.) [428]; справа щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про тимчасові слідчі комісії, спеціальну тимчасову слідчу комісію і тимчасові спеціальні комісії Верховної Ради України» (2009 р.) [429]; справа щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 368² Кримінального кодексу України (2019 р.) [430]; справа щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 375 Кримінального кодексу України (2020 р.) [426]; справа щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України „Про запобігання корупції“, Кримінального кодексу України (2020 р.) [427]).

Чи варто говорити про гуманізацію, якщо постійне доповнення та зміни чинного КК документами, які криміналізують та пеналізують злочини, свідчать про ухил в бік посилення кримінальної репресії. Про це детальніше йтиметься у відповідному розділі дослідження стосовно законотворчості, але на рівні звичайних арифметичних обрахунків переліку законів України, якими до КК 2001 р. було внесено зміни та доповнення, вже зараз можна спостерігати співвідношення ухвалення «пом'якшуючих» законів до «посилуючих», яке становить орієнтовно 1:4; про законопроекти й годі казати – майже всі вони спрямовані на впровадження нових статей або посилення відповідальності за вже існуючі кримінальні правопорушення, або вказують на інші шляхи підвищення суворості кримінальної репресії.

І хоча напрям гуманізації залишився ідеєю КК 2001 р., він виглядає сьогодні просто декларацією, насправді ж КК жодним чином не гуманізує відповідальності, а навпаки, за рахунок збереження старих парадигм каральної місії кримінального права та законодавчих інверсій все більше робить його антигуманним і маніпулятивним. Як констатує Ю. Ю. Коломієць, хоча «...відбулася зміна державного режиму, суспільство перейшло до ринкової

економіки, а сутність кримінальної політики і кримінального законодавства залишилася незмінною» [195, с. 344].

Безумовно, що динамізм кримінального права пов'язаний з величезною кількістю причин, які обумовлюють його розвиток в динамічному соціумі. Утім, інновації мають бути поміркованими, і їх законодавча реалізація має бути узгодженою з системою, в якій перебуває кримінальне право.

Однією з важливих тенденцій, яка набула особливого значення в останні роки, є запровадження в кримінальне законодавство України нових (для законодавства, але не завжди для доктрини) інститутів – кримінальні проступки, спеціальна конфіскація, заходи кримінально-правового характеру, що застосовуються до юридичних осіб, обмежувальні заходи тощо.

Зазначена тенденція пов'язана з намаганням України виконати певні свої зобов'язання перед світовою спільнотою, а також із залученням положень кримінально-правового характеру, у тому числі в тренді євроінтеграції, які притаманні законодавству країн континентальної Європи, з метою гармонізації з ним.

Як вже було зазначено, правова наука в цілому спирається на загальне розуміння наступності. Зокрема це можна побачити в працях болгарського вченого Н. Неновскі, який пояснює, що «наступність у праві означає зв'язок між різними етапами (ступенями) у розвитку права як соціального явища, що суть цього зв'язку полягає в збереженні певних елементів або сторін права (в його сутності, змісті, формі, структурі, функціях тощо)» [287, с. 10].

Але не зважаючи на наявність окремих досліджень і на поширене використання поняття наступності в праві [281, с. 24], проблема наступності належить до числа мало розроблених. Що ж стосується науки кримінального права, як зауважив М. І. Бажанов ще у 1995 р., «...тут вона практично взагалі не зачіпалася, хоча у зв'язку із законопроектними роботами, що відбувалися (і відбуваються – прим. авт., Д.Б.) в Україні, набуває дуже важливого значення» [17, с. 456].

Звертаючись до однієї з небагатьох праць, присвячених саме питанню динаміки кримінального права – роботи 2005 р. В. О. Тулякова та М. А. Тулякової – слід звернути увагу на один із висновків, які були наведені наприкінці статті: «Кримінальна заборона сьогодення, – пишуть вони, – знаходиться в постійному розвитку, стабільна заборона минулого також знаходиться у розвитку. У першому випадку мова йде про необхідність постійної корекції відносно нових заборон (комп'ютерні злочини, наприклад). У другому, – про інтерпретаційні процеси у достатньо інерційному кримінальному законодавстві, які дозволяють, використовуючи аналогію права *sui generis* (призначення заходів безпеки та соціального захисту в КК), поширене тлумачення застосування певної норми Верховним Судом, розповсюджувати старі норми на нові види відносин» [519, с. 489-490]. Таким чином, цитовані автори виділяють два види розвитку кримінального права: це розвиток як створення нових норм і розвиток як удосконалення наявних норм кримінального права. Що підтверджує коректність нашого підходу у виділенні еволюційного та революційного розвитку кримінального права, які характеризують його динаміку з точки зору саме і розвитку, і наступності.

Недаремно науковці вказують на той факт, що коріння виникнення вітчизняного кримінального права міститься в християнській релігії, а саме в Біблії, так як саме в ній явно прослідковуються норми сучасного кримінального права [602, с. 389-392]. Зв'язок між правом, мораллю і релігією, поза сумнівом, можна спостерігати і зараз, але в сучасному світі ці зв'язки носять якісно інший характер, ніж на зорі державного і правового розвитку. Так, існують пропозиції визнавати в якості однієї з обов'язкових ознак злочину аморальність суспільно небезпечного діяння, але враховуючи відсутність однакового розуміння моралі, моральності/аморальності поведінки, а також наявність суспільно небезпечних діянь, які взагалі-то не зачіпають цього соціального інституту, такі пропозиції неможна визнати обґрунтованими. Хоча й неможливо заперечувати загальний вплив норм моралі на формування кримінально-правової заборони.

Одним із аспектів дослідження наступності в праві є визначення її напрямків. У правовій літературі на це звернув увагу Г. В. Швеков, який зазначає, що «наступність у праві може здійснюватися в двох напрямках: 1) у часовому (за вертикаллю)... 2) у просторовому (за горизонталлю)...» [569, с. 12]. Однак дана позиція не завжди підтримується іншими авторами.

Наприклад, Т. В. Наконечна пропонує таке визначення наступності в праві: «Наступністю є зв'язок між історичними ступенями розвитку права, обумовлена діалектичною єдністю перервності-безперервності економічних та інших суспільних відносин і власним розвитком права. Сутність її в утриманні, збереженні та використанні окремих елементів попереднього рівня правового розвитку в подальшому» [284, с. 5]. Аналіз цього висловлювання дозволяє помітити, що автор акцентує увагу на так званій «вертикальній» наступності. Подібний підхід видається дещо одностороннім, таким, який ігнорує горизонтальну наступність.

Досить цікаві в зв'язку з цим погляди В. К. Бабаєва, який пише: «...наступність у праві – багатоаспектна проблема, що включає в себе дослідження наступності: а) між експлуаторськими типами права; б) між минулими типами права і правом соціалістичним; в) між правовими соціалістичними системами; г) в процесі розвитку радянського... права» [15, с. 102]. Якщо абстрагуватися від певних ідеологізованих положень, пов'язаних з часом проголошення автором відповідних думок, то стає очевидним виділення горизонтальної наступності.

Активно відстоює горизонтальну наступність і Н. Неновскі, який пише: «Елементи наступності у правовій частині надбудови можна вивчати як з точки зору їх поділу на “тимчасові” і “стійкі”, так і з точки зору їх розвитку та прояву “за вертикаллю” (в часі) і “за горизонталлю” (в просторі)» [287, с. 12]. У будь-якому разі наступність за змістом поняття передбачає історично послідовний характер, і в цьому плані «вертикальна» наступність відрізняється від «горизонтальної» лише тим, що означає збереження елементів при переході на нові якісні стани однієї й тієї ж національної правової системи. «Горизонтальна»

наступність полягає в сприйнятті минулого правового досвіду інших (територіально) держав [287, с. 44].

На думку Л. Г. Матвєєвої, «горизонтальна» наступність здійснюється в межах одного цивілізаційного типу права. Зокрема можна говорити про наступність українського права праву континентальної Європи [254, с. 236].

Виходячи з вищевикладеного, можна погодитися з поділом наступності на дві великі групи. Тим не менш, при розгляді горизонтальної наступності необхідно враховувати, що вона найтіснішим чином пов'язана з вертикальною наступністю як безпосередньо, так і опосередковано.

Водночас здається, що термін «наступність» для кримінального права можна було б поділити на вертикальну – суть наступність, послідовність у розвитку, певну повторність та інше, а узгодженість – назвати «горизонтальною» наступністю, як вже пропонувалося зробити деяким цитованим авторам. Але останнє вбачається не зовсім корисним. Річ у тім, що такий термін може використовуватися у теорії права щодо всіх галузей права – тобто в оцінці правової системи, де розвиток однієї галузі впливає на інші в системі горизонтального поступового узгодження. Напевно, саме це і пропонує робити Л. Матвєєва, говорячи про горизонтальну наступність цивілізаційного сегменту права. Але ж в кримінальному праві не має сенсу цього робити, оскільки існує зрозумілий і важливий сталий термін «узгодженість», який повною мірою зрозумілий і в науці, і в галузі права.

Дотримуючись такого поділу напрямів наступності, можна навести деякі приклади в галузі кримінального права. В. О. Навроцький відзначає, що Кримінальний кодекс України 2001 р. уявляє собою поступальний розвиток раніше існуючого кримінального законодавства України, який зберігає його сильні сторони, а подекуди і недоліки. В цілому, автор заявляє, що КК 2001 р. характеризується наступністю, оскільки в ньому збережено і розвинуто, а нерідко просто відтворено основні норми й інститути раніше чинного кримінального законодавства України [281, с. 63]. Хоча водночас його не можна вважати просто

новою редакцією, упорядкуванням раніше чинного кримінального законодавства [281, с. 64].

Отже, узгодженість полягає у відповідності положень всіх галузей права, які утворюють єдину систему права України, на яку вже неодноразово звертали увагу різні вчені, не тільки у сфері кримінального права. Особливість узгодженості в кримінальному праві пов'язана насамперед з тією місією, яку виконує кримінальне право в системі права – роль галузі, яка містить норми, котрі охороняють суспільні відносини, врегульовані іншими галузями права. Окрім того, в якості прикладу зворотного явища – тобто недотримання узгодженості на пряму наступності, що призводить до неузгодженості, складнощів і помилок при застосуванні кримінального закону, – можна навести використання в КК України для вирахування розмірів заподіяної окремими злочинами шкоди та штрафу, як виду покарання, неоподаткованого мінімуму доходів громадян, тоді як податкове законодавство використовує термін «податкова соціальна пільга». Для вирішення цієї ситуації виявилися необхідними Прикінцеві положення Податкового кодексу України 2010 р. [328] та постанова Пленуму Верховного Суду України від 28.05.2004 р. №9 «Про деякі питання застосування судами України адміністративного та кримінального законодавства у зв'язку з набранням чинності Законом України від 22.05.2003 р. «Про податок з доходів фізичних осіб» [414] (той факт, що в постанові мова йде про закон «Про податок з доходів фізичних осіб», не позбавляє її значення в умовах дії Податкового кодексу України, оскільки відповідні положення закону були відтворені в кодексі).

Наявність розуміння наступності та узгодженості дає змогу сформулювати оптимально наповнене визначення динаміки кримінального права. На початку підрозділу воно було констатовано як похідне від динаміки права і сформульовано як життєпис кримінального права, характеристика його станів і напрямків трансформацій у часі й просторі.

З наведеного вище вбачається, що динаміка кримінального права характеризується такими необхідними показниками, як наступність і узгодженість. Більше того, характеристики еволюційного, революційного

розвитку, прогресивного та регресивного руху та спокою також стосуються описів динаміки, але впливають на її характеристику як життєопис кримінального права.

Натомість ці явища стосуються характеристик динаміки – а саме її розвитку, і, зокрема, стійкого розвитку кримінального права. Саме стійкий розвиток кримінального права в умовах мінливого суспільства має визначатися парадигмою динаміки, саме в цьому руслі мають відбуватися еволюційні, послідовні та узгоджені зміни кримінального права.

На цьому наполягає Є. Л. Стрельцов, зазначаючи, що слід підтримувати зміни до кримінального законодавства, «...але вони, з урахуванням найбільш “травматичного” впливу, яке має це законодавство, завжди повинні бути належним чином обґрунтовані та зберігати в своєму змісті так звану спадкоємність, сутність якої, в свою чергу, загалом передбачає збереження якщо не всіх, то тих чи інших суттєвих положень при переході від “попереднього” до реформованого законодавства» [476, с. 6].

Тож найкращим визначенням динаміки кримінального права є запропоноване модельне визначення динаміки – життєопис кримінального права, характеристика його станів і напрямків трансформацій у часі й просторі. Якщо розкрити це поняття, то динаміка кримінального права – це складне системне утворення, що володіє певною структурою, яку можна визначати через комплекс елементів правової системи: кримінально-правова політика, кримінально-правова доктрина й кримінальне законодавство, правозастосовна діяльність [30, с. 392-399].

Оптимальною ж динамікою має визнаватися така, яка відбувається в парадигмі стійкого розвитку кримінального права як еволюційного прогресивного цілеспрямованого розвитку кримінального права, що характеризується наступністю та узгодженістю.

Варто відзначити, що в сучасній Україні усвідомлення історичного минулого, багатой культури, традицій призводить багатьох авторів до думки, що необхідно посилювати вертикальні спадкоємні зв'язки. Подібні ідеї, безумовно, заслуговують на увагу і повагу. Однак підводячи підсумок цим міркуванням,

варто відзначити, що наступність та узгодженість не існують в ізоляції одна від одної, а перебувають у тісній взаємодії. Отже, їх дотримання та забезпечення є однією з неодмінних умов формування законодавчих актів належного рівня.

Узгоджене вдумливе впровадження інновацій у поєднанні з наступністю і утворюють стійкий розвиток кримінального права – його необхідну і суспільно-корисну динаміку.

Проте, говорячи про наступність кримінального права на теренах України, слід детальніше підходити до дослідження історії становлення різних кримінально-правових платформ, їх впливу і, головне, причин та історичного часу їх виникнення. Напевно, що тенденції динаміки кримінально-правового впливу минулого приховують багато підказок щодо того, як сьогоденне українське суспільство сприймає його, а також щодо підстав, на яких засновано формування кримінального права владою.

Саме з цього і почнемо наступний розділ, в якому аналізуватимемо особливості динаміки кримінального права в Україні на різних етапах її існування.

Висновки до Розділу 1

1. Загальна оцінка динаміки в праві дозволила визначити такі постулати, необхідні для подальшого дослідження:

1.1. Під динамікою права доцільно розуміти часово-просторовий опис «життя» права, характеристику його станів та напрямків трансформацій у часі і просторі. Структуру динаміки утворюють: 1) логічний підмет (*unit*) – одиниця, тобто те, що змінюється або знаходиться в процесі; 2) часові відносини; 3) просторові відносини; 4) напрямок. Одиницею динаміки права є умовно визначена одиниця «право» в певному часі і місці.

1.2. Поняття «розвиток» в праві є більш вузьким за поняття «динаміки [галузі] права». Розвиток завжди рух або трансформація до запланованої цілі. Керований розвиток завжди має кінцеву мету. Некерований розвиток може бути

неконтрольованим, але для права він може відбивати соціодинамічні перетворення. Розвиток може бути еволюційний та революційний.

1.3. Антагонізмом розвитку як руху є спокій. Він характеризується незмінністю предмета у часі та просторі. Спокій права може бути запланованим, і дотримання спокою за умови обміркованості його збереження має належати до позитивних оцінок складової динаміки права.

1.4. Говорячи про прогрес в праві, ми розуміємо набуття предметом нових сучасних якостей у часі та просторі. Відповідно, прогресивний рух і є розвитком. Антагонізмом цього поняття є регрес, який, відповідно, слід розуміти як втрату предметом необхідних якостей у просторі і часі. Регресивним можуть бути і розвиток, і спокій.

1.5. Важливими чинниками розвитку права є наступність та узгодженість. Під наступністю у праві слід розуміти такі, що ґрунтуються на попередньому позитивному та негативному досвіді, узагальнені уявлення про необхідну послідовність у розвитку права, базисом якого є історично сформовані і соціально обумовлені уявлення про право у відповідному суспільстві. Під узгодженістю слід розуміти, відповідно, якісний стан права, при якому його принципи, ідеологія, зміст та наповнення інтегровані в правову систему суспільства, в якому воно діє.

1.6. Динаміка права, як феномен, що є системним поєднанням взаємозалежних компонентів, які діють в умовах нестабільного середовища (мінливого суспільства), ніколи не може бути «нульовою». В той же час, вона і не завжди повністю може перебувати у станах розвитку або спокою: певні складові права розвиваються стрімко, а інші – перебувають у стані еволюційного розвитку або лишаються у спокої. Динаміка права є віддзеркалюванням динаміки суспільства, відносини в якому регулює право, і тому на стани розвитку або спокою суспільства відповідає власною реакцією.

1.7. Оптимальну динаміку права в умовах перетворень суспільства характеризує її стійкий розвиток. Стійкий розвиток (*Sustainable development*) – послідовний еволюційний рух до поставленої мети, який відображується в позитивній динаміці галузі, в якій здійснюється. Стійкий розвиток права –

послідовний еволюційний розвиток, який включає необхідні періоди прогресивного руху та спокою, спрямовані до досягнення запланованої мети і здійснюється з урахуванням наступності та узгодженості.

2. Застосування вказаних категорій феноменології динаміки права до досліджуваного предмету (динаміки кримінального права) дає можливість зробити такі висновки:

2.1. Динаміка кримінального права – це життєпис кримінального права, характеристика його станів та напрямків трансформацій у часі і просторі.

2.2. Динаміка кримінального права в умовах мінливого суспільства повинна характеризуватися стійким розвитком. Під стійким розвитком кримінального права доцільно розуміти послідовний еволюційний комплексний розвиток галузі кримінального права, який базується на наступності та узгодженості, спрямований до досягнення запланованої мети. Стійкий розвиток кримінального права, в умовах трансформації системи цінностей суспільства та необхідних новел у кримінально-правовому регулювання, з одного боку, а з іншого – наступності та узгодженості, має представляти собою періоди прогресивного руху та обумовленого спокою, повний комплекс яких спрямований на досягнення запланованої мети. Революційний рух кримінального права в цілому недоцільний, адже при ньому втрачатиметься наступність та узгодженість. В умовах динаміки стійкого розвитку кримінального права він може стосуватися окремих норм кримінального права, впровадження яких відповідає наступності та узгодженості.

2.3. Структуру динаміки кримінального права утворюють: кримінальне право (одиниця); час; простір; напрямок.

Комплекс елементів, які утворюють одиницю – «кримінальне право» в структурі динаміки – включає: кримінально-правову політику; законотворчість; правозастосовну діяльність

Під часом в структурі динаміки кримінального права доцільно розуміти проміжок, який характеризує рух чи спокій, що описують умовне переміщення якісних і кількісних показників, які характеризують кримінальне право як в цілому, так і окремих його напрямків. Час, в якому існує динаміка кримінального

права, перебуває в тому ж часовому просторі, що і динаміка суспільства. Вона не може жодним чином мати свої власні самостійні часові виміри, відірвані від реалій буття суспільства, в якому вона діє. В умовах контролю за стійким розвитком кримінального права проміжок часу спостереження за динамікою можна визначати як моніторинговий період. Моніторингові періоди доцільно поділити на три види в залежності від предмету моніторингу: період поточного моніторингу – один рік; період моніторингу інновацій – квартал (три місяці); період оперативного моніторингу – один тиждень.

Просторову складову структури динаміки кримінального права визначасмо як територію держави, на яку поширюється кримінально-правова юрисдикція і суверенітет держави. Для України в сьогоденних реаліях це – вся територія України, за виключенням анексованих та окупованих територій. Дослідження просторової компоненти динаміки кримінального права необхідно здійснювати в територіальних межах України, а територіальні фактори, які не збігаються зі сферою поширення суверенітету держави, враховувати як фактори впливу на динаміку. При дослідженні динаміки в подальшому, після повернення окупованих територій під контроль України, зміни в кримінально-правовому середовищі на окупованих територіях можна буде враховувати як фактори впливу на динаміку кримінального права у відповідних регіонах і вживати окремих заходів для того, щоб поновити його ефективну реалізацію.

Четверта складова динаміки кримінального права дозволяє встановити, які напрями (тенденції) обумовили якісні зміни, що їх зазнала одиниця структури динаміки кримінального права. Крім того, тенденції динаміки демонструють, на яких етапах триєдиний комплекс та всі елементи його зараз знаходяться і чи, дійсно, спрямовані в одному напрямку. Така складова також є визначальною для виявлення, які позитивні, негативні і нейтральні тенденції у розвитку кримінального права нашої держави можуть з'явитися з незапланованих. Можна визначити дві основних тенденції, які є характерними для кримінального права. Вони є частково протирічними, але не взаємовиключними. Однією тенденцією є пом'якшення кримінальної репресії (гуманізація кримінального переслідування),

іншою – посилення відповідальності за деякі кримінально протиправні прояви (пеналізація) та запровадження кримінальної відповідальності за певні діяння (криміналізація).

Ще однією тенденцією є запровадження в кримінальне законодавство України нових (для законодавства, але не завжди для доктрини) інститутів – кримінальні проступки, спеціальна конфіскація, заходи кримінально-правового характеру, що застосовуються до юридичних осіб, обмежувальні заходи тощо.

Виявлення таких напрямів динаміки кримінального права дозволяє притримуватися ідеї про наявність «вертикальної» та «горизонтальної» наступності в праві.

2.4. Оптимальною динамікою кримінального права має визнаватися така, яка відбувається в парадигмі стійкого розвитку кримінального права, як еволюційного прогресивного цілеспрямованого розвитку кримінального права, який характеризується наступністю та узгодженістю.

РОЗДІЛ 2

ОСОБЛИВОСТІ ДИНАМІКИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

2.1. Ретроспективний огляд динаміки кримінального права на теренах України

Упродовж всієї історії розвитку суспільства кримінальному праву була притаманна неоднакова динаміка, але вона завжди існувала, адже явище «право» існує у часі, реалізується у просторі й змінюється залежно від потреб суспільства. Якщо сучасний соціум характеризується досить високою інтенсивністю розвитку, прискореними темпами прогресу, наявністю стійкої наступності, то нам здається, що «уся епоха первісності відрізняється виключно повільними темпами розвитку суспільства» [58, с. 6]. Але чи так це?

Підходячи до оцінки динаміки кримінального права в ретроспективі, звернемося до прикладів оцінки його динаміки на теренах саме нашої країни, адже це продемонструє не лише наявність динаміки, а й визначить деякі закономірності. За основу історичної періодизації візьмемо прийняту в Україні періодизацію О. Субтельного [486].

Справа у тім, що історичний розвиток соціуму на теренах України прийнято аналізувати з часів середньовіччя – IX–X ст., відколи історія спирається на працю Летописця Нестора – з часів Київської Русі, адже більш ранніх джерел про право того часу, ніж відображені у «Повісті врем'яних літ», просто не існує.

Утім, історія становлення карного переслідування за злочиння на території сучасної України виникла задовго до середньовічної Київської Русі (IX ст.) – з часів значно раніших державних утворень Північного Причорномор'я. Насамперед треба вести відлік паростків карного переслідування на теренах України з часів не історичних пам'яток центральної України, а зі Скіфської держави (з VII до IV ст. до н.е. ними був утворений міцний племінний союз, а у V ст. до н.е. вже існувала описана грецьким істориком Геродотом «Скитія») та грецьких міст-колоній, які виникли в Криму й на північному узбережжі часів

великої Грецької колонізації (VIII–VI ст. до н.е.), а деякі з них з часом перетворилися на класичні грецькі поліси з власними законами і судами.

Грецькі колонії, які засновувались на півдні нинішньої території України, привносили з собою право полісів, досить добре відоме нам із праць Аристотеля. Як констатує О. А. Гавриленко, «...вже починаючи з кінця VII–VI ст. до н.е. в античних державних утвореннях, що постали на території Північного Причорномор'я, поступово складаються окремі елементи кримінального права, які прийшли до Херсонесу, Ольвії, Пантікапею та інших полісів переважно з правової системи афінської держави через метрополії – Гераклею Понтійську та Мілет, хоча інколи відчувалися й місцеві впливи звичаїв та традицій сусідніх “варварських” племен» [95, с. 46].

Саме тут сформувалося поняття злочину: у північно-причорноморських полісах злочинною вважалась дія, що завдала державі, громаді або особі шкоди (фізичної, матеріальної або моральної). Найтяжчі злочини мали назву «адікія» – гріх перед богами [84, с. 19]. У демократичних полісах найтяжчим злочином було встановлення тиранії [103, с. 332].

У полісах переслідувалися особи, які вчинили злочини проти держави, військові та посадові злочини, злочини проти правосуддя, злочини у сфері економіки, злочини проти особи, проти власності (майнові злочини), проти релігії, проти сім'ї та моральності. Суб'єктами впорядкованого переслідування з боку держави могли бути лише вільні громадяни або особи, прирівняні до них (проксени), а також негромадяни полісів. За вчинений рабом злочин відповідав його господар, а той, своєю чергою, вже міг покарати раба так, як вважав за потрібне [95, с. 46].

Водночас господар не ніс відповідальності за покарання раба, і форми покарання були жорстокими й ганебними³. Багато в чому таке поведження з

³ Ось як покарання рабів описує Гомер:
«Всі на канаті вони голова з головою повисли,
Петлями шию стягнули у кожної, і незабаром
Смерть їх спіткала: ногами посмикавшись, вшухли невдовзі.
Потім втягай силоміць на подвір'я Мелантія - зразу
Міддю нещадною видерли ніздрі, обрізани вуха,
Руки і ноги відсіюй. І потім, в шматки порубавши,
Кинули його на з'їдень жаднучим собакам» (Гомер. Одисея).

рабами обумовлювалося ставленням до них як до речей, протиставлялося статусу громадян і проксенів. Однак і тут мала місце своєрідна справедливість – якщо вільновідпущеник вчинював злочин, його могли повернути в рабство [95, с. 50].

Впорядкованість та історично сформована давньогрецькою соціальною системою система карного права має оцінюватися нами як певний відрізок руху кримінального права України. Але недоцільно визначити фактори, які вибудували таку систему, – вони були привнесені від Древньої Греції. Утім, самий факт існування на території півдня України кримінального права грецьких полісів має враховуватися як фактор впливу на карне право сусідніх державних утворень – зокрема племен скіфів, а потім і скіфської держави, які жили пліч-о-пліч з грецькими колоніями.

Скіфської писемності не збереглося, як не збереглося і писемних пам'яток права того часу. Однак існують певні уявлення про них, зокрема на підставі описів Геродота [98]. Як зазначає Н. А. Гаврилюк, скіфські звичаєві норми карного права захищали державну владу, життя, майно та привілеї царської сім'ї. Так, найнебезпечнішими злочинами вважалися злочини проти царя, які каралися на стадії замаху. Тяжкими злочинами вважалися також убивство, крадіжка, обмова невинного, перелюб, відступ від звичаїв та віри предків, неправдиве запрягання богам, – майже всі вони каралися смертю, а викрадення – відсіканням руки [96, с. 10]. Утім, напевно, що в процесі розвитку у скіфів карного переслідування вони запозичили у сусідів-греків багато прогресивних інститутів. Непрямим підтвердженням цьому є той факт, що, наприклад, скіфи запозичили від грецької культури структуру «божого заступництва»⁴ – це свідчить про те, що грецька цивілізація, до якої належало і розвинуте кримінальне право, мала неабиякий вплив на скіфську культуру. Безумовно, такий вплив посилювався після підкорення скіфами Ольвії та завоювання частини володінь Херсонесу у II ст. до н.е.

⁴ Найбільш шанованою з усіх божеств була Табіті – богиня царського вогнища (тотожна грец. Гістії), після неї – Папай («батько») (відповідав грец. Зевсові), дружиною якого була Апі («земля») (ідентична з грец. Геєю); грец. Аполлонові відповідав скіфський Гойтосір, Афродіті – Аргімаса (Артімаса), Посейдонові – Тагімасад [95, с. 11].

Аналізуючи розвиток правової системи і кримінального права Північного Причорномор'я V ст. до н.е. – II ст. н.е., Т. В. Кашаніна писала, що наші покоління стоять на фундаменті, закладеному попередніми поколіннями, яким спорудження такої безцінної системи коштувало довгих і болісних зусиль. Право, і кримінальне зокрема, не виникає спонтанно: воно виступає продуктом розвитку суспільства, яке досягло певного рівня свого розвитку, є достатньо цивілізованим для того, щоб виробити норми, які б так віртуозно регулювали певні сфери суспільних відносин.

Отже, за оглядом динаміки кримінального права грецьких колоній і скіфської держави у Північному Причорномор'ї (VII ст. до н.е. – II ст. н.е.) можна стверджувати, що головним фактором впливу на неписане карне право скіфів були прогресивні моделі законів грецьких полісів, які виступали стимулюючим прикладом для застосування у скіфських племенах впорядкованої відповідальності за злочини.

Занепад цивілізації Північного Причорномор'я почався з IV–III ст. до н.е., коли скіфів витіснили споріднені з ними кочовики іранського походження – сармати, які панували тут до II ст. н.е. На зміну їм прийшли кочівники-роксолани (алани). У III ст. на території України розселяються готи, а у IV ст. племена гунів знищують аланів і просуваються аж до Карпат, витісбивши готів у Крим. У середині IV ст. гунни на чолі з легендарним ватажком Аттілою відійшли на захід, а в Україну прийшли нові кочові орди – болгари, потім авари, а у VI ст. з'явилися слов'яни [570], традиції та право яких не надто відрізнялись від племен варварів того часу.

Динаміку кримінального права на теренах України слід аналізувати з часів Київської Русі, адже більш ранніх джерел про право того часу, ніж «Повість врем'яних літ», не встановлено. Фактично, і це ще доволі складно через відсутність самих джерел кримінального права того часу, але тексти основних тогочасних документів і подій Літописець Нестор намагався передати.

Вочевидь, що система звичаїв язичницьких племен і влиття до неї варязьких настанов з приходом Рюриковичів мала низку табуйованих заборон, якими

керувалася влада дохристиянського часу. У договорах Русі з Візантією ((907) 911, 945 pp.) [246, с. 61, 80, 86] вже спостерігаються певні положення кримінального права. Зокрема, у договорі 911 р. мали місце положення, якими встановлювалися покарання за вбивство, тілесні ушкодження та крадіжку. Стосовно вбивства, наприклад, в договорі зазначалося: «А коли хто уб'є, – християнина русин чи християнин русина, – хай помре на місці вбивства. А коли убивця втече, а виявиться багатим, хай частину багатства, яка належить йому по закону, візьме ближній забитого, але й жона вбивці хай має стільки, скільки належить по закону. А коли убивця є неімущим і втік, хай перебуває під судом, доки знайдеться, а тоді помре» [324] і т. д.

Другий договір Русі з Візантією (945 р., за князівства Князя Ігоря) також містив карні норми, зокрема відповідальність за торгівлю без грамоти («пакость») – фактично, безчинства: «А коли без грамоти прийдуть і будуть взяті нами, то будемо тримати і охороняти, доки не повідомимо князеві вашому. А коли в руки не даватимуться і опір чинити стануть, – то будуть убиті, і хай смерть їхня не буде відомщена князем вашим» [325]. На стадії взаємної торгівлі і функціонування шляху «з варягів у греки» виникає й інститут екстрадиції, описаний у цьому ж Договорі.

Отже можна стверджувати, що на рівні Візантійських угод передбачались як карні переслідування, так і аналоги сучасного інституту екстрадиції.

Здавалось би, досить людське ставлення і до винного, і до потерпілого демонструється в цьому документі міжнародного характеру. Утім реалії на землі Руській були дещо іншими. Вбивці переслідувалися, але за вбивство мала наступати помста. Так, наприклад, повною мірою вписувалася в поняття правомірної поведінки того часу розправа Великої княгині Ольги над древлянами (945 р. за датуванням «Повісті врем'яних літ») [325]. Сам же Літописець Нестор називав княгиню Ольгу «мудрішою серед людей», а її чотириразове (!) покарання древлян до повного винищення описано ним як подвиг.

Карне переслідування того часу, як вбачається з джерел, реалізовувалося, фактично, через термін «помста». Як і у Візантійських угодах, так і на рівні

визнання справедливим викорінення древлян, верхівка яких наказала вбити князя Ігоря, вбивство з помсти вважалося належною сатисфакцією за спричинення смерті.

Отже можна констатувати, що карне переслідування (з наявних історичних джерел ми можемо говорити лише про смертну кару) на теренах України за часів дохристиянської Київської Русі розумілося як справедлива помста за спричинене. Відповідно, фактором, який впливав на існування такої кари, слід визначати необхідність задоволення жаги помсти.

Стосовно ж Візантійських угод, які серед іншого передбачали екстрадицію осіб, що вчинили карні порушення, то фактором такої норми була, безумовно, необхідність уникнення конфліктів з торговим партнером, яким на той час була Візантія на шляху «з варягів у греки».

Прийняття християнства (з 988 р.) можна вважати початком змін у динаміці кримінального права тієї епохи: вважається, що християнство привнесло нову систему цінностей і охоронних догм. Утім, динаміка змішаної системи частково писаного, частково звичаєвого права того періоду [579, с. 85] характеризувалася, з одного боку, примусовою зміною культурних парадигм, з іншого – під впливом становлення християнської релігії знищенням язичницьких ідолів і святинь, а також волхвів, про що детально описано у «Повісті врем'яних літ», зокрема стосовно розправи дружини Ярослава Мудрого над волхвами [326] та вбивства Новгородського волхва дружиною князя Гліба [327]. І хоча, за висновком О. Ю. Дворніченко, С. Г. Кащенко, М. Ф. Флоринського, це був релігійно-побутовий конфлікт між новою християнською церквою та носіями язичницьких традицій, він «тісно переплітався з боротьбою проти влади Києва» [122].

Отже, причинами карної активності на теренах України одразу після прийняття християнства (період Київської Русі після прийняття християнства) можна визначати:

1) зобов'язання перед Візантією обернення в християнську релігію язичників – населення Київської Русі;

2) обумовлене релігійним підтекстом карне переслідування «інакших» щодо панівної верхівки: язичників, віра яких, релігійні святині й носії релігії (волхви) передували приходу християнства в Київську Русь.

Відповідно, фактором впливу на застосування такого покарання були міжнародні зобов'язання правлячої верхівки та релігійні мотиви.

На цих ранніх прикладах вже стає зрозумілим, що динаміка кримінального права залежала від внутрішніх і зовнішніх факторів. Зовнішні фактори змін диктували напрямки розвитку, які визначалися політичними (договори з Візантією) та культурологічними (примусове впровадження християнської релігії) факторами. Внутрішні фактори (політика, вплив) обумовлювали покарання, переважно як помсту через реалізацію принципу таліону, іноді гіпертрофованого (приклад кн. Ольги).

Дотримання справедливості, що, безумовно, також здійснювалося владою, існувало поряд із боротьбою влади за втілення християнської парадигми як політичної необхідності того часу. Водночас, навряд чи в системі сучасних цінностей «розвиток» через знищення «інакших» виглядає прогресивним, але для реалізації правової політики православного християнства такі заходи були доволі прийнятні.

Вірогідно, такі фактори важливо враховувати при роботі з наступністю кримінального права.

Говорячи про початкові писані аналоги сучасних кримінально-правових норм, не можна не згадати Руську Правду (початок приблизно 30-х років XI ст.), яка вже містила аналоги складів злочинів проти життя та здоров'я особи.

Так, у Руській Правді карні порушення від цивільних не виокремлювалися, але увага там зосереджувалась на шкоді життю та фізичній цілості особи, яка, фактично, описувалася через поняття «образа» і передбачала за позбавлення життя та здоров'я помсту та/або компенсацію:

«1. Коли уб'є муж мужа, то помститися має брат убитого, чи батько або син, або брат старшого сина, або інші брати. Якщо не буде кому звершити кровну помсту, то внести 80 гривень, коли вбитим буде князів муж чи княжого тіуна.

Якщо вбитим буде горожанин, чи гридень, чи купець, чи боярський тіун, або мечник, або ізгой, або новгородець – то 40 гривень сплатити за нього.

19. Коли на двір прийде закривавлений муж або з синцями, то свідка йому шукати не треба, але належить заплатити 3 гривні продажі. Коли ж не буде на ньому слідів побиття, то привести йому свідка, щоб слово було проти слова.

20. Якщо вдарить мечем не на смерть, то має заплатити 3 гривні продажі, а потерпілому – гривню за рану, як лікувальне. Коли ж уб'є на смерть, то платити віру» [337].

Слід зауважити, що передумовою прийняття Руської Правди, першого писаного джерела права Київської Русі, був період міжусобної війни за Київський престол між синами Володимира Великого – кн. Ярославом Ростовським і Новгородським (пізніше – Мудрим) та його братами Борисом, Глібом, Святославом, Святополком, яка почалася після смерті їх старшого брата кн. Ярополка.

Отже, можна вважати, що відносно осіб, діяння яких характеризуються високим ступенем суспільної шкоди, в Руській Правді вже передбачалися не лише покарання у вигляді смертної кари та тілесних покарань, а й компенсаторні механізми – виплати аналогу штрафу особі, якій була спричинена шкода, компенсаторні механізми для поновлення прав потерпілого.

Сам факт першого офіційного унормування на рівні внутрішнього джерела права – тобто зародків визначення злочинів, покарань і компенсацій, які містилися у Руській Правді, підтверджує наявність фактору, який обумовлював необхідність впорядкування відносин у суспільстві, де тривав безлад після перемоги Ярослава Мудрого у братовбивчій міжусобній війні за Київський престол.

Підсумовуючи огляд періоду Київської Русі, слід підкреслити, що й тоді кримінальне переслідування зазнавало численних змін під впливом міжнародних угод і релігії.

З наведеного можна зробити висновок, що за часів Київської Русі на теренах нинішньої України вагомими факторами динаміки визначення обсягу

кримінального переслідування, а з часом і унормування, були помста, міжнародні вимоги, релігійні переконання та необхідність одноманітного впорядкування суспільних відносин після війн за престол.

Крім того, з аналізу динаміки кримінального права як часів Скіфії, так і часів Київської Русі, можна побачити, що впливовим фактором розвитку права був вплив права більш розвинених цивілізацій – у першому випадку грецьких полісів у Північному Причорномор'ї, в другому – Візантії, з привнесенням певних структур кримінального права та деяких гуманних інституцій.

Водночас, з часів укладання Візантійських угод і прийняття християнства Київською Руссю відбувалося виокремлення західного та східного (православного) напрямку християнської віри того часу, що в подальшому й обумовило динаміку кримінального права в православної християнській парадигмі, з часів Великого Князівства Литовського – православ'я та язичництва, а з часів Кревської унії додався вплив католицької релігії тощо. Релігійний вплив був обумовлений політичними рішеннями, і динаміка кримінального права відчувала розвиток тих інституцій, які були необхідні не лише для підтримання бажаного рівня правопорядку в суспільстві, а й досягнення політичних цілей.

Слід окремо згадати про зумовленість походження міжнародних правових стандартів захисту прав людини. Так, наприклад, уся парадигма прав людини заснована на католицькій християнській парадигмі, а подекуди – на протестантській. З цього ж приводу Д. Вовк зазначає: «...гуманізація правових систем західних країн у вигляді заборони смертної кари, відмови від жорстоких та принижуючих покарань, пом'якшення умов відбування покарань, розширення обсягу соціальних прав людини має яскраво виражене християнське забарвлення» [93, с. 63].

За Кревською унією 1385 р. було утворено єдину державу, панівною основою якої була Польща, певною автономією в її складі користувалось Велике князівство Литовське. Однак, хоча остаточне утворення Речі Посполитої відбулося лише у 1569 р., входження українських земель у складі Великого

князівства Литовського до складу Польського королівства привнесло значну кількість інновацій в кримінальне право, котре почало діяти на наших землях.

Аналізуючи тексти Литовського статуту 1529 р. [474], група вчених під керівництвом С. В. Ківалова зокрема аргументує позицію особливостей систематизації прав людини за Литовськими статутами не на римській систематизації права, як у більшості європейських країн, але й з урахуванням впливу позитивного права. «В основу цієї систематизації, – вказують вчені, – були покладені нові принципи: суверенність державної влади (всупереч середньовічному церковному монополізму), єдність права для всієї держави і її громадян і пріоритет писаного права. Проте, закріплення правом різноманітних пільг і привілеїв для різних станів та груп людей, що було характерним для феодального суспільства, підривало загальний принцип єдності права» [474, с. 22].

Попри відверту сепарацію населення на класи (до 1563 р., коли були ухвалені привілеї, які зрівнювали в правах католицьку та православну шляхту [245, с. 5]), Розділом сьомим Литовського статуту 1529 р. – «Про земські насилля, про побої та про вбивства шляхтичів» демонструються і відображення в кримінальному праві того часу підстави звільнення від кримінальної відповідальності у разі дії в стані необхідної оборони (5. «Якби хто напав на чий-небудь маєток і підданих, а той, захищаючи своє, вбив би його»), порядок встановлення потерпілих (11. «Як рідні брати повинні стягувати головщину, якщо вбитий їхній батько»; 12. «Якщо хто-небудь з родичів захоче по праву родини стягувати головщину») та інш.) [474, с. 254, 256].

У 1569 році з утворенням Речі Посполитої українські землі за Люблінською унією [266] увійшли до її складу. Як констатує І. В. Долматов, «...на території України (за винятком Галичини) мало чинність не польське право, а обласні привілеї та Литовський статут, що одержав назву Волинського, а більшість українських міст керувалися положеннями магдебурзького права. /.../ Не виключенням стало і кримінальне право. Особливості польської правової традиції

проявилися як в кваліфікації злочинів, так і у визначенні покарань для злочинців» [133, с. 238].

Насамперед оцінка діянь як злочинів, як і на більш ранніх етапах польсько-литовської доби, мала корені не лише природного, а й позитивного права. Так, «...кримінальним злочином, в матеріальному розумінні, вважалася не тільки дія, що завдала шкоди та збитків не тільки життю, здоров'ю, майну. Одночасно набирає поширення формальне поняття злочину як дії, що заподіяла шкоду “державному інтересу”, навіть якщо така дія не була передбачена законом...» [133, с. 238].

Крім того, злочини проти «шляхетних» честі та гідності також були інновацією кримінального права тих часів. Вони не носили абстрактного характеру, як злочини, що посягали на державний інтерес, але забарвлювали соціум держави специфічною сепарацією прав громадян перед законом, породжуючи нерівність і неоднаковість прав. Цікавими були і специфічні покарання, які могли мати місце за образу словом. Як стверджують дослідники цього питання, «...польський хроніст Ян Длугош наводить приклад із судової практики, коли Гневош із Далевіць був засуджений, крім сплати відповідного штрафу, ще й до “гавкання з-під лавки”» [303, с. 7].

Однак серед злочинів проти моральності того часу були й доволі прогресивні, рівно як і своєрідні злочини, наприклад, насильство (як застосування фізичного примусу), яке каралося штрафом. Згвалтування як злочин також належало за змістом до злочинів проти моральності, але покарання за нього здійснювала родина потерпілої на власний розсуд. Аналізуючи особливості злочинів проти моральності тих часів, Т. О. Остапенко та О. О. Громовий доказово стверджують, що вони утворювали окрему систему, яка закріплювалася у низці нормативних актів: Віслицькому статуті 1347 р., Повному Зводі Законів Казимира Великого 1420 р., Вартському статуті 1423 р. та в інших документах [303, с. 7]. Утім, ніхто не міг каратися без суду навіть тоді, «коли справа торкалась образи його гідності. Тільки після того як позивач і відповідач стануть перед судом і шляхом гласного судового розгляду буде доведена вина,

звинувачений може бути покараний у відповідності до тяжкості його злочину» [474, с. 29].

Слід також зазначити, що на українських землях Великого князівства Литовського існувало понад 70 вірменських громад, які керувалися Судебником Мхітара Гоша, а з 1519 р. – Вірменським статутом, котрі містили свої специфічні норми, подекуди значно суворіші за акти, що діяли на теренах Польщі. Так, наприклад, вірменське право безальтернативно передбачало смертну кару навіть за замах на зґвалтування, відрубання руки за викрадення людини. Серед покарань за злочини передбачалася церковна покута, наприклад, у разі спричинення викидню на останніх місяцях вагітності [303, с. 4-6].

Вплив епохи Ренесансу мав велике значення в період перебування українських земель у складі Речі Посполітої, і привніс багато важливих інновацій. Утім вплив сталого в іншій країні права на національне право навряд чи можна вважати динамікою національного права нашої країни. Скоріше, його доцільно оцінювати як вплив на подальше формування власної правової системи, у тому числі й системи кримінального права. Вочевидь, що такий вплив був корисним у частині переосмислення таких правових категорій, як честь і гідність, розуміння причин криміналізації та сутності злочинів проти держави, а також піднесення системи майнових покарань.

Але як і в наведених вище випадках, зокрема впливу християнства, причиною особливостей поширення на території України у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої кримінального права, були причини політичні. Зокрема, це виражалося у сепарації між різними верствами населення при застосуванні норм кримінального права та особливостях його застосування на українських землях.

Період козацько-гетьманської доби ознаменувався зародженням нових підходів до права загалом, в тому числі до права кримінального. Адже унікальний феномен українського козацтва, по суті, був представлений повною мірою на європейській політико-правовій арені як гідний суб'єкт міжнародних відносин, зародок української державності.

Основою козацького права були суспільні відносини, які склалися у спільноті запорожців, а джерелом – трансформовані норми давньоруського права, пристосовані до конкретно-історичних умов, а також різноманітні запозичення з правових традицій сусідніх народів і держав.

Так, основними історичними етапами становлення і розвитку правової системи Війська Запорозького, а по суті зародженням правової системи козацтва, були: утворення козацької спільноти на Запорозькій Січі; національно-визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького; утворення Гетьманщини, її уряду, зокрема Генеральної військової канцелярії та Генерального військового суду; закріплення правового статусу суддів Війська Запорозького у нормативно-правових документах і правотворчості на Гетьманщині у XVIII ст. [251].

Богдан Хмельницький провадив політику соціального компромісу. В цей період уперше заговорили про соціальні права селян, захист соціально-економічних інтересів шляхти та козацтва [69, с. 6]. Продовження реалізації цього задуму можна спостерігати пізніше в Конституції Пилипа Орлика 1710 р., більш відомій як Пакти і Конституції прав і вольностей Війська Запорозького (*Pacta et Constitutiones legum libertatumque exercitus zaporoviensis*): «Договори і Постановлення Прав і вольностей Війська Запорозького між Ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорозького, і між генеральною старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, що за давнім звичаєм і за військовими правилами утверджені обома сторонами вільним голосуванням і Ясновельможного гетьмана урочистою присягою підтверджені року від Різдва Христового 1710, Квітня 5, при Бендерах».

На початку народно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького козацьке право як історичний тип українського звичаєвого права мало власну внутрішню систему та функцію повноцінного регулятора. Формування Української козацької держави в цей період не було певною випадковістю, а

цілком закономірним результатом еволюції українського права. Так, козацьке право стало важливою передумовою відродження Української держави у XVIII ст.

Фактично, воно було юридичною підставою для реалізації українським народом права на самовизначення шляхом розвитку власної державності. У цей період козацьке право втратило свою так звану корпоративність і вийшло далеко за межі Запорізької Січі. Як висловився А. Шевченко, козацьке право в умовах відродження Української держави в середині XVII ст. поширилося на всю її територію, ставши загальним правом цієї держави [170, с. 160].

В козацькому кримінальному праві злочинами вважалися заподіяння шкоди майну, потрава (випас худоби на чужій земельній ділянці), розкрадання тощо. Відшкодуванню підлягала пряма дійсна шкода, що відшкодовувалась за угодою сторін або на підставі рішення козацького суду [71, с. 169].

Окрім цього, наявною була суто кримінальна відповідальність і відповідні покарання в її межах. Існувала така диференціація, що на відміну від цивільних правопорушень злочини потребували процедури попереднього розслідування [487, с. 123].

Суб'єктом злочину за козацьким правом Запорізької Січі могли бути особи, які досягли шістнадцятирічного віку. Осудними вважалися навіть психічно хворі люди. Залежно від об'єкта злочинного посягання дослідники козацького права розробили класифікацію злочинів, скоєних на Запорізькій Січі. Зокрема, виділяють злочини: проти особистості (вбивство, тілесні ушкодження, побої, образи); проти власності (розкрадання, приховування викрадення, знищення майна); проти військової служби (дезертирство, ухилення від виконання військового обов'язку або порушення правил його виконання тощо); проти публічної влади (зловживання службовим становищем, розкрадання скарбниці, неправдиві свідчення в суді, підробка грошей і документів); проти моралі (згвалтування або образу жінки, приведення жінки на Січ або статеві відносини на Січі) [495, с. 21-22].

Крадіжки або грабіж за козацьким правом мали не стільки корисливий мотив, скільки хуліганський, і були «проявом зухвалості». Корисливі злочини не були

поширені на Запорізькій Січі, а покарання запорізьких козаків залежало від ступеня тяжкості вчиненого злочину і мало на меті покарання й перевиховання злочинця, відновлення прав потерпілого, превентивне залякування і спокуту гріха [70, с. 177-178].

З огляду на особливості суспільного життя Запорізької Січі формувалась і система покарань, до якої входили: смертна кара, вигнання з Січі, фізичні покарання (побиття, відсікання кінцівок), позбавлення волі (короткострокове), ганебні покарання тощо [70, с. 376]. Смертна кара поділялася на просту і кваліфіковану. Проста здійснювалася шляхом повішення (за горло, вниз головою або крюком за ребро). До кваліфікованих смертних кар належали посадки на палю, закопування живцем і удари палицями [313, с. 246-247]. Оскільки найтяжчим злочином у Запорізькій Січі вважалося вбивство одного козака іншим козаком, за нього призначалося покарання у вигляді кваліфікованої смертної кари. Винного в цьому злочині живцем закопували в могилу разом з трупом його жертви [70, с. 182]. Цей принцип був доцільним при вирішенні спорів і розкритті злочинів під час військових походів.

Динаміка кримінального права козацької доби свідчить про обернення кримінального права, переважно в прагматичний напрямок, оптимальне дотримання демократичних інституцій і, водночас, піднесення його охоронної та превентивної функції. Розвиток кримінального права часів козацтва демонструє його використання в якості захисту від найбільш небезпечних для життєдіяльності січової спільноти діянь, його обумовленість станом і способом життя козаків та демократичним застосуванням на користь переважної більшості суспільства.

Козацьке кримінальне право розвивалося в умовах, коли не тиснули зовнішні правові інституції, і достатньо тривалий час воно було вільним від окупаційних та імперських впливів – тобто було вироблено на користь певної спільноти, яка його сприймала і поважала через розуміння його користі для кожного.

Під впливом законодавств Російської та Австро-Угорської імперій динаміка кримінального права України, як і у випадку з динамікою у складі Великого

князівства Литовського, втрачає автономність. Європейський вплив і розвиток європейської традиції австрійського права на західних землях, а також панування російської правової ідеї на теренах північної, центральної, південної та східної частин, демонстрували ідентичні картини: пригнічення напрацювань української нації сталими в метрополіях системами кримінального права.

Так, наприкінці XVII ст. характерним для певних територій України було об'єднання їх в єдине державне утворення з Росією. Тому набувають поширення російські правові норми на українських землях, а всі правовідносини зумовлюються ними. Здебільшого це були царські грамоти й «іменні» укази, постанови сенату та інших вищих органів влади. Значний вплив на правовідносини в Україні мав перший в історії Росії систематизований закон «Соборное уложение» 1649 р., який юридично завершив закріпачення селянства (скасувавши «заповідні» й «урочні літа»). Він визначив коло питань, які стосувалися кримінального та цивільного права, судочинства тощо [466, с. 83-257]. Автономія ж української правової думки лишилась, переважно, на папері. Так, у XVIII ст. спробою формування й забезпечення власної безпеки України (внутрішньої та зовнішньої її складових) стала перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика (1710 р.), хоча вона не набула сили. Зокрема в ній йшлося, що гетьман уже не міг самовільно вирішувати долю інших громадян. Всі справи – кримінальні, цивільні та інші – повинен був розглядати Генеральний Суд. Таке обмеження впливу гетьмана на судову владу закріплювало основоположні принципи права – незалежності та рівності всіх гілок влади. Гетьман не повинен був допускати зловживань і утисків народу, козаків і посольства [316].

Окрім цього, безпосередньо для судочинства Гетьманщини мали значення петровські укази з питань кримінального права від 12 і 19 листопада 1721 р. та «О форме суда» від 03.11.1723 року [527]. Ці укази скасували положення Литовського статуту. Наступний Указ від 1724 р. відповідно до постанови Малоросійської колегії затверджував, що всі норми права чинні на всю Україну [558].

Аналогічний кримінально-правовий вплив здійснювався і з боку Австро-Угорської імперії, під владою якої перебувало населення західних українських земель. Як відомо, наприкінці XVIII ст. відбувся черговий перерозподіл України. Внаслідок першого поділу Польщі 1772 р. Галичина увійшла до складу Австрійської монархії. У 1774 р. імперія Габсбургів загарбала північну частину Молдавії з містами Чернівці, Серет та Сучава, мотивуючи це тим, що зазначений край колись належав до Галицького князівства. Північну частину нового краю, названого Буковиною, заселяли українці. Протягом XVI–XVII ст., раніше ніж Галичина та Буковина, під владу Габсбургів потрапило Закарпаття, яке протягом багатьох віків не жило спільним політичним життям з рештою українських земель, перебуваючи у складі Угорського королівства.

Отже, західноукраїнські землі стали колонією Австрійської монархії. Крім немилосердного визиску з боку феодално-абсолютистської держави, політики онімечення, в Галичині тривав процес полонізації, на Закарпатті – мадяризації, а на Буковині – румунізації українського населення. Подвійний, а то й потрійний національний і соціальний гніт, багатовікова роз'єднаність стали серйозним гальмом не лише економічного, а й духовного поступу українців.

Навряд чи варто проводити детальний аналіз особливостей впливу імперських норм на населення земель тогочасної України, адже впровадження зовнішніх норм на українських землях навіть не свідчить про динаміку кримінального права України, а, скоріше, може вказувати на те, як фактично кримінальне право було пригнічено зовнішнім впливом законодавства більш могутніх країн.

Як пише А. В. Андрушко, однією зі спроб кодифікації норм кримінального права був проєкт Кримінального уложення Російської імперії 1813 р., який не був прийнятий та не набрав чинності, але мав чимале значення для подальшого розвитку кримінального законодавства Російської імперії [11, с. 68-69]. Дослідники цієї пам'ятки права відзначають, що Уложення стало еталоном систематизації норм кримінального права на наступні сто років. Цей передовий для свого часу юридичний документ було використано при розробці Зводу

Законів Російської імперії 1832 р., а пізніше – Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 року [56, с. 13].

На українських землях, що перебували у складі Австрійської (з 1867 р. – Австро-Угорської) монархії, протягом ХІХ – поч. ХХ ст. діяли кілька кримінальних законів: Всезагальний закон про злочини та їх покарання 1787 р. (т. зв. Йозефіна), Кримінальний закон про тяжкі злочини та тяжкі поліцейські проступки 1803 р. (т. зв. Францішкана), Кримінальний кодекс 1852 р. (загальний кримінальний кодекс Франца Йосифа) [72, с. 71-79; 575, с. 40-64], Угорське кримінальне уложення про злочини і проступки 1877 року.

Однак динаміка кримінального права, в даному випадку на теренах України за часів перебування у складі Російської та Австро-Угорської імперії, все ж таки зазнала певних важливих впливів, які в подальшому отримали історичну оцінку.

Зокрема, як вказує І. Бойко, в Кримінальному кодексі Австрії 1768 р. дрібні злочини належали до компетенції поліцейської юстиції (прообраз кримінальних проступків), деталізувалися умови звільнення від кримінальної відповідальності за дії в стані крайньої необхідності для більшості основних злочинів, вводилося поняття злочинів, «вчинених друком» (карикатури, пасквілі) [72, с. 72-73] та багато інших конструкцій, які з часом були втілені в інші прогресивні системи, і були наявні, або й наразі присутні, і в кримінальному законодавстві України. Наступництво ж за кримінальним правом Російської імперії відчули на собі кримінальні кодекси всіх країн, що за радянських часів увійшли до складу СРСР, де вони й перебували до початку 90-х років ХХ сторіччя.

Детальний аналіз впливу на динаміку кримінального права через зміну ідеології та побудову кримінально-правового тиску в СРСР надав у своїх працях П. Л. Фріс. Тому тут ми дозволимо собі використати його висновки, розглядаючи саме їх як базу для аналізу динаміки кримінального права.

Так, вчений відзначає, що значний науковий потенціал теорії дореволюційного кримінального права суттєво вплинув на радянське кримінальне законодавство. Останнє, будучи соціалістичним за характером (ідеологією), не лише формально, а в переважаючій частині й змістовно перейняло багатющий

багатовіковий досвід, відображений у нормативних розпорядженнях свого «попередника» [546, с. 125].

Події жовтня 1917 р. не спричинили розриву спадкоємності між новим і старим кримінальним законодавством⁵, особливо в питаннях формування структури Загальної частини радянського кримінального законодавства [520, с. 10-16], хоча на офіційному рівні нова більшовицька влада з першого ж дня проголошувала, що будує нове суспільство, і в тому числі його законодавчу базу, на новому, власному фундаменті, абсолютно відмінному від старого, буржуазного.

Основним завданням радянського кримінального права був захист більшовицького режиму. Радянська влада з перших днів свого існування кваліфікувала як злочини будь-які посягання на інтереси робітничого класу. Диспозиції норм формулювались здебільш абстрактно, а кримінально-правові санкції найчастіше належали до категорії абсолютно невизначених, що дозволяло застосовувати норми за суб'єктивною оцінкою особи.

В Україні, там де влада перебувала під контролем більшовицької влади, часто застосовувались нормативні документи РРФСР, у тому числі кримінально-правового характеру. Як підкреслює В. К. Гришук, «...процес створення в Україні нового права був однозначно підпорядкований правотворчій і правозастосувальній практиці РРФСР» [108, с. 17].

У перші роки радянської влади кримінальна законотворчість у Росії здійснювалася переважно у вигляді видання окремих нормативних правових актів (декретів, ухвал, інструкцій і т. п.), в яких переважно встановлювалася відповідальність за конкретні види злочинів. Проте деякі з них містили і норми Загальної частини кримінального права (інститут помилування й відновлення в правах осіб, осуджених за кримінальними справами, загальний (із восьми видів)

⁵ Так, ст. 5 Декрету РНК №1 от 24 листопада 1917 г. «Про суд» формально допускала застосування старих законів, але з умовою, яка фактично зводила таку можливість на ні: «... лише постільки, наскільки такі не скасовані революцією і не суперечать революційній совісті и революційній правосвідомості». Стаття 22 Декрету ВЦИК «О народном суде РСФСР» від 30 листопада 1918 г. категорично заборонила «посилання у вироках і рішеннях на закони повалених урядів» (Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР. 1917-1952 гг. Под ред. И.Т. Полякова. Москва, 1953. С. 16, 41) [546, с. 125].

перелік кримінальних покарань, визнання суб'єктом злочину лише особи, що досягла сімнадцятирічного віку тощо) [546, с. 127].

Особливе значення для кримінально-правової політики України мали «Керівні засади з кримінального права РСФРР», які були затверджені 12 грудня 1919 р. та відповідно до рішення НКЮ України з 4 серпня 1920 р. набули чинності на території України. Керівні засади уперше на законодавчому рівні досить чітко сформулювали концепцію у сфері боротьби зі злочинністю. Їх особливістю була наявність «Вступу» (преамбули), який містив принципові установки про ставлення пролетаріату до буржуазного права, суть і форму соціалістичного кримінального права, про його соціальне призначення. Як зазначає П. Л. Фріс, у структурному плані вступ фактично виконував функції «Міні-загальної» частини кримінального законодавства, оскільки був винесений «за дужки» концептуальними ідеями, що зумовлюють значення всього цього законодавства в цілому [546, с. 129-130].

За своєю структурою Керівні засади 1919 р. успадковували багато рис, властивих Загальній частині дореволюційного кримінального законодавства, хоча й помітно поступалися попередньому кримінальному законодавству. Наочно було видно швидкість підготовки цього нормативного правового акта та прагнення його розробників (в усякому разі, на офіційному рівні), з відомих політичних мотивів, до повного заперечення колишнього (буржуазного) законодавства. Водночас очевидно й інше: Керівні засади не тільки синтезували, а й певною мірою збагатили накопичений раніше досвід побудови основоположних інститутів кримінального права. Їх історичне значення полягає в тому, що вони проклали шлях від Уложень 1845 і 1903 р., через несистематизовані норми післяжовтневого періоду (1917–1919 рр.) до першого радянського Кримінального кодексу.

Керівні засади 1919 р. стали прототипом Загальної частини Кримінального кодексу України 1922 р., у вступній статті закону про введення якого в дію ВУЦВК вказав, що це об'єднання в Кримінальний кодекс всіх каральних ухвал здійснено «...для захисту робітничо-селянської держави і революційного

правопорядку від його порушників і суспільно небезпечних елементів, і для установлення твердих основ революційної правосвідомості» [546, с. 134].

Порівняно з раніше чинним кримінальним законодавством, Кримінальний кодекс УСРР 1922 р. не тільки передбачив у своєму складі Загальну й Особливу частини, але й додав останнім більш високого структурного статусу. Вони вперше були переведені з категорії розділу (глави) або сукупності розділів (глав) у категорію частин, як більш крупних і автономних підрозділів кримінального закону, одержавши при цьому свою сучасну офіційну назву. В цілому слід відзначити вплив на КК 1922 р. не тільки «Керівних засад», а й дореволюційного кримінального законодавства, та незважаючи на наявність конструктивних вад визнати, що цей КК мав важливе значення для подальшого вдосконалення кримінального законодавства, посилення його логічної структури.

Після утворення СРСР (грудень 1922 р.) і до його розпаду (грудень 1991 р.) розвиток структури кримінального законодавства здійснювався на двох рівнях – загальносоюзному й республіканському, але слід визнати, що динаміка кримінального права мала переважно загальносоюзний характер.

8 червня 1927 р. було прийнято Кримінальний кодекс УСРР, який, незважаючи на численні зміни, проіснував майже тридцять років і протягом цього часу відтворював кримінально-правову політику на теренах України. Його було створено у повній відповідності до Основних засад кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік 1924 р., а також інших загальносоюзних кримінально-правових нормативних актів. Союзні й республіканські кримінально-правові приписи утворювали так звану вертикальну (ієрархічну) структуру, яка будувалась на відносинах субординації або супідрядності. Водночас Загальна частина КК УСРР 1927 р. не копіювала механічно Основні засади, а в багатьох випадках у структурному й змістовному планах модернізувала їх [546, с. 140].

Особлива частина КК 1927 р., порівняно з КК 1922 р., характеризувалась посиленням кримінальної репресії. Про це свідчить хоча б факт суттєвого, майже на одну третину, зростання кількості злочинів, за які передбачалась можливість застосування смертної кари. При вчиненні контрреволюційних злочинів у

більшості випадків передбачалась можливість застосування вищої міри соціального захисту – розстрілу або оголошення ворогом трудящих, з конфіскацією майна та з позбавленням громадянства союзної республіки (і тим самим громадянства Союзу РСР) із вигнанням за межі Союзу РСР назавжди. КК 1927 р. передбачав можливість застосування кримінальної репресії за вчинення діянь без вини. Так, до всіх повнолітніх членів сім'ї військовослужбовця, який вчинив втечу або переліт за кордон, що проживали з ним разом, навіть якщо вони не знали про намір винного, застосовувалось позбавлення виборчих прав і заслання у віддалені райони Сибіру строком на п'ять років. Також передбачалась можливість застосування заходів соціального захисту до осіб, які перебували у так званому небезпечному стані через зв'язки зі злочинним середовищем. Про посилення репресії свідчить також можливість застосування аналогії кримінального закону.

Тривав і навіть посилювався вплив центру на законодавчу практику України. Це знайшло своє закріплення в Конституції СРСР 1936 р., яка віднесла питання кримінально-правового регулювання до загальносоюзної компетенції. У зв'язку з цим у період 1937–1941 рр. на території України діяли як загальносоюзні кримінально-правові акти, які не були імплементовані до національного кримінального законодавства, так і КК УСРР 1927 р., до якого вносились зміни на підставі загальносоюзних законів, що передбачали внесення відповідних змін до КК союзних республік.

25 грудня 1958 р. ухвалено Основи кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік [460, с. 37-52], які регламентували найважливіші й принципові питання Загальної частини радянського кримінального права. Ухвалений 28 грудня 1960 р. Кримінальний кодекс УРСР (чинний з 1 квітня 1961 р.) виходив із принципів і загальних положень, встановлених Основами 1958 року. Проте його Загальна частина не була «двійником» останніх.

КК 1960 р. був важливим досягненням на шляху відмови від антидемократичних засад кримінального законодавства 1937 року. Припинено застосування кримінального закону за аналогією, скасовано можливість

об'єктивного ставлення за провину, визначено принцип зворотної сили закону. Суттєво звужено систему кримінальних покарань за рахунок відмови від покарань, що мали політичне забарвлення (визнання ворогом народу та вигнання чи виселення за межі СРСР, поразка в правах та ін.). Значно (з 25 до 15 років) знижено верхню межу покарання у вигляді позбавлення волі.

Треба зазначити, що впродовж свого (сорокарічного) застосування КК 1960 р. часто змінювався, коректувався. Ці зміни і доповнення були викликані, здебільшого, змінами соціально-політичних і кримінальних умов в країні та мали змістовний характер, не зачіпаючи КК у цілому. Вони посилювали кримінальну відповідальність практично за всі види злочинів. Так, за підрахунками П. Л. Фріса, лише кримінально-правові норми, що визначають відповідальність за незаконний обіг наркотиків, їх аналогів і прекурсорів змінювались дев'ятнадцять разів, тобто в середньому один раз на 22 місяці [546, с. 156]. Можна відзначити відносну стабільність кримінального законодавства, особливо у порівнянні із сучасним станом речей.

Процес перебудови, розпочатий у 1985 р., не міг не торкнутись і кримінального законодавства. Динаміка кримінального права почала характеризуватися дією принципів «соціалізму з людським обличчям», що визначалось процесами демократизації суспільного життя, реформами в соціально-економічній сфері.

2 липня 1991 р. було прийнято Основи кримінального законодавства Союзу РСР і республік, які мали набрати чинності 1 липня 1992 р. Їх науковою базою стала розроблена в 1987 р. під егідою Інституту держави і права АН СРСР теоретична модель Загальної частини КК [525, с. 235-274]. У зв'язку з розпадом СРСР Основи 1991 р. так і не набули чинності.

Із здобуттям незалежності перед Україною постало багато завдань, серед яких основне місце належало законотворчості. Це абсолютно зрозуміло – не можна побудувати незалежну суверену державу на законодавчому фундаменті іншої країни, антагоністичної їй за принципами побудови й існування. Однак зрозуміло, що процес створення нової законодавчої бази потребував часу і

великих зусиль, саме тому до прийняття нового кримінального законодавства, протягом практично десяти років, у нашій країні діяло кримінальне законодавство колишньої Української РСР, пристосоване до нових реалій.

У першу чергу, в ньому були відображені зміни суспільно-політичної спрямованості країни в цілому. За період 1991–2001 рр. з Кримінального кодексу було виключено та змінено 33 статті (здійснено декриміналізацію), які не відповідали новим соціально-політичним і економічним орієнтирам розвитку України, а торкались кримінально-правової охорони суспільних відносин, які базувались на існуванні колишньої соціалістичної Української РСР. Загальна частина КК України піддавалась більш термінологічній, ніж змістовній ревізії. Зі змістовних змін треба зазначити скасування смертної кари, яке відбулось на підставі рішення Конституційного Суду України від 29 грудня 1999 р., і впровадження самостійного виду покарання – довічного позбавлення волі.

У перші роки незалежності України динаміка кримінального права, крім внесення змін до Кримінального кодексу, реалізовувалась також через видання Кабінетом Міністрів України нормативних декретів. Ця практика продовжувалась недовго, і на її місце прийшов загальноприйнятий порядок внесення поправок і змін до КК вищим законодавчим органом – Верховною Радою України.

Ухвалення Верховною Радою України 5 квітня 2001 р. нового Кримінального кодексу стало визначною подією в сучасній історії кримінального законодавства, оскільки розпочався відлік нового етапу дійсно національного кримінального права.

Мова про його необхідність велась з перших днів проголошення незалежності України. Обрання Україною демократичного шляху призвело до необхідного розуміння потреби демократизації кримінально-правових відносин і, щонайменше, зачищення від радянської термінології КК 1960 р., який майже наполовину було змінено протягом існування України з 1991 року. Новий КК було прийнято під гаслом реалізації в ньому передових ідей здійснення кримінально-правової охорони найважливіших суспільних цінностей, гуманізму та соціальної справедливості.

Як зазначають В. Тацій та В. Сташис, це дало можливість «...сформулювати базові концептуальні положення Кримінального кодексу:

- закріплення в кодексі принципу особистої та винної відповідальності фізичних осіб;
- поширення в КК положень, спрямованих на посилення боротьби з організованою злочинністю;
- розширення системи покарань, альтернативних позбавленню волі, формування санкцій Особливої частини – від менш суворих покарань до більш суворих;
- остаточна відмова від смертної кари як виключної міри покарання, встановлення довічного позбавлення волі лише за злочини, пов'язані з умисним вбивством людини за обтяжуючих обставин;
- зниження покарання у вигляді позбавлення волі за необережні злочини;
- введення у Кодекс низки нових норм, котрі забезпечують можливість звільнення від кримінальної відповідальності та покарання;
- введення до Особливої частини низки заохочувальних норм, що стимулюють позитивну посткримінальну поведінку винного;
- декриміналізація діянь, суспільна небезпечність яких не є великою і боротьба з якими вважається достатньою шляхом застосування заходів адміністративно-правового, дисциплінарного, цивільно-правового або іншого впливу» [490, с. 4].

Отже, ухвалення нового КК 2001 р. було обумовлено не лише зміною соціального буття, а й зміною тоталітарного пострадянського режиму на задекларований демократичний шлях розвитку, побудову правової держави і прагнення реального гарантування дотримання прав людини в державі.

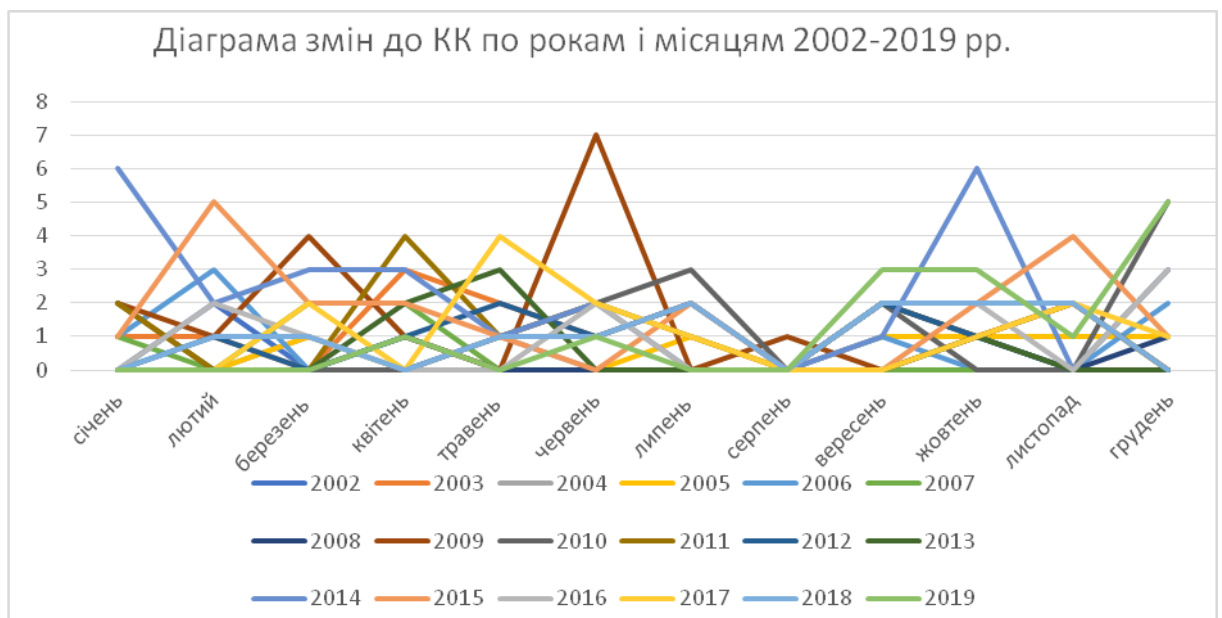
Резюмуючи всі наведені приклади, і головне, причини динаміки кримінального права, вважаємо, що по суті, всі вони можуть бути включені в доволі стислий список, який повною мірою охоплює тим чи іншим чином зміни кримінального права на теренах України:

- забезпечення найважливіших суспільних відносин, притаманних тій чи іншій добі існування людства та рівню культури (від феодальних до демократичних, від землеробних до технократичних);
- зміна ідеології (релігійної або політичної, включаючи окупації, колонізації, анексії територій);
- міжнародні зобов'язання держави та апроксимація національного законодавства під тиском міжнародних угод.

2.2. Динаміка кримінального права на рівні кримінально-правової політики

За результатами аналізу законів, якими вносилися зміни до КК України за роки його існування (2001–2019 рр.), можна побудувати наступну діаграму (Діаграма 1), в котрій продемонстрована помісячна динаміка внесення таких змін до КК 2001 р.

Діаграма 1.

Наведена діаграма демонструє динаміку сучасного кримінального права в минулому, однак вона стосується чинного КК і, відповідно, зміни, які були

привнесені законодавцем протягом зазначених років, відображуються на сьогодні.

Тому таку динаміку ми будемо оцінювати як динаміку сучасного кримінального права України, і на основі аналізу наведених даних, їх першопричин і наслідків, спробуємо визначити у наступних розділах дослідження основні закономірності активності динаміки сучасного кримінального права України, а також фактори, які на неї впливають, та спробуємо виокремити ті з них, які необхідні для встановлення рівноваги розвитку кримінального права з урахуванням наступності та узгодженості – динаміки стійкого розвитку кримінального права.

Кримінально-правова політика як тактико-стратегічний компонент державної правової політики має важливу для кримінального права в цілому місію – саме нею визначаються офіційні напрями змін кримінального права.

І хоча досить довго інститут кримінально-правової політики на теренах України був, по суті, більше ззовні ідеологізованим [195, с. 174], але все одно він здійснював певний вплив на розвиток кримінального права. Саме ті парадигми, які обиралися кримінально-правовою політикою, підіймалися і підіймаються зараз «на гасла», виступають настановами кримінально-правової політики і, відповідно, стають реальними чи фіктивними напрямками розвитку кримінального права та правореалізації.

Водночас, щоб не зводити наукове розуміння кримінально-правової політики до «плану дій» законодавця щодо модернізації кримінально-правових норм, звернемося до основних визначень та підходів до сутності й ролі кримінально-правової політики. Саме такі визначення дадуть можливість проаналізувати реалії динаміки кримінально-правової політики сьогодні в Україні.

У 1804 р. Ансельм Фейєрбах говорив про кримінальну політику як про поняття існуюче. Уперше в літературі він досліджував співвідношення між кримінальною політикою і кримінальним правом. Кримінальна політика, за його словами, «дуже багато робить» для кримінального права, але водночас перебуває в залежності від нього, оскільки вона «...безумовно повинна бути відправним

пунктом пізнання існуючих кримінальних законів різних народів, хоча не у них вона знаходить свої принципові положення» [563, с. 24]. Утім, А. Фейєрбах започаткував вчення про кримінально-правову політику. Як вказує М. П Чубинський, аналіз явища, яке було названо «кримінально-правовою» чи «кримінальною» політикою, коріниться в стародавніх вченнях, починаючи від Давньої Греції (Солон, Піфагор, Протагор, Сократ, Платон, Аристотель та ін.) та Давнього Риму (Ульпіан, Марціан, Павел, Цицерон, Сенека, Геллій та ін.), через Середні віки (кантоністи – Фома Аквінський, Лактанцій, св. Афанасій, св. Іоанн Златоуст та ін.; а також юристи-постглосатори) і «перехідну епоху» – з кінця XV до початку XVIII ст. (гуманісти і представники Реформації), аж до XIX ст. [563, с. 79-425]. Але тільки в XIX ст. дослідження питань кримінально-правової політики почало виокремлюватися з філософських учень і перейшло на рівень правової науки. Тогочасна кримінально-правова література дає підстави для висновку, що в ній у цілому було сформовано розуміння кримінально-правової політики, підтримане більшістю європейських правознавців. Її розглядали як самостійну галузь науки чи частину іншої галузі науки (кримінального права, кримінальної соціології, кримінології тощо), завданням якої є вироблення напрямів його розвитку *de lege ferenda* [334, с. 170].

В 1872 р. М. В. Духовський у праці «Задачі науки кримінального права» писав про необхідність широкого вивчення причин злочинності й покладання на кримінальне право обов'язку вказувати державі засоби для успішної боротьби зі злочинністю й реорганізації каральних заходів у дусі відмови від теорії відплати [563, с. 70].

І. Я. Фойницький, не вживаючи терміна «кримінальна політика», разом з тим припускав її необхідність для розробки заходів щодо вдосконалення правопорядку й боротьби зі злочинністю з боку законодавчого органу держави [537, с. 42-43].

Зі спробою виокремлення теорії кримінальної політики на ґрунті положень права виступав Г. С. Гордеєнко, який розумів під нею дані, котрі «свідчать про кримінально-політичну придатність конкретних засад кримінального

законодавства» [533, с. 394], тобто розглядав прояв кримінально-правової політики в правозастосовній діяльності.

На думку О. П. Чебишева-Дмитрієва, шлях для створення раціональної кримінальної політики лежить у площині з'ясування зв'язку злочину й покарання з історичним минулим народу [560].

Водночас, С. П. Мокринський у книзі «Покарання, його цілі та припущення» включає кримінально-правове вчення про покарання до предмету кримінальної політики як кримінально-політичну оцінку злочинного результату [268, с. 157].

М. П. Чубинський у книзі «Нариси кримінальної політики» писав: «...і старі політики початку ХІХ століття, і політики нашого часу багато у чому згодні один з одним: усі вони визнають, що *кримінальна політика є науковою дисципліною, яка повинна освітлювати шлях кримінального законодавця та давати йому вказівки* (курсив мій. – Д. Б.) для створення її міцного базису, але у питанні про те, що і як висвітлювати та що є міцним базисом – далеко не всі солідарні навіть у наш час» [563, с. 71].

Як відомо, «старі політики» (початок ХІХ ст.) включають у своє бачення те, що ми звемо превентивною політикою. «Нові політики» (кінець ХІХ ст.) відзначають у своїх роботах, що кримінальна політика повинна містити в собі заходи безпеки, альтернативні покаранню (заходи проти неосудних, малолітніх, бродяг, алкоголіків і т.п.), але сперечалися з приводу можливості рекомендацій тут заходів суто попереджувальних, тобто необхідності соціальних реформ. Саму ж ідею попередження злочинів за допомогою соціальних реформ багато хто оцінював песимістично. Наприклад, вказуючи, що злочини не завжди є породженням недоліків суспільного устрою, М. Д. Сергеевський висловив таку тезу: не лише негативні, але в ряді випадків і позитивні сторони суспільного ладу слугують ґрунтом для злочинів. Він припускав, що в майбутньому, незважаючи на соціальні реформи, злочини стануть лише змінюватися й інакше розподілятися, а не зменшуватися [461]. Полемізуючи з ним, М. П. Чубинський писав: «Якщо це було б вірним, тоді, зрозуміло, не потрібно було би створювати наукову побудову превентивної кримінальної політики, але, на щастя, з песимістичними

припущеннями автора погодитися неможна: 1) дані статистики наочно доказують, що злочинів, які впливають з недоліків суспільного ладу, набагато більше, ніж злочинів, які зросли на позитивних його сторонах, та що вдала соціальна реформа настільки же послаблює злочинність, наскільки невдала підвищує; 2) ми вже бачили, що соціальними реформами можна впливати навіть на біологічні та космічні фактори злочинності»⁶. Отже, і успіх реформи в справі попередження злочинів мав виявитися, на його думку, результатом правильної кримінальної політики.

У зазначений період вчені пропонували як безпосередньо розвиток превентивних заходів, спрямованих на запобігання вчиненню злочинів, так і підкреслювали необхідність проведення широкого кола соціальних реформ, що стосуються всіх сфер громадського життя [24, с. 3-6], і не останню роль у цьому відігравали вчені, імена і дослідження котрих тісно пов'язані з Україною⁷.

Фактично, праці, що утворювали вчення про кримінально-правову політику XIX – початку XX ст., об'єднували науковців у розумінні того, що кримінально-правова політика є основною направляючою подальшого руху законодавчої та правозастосовної практик розвитку кримінального права. В. І. Борисов з цього приводу доводить: «...криміналісти XIX ст. у переважній своїй більшості виходили з того, що саме кримінальна політика повинна намічати перспективи розвитку кримінального законодавства» [73, с. 9], а не навпаки, підтверджуючи, що функція кримінально-правової політики як наступника кримінально-правового закону просто позбавлена логіки.

У радянській же кримінально-правовій літературі серед найбільш відомих вчених-юристів і державних діячів початку цього періоду, що працювали над проблемами кримінально-правової політики, можна назвати А. Я. Естріна [577],

⁶ На думку М.П. Чубинського, добра постановка освіти й виховання, обумовлена соціальною реформою, може пом'якшити погані нахили; поліпшення економічних умов, несприятливих для життя пролетаріату, може зменшити явища вироджуваності, алкоголізму й т.ін. Щодо космічних факторів: холод не викличе крадіжки, якщо є чим палити, спека не доведе суперечку у сварці до вбивства, якщо гарне виховання привчило людину стримувати гнівні пориви [563].

⁷Значний внесок у розвиток ідей кримінально-правової політики в XIX – початку XX ст. зробили Л.С. Белогриць-Котляревський, Л.Є. Владимиров, Г.С. Гордієнко, І.Н. Данилевич, А.Ф. Кістяковський, І.А. Максимович, К.П. Паулович та ін.

М. В. Криленка [224], А. А. Піонтковського [320], М. І. Скрипника [464]. Термін «кримінальна політика» у той час використовувався навіть у кримінальному законодавстві. Так, наприклад, розділ 3 Загальної частини КК УРСР 1927 р. мав назву «Засади кримінальної політики УРСР» [221, с. 4]. Але поступово розпочався відхід від дослідження проблем кримінально-правової політики.

Процес нівелювання ідеї виділення самостійної кримінально-правової політики досяг апогею⁸ у 50-х роках ХХ ст., коли навіть відповідний термін зник зі сторінок вітчизняних наукових видань. Так, в обох класичних радянських курсах кримінального права, Ленінградської (1968–1978 рр.) та Московської (1970–1971 рр.) шкіл, проблеми кримінально-правової політики не висвітлювалися взагалі. Лише в поодиноких випадках згадки про кримінальну (кримінально-правову) політику зустрічалися у літературі в ці роки [59, с. 118-119].

Відродження наукового інтересу до питань сутності й ролі кримінально-правової політики спостерігається з кінця 1960-х – початку 1970-х років ХХ ст., а з 90-х років ХХ ст.⁹ ситуація докорінно змінилась, і дослідження кримінально-правової політики набули нового поштовху.

Неможна не погодитися з Н. А. Савіною, яка зазначає, що кримінально-правова політика (як і будь-яка правова політика) майже всіх без винятку країн світу, в сучасних умовах інтерактивних відносин влади та суспільства, зазнає низки видозмін. Це пов'язується з тим, що попередні комунікації влади із суспільством мали переважно односторонній характер: законодавець приймав певне рішення, правозастосовувач здійснював його безпосередню реалізацію, а суспільство виявлялося фактично мовчазним спостерігачем за тим, як право

⁸ Ю.А. Пономаренко, погоджуючись з О.І. Александровим у критичній оцінці такого стану справ, водночас зазначає, що не повною мірою відповідають дійсності слова останнього про те, що «в радянських наукових роботах термін «кримінальна політика» вперше з'явився в 1970-х роках», адже він вживався у 20х-30х роках, а потім зник [334, с. 174].

⁹ В ці періоди в Україні та інших країнах пострадянського простору проблемам кримінально-правової політики присвячувались праці М.І. Бажанова, В.І. Борисова, С.В. Бородіна, Я.М. Брайніна, Ф.Г. Бурчака, В.А. Владимірова, С.Б. Гавриша, І.М. Гальперіна, О.А. Герцензона, П.Ф. Гришаніна, В.К. Грищука, П.С. Дагеля, М.І. Загородникова, А.Ф. Зелінського, О.М. Костенка, М.В. Костицького, В.М. Кудрявцева, В.І. Курляндського, Н.О. Лопашенко, Ю.І. Ляпунова, П.С. Матишевського, Г.М. Миньковського, В.В. Сташиса, Н.А. Стручкова, В.Я. Тація, В.П. Тихого, П.Л. Фріса й інших учених-криміналістів.

реалізувалося щодо індивідуальних або колективних його членів. Відкрите суспільство не допускає однобокої комунікації: всі дії влади в інформаційно-цивілізованих державах мають «зворотній зв'язок» від суспільства [453, с. 180].

Факт нівелювання вчення про кримінально-правову політику в період тоталітарної ідеологізації кримінального права певною мірою зрозумілий: фактично радянська ідеологія виступала стрижнем формулювання кримінально-правових приписів. Існування ж обґрунтованої кримінально-правової політики, з включенням наукового рівня, унеможлиблювало б ідеологізацію кримінального права.

Після зміни ідеологічної парадигми у вітчизняному кримінальному праві, з набуттям Україною незалежності, дослідження впливу кримінально-правової політики набули нового поштовху й на рівні реалізації в дисертаційних та інших монографічних дослідженнях, а саме – у працях А. А. Митрофанова (2004 р.) [264], П. Л. Фріса (2005 р.) [544], Н. А. Савінової (2013 р.) [454], К. Б. Марисюка (2013 р.) [249], І. В. Козича (2020 р.) [193], а також в окремих, присвячених питанням політики чи її впливу на кримінальне законодавство, статтях та доповідях В. І. Борисова [75, с. 232-242; 74, с. 15-31], О. О. Дудорова [136, с. 89-94], В. О. Навроцького [278, с. 20-24], Є. Л. Стрельцова [479, с. 8-15; 485, с. 365-373; 477, с. 74-79], В. О. Тулякова [517, с. 92-102; 508, с. 1-19; 506, с. 108-117; 509, с. 107-110] та інших вчених [135, с. 138-142; 258, с. 466-467; 573, с. 165-170].

За відсутності ідеологізації кримінального права, кримінально-правова політика як вчення набуває для суспільства особливої цінності, повертаючи собі привілей керування динамікою кримінального права, визначення напрямів його розвитку в демократичному суспільстві.

В Україні сьогодні основна доробка вчення про кримінально-правову політику¹⁰ належить школі П. Л. Фріса. І, власне, на його думку кримінально-правова політика – «...системоутворюючий елемент політики у сфері боротьби зі

¹⁰ У вчення про кримінально-правову політику докладали свої зусилля такі вітчизняні науковці як О.О. Житний, Ю.В. Кернякевич-Ганасійчук, С.В. Клименко, І.В. Козич, Ю.В. Луценко, І.Б. Медицький, Є.С. Мнищенко, Ю.А. Пономаренко та ін.

злочинністю, яка являє собою вироблену Українською державою генеральну лінію, що визначає основні напрями, цілі і засоби впливу на злочинність шляхом формування кримінального, кримінально-процесуального та кримінально-виконавчого законодавства, регулювання практики їх застосування, а також розробку й реалізацію заходів, направлених на попередження злочинів» [544, с. 393]. Важливо, що ідея генеральної лінії, а не обов'язкових стратегічних виписаних документів, визначається П. Л. Фрісом як основне змістовне наповнення оболонки такої політики.

Адже «...не політика у своєму русі йде за правом, пристосовуючись до його логіки і системи, а навпаки, право розвивається у напрямі вироблених політичних установок, в реалізації яких воно повинне брати участь», і «...кримінальна політика знаходить своє вираження у відповідних законах та інших нормативно-правових актах, концепціях, програмах. У найбільш концентрованому вигляді вона фокусується у кримінальному законі» [526, с. 127-128]. Хоча сьогодні зустрічаються прибічники іншого підходу до оцінки кримінально-правової політики, зокрема в частині оцінки її як системи ідей і настанов¹¹, що дещо поширює розуміння кримінально-правової політики.

Але, на нашу думку, в даному випадку кримінально-правову політику слід вбачати як первинний рівень динаміки національного кримінального права, певну систему визначених цілей, напрямків і настанов щодо його розвитку, незалежно від того, закріплена вона в самостійних нормативних документах стратегічного характеру, чи ні.

З різними акцентами, але однаковими за сутністю, розуміння кримінально-правової політики як політики внутрішньої були надані М. О. Беляєвим [60, с. 15], С. С. Босхоловим [79, с. 32], В. О. Владимировим і Ю. Г. Ляпуновим [92, с. 8-10], О. А. Герцензоном [99, с. 196, 203], П. С. Дагелем [119, с. 5, 17], І. М. Даньшиним [121, с. 102-103], І. Е. Звечаровським [157, с. 74], М. І Ковальовим і Ю. А. Вороніним [189, с. 8], О. І. Коробєєвим [207, с. 44, 48-49; 330, с. 6-8; 209, с. 6-8],

¹¹ В.М. Куц вказував, що «кримінально-правова політика – це сукупність кримінально-правових ідей, принципів, норм та їх реалізація в практиці протидії злочинності» [231, с. 48].

А. А. Митрофановим [264, с. 24-26], Н. О. Лопашенко [440, с. 361-363], П. М. Панченком [312, с. 33-38, 51, 52 та ін.], А. А. Піонтковським [318, с. 6] та деякими іншими авторами. Це певною мірою обґрунтовано – майже всі вони були представниками правової науки, які здійснювали свої дослідження до етапу захоплення країн на теренах колишнього СРСР загальносвітовими глобалізаційними процесами, а отже питання кримінального права, за виключенням міжнародного кримінального права, було прерогативою держави в закритому суспільстві.

Зрозуміло, що у наведених вище підходах до бачення політики йдеться, переважно, про внутрішню кримінально-правову політику. В такому разі, на нашу думку, більш коректним є визначення внутрішньої кримінально-правової політики з точки зору підпорядкування її Конституції (за В. К. Грищуком ¹²), а не вираження її через Конституцію (як вказує П. Л. Фріс ¹³).

На жаль, роль Конституції сьогодні, в умовах можливості її змін і подекуди сумнівних тлумачень, нівелюється. Утім у суспільстві, що ставиться до неї як до дійсно Основного закону, Конституція є нерухомим стрижнем для політики, нових еліт, міжнародних угод тощо. Вона є гарантією суверенітету і прав людини, провідною лінією розвитку правової політики та її відгалужень і, відповідно, динаміки.

Отже, внутрішня кримінально-правова політика, як і будь-який інший різновид внутрішньої правової політики, діє в межах Конституції держави.

Фактично, всі цитовані вище автори не розглядали кримінально-правову політику під впливом факторів глобалізації та євроінтеграційних процесів. Звичайно, цитовані дослідження мали місце дещо раніше, ніж Україна обрала євроінтеграційний шлях, і, відповідно, така складова, як вплив умов Асоціації

¹² В.К. Гришук визначає кримінальну політику України як вид державної політики, що здійснюється відповідно до Конституції України й чинного законодавства на науковій основі і є сукупністю форм і методів протистояння злочинності, а також ставить своєю метою забезпечення законності й правопорядку, побудову суверенної й незалежної, демократичної, соціальної й правової держави, громадського суспільства в Україні [109, с. 6-7.]

¹³ П.Л. Фріс визначив кримінально-правову політику України як складову політики в сфері боротьби зі злочинністю, що розробляє основні завдання, принципи, напрямки й цілі кримінально-правового впливу на злочинність, а також засоби їхнього досягнення, і виражається в Конституції України, нормах кримінального права, практиці їхнього застосування, актах офіційного тлумачення кримінально-правових норм...» [543, с. 26].

Україна-Європа [521], до уваги братися просто не могла. Як зазначає П. Л. Фріс, питання міжнародної кримінально-правової політики як у цілому, так і в контексті її принципів та інших характеристик, не знайшло належного розкриття у національній кримінально-політичній науці [549, с. 114-115].

Однак у своїх дослідженнях особливостей кримінально-правової політики в умовах розвитку інформаційного (відкритого) суспільства Н. А. Савінова намагалася виділити особливості впливу міжнародних критеріїв на національну кримінально-правову політику [453, с. 180]. При цьому, і вона, й А. А. Музика та Є. В. Лащук [274, с. 21-33], й О. О. Житний [148, с. 54-60] наполягають на тому, що й міжнародна кримінально-правова політика базується не на міжнародній правовій політиці, а на глобальних потребах у протидії злочинності, наявних міжнародних правових приписах і доктрині права.

Справедливими є й слова П. Л. Фріса стосовно особливостей впливу міжнародних критеріїв на внутрішню кримінально-правову політику: «...визначаючи власну кримінально-правову політику, держава все частіше вимушена “оглядатися” на своїх партнерів по міжнародним організаціям, прислуховуватися до їх позиції, враховувати її» [542, с. 89]. Але не безумовно підкорятися або копіювати! Це є додатковим аргументом на користь недопустимості бездумної уніфікації законодавства на шкоду власним внутрішнім інтересам.

Міжнародна кримінально-правова політика – поняття багатогранне. Це і явище, яке включає взаємодію всіх акторів, і конкретна політична позиція певного актора у взаємодії з іншими. В тому контексті, який важливий для дослідження динаміки кримінального права, може йтися про міжнародну кримінально-правову політику держави в політичному полі міжнародного співтовариства. Утім, і така політика залежить від міжнародних нормативних актів глобального значення, або від міжнародних угод держави, рішення про приєднання до яких приймаються у межах конституційних повноважень відповідними органами влади.

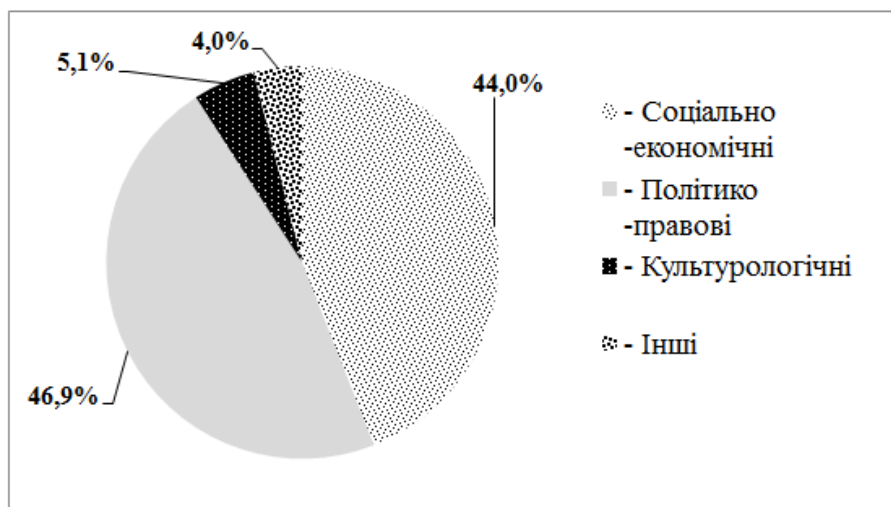
Таким чином, зовнішня (міжнародна) кримінально-правова політика держави діє в межах глобальних міжнародних актів, міжнародних договорів країни, які

ратифіковані у встановленому порядку, і має повністю відповідати конституції [36, с. 66-72].

Сьогодні дослідники всіх сфер кримінально-правової політики вважають необхідною розробку пріоритетів такої політики для подальшого розвитку кримінального права на базі її настанов [543; 265; 452; 248]. П. Л. Фріс підкреслює, що первинною завжди є політика (у тому числі кримінально-правова), що визначає зміст, напрями, методи та ін. конкретного інструментарію її реалізації. Саме кримінальне право є інструментом, за допомогою якого реалізується кримінально-правова політика, досягаються її цілі [549, с. 115].

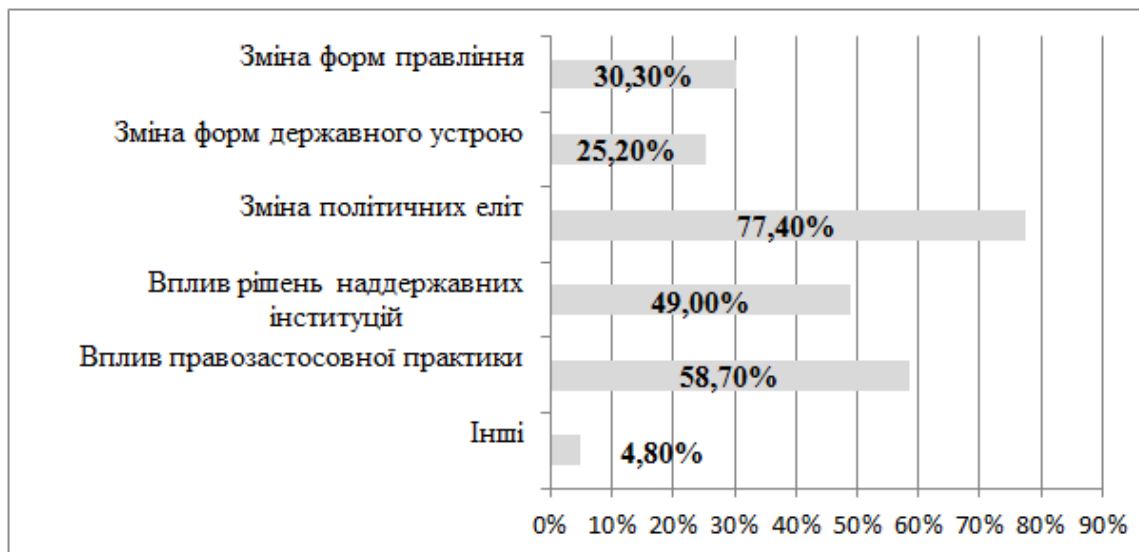
На думку більшості опитаних нами фахівців у сфері кримінального права (46,9 %) саме політико-правові механізми є найбільш впливовими на динаміку кримінального права (діаграма 2).

Діаграма 2. Які фактори впливу є визначальними в кримінальному праві та законодавстві?

Визначення конкретних політико-правових факторів впливу на динаміку кримінального права продемонстровано на Діаграмі 3.

Діаграма 3. До політико-правових факторів впливу в кримінальному праві та законодавстві можна віднести (можна обрати або запропонувати декілька варіантів):

До таких факторів впливу респонденти віднесли:

- 1) зміна політичних еліт – 77,4 % опитаних;
- 2) вплив правозастосовної практики – 58,7 %;
- 3) вплив рішень наддержавних інституцій – 49,0 %;
- 4) зміна форм правління – 30,3 %;
- 5) зміна форм державного устрою – 25,2 %.

Підсумовуючи наведене вище слід визначити, що під кримінальною політикою, на наш погляд, розуміється не тільки вся діяльність щодо організації й реалізації заходів з протидії злочинності, але, головним чином, законодавчо визначена й виконувана державною владою генеральна лінія в кримінально-правовій сфері, тобто адекватні існуючим у суспільстві потребам основні напрямки, пріоритети, найважливіші завдання, шляхи й засоби здійснення кримінально-правового регулювання. Зміст кримінальної політики значною мірою становить також здійснення комплексу соціально-економічних і ідеологічних заходів, покликаних впливати на причини злочинності й тим самим сприяти її зменшенню [44, с. 94-99].

Той факт, що зміна політичних еліт, порівняно з іншими політико-правовими факторами впливу на кримінальне право, поставлена на перше місце (77,4 %

опитаних), свідчить про те, що кримінально-правова політика, яку несуть такі еліти, є дійсно головною рушійною силою динаміки кримінального права. І не має значення, визначена вона на рівні спеціальних нормативних документів чи ні, адже політична складова і є головним генератором ідей впровадження тих чи інших змін до КК.

З розумінням цього розглянемо надалі, які напрями кримінально-правової політики України реалізовувалися на рівні кримінально-правових приписів – на законодавчому рівні, з тим, щоб виділити основні напрями, які вона диктувала протягом утворення та дії чинного КК України у 2001–2020 рр.

Хоча питання боротьби зі злочинністю виникали і вирішувалися протягом багатьох століть, єдиної термінології в цьому відношенні до цих пір (принаймні у вітчизняній науці і практиці) не вироблено. Застосовуються такі вирази, як «війна зі злочинністю», «реагування на злочинність», «боротьба зі злочинністю», «контроль», «протидія», «попередження», «управлінський вплив» та ін. Треба сказати, що за змістовним значенням ці терміни далеко не рівнозначні. За кожним з них передбачається різний зміст. Визнаючи схожість тлумачення цих понять, Є. Л. Стрельцов підкреслює, що вони є різними не тільки на філологічному рівні, але й мають різний внутрішній зміст, а тому повинні відображати зовсім різні цілі в своєму використанні [484, с. 124].

Для сучасної суспільної свідомості словосполучення «боротьба зі злочинністю» є звичним і «правомірним», таким, що правильно описує відповідну сферу державної (і громадської) діяльності [79, с. 36]. Саме він становив основу побудови кримінально-правової політики періоду 2001–2020 років¹⁴. Це свідчить про перенесення такого розуміння з аналізу наукових доробок 1970–1980 рр., адже терміни «кримінальна політика» чи «кримінально-правова політика» вживалися саме в контексті боротьби зі злочинністю О. Я. Естріним [578, с. 3], М. О. Беляєвим [60, с. 15], П. С. Дагелем [119, с. 6], М. І. Загордніковим та М. О.

¹⁴ Назвати таке словосполучення ідеологією неможливо, адже ставлення до злочинності у ньому не відображено, але все ж таки, зберігався певний компонент радянського підходу на подолання, адже боротьба за змістом – сутичка, бійка, в якій кожний з учасників намагається подужати супротивника; битва, бій; активнее противенство, зіткнення між протилежними соціальними групами, станами, протилежними напрями, течіями в суспільстві і т.ін. [77].

Стручковим [153, с. 49]. В їхніх тематичних працях йшлося, переважно, про активну боротьбу, спрямовану на вироблення «оптимальних кримінально-правових засобів в цілях ліквідації злочинності в нашій країні» [189, с. 8]. Що й відобразилося в ідеології «боротьби» зі злочинністю, включеній в концепт КК 2001 р., і в науку кримінального права 1990-х рр.

Понад сімдесят років СРСР ставив перед собою мету викоренити злочинність як чуже соціалістичному ладу явище. Практично на всіх своїх з'їздах компартія Радянського Союзу ухвалювала директиви і резолюції щодо рішучого посилення боротьби зі злочинністю та іншими антисоціальними явищами. І в пострадянській період не раз оголошувалася непримиренна боротьба зі злочинністю, особливо з корупцією.

У зв'язку з цим напрошується висновок, що заклики до війни зі злочинністю, посилення боротьби з нею, по суті справи, ставлять перед органами кримінальної юстиції, державою і суспільством нездійснену мету [79, с. 37]. Дефект парадигми «боротьба зі злочинністю» полягає також і в тому, що тримає правозастосовувача заручником кримінальної статистики, часто зводить його роботу до «боротьби» з показниками.

Як зазначає Є. Л. Стрельцов, поняття «боротьба» у кримінально-правовому розумінні відображає відповідну форму державної реакції відносно злочинів, які необхідно «побороти». До таких потрібно віднести такі діяння, котрі за своїми основними показниками не лише не співпадають, а й протирічать передусім основним принципам суспільної моральності, які існують у відповідній державі, і для таких діянь не існує об'єктивних причин виникнення та існування. Виходячи з цього, для того щоб ставити питання про боротьбу з конкретною групою злочинів, спочатку потрібно визначитися з тим, наскільки ці дії «не співпадають» або навіть «протирічать» цінностям, проголошеним у суспільстві [484, с. 124].

З часом акцент було переміщено на інший засіб – невідворотність відповідальності («ефективність покарання обумовлюється не його жорстокістю, а його невідворотністю»). Але й цей шлях не привів до очікуваних результатів [208, с. 445]. Еволюція в справі боротьби зі злочинністю повинна

виявлятися в послідовному переході від репресії до превенції. Історія кримінального законодавства характеризується все більш широким застосуванням кримінально-політичних засобів, що мають характер заходів перспективної відповідальності, які спочатку доповнюють, а потім у багатьох випадках і замінюють правові засоби, засновані на ретроспективній відповідальності.

Деякі вчені і практики закликають посилити підходи до «боротьби зі злочинністю». Так, А. І. Алексєєв підтримує позицію В. М. Кудрявцева, що «за основу формування нових підходів до боротьби із злочинністю повинні бути узяті не ліберальні загравання з нею... а глибоко і всесторонньо обґрунтоване положення науки криминології про те, що між злочинністю і суспільством існує непримиренне протистояння» [5, с. 8]. Вживання саме цього терміну (боротьба із злочинністю) належить переважно Г. Ю. Лесникову і Н. О. Лопашенко.

У правотворчій і правозастосовній практиці знов проявляє себе тенденція вирішувати будь-які виникаючі складнощі соціального, економічного, етичного або іншого характеру не адекватними ним заходами, а шляхом використання переважно репресивних заходів. Необхідно в зв'язку з цим нагадати про широко відоме попередження видатного фахівця в області кримінального права, Чезаре Беккарія, який ще в XVIII ст. писав, що зайва і невинуватна репресія підриває престиж закону і знецінює покарання [57, с. 90].

На межі 90-х років XX ст. злочинність стала визнаватися закономірним явищем певних історичних етапів розвитку суспільства. Відповідно, більш помірно формулювалася й мета протидії їй. Основними завданнями закріплювалися скорочення фактичного рівня й зниження міри суспільної небезпеки злочинності. Виходячи із цього, будувалася й стратегія планомірного нарощування сил і нагромадження засобів протидії злочинності, підвищення ефективності їх використання.

Останнім часом була запропонована низка нових заходів: від рекомендації розширити соціально-правовий контроль за поведінкою населення (В. В. Лунєєв) до пропозицій використовувати реституційне правосуддя в якості іншої альтернативи традиційній моделі боротьби з посяганнями на приватні інтереси

(позиція X Конгресу ООН з боротьби зі злочинністю та поведженням з правопорушниками (Відень, 2010 р.)) і навіть поради здійснити задоволення всіх порушених злочином прав та інтересів громадян (О. І. Бойко) [208, с. 445].

В результаті було розроблено корекцію напрямків протидії злочинності, що виходить із суворих реалій необхідності створення умов для стримування її на припустимому в суспільстві рівні. Безпосередньо спираючись при цьому на теорію вічності злочинності, влада почала констатувати необхідність не стільки боротьби, скільки контролю над злочинністю, протидії, протистояння їй [567, с. 48-49]. Така форма державного реагування на злочинність передбачає визнання того, що це явище є об'єктивною складовою існуючого державного устрою, і саме з урахуванням цього потрібно вибудовувати відносини [484, с. 124].

Відходячи від ідеї спрямування (однієї і лише!) кримінально-правової політики на боротьбу зі злочинністю, П. Л. Фріс у 2005 р. вносить першу у зміст другої: «...кримінально-правова політика перебуває у сфері внутрішньої політики держави і являє собою напрямок боротьби із злочинністю, який базується на застосуванні норм матеріального кримінального права» [544, с. 11], доводячи наявність «...в політиці у сфері боротьби із злочинністю, як цілісної соціально регулятивної системи, окремих її підсистем – кримінально-правової, кримінально-процесуальної, кримінально-виконавчої та кримінологічної політики» [544, с. 14]. До речі, в 1998 р. на енциклопедичному рівні боротьба зі злочинністю також розумілась вже як «...складна системна *протидія* злочинності із застосуванням репресивних та нерепресивних засобів, що являє собою єдність трьох наступних підсистем: загальної організації боротьби; попередження (профілактика) злочинності; правоохоронної діяльності» [76] (курсив мій. – Д. Б.).

Вагому роль щодо розуміння місії кримінально-правової політики не в «боротьбі», а в «протидії» злочинності відіграли праці вітчизняних кримінологів, які аналізували соціальні впливи на злочинність, і кримінальне право як один із видів таких впливів.

Зокрема, у 2002 р. О. М. Литвак, досліджуючи державний контроль за злочинністю, писав: «...цілеспрямований соціальний контроль за злочинністю

держава здійснює в трьох формах: а) дією кримінального законодавства; б) застосуванням норм Кримінального кодексу; і в) засобами спеціально-кримінологічного попередження» [235, с. 5]. Також він вказував, що «кримінальне законодавство є відносно самостійним попереджувальним і виховним чинником. Стримуючий вплив закону – основна форма його реалізації» [235, с. 5].

Закономірним завершенням підвалин до розуміння користі переходу від боротьби до протидії в контексті злочинності було дослідження О. М. Литвинова на тему «Соціально-правовий механізм протидії злочинності в Україні (теоретичні та практичні засади)» (2010 р.) [237].

Хоча і зараз точиться дискусія з приводу ролі кримінально-правової політики як елемента боротьби зі злочинністю, все більше науковців говорять про її стримуючу роль і вагоме значення у ній державного та соціального контролю [515, с. 7]. Але це – лише один із догматичних підходів, які обумовлюють здебільшого динаміку лише доктрини, а в реаліях не мають яскравого відображення.

Фактично, це був початок переходу від розуміння місії кримінально-правової політики з активної агресивної позиції «боротьба» до позиції «протидії», тобто урівноваженого стримування злочинності як соціального явища.

Водночас до цього часу, як вбачається, ідеологема «боротьби зі злочинністю» все ще, хоч і приховано, лишається важливим напрямом правової і, зокрема, кримінально-правової політики, що прямо демонструється такими заходами, як Рішення РНБО України від 06.05.2015 р. «Про заходи щодо посилення *боротьби* зі злочинністю в Україні» [413] (курсив мій. – Д. Б.). Цей термін використовується в назвах установ та їх підрозділів (Департамент *боротьби* зі злочинами, пов'язаними з торгівлею людьми, Національної поліції України; підрозділи Центрального управління СБУ по *боротьбі* з корупцією та організованою злочинністю та *боротьбі* з тероризмом тощо) (курсив мій. – Д. Б.). Хоча слід відзначити, що одночасно зустрічаються й терміни «протидія» та «запобігання» (Департамент *протидії* наркозлочинності; Управління з питань *запобігання* корупції та проведення люстрації Національної поліції України) (курсив мій. –

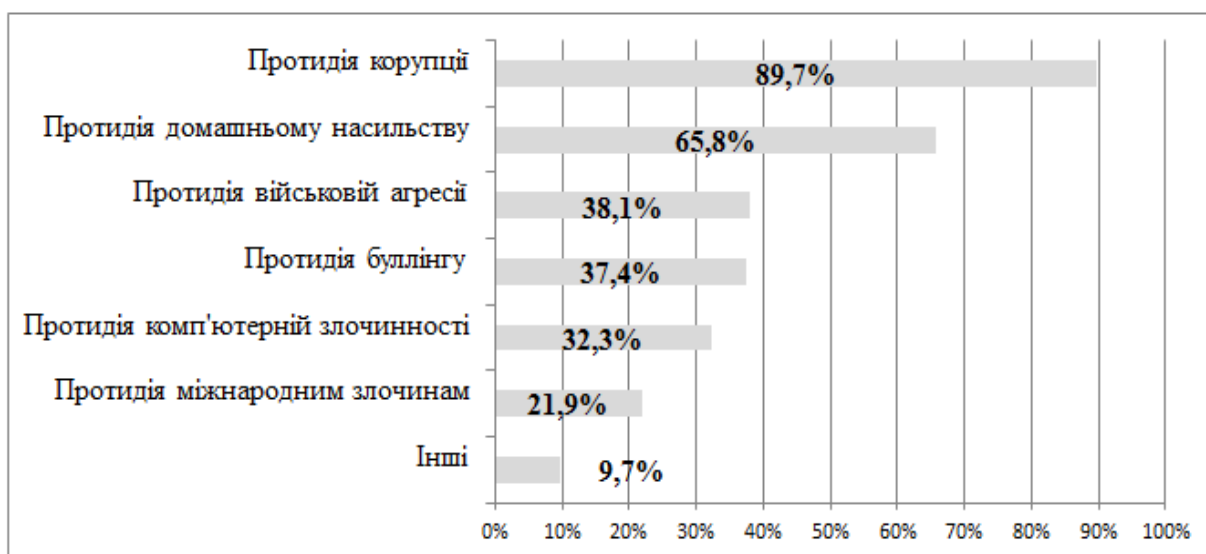
Д. Б.). Це ще раз вказує на відсутність одностайного розуміння того, що слід «робити» зі злочинністю – протидіяти їй, запобігати чи боротися з нею. Це ж доводять і результати соціологічних опитувань, і відсутність належного кримінально-правового поводження з потерпілими, і переважна дія законотворця на КК через криміналізацію, про що йтиметься у наступному підрозділі дослідження.

Слід погодитися з думкою Н. О. Гуторової: «...якщо відкинути “відомчі забаганки” та утопічні ідеї суцільної перемоги над злочинністю, то на виході ми отримаємо єдину мету – скоротити до мінімально можливого рівня суспільно небезпечні посягання на найважливіші соціальні цінності» [116, с. 108].

Отже, ідеологема боротьби зі злочинністю як основний стрижневий напрям кримінально-правової політики останніх десятиліть сьогодні переформатовується в «протидію злочинності», однак насправді інквізиційність в КК 2001 р. і в механізмах криміналізації поки зберігається.

Існуючі напрямки сучасної кримінально-правової політики України визначено на Діаграмі 4 на підставі опитування, проведеного серед фахівців у сфері кримінального права.

Діаграма 4. Які головні напрями сучасної кримінально-правової політики (можна обрати або запропонувати декілька варіантів)?

Опитування продемонструвало доволі цікаве бачення суспільством реальних основних напрямків кримінально-правової політики.

На першому місці перебуває протидія корупції: 89,7 % респондентів назвали їй перше місце. Це доволі дивно, адже спеціальний Закон України «Про запобігання корупції» [399] зорієнтовано насамперед на адміністративно-правові та дисциплінарні механізми протидії корупції, а кримінально-правовому впливу там відведено доволі незначне місце серед інших видів заходів, переважно превентивного впливу на корупціонерів. Водночас, на рівні КК виникла лише примітка до ст. 45 (перелік корупційних кримінальних правопорушень), в яку з певною періодичністю вносяться зміни, що розширюють її тлумачення. Так, відповідно до неї, «корупційними кримінальними правопорушеннями» вважаються кримінальні правопорушення, передбачені статтями 191, 262, 308, 312, 313, 320, 357, 410, у випадку їх вчинення шляхом зловживання службовим становищем, а також кримінальні правопорушення, передбачені статтями 210, 354, 364, 364¹, 365², 368, 368³-369, 369², 369³ КК. Водночас, така поправка стосується неможливості звільнення корупціонерів від кримінальної відповідальності в зв'язку з дійовим каяттям, як це передбачено у самій ст. 45 КК. Однак міфічність саме кримінально-правової протидії – цілком заслуга кримінально-правової політики, яка, напевно, з використанням ЗМІ була розкручена до рівня реального сприйняття того, що не дуже то й стосується її змін.

Друге місце опитані респонденти відвели протидії домашньому насильству (65,8 %). Пояснити це можна змінами, внесеними до КК України в 2017 р. у зв'язку з підписанням Стамбульської конвенції про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами [202, с. 9-181] (далі – Стамбульська конвенція), а також прийняттям Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» [380]. Зазначеним законом до КК було запроваджено обмежувальні заходи до осіб, які вчинили домашнє насильство (розділ XIII¹ Загальної частини), та внесено зміни, спрямовані на відображення положень Стамбульської конвенції.

Саме поява відповідних норм, а не реальна практика їх застосування, привернули увагу суспільства та дали підстави вважати їх дійсним напрямом кримінально-правової політики.

Третє місце за результатами опитування (майже 38,1 %) належить державній кримінально-правовій політиці протидії військовій агресії. Тут можна побачити зворотне явище: суспільство вважає це важливим напрямком кримінально-правової політики, але жодних змін у кримінально-правовому регулюванні відповідних відносин не вбачається.

Четверте місце за активністю дійсної кримінально-правової політики 37,4 % опитаних респондентів відвели напрямку протидії булінгу¹⁵, у той час як й тут Законом [359] передбачено переважно адміністративні санкції, обмеження, роботу соціальних працівників з жертвами булінгу, а кримінальна відповідальність щодо абьюзерів¹⁶, у тому числі – неповнолітніх, не змінилась жодним чином.

Фактично, змінився здебільшого Закон України «Про освіту» [405], який зобов'язав керівників закладів освіти вживати заходів проти абьюзерів, вчителів – повідомляти про такі факти, а батьки отримали змогу скаржитися й отримувати рішення про застосування відповідальності до абьюзерів. Яким чином це відобразилося на кримінальній відповідальності кривдників – не зрозуміло, але водночас навіть серед професійних респондентів таке уявлення існує.

Сформуємо основний список напрямків, які вдалося визначити під час аналізу думок фахівців у сфері кримінального права:

- 1) протидія корупції (89,7 %);
- 2) протидія домашньому насильству (65,8 %);
- 3) протидія військовій агресії (38,1 %);
- 4) протидія булінгу (37,4 %);
- 5) протидія комп'ютерній злочинності (32,3 %);

¹⁵ Булінг (*bullying*, від англ. *bully* – хуліган, забіяка, цькування) – це діяння (дії або бездіяльність) учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи та (або) такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого.

¹⁶ Абьюзер (від англ. *abuser*, від *abuse+er* – той, хто схильний до абьюзу) – людина, яка свідомо або несвідомо використовує прийоми насильства (психологічного, фізичного, фінансового, тощо) над особою іншої людини.

б) протидія міжнародним злочинам (21,9 %).

Водночас кримінально-правова політика як складова динаміки кримінального права має демонструвати наступність у національному кримінальному праві й узгодженість як з нормами національного права, так і з вимогами міжнародних стандартів та міжнародних договорів України.

«*Politiae legi bus, non leges politus adaptante*» («Політика має узгоджуватися з законом, а не закон з політикою») – римський вислів, який так добре лунав би у закритому суспільстві. Утім, лише цей принцип був і лишається запорукою суверенітету народу, котрий реалізується через народовладдя у парламенті.

Загальна світова інтеграція країн і народів не може не вплинути самим прямим чином на розвиток внутрішнього правопорядку в цих країнах. Актуальність міжнародного співробітництва в реалізації завдань кримінальної політики обумовлюється тим, що, за твердженням В. В. Лунеева, «...найбільшою небезпекою для людства, його демократичного і економічного розвитку залишається інтенсивно зростаюча національна і транснаціональна злочинність, яка в даний час включає в себе і традиційно кримінальні, і військові, і екологічні, і генетичні та інші загрози» [242, с. 8-9].

О. О. Дудоров і Т. М. Тертиченко зазначають: «...враховуючи той факт, що проєвропейський напрям зовнішньої політики посідає одне з провідних місць у системі зовнішньополітичних пріоритетів України, а невід'ємними складовими Європейського правового простору є юридичні норми, принципи та стандарти, вироблені в межах таких найвпливовіших регіональних міжнародних організацій та об'єднань, як Європейський союз (ЄС) та Рада Європи (РЄ)» [136, с. 90], саме на їх прикладі слід позиціонувати дослідження розвитку кримінально-правових норм в Україні.

Водночас мають місце «...тенденції призонізації суспільства і посилення тотального адміністративного примусу, збільшення загальної шкоди від злочинності і вартості витрат на соціальний контроль. При цьому збільшення кількості злих вчинків іде по зростаючій, перебуваючи в залежності від аномії в суспільстві, нормоусвідомлення громадян. І лише після цього ми накопичуємо

досвід їх карання» [500, с. 66]. Це спостереження В. О. Тулякова за динамікою невідповідної кримінально-правової політики в умовах сингулярності кримінального права [514, с. 24-26, 29] та так званої «неокриміналізації» [510, с. 157].

У 2014 р. О. О. Дудоров та М. І. Хавронюк, описуючи зміст реалізації принципу верховенства права, писали: «...пріоритет в суспільстві насамперед мають права людини; відносини між державою та особою регулюються на основі принципу: “Особі дозволено чинити все, що прямо не заборонено законом”; будь-яке свавілля і дискримінація заборонені; усі є вільними і рівними у своїх правах; кожному забезпечується доступ до правосуддя у незалежних та неупереджених судах, включаючи перегляд судом законів. Суд застосовує принцип верховенства права з урахуванням судової практики ЄСПЛ» [137, с. 70]. Такий підхід багато років пробивав собі дорогу на рівні кримінально-правової політики, і саме через неї знайшов своє відображення на рівні застосування законодавства, зокрема і в рішеннях судів.

Кримінальна політика Європейського Союзу своїм корінням сягає в національний правопорядок, відповідно в якості джерел європейської союзної кримінальної політики слід називати внутрішню політику держав-членів ЄС. Узгодженість волевиявлення держав при розробці норм міжнародного права має на увазі, перш за все, відповідність даних норм внутрішнім правопорядкам, від яких залежить позиція представників країн. Тому багато країн у своїх конституціях закріпили положення про примат міжнародно-правових норм над внутрішніми, оскільки вони розуміють, що такі норми, відповідним чином прийняті, ніяк не можуть суперечити внутрішньому правопорядку.

Відповідно до ч. 1 ст. 3 КК України, «...законодавство України про кримінальну відповідальність утворює Кримінальний кодекс України, який ґрунтується на Конституції України і визнаних принципах і нормах міжнародного права». Крім того, ч. 5 ст. 3 КК закріплює положення про те, що «закони України про кримінальну відповідальність повинні відповідати положенням, що містяться

в чинних міжнародних договорах, згоду на обов'язковість яких дала Верховна Рада України».

Дані положення ґрунтуються на вимозі, закріпленій в ч. 1 ст. 9 Конституції України, яка передбачає, що «...чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України».

У КК України існують норми, застосування яких неможливо без звернення до норм міжнародного права, заснованих на загальних тенденціях європейської кримінальної політики [22, с. 309-313]. Це стосується дії кримінального закону в просторі (ст. 6 КК), відповідальності дипломатичних представників іноземних держав та інших громадян, які користуються імунітетом (ч. 4 ст. 6 КК), відповідальності іноземних громадян за низку кримінальних правопорушень, вчинених за кордоном (ст. 8 КК), видачі іноземних громадян і осіб без громадянства, які вчинили злочин за кордоном (ст. 10 КК) та ін. В КК України містяться склади так званих «конвенційних» злочинів, тобто таких, загальні ознаки і принципи відповідальності за які передбачені в міжнародних угодах (конвенціях), ратифікованих Україною. До числа таких складів належать торгівля людьми (ст. 149 КК), тероризм (ст. 258–258⁵ КК), незаконний обіг наркотиків і психотропних речовин (Розділ XIII Особливої частини КК), викрадення повітряного або водного судна (ст. 278 КК) та ін. Крім цього, в КК встановлено відповідальність і за ряд міжнародних злочинів, тобто злочинів, які посягають на безпеку всього людства і протидія яким здійснюється усіма країнами – членами спільноти: геноцид (ст. 442 КК), екоцид (ст. 441 КК), найманство (ст. 447 КК), воєнні злочини (ст. 436–440 КК).

Отже, слід відзначити зв'язок загальноєвропейської кримінальної політики та кримінальної політики кожної держави, – як тих, що вже входять у співтовариство, так і тих, які прагнуть цього [21, с. 241-245]. Розвиток сучасної кримінально-правової політики України дозволяє досить успішно гармонізувати КК України з кримінальним законодавством сучасної Європи, що може проявитися в їх взаємопроникненні й взаємозв'язку. Слід підтримати точку зору

Ю. В. Бауліна про те, що «...розбіжності в кримінальному праві різних правових систем, на які раніше акцентувалася увага, більшою мірою пов'язані не з сутністю того чи іншого кримінально-правового явища, а з його юридичною формою, правовими традиціями, правовою культурою, законодавчою технікою тощо, що відповідає загальноновизнаному в ЄС принципу субсидіарності» [53, с. 26].

Провідні українські вчені підкреслюють, що «ми іноді не приділяємо належної уваги перевіреному століттями зарубіжному досвіду з тих чи інших питань» [571, с. 13]; «...інтеграція України в європейські структури ставить питання про зближення українського національного і європейського права», яке можна визначити як «...сукупність правових норм, що містяться в актах практично всіх європейських міжнародних організацій», зокрема Ради Європи та Європейського Союзу [572, с. 26]; «...через втілення в законодавстві України норм і принципів міжнародного права наша країна практично гармонізує свою правову систему не лише з міжнародно-правовою, а й з національними правовими системами окремих держав світу» [296, с. 14]; процесу міждержавного співробітництва «...істотно заважають існуючі відмінності національних правових систем, їх нездатність до швидкої адаптації до міжнародно-правових», а тому «актуалізується необхідність створення єдиного правового простору, в межах якого можна було б швидше досягти ефективної співпраці між державами, що мають різні... правові системи» [295, с. 38]; «...зближення правових систем європейських держав у даний час є найважливішою традицією формування галузей національного права і галузей національного законодавства» [489, с. 53-54].

М. І. Панов вважає позитивними глобалізаційними процесами, що впливають на кримінальне право, тенденції конвергенції (зближення) держав і правових систем, у тому числі й у сфері кримінального права. На думку вченого, Євроатлантичний напрям розвитку України є, безумовно, чітким і визначальним орієнтиром для подальшого розвитку кримінального законодавства України, під кутом зору сприйняття позитивного досвіду боротьби із злочинністю. Водночас М. І. Панов підкреслює, що такий розвиток має пов'язуватися зі збереженням

кращих досягнень науки і практики вітчизняного кримінального права та традицій кримінального законодавства [308, с. 21].

Ю. В. Баулін зазначає, що «...серед організаційних, економічних, політичних та інших заходів боротьби із процесами кримінальної глобалізації певне місце посідають і правові, що вживаються міжнародним співтовариством та мають на меті зближення правових систем сучасності, глобалізацію правового простору, інтеграцію національних правових систем; тобто відбувається зміна співвідношення національного і міжнародного права, зокрема інтернаціоналізація національного кримінального права, зростає роль міжнародного кримінального права». До таких заходів вчений відносить обговорення пропозицій щодо необхідності розробки міжнародного Кримінального кодексу, модельних міжнародних кримінальних законів, міжнародно-правових стандартів у сфері протидії «новій» злочинності; пропонування заходів щодо підвищення ефективності реалізації міжнародних договорів про надання правової допомоги у кримінальних справах з іноземним елементом; необхідність з боку більшої кількості держав ратифікувати Статут Міжнародного кримінального суду [53, с. 25-26].

Водночас, неможна беззаперечно приймати всі положення, які існують у кримінально-правовій сфері законодавства інших держав. Як справедливо зазначає Є. Л. Стрельцов, глобалізація уявляє собою складні сучасні процеси світової інтеграції, які поряд з усіма позитивними результатами мають і певні складнощі [478, с. 18]. Аналогічної думки дотримується й В. О. Навроцький, який вказує на позитивні та негативні сторони глобалізації як масштабного суспільного явища [276, с. 46]. Вчений уточнює, що мова йде не про недоліки самої глобалізації, а про негативні наслідки дій тих, хто намагається сліпо копіювати чужі законодавчі рішення. Це призводить до:

- нестабільності вітчизняного кримінального законодавства;
- внесення відверто зайвих змін – доповнення КК статтями про відповідальність за діяння, які й так вже були криміналізовані в Україні;

- порушення системи кримінального закону – головним чином через запровадження спеціальних норм, за наявності яких забувають про необхідність застосування загальних кримінально-правових норм. Це веде до виникнення штучних прогалин у кримінально-правовій регламентації;

- розладнання термінологічної основи кримінального законодавства;

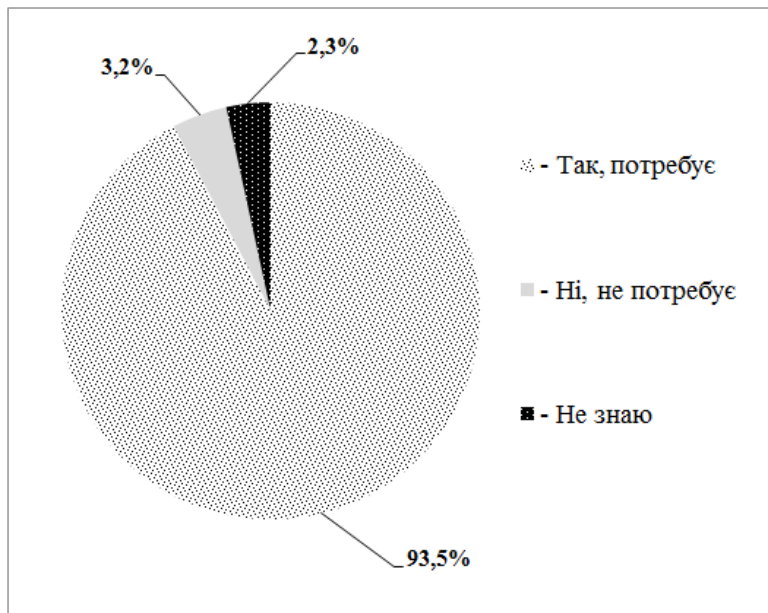
- появи все більшої кількості статей, які фактично не застосовуються [276, с. 48-49].

Одним із епохальних рішень для правової та, безумовно, кримінально-правової політики сьогodнішньої України з серпня 2019 р. є робота Комісії з правової реформи, в межах якої розвитком кримінального законодавства займається відповідна робоча група на чолі з Ю. В. Бауліним [321].

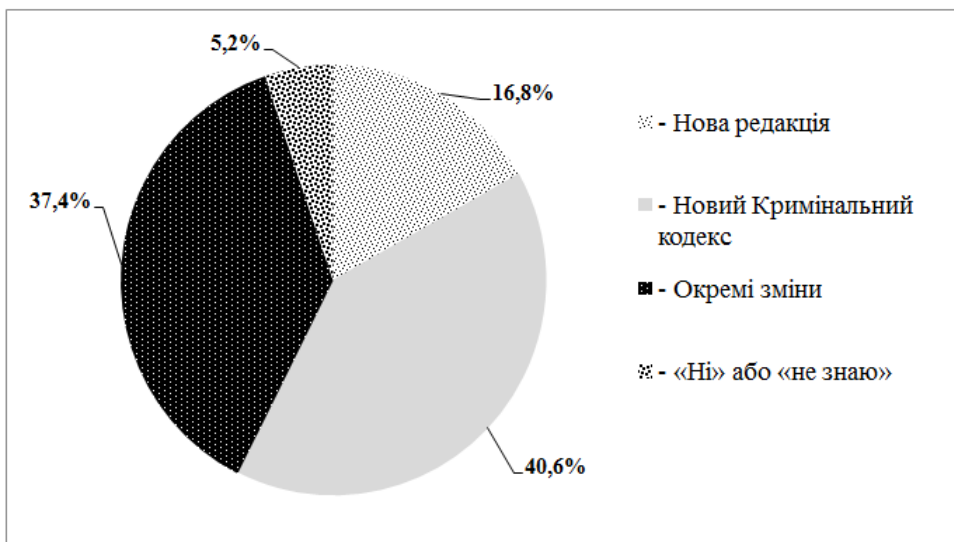
Зазначена робоча група включає провідних фахівців з кримінального права, зусилля яких спрямовані саме (також!) на розвиток кримінального права. Наявним є усвідомлення такого кроку, як реформа в кримінальному законодавстві, – різкі реакції революційного типу вже довели свою неефективність та провокативність, а тому члени робочої групи з розвитку кримінального права, фактично, намагаються провести модернізацію кримінального права.

Думки щодо доцільності змін і характеру цих змін до КК України висловили респонденти в процесі проведеного нами опитування (діаграми 5 та 6). Безумовна більшість (93,5 %) вважає необхідним зміну чинного КК України; необхідність зробити це шляхом прийняття нового кодексу підтримує 40,6 % опитаних з числа тих, хто підтримує необхідність зміни чинного КК України.

Діаграма 5. Чи потребує змін чинний КК?

Діаграма 6. Якщо потребує, то це має бути:

Отже, створення групи з розвитку кримінального права є доволі логічним державницьким рішенням.

Як вказується на сайті, присвяченому розробці проєкту нового Кримінального кодексу, Робоча група пропонує наступний розвиток кримінального закону [289]:

ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА

Книга 1. ПРО КРИМІНАЛЬНИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ

Розділ 1.1. Вихідні положення

Розділ 1.2. Принципи Кримінального кодексу України

Розділ 1.3. Роз'яснення термінів Кримінального кодексу України

Розділ 1.4. Дія Кримінального кодексу в часі, просторі і за колом осіб

Книга 2. ПРО ЗЛОЧИН

Розділ 2.1. Злочин. Склад злочину. Класифікація злочинів за їх тяжкістю

Розділ 2.2. Суб'єкт злочину

Розділ 2.3. Суб'єктивна сторона злочину

Розділ 2.4. Незакінчений злочин

Розділ 2.5. Співучасть у злочині. Причетність до злочину

Розділ 2.6. Множинність злочинів

Розділ 2.7. Обставини, що виключають протиправність діяння

Розділ 2.8. Кримінально-правова кваліфікація

Книга 3. ПРО КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ ЗАСОБИ ТА ЇХ ЗАСТОСУВАННЯ

Розділ 3.1. Покарання

Розділ 3.2. Призначення покарання

Розділ 3.3. Звільнення від покарання

Розділ 3.4. Пробація

Розділ 3.5. Амністія та помилування

Розділ 3.6. Засоби безпеки

Розділ 3.7. Реституція та компенсація

Розділ 3.8. Конфіскація майна та вилучення речі

Розділ 3.9. Судимість

Розділ 3.10. Особливості кримінально-правових засобів щодо особи, яка вчинила злочин у неповнолітньому або молодому віці

Розділ 3.11. Кримінально-правові засоби щодо юридичної особи

ОСОБЛИВА ЧАСТИНА

Книга 4. ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ПРАВ ЛЮДИНИ

Книга 5. ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ІНТЕРЕСІВ СУСПІЛЬСТВА

Книга 6. ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ВЛАСНОСТІ, ФІНАНСІВ І ГОСПОДАРСЬКОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ

Книга 7. ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ІНТЕРЕСІВ ДЕРЖАВИ

Книга 8. ЗЛОЧИНИ ПРОТИ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА ТА МІЖНАРОДНОГО ПРАВОПОРЯДКУ

Наступність і узгодженість змісту, що стосується застосування, і водночас доволі інноваційний підхід щодо формалізації на рівні букви закону доволі абстрактних раніше принципів кримінального права та напрямків його реалізації свідчать про те, що робота Робочої групи з розвитку кримінального права націлена на послідовний і поступовий розвиток кримінального права, такий, який в системі динаміці нами було обрано визначати як стійкий розвиток кримінального права.

Як зазначає П. Л. Фріс, ефективна кримінально-правова політика повинна призвести до створення такого кримінального закону, який побудований на реаліях існування суспільства, закону, що базується на принципах верховенства права і захисту прав людини. В ідеалі такий кримінальний закон має бути невеликим за обсягом і достатньо жорстким стосовно тих, хто його порушив [545, с. 123].

Отже, на сучасному етапі кримінально-правова політика України перебуває в кульмінаційному моменті, коли підготовка проекту нового кримінального кодексу є довгоочікуваною спробою остаточно відійти від попередньої парадигми «пострадянського» кримінального права як засобу боротьби зі злочинністю, і перевести його у якість галузі права, що намагається протидіяти найбільш небезпечним проявам людської поведінки.

2.3. Динаміка сучасного кримінального права на рівні законотворчості

Законотворчість є другим і самим демонстративним рівнем динаміки кримінального права. Сучасний стан законотворчості потребує дослідження змін, оскільки кількість та якість прийнятих кримінальних законів безпосередньо змінює кримінальне право і, звичайно, переноситься на рівень правореалізації.

Перша, найбільш очевидна проблема, полягає в кількості змін, що вносяться до КК України. Окремі кримінально-правові норми за часи їх існування з моменту прийняття КК України 5 квітня 2001 р. й до теперішнього часу змінювалися вже декілька разів, інколи з інтервалом менш ніж в один рік. Таким «славнозвісним» прикладом є зміни ст. 127 КК «Катування», яка зазнавала їх тричі [341; 385; 371].

Окреме місце серед таких прикладів посідає розділ XVII Особливої частини КК «Кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг», статті якого за період з 2008 р. по 2020 р. змінювалися положеннями 27 законів та одним рішенням Конституційного Суду України [430].

Бували дні, коли приймалося кілька законів стосовно КК, або такі зміни відбувалися день у день поспіль. Так, наприклад, 12 лютого 2015 р. було прийнято чотири закони, якими вносилися зміни до КК [365; 362; 375; 353], або 18 червня 2014 р. прийнято Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту прав інвалідів» [355], а 19 червня 2014 р. Закон «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо кримінальної відповідальності за фінансування сепаратизму» [374].

Цей процес триває, оскільки зберігається підхід законодавця до кримінального закону як до засобу вирішення усіх проблем в державі, майже кожний «негаразд» викликає бажання «поборотися» з ним за допомогою посилення (переважно, – прим. Д. Б.), а інколи (дуже рідко, – прим. Д. Б.) пом'якшення кримінальної репресії. Зміни в КК багато в чому обумовлюються існуючим у нашій державі змішанням правового волюнтаризму, правового фетишизму та правового нігілізму [275, с. 760]. Вчені підкреслюють, що «існує хибна тенденція вирішувати складні економічні, політичні, соціальні, культурні, етнографічні, інформаційні, ідеологічні та інші проблеми сучасного життя шляхом встановлення та посилення кримінальної відповідальності, тобто шляхом застосування Кримінального кодексу України» [54, с. 8], вказують на існування міфу про «всемогутність» кримінально-правової боротьби зі злочинністю та бажанням у зв'язку з цим максимально розширити сферу кримінально-правової

охорони [545, с. 119], зазначають про інструментальні можливості кримінального права, вихід законодавцем за межі яких означає їх переоцінку, «навантаження» кримінального права надмірними формальними та об'єктивно нездійсненими регулятивно-охоронними рисами [107, с. 91].

З моменту прийняття КК 2001 р. до січня 2021 р. було прийнято 223 закони та 5 рішень КСУ, котрими вносилися зміни та доповнення до КК, і такий процес триває, керуючись політичною доцільністю та переконаннями законотворців, які не завжди мають уяву про дію кримінального права.

Іншою проблемою, пов'язаною з численністю змін, які вносяться до Кримінального кодексу України, є проблема їх хаотичності та безсистемності. Окреме місце серед прикладів таких явищ посідають два закони щодо змін в інституті спеціальної конфіскації, ситуація з набранням якими чинності взагалі абсурдна. Так, 08.10.2015 р. було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання і протидії політичній корупції», яким вносилися зміни до переліку злочинів, за які передбачена спеціальна конфіскація, шляхом вказівки на ст. 159¹ КК «Порушення порядку фінансування політичної партії, передвиборної агітації, агітації з всеукраїнського або місцевого референдуму», яка надавалась в новій редакції. Закон набрав чинності 26 листопада 2015 р. шляхом публікації в офіційному виданні «Голос України» від 25.11.2015 р. [354]. В той же день, 26 листопада 2015 р., набрав чинності Закон України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо вдосконалення інституту спеціальної конфіскації з метою усунення корупційних ризиків при її застосуванні», яким також вносились зміни до переліку злочинів, за які передбачена спеціальна конфіскація. Але в цьому переліку ст. 159¹ КК не була та й не могла бути передбачена [369]. Зрозуміло, що єдиною причиною такої ситуації є неузгодженість дій законодавця та відсутність обґрунтованого підходу до процесу законотворчості.

Слід зауважити, що більшість змін припадає на Особливу частину КК, хоча Загальна частина також не залишилась поза увагою законодавця; напевно, що зміни до останньої носять більш принциповий і суттєвий характер (дія закону в

часі, зміна умов звільнення від кримінальної відповідальності, спеціальні правила призначення покарання (2008 р.) [385], класифікація злочинів (2011 р.) [351], інститут інших заходів кримінально-правового характеру (2013 р.) [381], інститут заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб (2013 р.) [347], визначення корупційних правопорушень та обмежень, які тягнуть їх вчинення (2014 р.) [404], інститут пробації (2016 р.) [352], інститут обмежувальних заходів (2017 р.) [380], запровадження інституту кримінальних правопорушень (2020 р.) [361] та ін.).

На Діаграмі 7, яка побудована на підставі зведених даних щодо кількості прийнятих законів, якими вносилися зміни до КК за період з 2002 р. по 2019 р., продемонстрована динаміка законотворчості щодо внесення змін до КК (за кількістю законів).

Діаграма 7.

Як вбачається, протягом існування КК кількість змін до нього мала безсистемний, нелінійний характер, і відбувалася з певною періодичністю спадів та підйомів (але ніколи не була нульовою!).

За майже двадцять років існування КК до кожного розділу його Особливої частини вносилися зміни, до деяких – неодноразово. Пов'язано це як з дійсною необхідністю встановлення більшої відповідності законодавства кримінологічним реаліям, так і з прагненням законодавця вирішити певні «особливі» проблеми в різних сферах суспільного та державного життя за допомогою кримінального закону.

Якщо уважно придивитися до графіка, навіть поки що не співставляючи його з подіями, які були, вочевидь, причиною законодавчої активності, можна повною

мірою стверджувати, що внесення змін до нього не мало ніякої послідовної логічної системи, а відбувалося стрибкоподібно, з перериванням і зростанням активності інновації в циклі від одного до двох років.

З метою аналізу прикладів можна розглянути декілька розділів Особливої частини КК: V – «Кримінальні правопорушення проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина», I – «Злочини проти основ національної безпеки України» та XVII – «Кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг». Якісний аналіз положень цих розділів і законів, якими до них вносилися зміни, є предметом окремих досліджень, але необхідно звернути увагу на шлях, який пройшов законодавець, і на мету, яку він переслідував.

Про необхідність внесення змін до Розділу V Особливої частини КК «Кримінальні правопорушення проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина» (в частині посягань на виборчі права громадян) законодавець згадує тоді, коли виникає потреба провести чергові або позачергові вибори. КК 2001 р. у своїй первинній редакції передбачав існування чотирьох статей, в яких встановлювалася відповідальність за порушення виборчого законодавства: ст. 157 «Перешкоджання здійсненню виборчого права»; ст. 158 «Неправомірне використання виборчих бюлетенів, підлог виборчих документів або неправильний підрахунок голосів чи неправильне оголошення результатів виборів»; ст. 159 «Порушення таємниці голосування» та ст. 160 «Порушення законодавства про референдум».

Перші зміни відбулися в 2003 р., коли Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України “Про вибори народних депутатів України”» [343] була передбачена нова редакція ч. 1 та ч. 3 ст. 158 КК, якою розширено перелік дій щодо неправомірного використання виборчих бюлетенів і встановлення результатів виборів.

Вже у 2005 р. Законом України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо відповідальності за знищення виборчої документації або документів референдуму» [386] відбулася

криміналізація незаконного знищення виборчої документації або документів референдуму (ст. 158¹ КК).

Наступним Законом України (2006 р.) «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального, Кримінально-процесуального кодексів України щодо відповідальності за порушення виборчих прав громадян» [368] було проведено посилення кримінальної репресії шляхом криміналізації як через введення нової статті (ст. 159¹ КК «Порушення порядку фінансування виборчої кампанії кандидата, політичної партії (блоку)»), так і за рахунок розширення переліку потерпілих та уточнення способу вчинення цього злочину (ст. 157 КК), суттєвого розширення переліку суспільно небезпечних дій (ст. 158 КК), встановлення ознак загального суб'єкту замість спеціального (ст. 159 КК).

Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виборів Президента України» [346] (2009 р.) не тільки ввів новий склад злочину до ст. 157 КК – «Ухилення члена виборчої комісії від роботи в комісії без поважних причин», але й зробив дивну для законодавчої техніки річ – ст. 158¹ КК отримала нову редакцію, а точніше – новий зміст («Голосування виборцем на виборчій дільниці більш ніж один раз»), а її первинні норми були перенумеровані на ст. 158² КК. Таке нехтування правилами законодавчої техніки, одне з яких полягає в неприпустимості зміни номерів існуючих статей з метою збереження певних правозастосовних орієнтирів, породжує плутанину та не сприяє якості діючого кримінального закону.

Напередодні позачергових виборів Президента України 2014 р. Законом України «Про внесення змін до Закону України “Про вибори Президента України” та деяких інших законодавчих актів України щодо техніко-юридичного вдосконалення виборчого процесу» [367] ст. 158¹ КК зазнала редакційних змін. Останні значні зміни в статтях, присвячених протидії злочинам, що посягають на виборчі права громадян, відбулися вже в жовтні 2014 р., напередодні позачергових виборів народних депутатів Верховної Ради України, та пов'язані із значними змінами в редакціях статей 157, 158, 158¹, 159, 159¹, 160 КК і з

посиленням санкції за злочини, передбачені чч. 1-3 ст. 157 КК, чч. 1 та 2 ст. 159¹ КК [376].

А за результатами передвиборчої кампанії з проведення місцевих виборів 2015 р. та з метою протидії виявленим недолікам було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання і протидії політичній корупції» [354], яким ст. 159¹ КК «Порушення порядку фінансування політичної партії, передвиборної агітації, агітації з всеукраїнського або місцевого референдуму» надавалась у новій редакції та встановлювалась можливість застосування спеціальної конфіскації у разі вчинення відповідного злочину, передбаченого ст. 159¹ КК (наразі це положення було виключено одночасно з набранням ним чинності, що також є неприйнятною ситуацією для законотворчості), та застосування інших заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб.

Останні зміни відбулися у зв'язку з прийняттям Виборчого кодексу України, проведенням виборів Президента України 2019 р., дострокових виборів народних депутатів України 2019 р. та місцевих виборів 2020 р., що обумовило прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення виборчого законодавства» [345], яким нову редакцію отримали всі статті КК про кримінальні правопорушення проти виборчих прав громадян (ст. 157, 158, 158¹, 158², 158³, 159, 159¹, 160 КК).

Аналіз внесених змін дозволяє зробити висновок, що в частині охорони виборчих прав громадян законодавець йде виключно шляхом посилення кримінальної репресії, інколи переобтяжуючи існуючі норми зайвими положеннями, а у деяких випадках навіть приховуючи прості склади в межах інших норм КК.

Обґрунтований процес посилення кримінальної відповідальності відбувся в частині злочинів проти основ національної безпеки України, що пов'язано зі складною ситуацією, в якій опинилася наша країна в 2014 році. Так, відбулася пеналізація відповідних злочинів спочатку Законом України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України» [379] за рахунок підвищення розмірів

покарання у вигляді позбавлення волі та виключення альтернативного покарання у вигляді обмеження волі (ч. 1 ст. 110 КК), а в подальшому Законом України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо невідворотності покарання за окремі злочини проти основ національної безпеки, громадської безпеки та корупційні злочини» [382] – шляхом встановлення в якості додаткового покарання конфіскації майна. Крім того, з'явилися дві нові статті: ст. 114¹ «Перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань» та ст. 110² «Фінансування дій, вчинених з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, зміни меж території або державного кордону України». Не можна однозначно стверджувати, що саме ці кроки законодавця позначилися на практиці застосування кримінального закону та реальній протидії злочинним проявам, що посягають на цілісність, недоторканність і нормальне функціонування нашої держави, утім виникла значна кількість кримінальних проваджень за такими статтями.

Таким чином, можемо зробити висновок, що законодавча практика актуалізації протидії суспільно небезпечним посяганням на національну безпеку України, зводячись до криміналізації, обирала шлях саме введення спеціальних складів злочинів, якими уточнювалися або спеціальні суб'єкти, або обстановка, або конкретизація раніше відомих злочинів терористичної спрямованості щодо вчинення їх на шкоду суверенітету держави.

Оскільки однією з вимог європейської інтеграції є протидія корупції, таке питання також заслуговує на особливу увагу. В цьому аспекті важливим є процес внесення змін до Розділу XVII Особливої частини КК – «Кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг». Цей процес розпочався у 2009 р., коли Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення» [348] передбачалося введення в Особливу частину КК Розділу VII-А «Злочини у сфері службової діяльності в юридичних особах приватного права та професійної діяльності, пов'язаної з

наданням публічних послуг», який кореспондував з Розділом XVII Особливої частини КК. Цей закон мав «цікаву» долю, оскільки мав бути впровадженим в дію з 01.01.2011 р., але втратив чинність з 05.01.2011 р. [340].

Починаючи з 2008 р., кожен рік (виключення становлять 2017–2018 рр.) приймалися закони (інколи декілька), якими вносилися зміни до цього розділу: у 2008 р. – 1 закон, у 2009 р. – 1, у 2010 р. – 1, у 2011 р. – 2, у 2012 р. – 1, у 2013 р. – 2, у 2014 р. – 4, у 2015 р. – 5, у 2016 р. – 6, у 2019 р. – 2 закони та 1 Рішення Конституційного Суду України про визнання неконституційною ст. 368² КК, у 2020 р. – 4 закони.

Наразі в 2011 р. Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення» [349] було реалізовано ідею, закладену в Кримінальній конвенції про боротьбу з корупцією, в Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності та в Конвенції ООН проти корупції, ратифікованих Україною, щодо диференціації кримінально-правової охорони службових відносин в публічній і приватній сферах. Ця диференціація відбулася шляхом викладення назви Розділу XVII Особливої частини КК в новій редакції – «Злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг» та включенням нових статей, якими окремо встановлювалась відповідальність службових осіб юридичних осіб приватного права та осіб, які надають професійні послуги: ст. 364¹ «Зловживання повноваженнями службовою особою юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми», ст. 365¹ «Перевищення повноважень службовою особою юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми», ст. 365² «Зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги», ст. 368² «Незаконне збагачення», ст. 368³ «Комерційний підкуп службової особи юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми», ст. 368⁴ «Підкуп особи, яка надає публічні послуги», ст. 369² «Зловживання впливом». Появу цих статей не можна визнати криміналізацією відповідних діянь – це саме процес приведення

вітчизняного нормативного акту у відповідність до міжнародних зобов'язань шляхом уточнення певних, вже існуючих положень.

У подальшому законодавець неодноразово звертав свою увагу на відповідний розділ і ухвалював закони, якими: 1) вносилися нові редакції вже існуючих статей (переважна більшість законів); 2) криміналізувалися та декриміналізувалися відповідні діяння (вказівка на те, що суб'єктом перевищення влади або службових повноважень може бути тільки працівник правоохоронних органів, а отже часткова декриміналізація діяння, передбаченого ст. 365 КК, та виключення ст. 365¹ КК; введення нової ст. 366¹ КК «Декларування недостовірної інформації» тощо); 3) відбувалися процеси пеналізації та депеналізації (посилення та пом'якшення санкцій відповідних норм).

Наведене свідчить про те, що системного і послідовного підходу до протидії корупційним і службовим злочинам протягом внесення змін з 2008 р. по 2020 р. не існувало: часто ці зміни знаходились у протиріччі одна до одної, або були неправовими, мали політичні перестороги, нівелювалися, поновлювалися, – що свідчить не стільки про наміри виконати зобов'язання щодо протидії корупції, скільки створити умови, за яких той чи інший антикорупційний закон мав би відображення у КК.

Не можна оминати увагою вимоги, які каталізують стрибкоподібну законотворчість, і зокрема, реакцію законодавчої активності на виконання міжнародно-правових зобов'язань України. Підписання міжнародних актів з одночасним обов'язком імплементувати їх в чинне законодавство часто призводить до неузгоджених і надто швидких змін в межах існуючої правової системи, що своєю чергою створює численні складнощі. Таке прикриття, як «відповідність до світових вимог», вітчизняний законодавець застосовує занадто часто.

Від такого «механічного» (без усяких змін) у повному обсязі «відтворення» тексту кримінально-правової норми або основних ознак тексту, що прийняті (існують) в зарубіжному або міжнародному законодавстві, застерігає Є. Л. Стрельцов. Вчений наголошує, що «у випадках такого “копіювання” “іноземні”

кримінально-правові заборони можуть (що досить часто відбувається) не узгоджуватися з тими основними правовими положеннями, які притаманні відповідній державі або групам держав, та з тими принциповими змістовними положеннями, які не лише напрацьовані протягом багатьох років, але й взагалі вважаються постулатами для кримінально-правової правотворчості, законодавства, практики, наукових напрацювань» [478, с. 18].

Під час подання майже будь-якого законопроєкту щодо внесення змін до КК України, в пояснювальній записці до нього зазначається, що акт необхідно прийняти задля приведення національного законодавства у відповідність до світових стандартів і вимог. Переважна більшість пояснювальних записок не містить прямих посилань на конкретні вимоги міжнародних договорів України, і така приписка здається аксіоматичним аргументом: нібито законодавство України точно не відповідає світовим стандартам, і що б в нього не буде внесено – все на краще.

У зв'язку з цим можна констатувати, що вносячи зміни до КК, ще на рівні законопроєктної роботи законодавець оперує аксіоматичним аргументом, що законопроєкт сприятиме наближенню кримінального закону України до світових стандартів, не уточнюючи в більшості випадків – яких саме. Спеціальних же законів, які стосуються імплементації міжнародних договорів України, зазвичай одиниці на фоні десятків інших актів, якими вносяться зміни до КК.

Кількість законів, які не мають індивідуального визначення крім номеру і дати, вражає: всі вони «про внесення деяких змін», і враховуючи їх кількість та взаємозамінність через відносну легкість ухвалення парламентом, утворюють хаос, плутанину, в якій без сучасних технологій зберігання розібратися просто не представлялось би можливим. Доповнення ст. 3 КК частиною 6: «Зміни до законодавства України про кримінальну відповідальність можуть вноситися виключно законами про внесення змін до цього Кодексу та/або до кримінального процесуального законодавства України, та/або до законодавства України про адміністративні правопорушення» має вирішити цю ситуацію та виключити такі

прояви законотворчості, хоча автори в назві відповідного Закону самі ж порушили ці вимоги [363].

Крім того, за роки існування КК України було прийнято низку законів, в назвах яких безпосередньо відображаються ті міжнародні акти або зобов'язання України, на приведення у відповідність з якими спрямовані саме ці зміни, і деякі з них дійсно виконали цю місію [387; 357; 358; 381; 396; 347; 383; 344; 384].

Хоча зауваження викликає переважна більшість законів, якими вносились зміни до КК, цікаво насамперед зупинитися на тих, які призводять до суттєвих змін у доктрині кримінального права. До таких належать Закони України:

1) Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України стосовно відповідальності юридичних осіб [347];

2) Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України стосовно виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України [381];

3) Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у сфері державної антикорупційної політики у зв'язку з виконанням Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України [344].

Фактично ці закони пов'язані між собою дуже тісно, оскільки останнім законом вносилися зміни в положення КК, запроваджені двома попередніми.

Процес внесення та закріплення в КК України положень щодо застосування заходів кримінально-правового впливу до юридичних осіб був непростим, і ці положення вже неодноразово зазнавали змін. Так, впровадження відповідного інституту було передбачено Законом України від 23.05.2013 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України стосовно відповідальності юридичних осіб» [347] шляхом доповнення Загальної частини КК України розділом XIV¹ «Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб». Набрати чинності цей розділ мав з 01.09.2014 р. Але 27 квітня 2014 р. набрав чинності Закон України «Про забезпечення прав та свобод

громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», який вносив зміни до попереднього закону, як редакційні, так і зміну дати набрання ним чинності – 27.04.2014 р. [398].

І, нарешті, 13 травня 2014 р. прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у сфері державної антикорупційної політики у зв'язку з виконанням Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України» (набрав чинності 04.06.2014 р.) [344], який суттєво змінив новий розділ XIV¹ «Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб».

Необхідно проаналізувати значення цих новел для доктрини кримінального права України. Оскаржувати доцільність впровадження інституту заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб немає сенсу, оскільки це викликано сучасними політичними тенденціями (входження до європейського співтовариства *de-facto* та *de-jure* вимагає виконання тих вимог, які ставляться ЄС, приведення законодавства у відповідність до поставлених вимог тощо, про що прямо вказується в пояснювальній записці до проекту цього закону – «метою проекту Закону є виконання рекомендацій експертів Європейської Комісії щодо удосконалення положень антикорупційного законодавства, наданих у рамках переговорів щодо лібералізації ЄС візового режиму для України» [336]), хоча уявляється, що протидіяти різним проявам незаконної діяльності юридичних осіб можна з більшим успіхом за допомогою заходів цивільно-правового (штрафні санкції) та адміністративного характеру (тимчасове призупинення діяльності, ліквідація юридичної особи та ін.), які, до речі, вже передбачені чинним законодавством України. Але проблеми, пов'язані з тлумаченням норм кримінального закону та практикою їх застосування, безсумнівно, виникли.

По-перше, у КК України ніяк не визначається статус юридичних осіб як учасників кримінальних правовідносин. Не внесено зміни в розділ IV Загальної частини «Особа, яка підлягає кримінальній відповідальності (суб'єкт кримінального правопорушення)»: у ст. 18 КК, як і раніше, мова йде про суб'єкта кримінального правопорушення як про фізичну особу. Так само й положення

КПК України 2012 р. [222] переважно «розраховані» тільки на фізичних осіб, які вчинили кримінальні правопорушення. Ні в якому іншому нормативно-правовому акті не закріплюється (та й не може бути закріплена) процедура притягнення до кримінальної відповідальності та застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру, навіть відмінних від покарання [20, с. 41-45].

По-друге, в доктрині кримінального права не переглянуто положення щодо принципів кримінального права, в першу чергу, галузевих (спеціальних), які також «зорієнтовані» на фізичну особу як суб'єкта кримінального правопорушення (принцип особистої (індивідуальної) відповідальності особи, яка вчинила кримінальне правопорушення; принцип винної відповідальності та ін.) [310, с. 15]. Не вирішено питання про можливість колективної кримінальної відповідальності, яка вже багато років після сумних історичних подій відкидається наукою та практикою як на законодавчому, так і на правозастосовному рівнях.

Крім цих загальних положень, які викликають занепокоєння через втрату логічних системоутворюючих зв'язків між Загальною та Особливою частинами КК і всередині самих цих частин, можна висловити зауваження й щодо окремих положень Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у сфері державної антикорупційної політики у зв'язку з виконанням Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України».

Так, при встановленні кримінально-правової заборони «пропозиції», «обіцянки» надати неправомірну вигоду або їх прийняття (ст. 368, 368³, 368⁴, 369, 369² КК України), порушується така підстава криміналізації, як урахування можливостей системи кримінальної юстиції в протидії тим або іншим формам антигромадської поведінки, оскільки кримінальний закон може бути практично функціональним і досить ефективним лише в тому випадку, якщо всі передбачені нормою ознаки складу кримінального правопорушення нормально доказові. Поки дії того, хто пропонує неправомірну вигоду, та того, хто її обіцяє прийняти, не знаходять будь-якого зовнішнього виразу, тобто поки сторони не досягли хоча б

домовленості про вчинення зазначених дій (готування до кримінального правопорушення), можна вести мову тільки про вияв наміру або так званий «голий умисел», які не є стадією вчинення кримінального правопорушення та не тягнуть за собою кримінальну відповідальність. Виключення з цього правила становить вчинення діянь особливої суспільної небезпечності (наприклад, публічні заклики до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу, або до захоплення державної влади (ч. 2 ст. 109 КК), погроза вбивством (ст. 129 КК), публічні заклики до вчинення терористичного акту (ст. 258² КК) та деякі інші), які не можна порівнювати з пропозицією/обіцянкою надати/отримати неправомірну вигоду за тією шкодою, яку вони завдають. Крім того, законодавець закріпив для них таку ознаку, як «публічність», що дозволяє встановлювати та фіксувати їх законними способами. Окрім цього вбачається й порушення вимог пеналізації, оскільки аналізовані діяння передбачено в одній частині із закінченими даванням/отриманням неправомірної вигоди, що передбачає застосування однієї й тієї ж санкції, а також віднесення всіх цих діянь до однієї категорії кримінальних правопорушень за ступенем тяжкості, передбаченого ст. 12 КК.

Законом України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України стосовно виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України» [381] були внесені зміни в розділ XIV Загальної частини КК, який отримав назву «Інші заходи кримінально-правового характеру» та в який запроваджено такий «інший захід», про необхідність законодавчого визначення якого писалося протягом багатьох років, як спеціальна конфіскація. *De-facto* інститут спеціальної конфіскації існував і в КК 1960 р. (ст. 80 «Порушення правил про валютні операції», ст. 80¹ «Приховування валютної виручки», ст. 161 «Незаконне полювання» тощо), і в КК 2001 р. (ст. 201 «Контрабанда», ст. 204 «Незаконне виготовлення, зберігання, збут або транспортування з метою збуту підакцизних товарів», ст. 244 «Порушення законодавства про континентальний шельф України» тощо). Але настав час закріпити його легально, що й було зроблено відповідним законом. Згідно зі ст. 96¹ КК у її первинній редакції, під спеціальною

конфіскацією розумілося примусове безоплатне вилучення за рішенням суду у власність держави грошей, цінностей та іншого майна за умови вчинення злочину у випадках, передбачених в Особливій частині Кримінального кодексу. Таке визначення спеціальної конфіскації викликало певні зауваження через те, що обмежувало її застосування «випадками, передбаченими в Особливій частині цього Кодексу», в той час як ст. 96² КК «Випадки застосування спеціальної конфіскації» значно розширювала їх коло.

Але редакція, запропонована Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у сфері державної антикорупційної політики у зв'язку з виконанням Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України» [344], виявилася ще більш алогічною, оскільки вона обмежувала можливість застосування спеціальної конфіскації тільки за злочини, передбачені ст. 354, 364, 364¹, 365², 368–369². Тобто ми знову повернулися до ситуації, коли в санкціях багатьох статей Особливої частини КК (ст. 201, 203, 203¹, 203², 204, 209, 229 та ін.) фактично була передбачена спеціальна конфіскація, але формально вона нею не є, тому що законодавець обмежив визначення спеціальної конфіскації.

Нарешті, 10 листопада 2015 р. було прийнято Закон України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо вдосконалення інституту спеціальної конфіскації з метою усунення корупційних ризиків при її застосуванні» [369], яким положення щодо розбіжностей між легальним визначенням спеціальної конфіскації в нормах Загальної частини КК та її наявністю в окремих нормах Особливої частини КК було частково усунено шляхом виключення відповідних вказівок в санкціях ст. 201, 209, 301, 305, 306, 354, 361, 361¹, 361², 362, 363¹, 364, 364¹, 365², 368, 368², 368³, 368⁴, 369, 369² КК, але водночас можливість спеціальної конфіскації залишалася в ст. 176, 177, 203¹, 203², 204, 216, 229, 239¹, 239², 240, 244, 246, 248, 249, 300, 321¹, 332, 332¹, 334 КК. Остаточо ця неузгодженість буда виключена Законом України від 18.02.2016 р. «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо виконання рекомендацій, які містяться у шостій доповіді

Європейської комісії про стан виконання Україною Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України, стосовно удосконалення процедури арешту майна та інституту спеціальної конфіскації» [384].

Крім того, продовжує викликати здивування нова редакція переліку кримінальних правопорушень, за вчинення яких передбачена спеціальна конфіскація. Що буде підлягати вилученню при вчиненні, наприклад, примушування до вступу в статевий зв'язок (ст. 154 КК)?

Не можна визнати беззаперечним і наступне положення Закону №1261-VII від 13.05.2014 р.: «...спеціальна конфіскація застосовується також у разі, коли особа не підлягає кримінальній відповідальності у зв'язку з недосягненням віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, або неосудністю, або звільняється від кримінальної відповідальності чи покарання з підстав, передбачених цим Кодексом, крім звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності» (ч. 3 ст. 96² КК). Якщо застосування спеціальної конфіскації як іншого заходу кримінально-правового характеру при недосягненні віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, або неосудності, тобто за відсутності належного суб'єкту кримінального правопорушення, а отже й його складу як єдиної підстави кримінальної відповідальності (ч. 1 ст. 2 КК), ще можна порівняти із застосуванням примусових заходів виховного характеру (ч. 2 ст. 97 КК) та примусових заходів медичного характеру (ч. 2 ст. 19, п. 3 ч. 1 ст. 93 КК), то звільнення особи від кримінальної відповідальності скасовує її реалізацію в будь-яких формах, що виключає й застосування спеціальної конфіскації. Крім того, виникає питання: чому при спливі строків давності застосування спеціальної конфіскації виключається, а за інших підстав звільнення від кримінальної відповідальності є можливим?

Критично оцінюючи результати законотворчої діяльності вітчизняного законодавця та аналізуючи досвід майже двадцятирічного функціонування КК 2001 р., можна стверджувати, що за минулі роки він намагався пройти перевірку на міцність і довести свою здатність вирішувати основні завдання протистояння злочинності, яка змінила свої характеристики (поява нових видів суспільно

небезпечних діянь (кіберзлочини, економічні, екологічні кримінальні правопорушення), транснаціональний, організований характер багатьох суспільно небезпечних проявів тощо). Але водночас ті зміни й доповнення, яких він зазнав та продовжує зазнавати, не можна охарактеризувати однозначно (не всі з них є доцільними, виправданими та такими, що відповідають правилам законодавчої техніки), як такі, що коливаються в руслі двох напрямів «гуманізація – репресія».

Концептуальні основи чинного кримінального законодавства базуються на відмові від переваги охорони державних інтересів над інтересами особи, врахування класового розуміння поняття злочину, і означають поворот до визнання пріоритетності інших цінностей, пов'язаних з гуманістичним підходом до захисту безпеки особистості, охорони прав і свобод громадян, затвердження ринкових економічних та інших соціальних відносин. КК України 2001 р. зафіксував у своїй структурі й змісті більшості норм Загальної та Особливої частин ідеологічний поворот від переважаючого кримінально-правового захисту державних інтересів, інших проявів тоталітарної організації суспільного устрою, до висунення на перше місце завдань охорони визнаних міжнародним співтовариством прав і свобод людини й громадянина, безпеки особи, недоторканності житла, власності, таємниці особистих відносин, свободи політичних, релігійних та інших переконань. Цей поворот знайшов своє відображення в концептуальних основах КК, в побудові його структури, встановленні пріоритетних завдань і засобів кримінально-правового впливу, визначених у ст. 1: «1. Кримінальний кодекс України має своїм завданням правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від кримінально-протиправних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання кримінальним правопорушенням. 2. Для здійснення цього завдання Кримінальний кодекс України визначає, які суспільно-небезпечні діяння є кримінальними правопорушеннями та які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили».

При побудові Особливої частини в ієрархії суспільно небезпечних посягань перше місце надається забороні посягань на життя і здоров'я громадян, на їх майнові інтереси, на недоторканність особи. Разом з тим очевидно, що зазначене переміщення пріоритетів у виборі об'єктів кримінально-правового захисту і конструюванні системи їх ієрархії не повинно вести до зниження ефективності державної протидії злочинності. Конституційний статус громадян може бути повною мірою забезпечений лише авторитетними державними органами, які володіють необхідними правовими інструментами у вигляді кримінального законодавства та здатні дати адекватну відповідь злочинним проявам. Ця вимога проявилася в тому, що першим розділом Особливої частини КК України залишається Розділ «Злочини проти основ національної безпеки», крім того, особлива увага посяганням на державні інституції приділена в Розділі XIV – «Кримінальні правопорушення у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації», XV – «Кримінальні правопорушення проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян та кримінальні правопорушення проти журналістів», XVIII – «Кримінальні правопорушення проти правосуддя», XIX – «Кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби (військові кримінальні правопорушення)», не забуваючи про окремі посягання, передбачені в інших розділах КК України. Ефективна протидія злочинності вимагає наступності, використання всіх можливостей кримінально-правових заборон, санкцій та інших засобів кримінально-правового та кримінально-процесуального впливу для попередження і припинення суспільно небезпечних посягань.

Загальне посилення кримінально-правової охорони безпеки особистості знайшло своє вираження у створенні майже кожного року нових складів кримінальних правопорушень і підвищенні рівня відповідальності за їх вчинення шляхом ухвалення відповідних законів [33, с. 147-153]:

1) 2005 р. – Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо посилення правового захисту громадян та запровадження механізмів реалізації

конституційних прав громадян на підприємницьку діяльність, особисту недоторканність, безпеку, повагу до гідності особи, правову допомогу, захист) [341];

2) 2006 р. – Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо вдосконалення відповідальності за торгівлю людьми та втягнення в заняття проституцією [370];

3) 2008 р. – Про внесення змін до статей 155 та 156 Кримінального кодексу України щодо відповідальності за розбещення неповнолітніх [390]; Про внесення змін до статей 304 та 323 Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за злочини проти сім'ї та дітей [391];

4) 2009 р. – Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо використання дитини для жебракування [388]; Про внесення змін до Кримінального та Сімейного кодексів України щодо усиновлення [389]; Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за злочини з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості [371];

5) 2010 р. – Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії розповсюдженню дитячої порнографії [360]; Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи [377]; Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за неналежне виконання обов'язків стосовно охорони життя та здоров'я дітей, а також за зловживання опікунськими правами [378];

6) 2011 р. – Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за порушення законодавства про захист персональних даних [356]; Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо злочинів проти волі, честі та гідності особи [373];

7) 2014 р. – Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту прав інвалідів [355];

8) 2017 р. – Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами [380];

9) 2018 р. – Про внесення зміни до статті 120 Кримінального кодексу України щодо встановлення кримінальної відповідальності за сприяння вчиненню самогубства [394]; Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо захисту дітей від сексуальних зловживань та сексуальної експлуатації [372]; Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині [400]; Про правовий статус осіб, зниклих безвісти [407]; Про внесення зміни до статті 149 Кримінального кодексу України щодо приведення у відповідність з міжнародними стандартами [395]; Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень [361];

10) 2019 р. – Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, що регулюють питання трансплантації анатомічних матеріалів людині [364]; Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впровадження Єдиного реєстру осіб, засуджених за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи, та посилення відповідальності за злочини, вчинені проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи [350];

11) 2020 р. – Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень» [342]; Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення виборчого законодавства [345].

Ця тенденція у розвитку кримінального законодавства викликана, зокрема, об'єктивною необхідністю реагувати на кількісне зростання обсягу кримінально протиправних проявів, зміною якісної характеристики кримінальної злочинності в бік переважання насильницьких посягань та інших кримінальних правопорушень

підвищеної суспільної небезпеки, поширеності особливо цинічних проявів низинної мотивації багатьох кримінальних правопорушень. Судова статистика свідчить, що в 2011 р. кількість розглянутих справ з постановленим вироком тільки про злочини проти життя та здоров'я особи, не враховуючи інші посягання на особистість, становила 7,7 % від загальної кількості справ, в 2012 р. – 7,3 %, в 2013 р. – 13,7 %, в 2014 р. – 12,6 %, в 2015 р. – 10,2 %, в 2016 р. – 9,9 %, в 2017 р. – 15,6 %, в 2018 р. – 15,5 %, в 2019 р. – 6,5 % [9]. І це тільки провадження, які закінчилися постановленням вироку. Зрозуміло, що фактична кількість відповідних діянь є зовсім іншою.

З прийняттям чинного КК України законодавець намагався провести послідовну диференціацію відповідальності за ступенем суспільної небезпеки кримінально протиправних діянь. Ідея встановити класифікацію кримінальних правопорушень за допомогою ознаки їх караності неоднозначно сприймалася вітчизняними вченими. Одні автори класифікацію кримінальних правопорушень за санкціями відповідних статей КК вважають помилкою законодавця [562, с. 10-11]. Інші погоджуються з такою класифікацією із застереженням. Так, Л. М. Кривоченко зазначає, що така класифікація прийнятна лише за умови, що санкції статей Особливої частини відповідатимуть об'єктивній суспільній небезпечності злочинів [216, с. 46-48]. Зрозуміло, що досягти цього дуже важко – загальновідомо, що караність кримінальних правопорушень, так само як і їх визначеність в цілому, сьогодні встановлюється за кон'юктурою, політичними чинниками, особистими уподобаннями й оцінками, а не на підставі об'єктивних чинників, що неодноразово відзначалося в літературі [552, с. 98-109].

Водночас ніякого іншого загальноприйнятого критерію поділу кримінальних правопорушень на певні види за їх суспільною небезпечністю, крім санкцій статей КК, у теорії не запропоновано, і цей підхід є абсолютно логічним, хоча й вимагає від законодавця зваженого підходу до формулювання не тільки диспозицій норм кримінального закону (ознак складів кримінальних правопорушень), а й санкцій.

Традиційно в основу класифікації поклався найбільш суворий вид покарання – позбавлення волі. Але Законом України від 15.11.2011 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності» [351] було передбачено, що критерій визначення ступеню тяжкості злочину має охоплювати також найм'якший вид покарання – штраф. І хоча ч. 7 ст. 12 КК визначала, що «...ступінь тяжкості злочину, за вчинення якого передбачене одночасно основне покарання у виді штрафу та позбавлення волі, визначається виходячи зі строку покарання у виді позбавлення волі, передбаченого за відповідний злочин», здається абсурдним, коли одночасно особливо тяжким злочином визнається, наприклад, умисне вбивство (ст. 115 КК) та незаконна діяльність з організації або проведення азартних ігор, лотерей [397] (ст. 203² КК).

Хоча не слід забувати, що диференціація кримінальної відповідальності забезпечується не тільки категоризацією кримінальних правопорушень, але й вказівкою на кваліфікуючі обставини, ознаками ієрархії у визначенні ступеня суспільної небезпеки кримінально протиправних діянь у структурі самого КК, вираженої в послідовності викладу змісту його розділів тощо.

Використання криміналізації як інструменту кримінально-правової політики в практиці законотворчості здійснюється наступними способами: 1) шляхом внесення змін до Загальної частини КК, які збільшують обсяг кримінальної репресії; 2) шляхом включення до Особливої частини КК нового складу кримінального правопорушення; 3) шляхом внесення до існуючого складу кримінального правопорушення нових ознак, які розширюють сферу його застосування [23, с. 4-6].

Першим способом криміналізації є визначення загальних підстав і умов кримінальної відповідальності. Від відповідної законодавчої регламентації таких найважливіших кримінально-правових інститутів, як вік, осудність, вина, співучасть, стадії вчинення кримінального правопорушення тощо, в кінцевому результаті залежить і обсяг криміналізації. Найбільш наочно цей спосіб криміналізації виявляється на прикладі встановлення віку кримінальної

відповідальності: чим він нижче, тим більша кількість громадян, за інших рівних умов, втягується в орбіту кримінально-правових відносин. Так, чинний КК 2001 р. порівняно з КК УРСР 1960 р. одночасно звужив обсяг криміналізації шляхом виключення з кола кримінальних правопорушень, за які передбачено знижений вік кримінальної відповідальності (чотирнадцять років), необережних посягань (ч. 2 ст. 22 КК), водночас – розширив вказівкою на ст. 113 «Диверсія», ст. 257 «Бандитизм». Виключення кримінальної відповідальності за готування до кримінального проступку або злочину, за який статтею Особливої частини КК передбачено покарання у виді позбавлення волі на строк до двох років або інше, більш м'яке покарання (ч. 2 ст. 14 КК), також призводить до зменшення обсягу криміналізації.

Другим, «класичним» способом криміналізації, є належність певних суспільно небезпечних діянь до числа кримінальних правопорушень шляхом закріплення ознак складів відповідних діянь у нормах Особливої частини КК. Саме таким шляхом переважно йде процес криміналізації, що підтверджується включенням в Особливу частину численних нових складів кримінальних правопорушень (ст. 110², 146¹, 321¹, 321², 332², 336¹, 366¹, 389², 390¹, 436¹ КК тощо) та внесенням інших редакційних змін у статті, що інколи також призводить до криміналізації певних проявів суспільно небезпечної поведінки (ст. 156, 246, 343 КК тощо), проти суттєво меншої кількості змін у Загальній частині, хоча й не менш значущих.

І третім способом криміналізації є розширення рамок хоча б одного з елементів вже наявних складів кримінальних правопорушень. Так, внесенням змін до ч. 1 ст. 222 КК «Шахрайство з фінансовими ресурсами» було розширено коло суб'єктів: замість спеціального суб'єкта – громадянина-підприємця, або громадянина-засновника (учасника), або службової особи суб'єкту господарської діяльності – встановлено відповідальність загального суб'єкта. Прикладом зміни обсягу криміналізації шляхом внесення коректив до ознак об'єктивної сторони складу злочину може слугувати нова редакція ч. 1 ст. 209 КК «Легалізація (відмивання) доходів, отриманих злочинним шляхом», в якій перелік дій, що

становлять легалізацію, доповнено зміною форм (перетворенням) коштів або майна. Криміналізація може здійснюватися за рахунок розширення в складі злочину опису предмета посягання або особи потерпілого. Так, у ст. 330 КК «Передача або збирання відомостей, що становлять службову інформацію, зібрану у процесі оперативно-розшукової, контррозвідувальної діяльності, у сфері оборони країни» предметом злочину, замість конфіденційної інформації, яка знаходиться у володінні держави, визначено службову інформацію, зібрану в процесі оперативно-розшукової, контррозвідувальної діяльності, у сфері оборони країни. В ст. 112 КК «Посягання на життя державного чи громадського діяча» перелік спеціальних потерпілих розширено за рахунок включення Директора Національного антикорупційного бюро України.

Прийняття, внесення змін і доповнень у нормативно-правові акти інших галузей права, зокрема в ті, до яких відсилають бланкетні диспозиції статей Особливої частини КК України, а також визначення неоподаткованого мінімуму доходів громадян для кваліфікації кримінальних правопорушень і розрахунку штрафу через положення Податкового кодексу України, слід розглядати не як самостійний спосіб криміналізації, оскільки відповідна законотворчість не ставить перед собою мету змінити обсяг кримінальної репресії, а як різновид криміналізації – «приховану» криміналізацію.

Деякі вчені (Дагель П.С. [118, с. 111-112]) виділяють ще один спосіб криміналізації: встановлення в нормах Загальної та Особливої частини КК підстав і умов, за наявності яких кримінальна відповідальність виключається (добровільна відмова, деякі випадки дійового каяття). Уявляється все-таки, що інститути добровільної відмови й дійового каяття не мають самостійного значення як способи криміналізації, тому що безпосереднього впливу на цей процес не здійснюють. Добровільна відмова може розглядатися як окремий випадок обмеження обсягу криміналізації, оскільки при добровільній відмові від доведення кримінального правопорушення до кінця можливість притягнення до кримінальної відповідальності за готування та замах виключається. Що стосується дійового каяття, то залежно від того, чи це є підстава звільнення від

кримінальної відповідальності (ст. 45 КК), чи це обставина, що пом'якшує покарання (п. 1, 2, 2¹ ч. 1 ст. 66 КК), законодавець використовує таку поведінку певного суб'єкта або задля зменшення рівня криміналізації (в першому випадку), або як прояв депеналізації (в другому випадку).

Однак включення нових норм у КК України породжує чимало проблем узгодження їх з уже чинними кримінально-правовими нормами, а також щодо необхідності їх гармонізації з нормами інших нормативно-правових актів. Тут на перший план виступають принципи законодавчої техніки, а саме – дотримання вимог внутрішньої погодженості законодавства, а також цілої низки похідних від нього вимог.

Ці вимоги внутрішнього порядку, пов'язані з особливостями законодавчої техніки, які встановлюють певні обмеження у формулюванні протиправності та караності суспільно небезпечних діянь, можна іменувати принципами криміналізації [47, с. 142].

Дані принципи задаються чинною системою права і забезпечують включення в кримінальний закон або виключення з нього норми для того, щоб не порушувалися логічна стрункість і системна відповідність норм законодавства. Кримінальне законодавство, ретельно розроблене як за змістом, так і за технікою, – одна з гарантій здійснення законності. Але, на жаль, слід погодитися з О. В. Козаченко, який зазначає, що сучасне право кримінального спрямування не відзначається внутрішньою і міжгалузевою узгодженістю через відсутність єдиної парадигми [192, с. 130-131]. Це, своєю чергою, негативно впливає на практику застосування цієї галузі законодавства.

Наявність прогалин у кримінальному законодавстві веде до неузгодженості його системи. Прогалини кримінального закону можуть бути двох видів: «очевидними» і «прихованими». Перші з них є неминучим результатом динамізму суспільних відносин, що постійно випереджають догму права. Заповнюються вони в міру виявлення їх при реалізації кримінально-правової політики, коли реалії переконують законодавця в необхідності й доцільності усунення таких

прогалин у законі. Тому недоліком законодавства є не наявність у ньому прогалин, а їх тривале неусунення.

До прихованих прогалин закону про кримінальну відповідальність належать прогалини, які виникають як результат встановлення верхніх і нижніх меж кримінального покарання й утворення між ними правового вакууму, коли окремі сторони забороненої кримінальним законом антигромадської поведінки залишаються нерегламентованими.

Прогалини в законодавстві утворюють механізми правозастосовного маніпулювання або застосування аналогії¹⁷, хоча останнє і відіграє значну роль у розвитку вітчизняного кримінального права, у тому числі в справі криміналізації злочинних посягань¹⁸.

Хоча в сучасному кримінальному законодавстві забороняється аналогія закону (ч. 4 ст. 3 КК), проте вчені приходять до висновку, що це стосується лише недопустимості визнання кримінально протиправним діяння, яке прямо не передбачено статтею Особливої частини КК. Застосування ж за аналогією інших положень КК не виключається [531, с. 71]. У теорії кримінального права неодноразово відзначалося, що законодавча заборона аналогії не означає її повного й остаточного витіснення з правозастосування – внаслідок недоліків самого КК і дефектів практики прихована, «повзуча» аналогія продовжує існувати [117, с. 155-164; 283, с. 49-52; 333, с. 190-193].

Антагонізмом прогалин є порушення внутрішньої узгодженості закону про кримінальну відповідальність надлишком зайвого, тобто включенням у нього численних конкуруючих норм. Такий надлишок Н. А. Розенфельд називала

¹⁷ Наявність прогалин у законі може заповнюватися інститутом аналогії, що вперше був введений у наше законодавство КК УРСР 1922 р. Введення його обґрунтовувалося тим, що в умовах перехідного періоду, коли був відсутній досвід кримінально-правової боротьби зі злочинністю, що істотно змінювала свої форми, неможливо було заздалегідь передбачити все різноманіття суспільно небезпечних діянь, спрямованих на інтереси правопорядку, і відбити це різноманіття в законодавстві [319, с. 280; 499, с. 97].

¹⁸ Наприклад, такі склади злочинів, як економічна контрреволюція, користування підробленими документами, злісний несплатіж аліментів і деякі інші були включені в Особливу частину КК після того, як у судовій практиці вчинення названих діянь вже каралося за правилом про аналогію. До 1958 р. аналогія допускалася кримінальним законодавством СРСР та Української РСР, оскільки передбачалася можливість застосування до суспільно небезпечного діяння, яке прямо не передбачено законом на час його вчинення, статті кримінального закону, яка встановлювала кримінальну відповідальність за найбільш схожий за характером і тяжкістю злочин [531, с. 71].

«профіцитом» закону [438, с. 15-16] і звертала увагу на суттєве зниження ефективності його застосування за наявності такої вади.

З викладеного випливає один із найважливіших принципів криміналізації: принцип відсутності прогалин у законі й ненадмірності заборони, що ставить питання про вплив того чи іншого складу на повноту кримінального закону: чи не створює в ньому новела прогалини або надмірності.

Яскравими прикладами «надлишкової заборони» є ст. 150¹, 270¹, 276¹, 321¹, 400¹ КК України та ін. Ці норми створюють надлишкову заборону в кримінальному законодавстві, тому що діяння, які підпадають під їх дію, вже криміналізовано (за них встановлена відповідальність у розділах, присвячених кримінальним правопорушенням проти власності, у сфері господарської діяльності, проти громадського порядку та моральності, проти правосуддя тощо, найчастіше з тими ж санкціями, а інколи навіть з більш суворими).

Так, вводячи в чинне законодавство ст. 150¹ КК «Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом», законодавець врахував криміналізаційний привід (розповсюдженість відповідних дій саме в певний період часу) та підвищений осуд з боку суспільства зазначених дій, які вчиняються стосовно малолітніх (тобто осіб, які не досягли чотирнадцятирічного віку). Тим самим він намагався посилити відповідальність за використання дітей саме для заняття жебрацтвом. Але це не відбулося, оскільки навіть санкція ч. 2 ст. 304 (від чотирьох до десяти років позбавлення волі), яка передбачає відповідальність батьків та інших осіб, що їх замінює, або вчинення зазначених дій стосовно малолітніх, є більш суворою, ніж санкція ч. 1 ст. 150¹ КК (обмеження волі до трьох років або позбавлення волі на той самий строк), яка встановлює покарання за аналогічні дії.

Також незрозумілим є той факт, що законодавець визнає кваліфікуючою обставиною вчинення відповідних дій щодо чужої дитини. Такий стан речей є абсолютно необґрунтованим.

Таким чином, включення до КК України ст. 150¹ «Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом» є порушенням системних принципів

криміналізації, а саме – неприпустимості законодавчих надмірностей, оскільки відповідні дії вже передбачено в якості кримінально протиправних у ст. 304 КК «Втягнення неповнолітніх у протиправну діяльність» (хоча ця стаття мала б отримати іншу назву – «Втягнення неповнолітніх у протиправну та іншу антигромадську діяльність») [41, с. 523-525].

Дуже часто «захоплення» законодавця конструюванням спеціальних норм призводить до появи надзвичайної кількості таких, які захаращують кримінальний закон та ускладнюють практику його застосування, створюючи штучну конкуренцію кримінально-правових норм. Так, дії, передбачені ст. 400¹ КК, можуть підпадати під ознаки складу кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 358 КК «Підроблення документів, печаток, штампів та бланків, збут чи використання підроблених документів, печаток, штампів»:

- складання чи видача адвокатом завідомо підроблених офіційних документів, які посвідчують певні факти, що мають юридичне значення або надають певні права чи звільняють від обов'язків, підроблення з метою використання або збуту посвідчень, інших офіційних документів, що складені у визначеній законом формі та містять передбачені законом реквізити (ч. 2 ст. 358 КК);

- завідомо неправдиве повідомлення суду про повноваження представляти іншу особу у суді, а так само невнесення адвокатом до ордера певних відомостей (ст. 400¹ КК).

І це навіть не конкуренція кримінально-правових норм, а їх дублювання: однаковий суб'єкт, однакові дії, однакова суб'єктивна сторона. Різниця нібито в об'єкті кримінально-правової охорони, але дуже «умовна», оскільки представництво в суді без повноважень посягає на авторитет суду як органу державної влади, не в меншому ступені, ніж на правосуддя.

Створення спеціальної норми є виправданим, коли відбувається посилення кримінальної відповідальності в такій нормі (за різних підстав). В аналізованому випадку не можна встановити, що, по-перше, відповідні дії адвоката або іншої особи, яка намагається представляти чийсь інтереси в суді, є більш суспільно

небезпечними, ніж аналогічні, але більш широко сформульовані дії певних суб'єктів, наведених у ч. 2 ст. 358 КК. По-друге, фактично не відбулося посилення кримінальної відповідальності при створенні ст. 400¹ КК: санкція ч. 1 передбачає покарання у вигляді штрафу до трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або арешту на строк до трьох місяців, а санкція ч. 2 ст. 358 КК – штраф до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або арешт на строк від трьох до шести місяців, або обмеження волі на строк до трьох років [40, с. 75-77].

Отже, можна зробити висновок, що сучасний процес кримінальної законотворчості в Україні характеризується наступними особливостями, тісно пов'язаними між собою:

1) надмірною та необґрунтованою кількістю змін, що вносяться до КК України;

2) безсистемністю та хаотичністю зазначених змін;

3) неузгодженістю змін і взагалі тексту КК України з іншими нормативно-правовими актами, які повинні утворювати єдину систему;

4) наявністю міжнародно-правових зобов'язань України, що викликає необхідність імплементувати відповідні положення до законодавства України, але цей процес відбувається без врахування єдності кримінального законодавства, теорії кримінального права та практики їх застосування;

5) тенденцією до загального посилення кримінально-правової охорони безпеки особистості, яка знайшла своє вираження у створенні майже кожного року нових складів кримінальних правопорушень та підвищенні рівня відповідальності за їх вчинення;

б) впровадженням інститутів, нових для законодавства, але не для науки кримінального права (кримінальні проступки, спеціальна конфіскація, заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб та ін.).

Викладена система факторів і коректне їх урахування, а подекуди й використання, являє собою набір інструментів, використання яких допоможе уникнути певних проблем при розробленні кримінального законодавства. При цьому необхідно ще раз підкреслити, що тільки за умови комплексного

застосування системи підстав і принципів криміналізації можливе одержання позитивного результату, тому що складові її елементи вкрай взаємопов'язані й взаємозалежні.

Так, всі зміни, які вносяться до КК України, можна поділити на три групи за характером їх законодавчого впливу на кримінальний закон:

- 1) зміни, які посилюють кримінальну репресію;
- 2) зміни, які пом'якшують кримінальну відповідальність;
- 3) редакційні зміни, пов'язані з уточненням певних положень кримінального законодавства або приведенням його у відповідність до Конституції України, інших нормативних актів і міжнародних актів.

Перші дві групи, своєю чергою, можна розподілити ще на підгрупи таким чином: зміни, які посилюють кримінальну репресію (1) можуть поділятися на підгрупи:

1.1. Криміналізація діянь:

1.1.1. шляхом внесення змін до Загальної частини КК, які збільшують обсяг кримінальної репресії;

1.1.2. шляхом включення до Особливої частини КК нового складу кримінального правопорушення;

1.1.3. шляхом внесення до чинного складу кримінального правопорушення нових ознак, які розширюють сферу його застосування.

1.2. Пеналізація діянь:

1.2.1. шляхом підвищення розміру покарання;

1.2.2. шляхом включення до санкції статті більш суворого основного покарання або додаткового обов'язкового покарання, або закріплення додаткового необов'язкового покарання в якості обов'язкового;

1.2.3. шляхом виключення з санкції статті альтернативного більш м'якого покарання.

Своєю чергою, зміни, які пом'якшують кримінальну репресію (2), можуть бути поділені на такі підгрупи:

2.1. Декриміналізація діянь:

2.1.1. шляхом внесення змін до Загальної частини КК, які зменшують обсяг кримінальної репресії;

2.1.2. шляхом вилучення статті з Особливої частини КК;

2.1.3. шляхом уточнення існуючих ознак складу кримінального правопорушення, що звужує його застосування.

2.2. Депеналізація діянь:

2.2.1. шляхом зменшення розміру покарання;

2.2.2. шляхом виключення з санкції статті більш суворого покарання або додаткового обов'язкового покарання, або визнання додаткового обов'язкового покарання в якості необов'язкового;

2.2.3. шляхом включення до санкції статті альтернативного більш м'якого покарання.

Проведене дослідження дає можливість зробити такі висновки:

1) протягом існування КК України 2001 р. зміни в нього були внесені 223 законами та 5 рішеннями Конституційного Суду України. Пропорційно переважають зміни до Особливої частини КК, які становлять 86% всіх змін проти 14% до Загальної частини. Але якісні зміни (реформи) більш притаманні саме Загальній частині – поява нових інститутів і відповідних Розділів (запровадження інституту кримінальних правопорушень та їх поділ на злочини та проступки (з усіма відповідними наслідками), Розділ XIII¹ «Обмежувальні заходи», Розділ XIV «Інші заходи кримінально-правового характеру», Розділ XIV¹ «Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб»).

2) здебільшого новели вносилися до таких розділів Особливої частини КК (за питомою вагою змін, тобто відношенням кількості законів, якими вносилися зміни, до кількості статей у розділі кодексу):

– розділ XII «Кримінальні правопорушення проти громадського порядку та моральності» (169%: 22 закони до 13 статей);

–розділ IV «Кримінальні правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканності особи» (160%: 8 законів до 5 статей);

–розділ XVII «Кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності та професійної діяльності у сфері надання публічних послуг» (питома вага 148%: 31 закон до 21 статті);

–розділ V «Кримінальні правопорушення проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина» (106%: 34 закони до 32 статей);

– розділ I «Злочини проти основ національної безпеки України» (100%: 9 законів до 9 статей) та Розділ XV «Кримінальні правопорушення проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян та кримінальні правопорушення проти журналістів» (100%: 29 законів до 29 статей);

3) низка розділів КК зазнала суттєвих змін під впливом необхідності виконання Україною своїх міжнародних зобов'язань щодо виконання модельних конвенцій, учасниками яких є Україна;

4) динаміка законотворчості протягом 2001–2020 рр. відбувалася за рахунок внесення змін до Особливої частини КК (новели), але окреме місце посідає запровадження інституту кримінальних проступків (реформа).

2.4. Динаміки кримінального права на рівні правореалізації

Науку кримінального права визначають переважно як систему знань у вигляді ідей, концепцій, теорій, учень і поглядів про злочин і покарання (останнім часом слід говорити не тільки про злочини, а й про проступки, не тільки про покарання, а про інші заходи кримінально-правового характеру тощо. – *Прим. авт., Д. Б.*), про кримінальний закон і кримінальну відповідальність, кримінально-правові норми, юридичні конструкції та інститути, їх соціальну обумовленість і ефективність, принципи, закономірності та тенденції розвитку кримінального права, а також про теоретичне осмислення законотворчої і правозастосовної діяльності у сфері кримінального права [307, с. 7]. Завданням науки кримінального права називають насамперед оцінку стану законодавства та правозастосовної практики, попередження їх від необґрунтованих дій, а також

формулювання пропозицій щодо вдосконалення законодавчих і правозастосовних заходів протидії злочинності [531, с. 29]. Крім того: визначення необхідності розробки фундаментальних проблем кримінально-правової теорії; вивчення зарубіжного досвіду протидії злочинності; правової пропаганди з метою підвищення правосвідомості населення; видання навчальної, методичної й наукової літератури для забезпечення юридичної освіти в країні тощо.

Як вбачається із висновків попереднього підрозділу, основна динаміка законотворчості протягом 2001–2020 рр. відбувалася за рахунок внесення змін до Особливої частини КК. Тобто, вплив здійснювався переважно не через реформи, а через новели – норми, частини норм або зміни наявних положень статей Особливої частини КК. Окреме місце посідає запровадження інституту кримінальних проступків та пов'язані з ними зміни.

Так, з прийняттям КК України 2001 р. з'явилися норми, якими встановлюється кримінальна відповідальність за «нові» злочинні прояви, невідомі раніше діючому законодавству, поява яких викликана розвитком технологій, новими галузями знань або діяльності людей тощо: злочини, пов'язані з використанням комп'ютерної техніки та засобів передавання інформації, «медичні злочини», злочини терористичної спрямованості, легалізація доходів, здобутих злочинним шляхом та ін.

У практиці вирішення публічно-правових спорів, до яких можна віднести й справи, що виникають у зв'язку з вчиненням особами кримінальних правопорушень, актуальним залишається питання застосування критерію «якість закону». Поняття «якість закону», як складова принципу верховенства права та гарантія застосування судом найбільш сприятливого для особи тлумачення закону, передусім ґрунтується на положеннях ч. 2 ст. 3 Конституції України, де зазначається, що головним обов'язком держави є утвердження та забезпечення прав і свобод людини; а забезпечення прав і свобод, крім усього іншого, потребує, зокрема, законодавчого закріплення механізмів (процедур), які створюють реальні можливості для здійснення кожним громадянином прав і свобод [431]. В ст. 129 Конституції України міститься вимога стосовно того, що «суддя, здійснюючи

правосуддя, є незалежним і керується верховенством права». Крім того, відповідно до ч. 1 ст. 8 Основного Закону в Україні визнається і діє принцип верховенства права.

Безперечно, дотримання принципу верховенства права можливе лише за умови застосування судами під час розгляду та вирішення справ законодавчого акта, який відповідає критерію «якості закону». Однак, у практиці трапляються непоодинокі випадки, коли закон не повною мірою відповідає таким критеріям [62]. На це неодноразово зверталася увага й в межах досліджень кримінального закону. Й в першу чергу це пов'язано з недотриманням законодавцем вимог теорії криміналізації, які в подальшому справляють значний вплив на правореалізацію.

Наріжним каменем всієї теорії криміналізації є проблема підстав кримінально-правової заборони, тобто тих правоутворюючих факторів, які обумовлюють допустимість, можливість і доцільність визнання суспільно небезпечного діяння кримінально протиправним і караним. Кримінально-правова заборона, відображаючи об'єктивні потреби суспільства в протидії суспільно-небезпечній поведінці, відіграє роль соціального замовлення¹⁹.

Однак якщо вона перевищена у разі надмірної криміналізації – також порушує баланс, викликаючи з одного боку соціальне відторгнення, а з іншого – необхідність збалансування справедливості на рівні правозастосування, переважно через застосування покарання на нижній межі, нижче нижчої межі або у вигляді звільнення від відбування покарання з випробуванням.

Після проголошення в 1991 р. незалежності та створення самостійної держави України були внесені зміни й доповнення до КК, які відповідали потребам нового суспільства. Наприклад, зазнала значних змін глава

¹⁹ Історичним прикладом цієї тези може слугувати зміна змісту поняття злочину під впливом соціально-економічного розвитку. У законодавстві польсько-литовської доби під злочином замість «образи», передбаченої Руською Правдою, стали розуміти «шкоду» або «злочинство», нанесені панові або громаді. У роки народно-визвольної війни 1648-1657 рр. під злочином судді розуміли протиправні дії, які завдавали шкоди та збитків не тільки життю, здоров'ю, майну, честі особи, але й державі. В умовах воєнного часу періоду Другої Світової війни стало невідкладним завдання всіякого зміцнення дисципліни та організованості в армії й у тилу, виникла необхідність у криміналізації нових, виявлених війною суспільно небезпечних діянь (наприклад, поширення неправдивих чуток, що збуджують тривогу серед населення). У КК УРСР 1960 р. ряд нових складів почав відповідати завданню посилення охорони природи (порушення правил охорони рибних запасів; порушення правил, встановлених для боротьби із хворобами й шкідниками рослин; забруднення водойм і повітря; знищення пам'ятників культури, взятих під охорону).

«Господарські злочини». При цьому було декриміналізовано склади злочинів, які мали ідеологічну та політичну спрямованість, а також злочини, специфічні для державної планової економіки (приписки та інші перекручування звітності про виконання планів, заняття приватнопідприємницькою діяльністю, комерційне посередництво та т. ін.). Одночасно з цим Особливу частину КК було доповнено значною кількістю нових складів злочинів, які передбачали відповідальність за суспільно небезпечні діяння у сфері ринково орієнтованої господарської діяльності (ухилення від сплати податків, порушення порядку заняття підприємницькою діяльністю, фіктивне підприємництво, шахрайство з фінансовими ресурсами, розголошення комерційної та банківської таємниці, фіктивне банкрутство та ін.).

Водночас доцільність гуманізації відповідальності (насамперед кримінальної) у сфері господарської діяльності давно була та є предметом наукових дебатів. Порушення підстав і принципів криміналізації, які мали місце при встановленні кримінальної відповідальності за господарські злочини, призвели до створення суттєвих перешкод для реалізації конституційного права громадян на заняття підприємницькою діяльністю. Не можна не погодитися з тим, що виходячи з тієї економічної ситуації, яка склалася в Україні, враховуючи досвід зарубіжних країн та чинні міжнародні стандарти, що стосуються встановлення юридичної відповідальності за правопорушення у сфері економіки та господарської діяльності, законодавець мав переглянути перелік складів злочинів, передбачених у Розділі VII Особливої частини КК України – «Злочини у сфері господарської діяльності». Це відбулося завдяки ухваленню 15.11.2011 р. Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності в сфері господарської діяльності», який набрав чинності 17 січня 2012 року [351].

Насамперед було проведено певну декриміналізацію, яка торкнулася злочинів, передбачених у ст. 201 (в частині контрабанди товарів, а також стратегічно важливих сировинних товарів, щодо яких законодавством встановлено відповідні правила вивезення за межі України), 202, 203, 207, 208,

214, 215, 217, 218, 220, 221, 223, 225, 226, 228, 234, 235 КК. Зазначені правопорушення були визнані адміністративними деліктами.

Крім того, світова практика свідчить про обґрунтований пріоритет застосування фінансових санкцій при вчиненні зазначених правопорушень та використанні засобів кримінальної репресії (переважно пов'язаних з обмеженням або позбавленням особистих прав людини та громадянина) тільки в якості останнього заходу, коли іншими способами не можна досягнути бажаного та необхідного для держави наслідку. Чинний КК України до внесення відповідних змін характеризувався надлишковою пеналізацією, застосуванням найсуворіших видів покарання (позбавлення або обмеження волі) при вчиненні господарських злочинів, тоді як більш доцільним було б використання штрафів, як з метою компенсації заподіяної державі шкоди, так і задля уникнення зайвої криміналізації суспільства. Враховуючи такі тенденції, було також проведено певну депеналізацію, яка виявилася в заміні санкцій, передбачених у статтях про господарські злочини: покарань у вигляді обмеження чи позбавлення волі, а в деяких випадках навіть виправних робіт, штрафом (наприклад, ч. 1 ст. 206 КК) або у виключенні цих покарань (наприклад, ч. 3 ст. 212 КК).

Але не можна визнати, що зазначений Закон повністю вирішив всі питання, пов'язані з гуманізацією кримінальної відповідальності за господарські злочини. Так, видається доцільним взагалі переглянути Розділ VII Особливої частини КК України «Кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності», щоб оптимізувати його положення та привести у відповідність до вимог законодавчої техніки.

По-перше, не зрозуміло, чому законодавець продовжує визнавати кримінально протиправними дії, передбачені ст. 203¹, 203², 204, 213, 216 КК. Адже, наприклад, санкція ст. 214 КК (*декриміналізована*) була більшою, ніж санкція ст. 213 КК (*залишилась*), санкція ст. 217 КК (*декриміналізована*) була рівною із санкцією ст. 216 КК (*залишилась*). Крім того, залишаючи наведені статті, законодавець визнає, що незаконний обіг дисків для лазерних систем зчитування, матриць, обладнання та сировини для їх виробництва (ст. 203¹ КК),

азартні ігри та лотереї (ст. 203² КК), незаконне виготовлення, зберігання, збут або транспортування з метою збуту підакцизних товарів (ст. 204 КК), порушення порядку здійснення операцій з металобрухтом (ст. 213 КК) та незаконне виготовлення, підроблення, використання або збут незаконно виготовлених, одержаних чи підроблених контрольних марок (ст. 216 КК) є більш суспільно небезпечними, ніж, наприклад, порушення порядку зайняття медичною практикою або надання послуг з перевезення пасажирів різними видами транспорту (ст. 202 КК – декриміналізована).

По-друге, здається, що норми, передбачені в ст. 200, 223¹, 223², 224 КК, є спеціальними відносно деяких інших статей КК (наприклад, ст. 200, 223¹ – відносно ст. 358; ст. 223² – до статей про службові кримінальні правопорушення; ст. 224 – до ст. 199 КК). Їх поява була пов'язана з набуттям особливого значення діяльності, наприклад ринку цінних паперів, що є криміналізаційним приводом. Наявність великої кількості спеціальних норм визнається науковцями порушенням вимог законодавчої техніки.

По-третє, норми ст. 229, 231, 232, 232¹, 232² КК містять положення, спрямовані на охорону цивільно-правових відносин, тому здається, що й вирішуватися питання порушення цих відносин мають у цивільно-правовій площині. Так, для відновлення порушених прав юридичної особи або фізичної особи – суб'єкта підприємницької діяльності, комерційна таємниця яких була розголошена, важливішим є отримання відшкодування завданого збитку, аніж засудження винної особи від імені держави.

Крім того, слід відзначити, що даним Законом було суттєво підвищено розміри штрафів за майже всі, які залишилися, кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності, окрім передбачених ст. 199, 201, 209 (не містять покарання у вигляді штрафу), 210, 211 КК. Мінімальне підвищення відбулося до розміру в п'ятсот неоподаткованих мінімумів доходів громадян, максимальне – в п'ятдесят тисяч. Цей процес навряд чи можна назвати гуманізацією кримінальної відповідальності, оскільки в деяких випадках розмір штрафу збільшився з 5 100–8 500 гривень до 8 500–34 000 гривень. Хоча він є цілком логічним, оскільки

господарські кримінальні правопорушення заподіюють матеріальну шкоду, отже й покарання за них має носити характер компенсації такої шкоди.

В цілому можна зазначити, що гуманізація відповідальності за господарські кримінальні правопорушення є своєчасною та актуальною, але всі питання, пов'язані з доцільністю криміналізації діянь у сфері господарської діяльності, ще не вирішено [50, с. 215-217].

Яскравим прикладом встановлення кримінально-правової заборони на основі криміналізаційного приводу може слугувати ст. 188 «Викрадення шляхом демонтажу та іншим способом електричних мереж, кабельних ліній зв'язку та їх обладнання» (наразі виключена з КК), ст. 188¹ «Викрадення електричної або теплової енергії шляхом її самовільного використання», ст. 197¹ «Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво», ст. 276¹ «Здійснення професійної діяльності членом екіпажу або обслуговування повітряного руху диспетчером управління повітряним рухом (диспетчером служби руху) у стані алкогольного сп'яніння або під впливом наркотичних чи психотропних речовин», ст. 365³ «Бездіяльність працівника правоохоронного органу щодо незаконної діяльності з організації або проведення азартних ігор, лотерей», ст. 400¹ «Представництво в суді без повноважень» тощо.

Найважливіше завдання полягає в розробленні теорії й методу сходження від криміналізаційних приводів до підстав криміналізації, що виражає суспільну необхідність кримінального закону. Криміналізація суспільно небезпечних діянь, пеналізація злочинів, а також диференціація та індивідуалізація кримінальної відповідальності, належать до методів кримінально-правової політики, за допомогою яких держава здійснює кримінально-правову охорону найважливіших суспільних відносин і запобігання злочинам [113, с. 74].

Слід погодитися з Ю. А. Пономаренком у тому, що питання проблеми підстав криміналізації постає лише стосовно окремого кола діянь. Стосовно ж багатьох інших суспільно небезпечних діянь питання про обґрунтованість їх криміналізації не викликає сумнівів, необхідність визнання їх кримінальними правопорушеннями є очевидною і не викликає жодних заперечень. Такі діяння є

злочинами (чи іншими видами кримінальних правопорушень) і за законодавством зарубіжних країн (різних правових систем), вони визнавалися такими в історії як світового кримінального права, так і України. До них, безумовно, належать усі види вбивств, заподіяння тілесних ушкоджень, посягання на особисту чи статеву свободу людини, усі види викрадення чужого майна, що заподіяли істотну шкоду, посягання на основи безпеки держави та багато інших [334, с. 199].

Мірою поглиблення дослідження проблем криміналізації розширювався перелік факторів, які слугують підставою встановлення кримінально-правової заборони. У літературі до такого роду факторів, що обумовлюють обсяг, характер і способи криміналізації, відносять:

- високий ступінь суспільної небезпеки діянь;
- нерегульованість відповідальності за дані діяння в кримінальному законі;
- можливість впливу на них кримінально-правовими засобами;
- наявність матеріальних ресурсів для реалізації кримінально-правового впливу;
- необхідність кримінально-правових гарантій охорони деяких конституційних прав і установлень;
- міжнародно-правові зобов'язання;
- об'єктивні закономірності життя й суспільства;
- загальні закони управління;
- рівень розвитку науки й техніки;
- рівень суспільної правосвідомості;
- рівень суспільної психології;
- історично сформовані традиції про поняття злочинного та незлочинного;
- визначеність і єдність термінології;
- співвідношення санкції та економії репресії;
- поведінку потерпілого [120, с. 68-71; 230, с. 82; 534, с. 67-72; 206, с. 171, 186; 191, с. 91-93; 297, с. 12-13; 60, с. 80] тощо.

Різко контрастною на цьому тлі виглядає позиція П. С. Тоболкіна, який вважає, що категорією «суспільна небезпека діяння» можна й треба охопити всі

умови встановлення кримінально-правової заборони [498, с. 58]. Аналогічної позиції притримують Н. О. Лопашенко [241, с. 180] та М. І. Хавронюк [554, с. 180].

У літературі подібний підхід вже зазнавав критики як занадто вузький і такий, що перебільшує значення ознаки суспільної небезпеки. До вже сказаного можна додати й таку думку. Різноманіття явищ, що детермінують процес встановлення кримінально-правової заборони, настільки велике, а за характером і змістом ці явища настільки неоднозначні, що всю їх сукупність не можна «умістити» в одному-єдиному понятті «суспільна небезпека», навіть якщо штучно розсунути його рамки та додати йому значення «відправної кримінально-правової категорії, яка концентрувала би якісну та вимірну визначеність злочинної сфери» [498, с. 74].

Крім того, останнім часом все більше думок про доцільність взагалі відмови від використання категорії «суспільна небезпечність», у зв'язку з тим, що у випадку вчинення злочину (кримінального правопорушення. – *Прим. авт., Д. Б.*) порушуються інтереси людини, а вже потім суспільства, держави чи людства [565, с. 228]. При цьому згадують країни Західної Європи, в законодавстві яких переважає формальне визначення злочину. Але Є. Л. Стрельцов зазначає, що у Західній Європі є чимало спеціалістів, які називають себе «партизанами» в їхньому кримінальному праві, оскільки підтримують корисність ознаки суспільної небезпечності у визначенні злочинів. При цьому вони вважають, що значущість цієї ознаки потребує, щоб вона завжди аналізувалася на законодавчому рівні, а її тлумачення має здійснювати тільки Конституційний суд (проф. Мартин Фінке) [477, с. 76].

Не викликає сумніву, що лише врахування всіх факторів, які впливають на криміналізацію, у їх сукупності та взаємозв'язку, а також дотримання інших умов криміналізації дозволить ухвалити кримінально-правову норму, доцільність якої буде обґрунтованою, а ефективність дії – досить високою.

Правильне вирішення проблеми підстав криміналізації може бути досягнуто лише з позицій їх системно-структурного дослідження. Саме системний підхід

дозволяє перебороти обмеженість суто догматичної або соціологічної інтерпретації підстав кримінально-правової заборони. Перевага системно-структурного аналізу як методу дослідження виявляється також у тому, що за його допомогою можна повніше й об'єктивніше розкрити гетерогенну структуру факторів, що детермінують процес криміналізації, сприйняти й показати їх не як просту суму складників, а як органічну цілісність у всій її складності й багатогранності.

Розвиваючи ідею про недоцільність криміналізації деяких діянь, професор Роттердамського університету Хульсман побудував цілу систему «принципів некриміналізації», яка виявляється в тому, що діяння не треба криміналізувати, якщо воно: 1) вчиняється головним чином у групах населення, які піддаються обмеженню або дискримінації; 2) за своїм характером є таким, що може стати явним не на основі простої заяви або скарги, а лише в результаті активного розслідування з ініціативи поліції; 3) є в очах населення занадто звичайним; 4) зустрічається, як правило, тільки у зв'язку із соціальними потрясіннями; 5) вчиняється занадто великою кількістю людей; 6) не піддається точному визначенню; 7) вчиняється переважно в приватному житті; 8) широко розцінюється значною частиною населення як дозволене [13, с. 93].

До принципів криміналізації Хульсман відніс наступні: 1) вихідним принципом варто вважати цілі криміналізації, яких існує чотири: точні визначення правил поведінки людей; створення правової бази для вирішення виникаючих конфліктів; вплив на поведінку людей у напрямку, що вказується правом; встановлення контролю за діями державної влади (тобто недопущення свавілля правоохоронних органів). Тим самим кримінальне право допомагає нормалізувати владний примус, гарантуючи основні права й свободи особи; 2) визначення ступеня користі та (або) шкоди від захисту того або іншого вчинку; 3) визначення можливостей каральної системи для реального встановлення й покарання винного; 4) неприпустимість обґрунтування заборон одними моральними міркуваннями [228, с. 47].

Необхідно розглядати дві групи факторів, що впливають на криміналізацію: 1) підстави кримінально-правової заборони, які слугують об'єктивними передумовами її встановлення; 2) принципи криміналізації, що належать до законодавчої техніки [47, с. 79]. Уявляється доцільним при розгляді підстав кримінально-правової заборони дотримуватися класифікації, запропонованої О. І. Коробєєвим [207, с. 69], як більш повної та детальної, хоча й з внесенням певних доповнень та уточнень.

Отже, підстави криміналізації слід поділити на три групи:

- 1) *юридико-кримінологічні*, до яких належать:
 - а) суспільна небезпечність діяння;
 - б) типовість і достатня поширеність форм антигромадської поведінки;
 - в) динаміка суспільно небезпечних діянь з урахуванням причин і умов, що їх породжують;
 - г) наявність необхідності впливу кримінально-правовими заходами;
 - д) урахування можливостей системи кримінальної юстиції в протидії тим або іншим формам антигромадської поведінки;
- 2) *соціально-економічні*, до яких належать:
 - а) співвідношення позитивних і негативних наслідків криміналізації;
 - б) наявність матеріальних ресурсів для реалізації кримінально-правової заборони;
- 3) *соціально-психологічні*, до яких належать:
 - а) рівень суспільної правосвідомості та психології;
 - б) історичні традиції.

Принципи криміналізації обумовлюються основним правилом законодавчої техніки – внутрішньої погодженості права, яка містить цілу низку похідних від нього вимог. До них належать:

- 1) злагодженість нормативних актів;
- 2) несуперечність в системі законодавства;
- 3) логічний зв'язок між нормативними приписами;
- 4) відсутність прогалин у змісті закону;

5) виключення непотрібних повторень;

б) неприпустимість законодавчих надмірностей та збереження в чинному законодавстві норм, що фактично втратили своє призначення.

Вся система факторів перебуває в складній ієрархічній залежності, деякі з них впливають на процес законотворчості. Лише сумарна оцінка всіх підстав криміналізації в їх взаємозв'язку, взаємодії та взаємопроникненні дає можливість зрештою прийняти правильне рішення про встановлення кримінально-правової заборони.

Серед юридико-кримінологічних підстав криміналізації суспільна небезпека посідає домінуюче положення. Недаремно П. Л. Фріс зазначає, що кримінальне право, визначаючи межі злочинного, ґрунтується на відповідній ідеологічній платформі, яка домінує в конкретному суспільстві. В основі цієї ідеології знаходиться оцінка конкретної людської поведінки з позицій її шкідливості для суспільства, з позицій того, що у вітчизняній теорії кримінального права визначається як «суспільна небезпечність діяння». Розуміння цього «показника» постійно змінювалось протягом усієї історії, трансформувалось залежно від того, хто здійснював таку оцінку [539, с. 115].

Що таке «суспільна небезпека кримінального правопорушення»? І чи є усталеним розуміння цього поняття? Доволі поширеною є така думка: «Незважаючи на деякі відмінності у підходах, по суті, всі автори одностайні у розумінні суспільної небезпечності як ознаки злочину» [531, с. 105]. Аналіз українських підручників з кримінального права, який здійснив Д. С. Азаров [3, с. 3], засвідчує, що панівною є позиція, відповідно до якої суспільна небезпека злочину (кримінального правопорушення. – *Прим. авт., Д. Б.*) – це матеріальна ознака, що характеризує здатність злочину (кримінального правопорушення) заподіювати шкоду (істотну шкоду) об'єкту кримінально-правової охорони або створювати реальну загрозу заподіяння такої шкоди [217, с. 78; 311, с. 942; 218, с. 50-51; 317, с. 40; 256, с. 76; 541, с. 91; 523, с. 46]. Лише в одному з цих підручників стисло висловлено сумніви в доцільності використання поняття суспільної небезпеки в законодавстві та зроблено застереження щодо можливої

відмови від використання категорії «суспільна небезпека» та заміни її іншою, яка не має ідеологічного забарвлення [541, с. 92]. М. І. Панов заперечує можливість відмови від суспільної небезпечності злочину як його обов'язкової ознаки, яка має бути вказана у визначенні злочину, оскільки вона відображає його сутнісну властивість, розкриває соціальний зміст і суспільну значущість останнього, вказує на притаманні йому природні негативні властивості, а тому кладеться в основу криміналізації та пеналізації діянь, складає підґрунтя підстави класифікації злочинів на певні категорії, залежно від їх тяжкості та ін. [310, с. 14]. Глибоке ознайомлення з вітчизняними навчальними та науковими працями дозволило Д. С. Азарову дійти висновку, що єдність існує лише щодо визначення поняття суспільної небезпеки. Водночас зміст цього поняття, окремі ознаки, що ним охоплюються, автори розкривають дуже по-різному, трапляються кардинально відмінні підходи до низки засадничих положень щодо суспільної небезпеки [3, с. 3-4].

Під суспільною небезпекою розуміється «об'єктивна властивість діяння, яка визначається тією шкодою, яку це діяння спричинює або може спричинити суспільству» [207, с. 69; 534, с. 51]. В одному з останніх спеціальних досліджень суспільної небезпеки як ознаки поняття злочину запропоновано розуміти під нею «...категорію кримінального права, яка відображає заподіяння діянням, котре містить усі обов'язкові ознаки складу злочину, істотної шкоди об'єктові, який перебуває під кримінально-правовою охороною, або створення реальної загрози заподіяння такої шкоди» [441, с. 11].

Ще Ч. Беккарія відзначав, що «єдиним та істинним виміром злочинів є шкода, яку вони завдають нації» [57, с. 97]. Сказане означає, що ті або інші діяння забороняються кримінальним законом саме тому, що вони суспільно небезпечні, і аж ніяк не стають суспільно небезпечними лише тому, що забороняються. Показниками суспільної небезпечності кримінального правопорушення є характер суспільної небезпечності (якісний показник, який визначається, перш за все, тією або іншою групою соціальних цінностей, на які посягає кримінальне правопорушення) та її ступінь (кількісний показник, який залежить від форми

вини, мотиву і мети, способу вчинення діяння, тяжкості наслідків, що настали тощо) [35, с. 93-98]. У зв'язку з цим М. І. Хавронюк зазначає, що злочинними визнаються, за винятками-помилками, дві категорії діянь.

До першої належать діяння, які визнавалися злочинами в усі часи євразійської цивілізації – принаймні від часів складення П'ятикнижжя Мойсея: вбивство і необережне заподіяння смерті будь-яким способом, викрадення людини і незаконне позбавлення її волі, заподіяння тілесних ушкоджень, зґвалтування, різноманітні посягання на власність, фальшування грошей, лжесвідчення, посягання на існуючу владу тощо. Вони традиційно вважаються суспільно небезпечними самі по собі. В останні століття до цих діянь долучились: шпигунство і державна зрада; діяння, які посягають на загальновизнані права та свободи людини і громадянина (порушення таємниці листування чи недоторканності житла тощо). У даному випадку йдеться про посягання на найвищі соціальні цінності – життя і здоров'я людини, її свободу і недоторканність, честь і гідність, власність, інші основні права та свободи людини і громадянина, справедливе правосуддя, державний суверенітет тощо. До цієї ж групи можна віднести і діяння, які протягом кількох сотень чи навіть тисяч років традиційно вважаються злочинними у країнах із шанобливим ставленням до церкви та повагою до релігійних норм (кровозмішення, перелюбство, богохульство тощо).

До другої можна віднести діяння, характер суспільної небезпечності яких ще не дає підстав для однозначного зарахування їх до категорії злочинів. Вони можуть бути визнані злочинами лише за умови наявності певного ступеня їх суспільної небезпечності, який залежить від конкретних ознак, що їх включають до конструктивних ознак злочину. Наприклад, відповідно як до КК України, так і до кримінальних законів багатьох інших держав Європи, нанесення удару іншій особі визнається кримінальним правопорушенням лише за умови, що це вчинено умисно, експлуатація дітей – якщо вона вчинюється з метою отримання прибутку, неналежне виконання обов'язків щодо охорони чужого майна – якщо це спричинило тяжкі наслідки тощо [554, с. 188-189].

У цьому зв'язку слід згадати положення Рекомендації Ради Європи щодо спрощення кримінального правосуддя (1987 р.) [422], де вказано на необхідність виключення з категорії кримінальних злочинів правопорушень, які не носять за своєю суттю небезпечного характеру.

Криміналізувати діяння – значить визначити, що ступінь його суспільної небезпеки настільки великий, що воно не може розглядатися як проступок, а має тягти застосування кримінально-правових заходів впливу. Тому діяння, які не становлять значної суспільної небезпечності, логічніше було б перевести в розряд проступків, з одночасним забезпеченням невідворотного застосування до всіх правопорушників не кримінально-правових заходів впливу [29, с. 188-193].

Саме це є метою впровадження інституту кримінальних проступків, розроблення якого, починаючи з 2008 р., вийшло на фінішну пряму. Незважаючи на тривалий період змін у соціально-політичних та інших умовах життя суспільства і держави, прагнення побудувати правову державу в Україні протягом 30 років, ми залишаємося на етапі проголошення необхідності реформування системи кримінальної юстиції в напрямку подальшої її демократизації, гуманізації, посилення захисту прав і свобод людини відповідно до вимог міжнародних правових актів і зобов'язань нашої держави перед європейським та міжнародним співтовариством. Питання доцільності та необхідності такого реформування були обґрунтовані ще Концепцією реформування кримінальної юстиції України у 2008 році (далі – Концепція) [412].

Згідно з Концепцією, в основу реформування кримінальної юстиції мали бути покладені багатовікові національні традиції створення норм права, положення вітчизняного права, які пройшли перевірку часом і виправдані практикою, прогресивні інститути правових систем держав Європейського Союзу, норми міжнародного права.

Одним із питань, якому приділялася значна увага в Концепції, є можливість виділення кримінальних проступків, в які слід трансформувати певну частину злочинів та адміністративних правопорушень. При цьому основними критеріями таких змін мали бути: 1) ступінь тяжкості й правові наслідки кримінально-

караного діяння для особи, суспільства і держави; 2) практика застосування кримінального та адміністративного законодавства; 3) міжнародний досвід захисту людини, суспільства і держави від злочинів і проступків.

У науковій літературі ідея проступку як виду кримінального правопорушення досліджувалася такими вченими, як Д. С. Азаров, П. П. Андрушко, В. І. Борисов, Г. Б. Віттенберг, М. М. Дмитрук, Н. Д. Дурманов, Л. М. Кривоченко, Г. А. Кригер, Н. Ф. Кузнєцова, Н. А. Мірошніченко, В. О. Навроцький, Є. Л. Стрельцов, М. С. Таганцев, В. О. Туляков, П. А. Фефелов, В. Ф. Фефілова, П. Л. Фріс, М. І. Хавронюк та ін.

Чи слід говорити про це зараз, під час роботи робочої групи з розвитку кримінального права? Напевно, що треба, адже й досі в наукових колах точаться дискусії: це має бути окремий нормативний акт (Кодекс кримінальних проступків) [547, с. 186-192], чи самостійна частина в чинному КК України 2001 р., поряд з існуючими Загальною та Особливою частинами [279; 553, с. 182-186]; або у разі, якщо в статті Особливої частини КК України кримінальний проступок межує із злочином, пропонувалося в першій частині статті КК передбачити склад кримінального правопорушення як кримінального проступку, у другій частині статті КК – склад основного злочину, наступні частини можуть містити опис кваліфікованих складів злочинів [130, с. 161]. Останній підхід здається не повною мірою коректним через те, що порушується правило законодавчої техніки, за яким частини перші відповідних статей Особливої частини КК містять основні склади злочинів, а частини другі та подальші – кваліфіковані (особливо кваліфіковані) склади злочинів, а оскільки не всі статті КК будуть містити склади проступків, виникне плутанина.

Наразі одночасно існують два рішення:

1) є Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень» [361], прийнятий 22.11.2018 р., який набрав чинності з 01.07.2020 р. Цим законом, шляхом змін до чинного КК України, запроваджується технічний поділ кримінальних правопорушень на злочини та проступки з огляду

на санкцію відповідної норми та передбачення (за наявності) й проступків, й злочинів в одній статті кримінального закону;

2) водночас члени Робочої групи з реформування кримінального права намітили основні ідеї такого розвитку, серед яких провідне місце посідає створення нового Кримінального кодексу та окремого Кодексу про проступки (або відповідної Книги в межах КК).

На думку прихильників введення кримінальних проступків до кримінального законодавства України, запровадження цього інституту дасть можливість комплексно застосовувати весь арсенал засобів (норм) протидії публічно-правовим деліктам, провадити гнучку кримінальну політику, забезпечити наповнення новим змістом ідеї кримінально-правового попередження, більш зважено вирішувати питання криміналізації та декриміналізації. Окремі науковці розглядали і зараз розглядають ознаки та природу кримінального проступку, проте чіткого уявлення про місце вказаного діяння в кримінальному праві України і про термін, яким необхідно його позначати, властивості та правову природу, наразі не існує [130, с. 13].

Цікавим є факт, виявлений опитуванням експертів, яке проводив Луганський державний університет внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка спільно з Луганським місцевим осередком громадської організації «Всеукраїнська асоціація кримінального права», що відсутність закону про кримінальні проступки не дозволяє ефективно використовувати ресурси правоохоронних органів для проведення якісного розслідування кримінальних правопорушень, на думку більшості практичних працівників (*МВС* – 72%: так – 43%, скоріше так, аніж ні – 29%; *прокуратура* – 83%: так – 50%, скоріше так, аніж ні – 33%; *суд* – 83%: так – 33%, скоріше так, аніж ні – 50%) та меншості науковців (*ВНЗ, НДІ* – 40%: так – 20%, скоріше так, аніж ні – 20%) [173, с. 32]. Крім того, Головне науково-експертне управління Верховної Ради України висловлювало думку щодо відсутності «нагальної необхідності у запровадженні інституту кримінальних проступків» [89; 90].

Важливо враховувати, що критерії, за якими визначатимуться кримінальні проступки, – питання дуже актуальне. Слід пам'ятати, що відповідні кроки (хоча і не завжди послідовні) у сфері нормативного закріплення інституту кримінальних проступків на теренах України мають свою історію. Вивчення динаміки інституту кримінальних проступків у кримінальному праві України може починатися з часів Київської Русі й закінчуватися періодом створенням СРСР та УРСР, коли відбулася трансформація проступків в адміністративні правопорушення та злочини невеликої тяжкості, хоча вони знаходили своє відображення в поняттях «малозначний злочин», «діяння, що містять ознаки злочину» та ін. За часів існування незалежної України впровадження інституту кримінальних проступків передбачалося Кримінальним процесуальним кодексом 2012 р.

До категорії кримінальних проступків за законодавством України мали бути віднесені (відповідно до Концепції):

1) окремі діяння, які за чинним КК України належать до злочинів невеликої тяжкості і які відповідно з політикою гуманізації кримінального законодавства будуть визнані законодавцем такими, що не мають значного ступеню суспільної небезпеки;

2) діяння, передбачені чинним Кодексом України про адміністративні правопорушення, що мають судову юрисдикцію і не є управлінськими (адміністративними) за своєю суттю (дрібне хуліганство, дрібне розкрадання і т.п.).

М. М. Дмитрук розширив перелік діянь, які пропонувалося віднести до кримінальних проступків:

1) неуправлінські проступки, які посягають на найважливіші цінності, проте заподіювана ними шкода є не істотною, зокрема, передбачені ст. 44, 51, 51², чч. 1-2 ст. 104, 173, ч. 2 ст. 173², 180, 181¹, 185, 185⁹, 185¹⁰ КУпАП;

2) злочини невеликої тяжкості, основним безпосереднім об'єктом яких є здоров'я, майно, психіка, безпека, проте ними заподіюється незначна злочинна шкода, у зв'язку з чим ці діяння за об'єктом посягання мають невисокий ступінь суспільної небезпеки;

3) злочини невеликої та окремі злочини середньої тяжкості, основним безпосереднім об'єктом яких є суспільні відносини у сфері регуляції певних правил (охорона праці, сфера господарської діяльності, безпека руху та експлуатації транспорту тощо), а обов'язковим додатковим об'єктом є здоров'я, майно, психіка, безпека тощо (переважно норми з бланкетними диспозиціями. – *Прим. авт., Д. Б.*) [130, с. 119].

Водночас доцільним видається вивчення законодавства тих країн, в яких вже існує інститут кримінальних проступків. До них належать: Австрія, Албанія, Естонія, Іспанія, Італія, Латвія, Литва, Нідерланди, Норвегія, Польща, Румунія, Франція, ФРН, Швейцарія та ін. [32, с. 136-142].

Так, у КК Латвії проступком вважається діяння, за вчинення якого КК передбачено позбавлення волі на строк не більше двох років або більш м'яке покарання [554, с. 174]. У КК Естонії до проступків належать передбачені Кодексом діяння, за вчинення яких як основне покарання передбачено штраф чи арешт [554, с. 175].

КК Албанії визначає, що відмінність між злочинами і кримінально караними порушеннями визначається у приписах Спеціальної частини КК [554, с. 176].

За КК Іспанії, до проступків належать діяння, за які передбачено позбавлення певного права, штраф у розмірі від п'ятиденного заробітку до двомісячних заробітних плат, арешт на строк від одного до шести вихідних днів. КК Швейцарії до проступків відносить діяння, які підлягають покаранню ув'язненням від трьох днів до трьох років (як найбільш тяжке покарання), поряд з арештом і штрафом [130, с. 88].

За КК ФРН, проступками є діяння, за які покаранням є позбавлення волі на більш короткий строк, ніж один рік, або грошовий штраф [130, с. 89].

КК Франції визначає, що покарання за проступки встановлюються законами, до них належать позбавлення певних прав, конфіскація, арешт від одного дня до одного, двох, десяти років [130, с. 89-90].

КК Австрії визнає проступками всі необережні злочинні діяння і такі, що караються меншим покаранням, ніж позбавлення волі. Схожим є підхід КК Італії та Норвегії [554, с. 179].

У Польщі діяння, за які передбачено штраф від десяти до тридцяти денних ставок, визнаються проступками, відповідальність за які передбачена окремим законом – Кодексом про проступки. Окремий Кодекс про проступки існує і в Румунії [554, с. 177].

У КК Нідерландів поділ злочинних діянь на злочини і проступки впливає із назв Книги 2 – «Злочини» і Книги 3 – «Проступки»; останніми визнаються діяння, які не посягають на найбільш важливі цінності [554, с. 178].

На теперішній час можна констатувати наявність наукових пропозицій щодо трансформації адміністративних правопорушень неуправлінського характеру, злочинів невеликої тяжкості та деяких злочинів середньої тяжкості в кримінальні проступки. Такі пропозиції ґрунтуються на Концепції реформування кримінальної юстиції України та Кримінальному процесуальному кодексі України 2012 р., вони знаходять певне відображення в проектах законів про внесення змін до Кримінального кодексу України. Вирішити питання щодо якісних змін аналізованого інституту поки не вбачається можливим, оскільки навіть немає єдиного підходу до визначення кримінальних проступків в кримінальному праві України. Що ж стосується тенденцій розвитку відповідного інституту, можна зазначити, що запровадження інституту кримінальних проступків є одночасно певною гуманізацією, оскільки відбудеться свого роду «декриміналізація» деяких злочинів невеликої та середньої тяжкості. Водночас можна казати й про посилення репресії, оскільки відбудеться переведення адміністративних проступків у сферу кримінально-правового регулювання.

З 01.07.2020 р. набрав чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень» [361], прийнятий 22.11.2018 р., яким у КК України передбачено інститут кримінальних правопорушень. Кримінальні правопорушення, своєю чергою, поділяються на кримінальні проступки та

злочини. Підставою для класифікації кримінальних правопорушень (ст. 12 КК) є покарання, передбачене за вчинене діяння:

- кримінальним проступком (ч. 2 ст. 12 КК) є передбачене КК діяння (дія чи бездіяльність), за вчинення якого передбачено основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або інше покарання, не пов'язане з позбавленням волі;

- злочинами (нетяжкими, тяжкими, особливо тяжкими – ч. 3-6 ст. 12 КК) є передбачені КК діяння (дія чи бездіяльність), за вчинення яких передбачено основне покарання у виді штрафу в розмірі більше трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або інше покарання, пов'язане з позбавленням волі.

Враховуючи той факт, що запровадження інституту кримінальних правопорушень (кримінальних проступків і злочинів) не супроводжувалося ревізією передбачених КК діянь і санкцій відповідних норм, не можна вважати цей процес науково обґрунтованим та логічним. Спочатку слід було переглянути всю Особливу частину КК на доцільність існування тих чи інших кримінальних правопорушень, на відповідність передбачених за них покарань, а вже потім ділити їх на злочини та кримінальні проступки. Отже, враховуючи також діяльність Робочої групи з реформування кримінального права, можна зробити висновок, що запровадження у вітчизняне законодавство кримінальних проступків ще не завершено.

З точки зору кримінально-правової науки людську поведінку можна поділити на дві групи: поведінка кримінально протиправна та кримінально непротиправна, при цьому кримінально непротиправною є будь-яка, що прямо не названа кримінальним правопорушенням у кримінальному законі. Однак може з'явитися помилкове враження, що межа між кримінально протиправною та непротиправною поведінкою настільки очевидна, що на практиці розмежування не уявляє ніяких труднощів. Але це зовсім не так.

Відмежування кримінально протиправної поведінки від непротиправної є одним із основних аспектів визначення діяння як кримінального правопорушення.

По суті, таке відмежування є, з одного боку, процесом (процесом визначення кримінальної протиправності діяння), з іншого – його метою (констатацією діяння як злочину або кримінального проступку).

Закон має бути точним і досконалим, відмежовуючи кримінально протиправне від непротиправного. Уперше легалізація цієї вимоги була закріплена в ст. 5 та ст. 8 Декларації прав людини та громадянина 1789 р. Франції, в яких, відповідно, наголошувалося, що «закон має право заборонити лише дії, шкідливі для суспільства». Визначити шкідливі для суспільства дії та провести межу між злочинним і незлочинним законодавець може лише шляхом опису, відображення притаманних цим діям об'єктивних ознак у кримінальному законі.

Слід виходити з того, що базові (сутнісні) ознаки (критерії) відмежування кримінально протиправного від непротиправного закладаються при криміналізації діяння чи визначенні його іншим правопорушенням (воно знаходить своє відображення у відповідному формулюванні кримінального або іншого закону). Не може бути (точніше – не повинно бути) однакової сукупності певних ознак, які одночасно утворюють різні види протиправних діянь – наприклад, кримінальне та адміністративне правопорушення [25, с. 332-336].

Те, що у чинному законодавстві мають місце випадки, коли одне і те ж саме діяння одночасно визнається і кримінальним, і адміністративним правопорушенням, свідчить не про помилковість викладеного вище правила, а про його грубе ігнорування при криміналізації діяння або визнанні його іншим правопорушенням. Прикладом може бути наступне: ст. 192 КУпАП в редакції Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» [366] передбачає адміністративну відповідальність за порушення громадянами встановлених строків реєстрації (перереєстрації) вогнепальної мисливської зброї. Порушення строків реєстрації (перереєстрації) може автоматично означати зберігання такої зброї без передбаченого законом дозволу. А це вже ч. 1 ст. 263 КК, тобто кримінальна відповідальність [51, с. 419-422].

Відмежування кримінально протиправного від такого, що ним не є, передбачає якісну відмінність одного від іншого. При цьому така відмінність має

бути об'єктивною – через закон вона лише фіксується за допомогою відповідних формулювань, які визначають кримінальну протиправність чи непротиправність діяння. Водночас зазначена фіксація носить суб'єктивний характер, оскільки криміналізація певного діяння або визнання його іншим правопорушенням, маючи об'єктивні підстави, зрештою залежить від волі відповідного суб'єкта – законодавця.

Отже, якщо говорити взагалі, проблема криміналізації діяння, за допомогою якої здійснюється відмежування кримінально протиправного від непротиправного, полягає у правильному відображенні в законі сутності такого діяння. Якщо сутність діяння визначена законодавцем правильно, можна говорити про те, що діяння криміналізовано (чи, навпаки, не криміналізовано) обґрунтовано і відповідне відмежування здійснено правильно. Якщо така сутність визначена не правильно, то має місце помилкове відмежування на законодавчому рівні з усіма соціальними, правовими та іншими наслідками, які з цього випливають.

У науці кримінального права критерієм відмежування кримінально протиправного від непротиправного прийнято вважати суспільну небезпеку діяння. Констатація цього критерію визначення діяння кримінально протиправним закономірно породжує наступне запитання: чим визначається «якість» такої шкоди, яка є достатньою (мінімальною) для визнання діяння кримінальним правопорушенням? Адже сама по собі вказівка на об'єкти, яким заподіюється шкода, мало що дає, хоча б з тієї простої причини, що такі об'єкти «страждають» і від діянь незлочинного характеру.

В узагальненому вигляді необхідна для криміналізації діяння шкода визначається передусім цінністю блага, на яке воно посягає, і наслідками, до якого воно призводить чи може призвести.

Якщо визначати ступінь шкоди за цінністю блага, то цей критерій далеко не в усіх випадках може дозволити законодавцю однозначно констатувати кримінальну протиправність (або, навпаки, непротиправність) діяння. Не повинно в принципі виникати подібного питання, наприклад, при заподіянні шкоди таким

благам, як життя, свобода, статева недоторканність особи, – за своєї протиправності діяння, які посягають на зазначені блага, завжди є кримінальними правопорушеннями, у більшості випадків – злочинами. У той же час стосовно багатьох інших благ такої однозначності немає. Наприклад, таким суспільним цінностям, як власність, громадський порядок, громадська безпека і довкілля шкода може заподіюватися не лише кримінальними, але й іншими правопорушеннями (глава 6 КУпАП «Адміністративні правопорушення, що посягають на власність» та розділ VI Особливої частини КК «Кримінальні правопорушення проти власності»; глава 14 КУпАП «Адміністративні правопорушення, що посягають на громадський порядок і громадську безпеку» та розділ IX Особливої частини КК «Кримінальні правопорушення проти громадської безпеки» та Розділ XII Особливої частини КК «Кримінальні правопорушення проти громадського порядку та моральності»; глава 7 КУпАП «Адміністративні правопорушення в галузі охорони природи, використання природних ресурсів, охорони пам'яток історії та культури» та розділ VIII Особливої частини КК «Кримінальні правопорушення проти довкілля» та ін.).

Водночас проблема полягає в тому, що визначення законодавцем суспільної небезпечності в цілому та її складових носить оціночний характер за відсутності чітких критеріїв такої оцінки. Оскільки в законі можуть бути передбачені лише суспільно небезпечні діяння, то всі вони (тобто наведені в кримінальному законі) є суспільно небезпечними. Внаслідок цього, суспільна небезпека, яка є породженням свідомості особи, в праві набуває якусь свою самостійну реальність, здатну змінюватися залежно від суб'єктивних побажань законодавця. Звідси впливає небезпека гіпертрофованої ролі в процесі визначення характеру протиправності діяння (ступеня його шкідливості) суб'єктивного фактора, що створює підставу для помилковості рішення при криміналізації діянь. Це підкреслює О. М. Костенко, коли говорить, що воля й свідомість законодавця, не узгоджені із законами соціальної природи, знаходяться в стані свавілля та ілюзій. І навпаки: кримінально-правовий натуралізм є доктринальною основою для здійснення законодавцем актів криміналізації та декриміналізації, які

відображають закони соціальної природи (у т. ч. закони природного права) [211, с. 81].

Навіть якщо виходити з того, що закон передбачає певні критерії, за якими можна відмежовувати кримінально протиправну поведінку від непротиправної, то все одно визначення за ними конкретного змісту ознак відповідного правопорушення є виключною компетенцією законодавця.

В. М. Кудрявцев, досліджуючи ефективність кримінального закону, прийшов до висновку, що однією з підстав ефективної дії кримінального закону є відповідність положень кримінального закону реальній небезпеці діянь, за які передбачена відповідальність [225, с. 39]. При невідповідності положень кримінального закону небезпеці криміналізованого діяння порушуються такі підстави криміналізації, як співвідношення позитивних і негативних наслідків криміналізації та наявність суспільної небезпеки діяння, необхідність впливу кримінально-правовими заходами, що в цілому призводить до зниження ефективності дії кримінального закону. Ефективність регулювання кримінально-правових відносин слід розглядати в аспекті досягнення його мети внаслідок застосування заходів кримінально-правового характеру, за умови мінімізації негативних наслідків їх застосування. Відомо, що, наприклад, успішними в подоланні корупції та організованої злочинності були режими Сталіна, Гітлера, Муссоліні, але це не означає, що така ціна є прийнятною для суспільства [116, с. 109].

В результаті розбіжностей між небезпекою діяння і застосовуваними заходами кримінально-правового впливу складається ситуація, коли захист права на працю, на освіту здійснюється шляхом обмеження або позбавлення права на свободу (ч. 2 ст. 172, ст. 173, ч. 2 ст. 183 КК України).

Кримінально-правова заборона буде виправданою, якщо вона охоплює, по-перше, типові, а по-друге, досить поширені форми антигромадської поведінки. У літературі існує думка, що «...розповсюдженість злочинів може призвести лише до посилення кримінальної репресії, вона не в змозі викликати її послаблення» [534, с. 31].

Підхід до оцінки розглянутих явищ не повинен бути настільки однобічним. По-перше, слід чітко розрізняти поширеність суспільно небезпечних діянь, які ще не підлягали криміналізації, і динаміку діянь, вже визнаних кримінальними правопорушеннями. У першому випадку поширеність тих або інших форм антигромадської поведінки та їх несприятлива динаміка повинні слугувати скоріше перешкодою до їх криміналізації, ніж сигналом до встановлення кримінально-правової заборони. Справа в тому, що реалізувати повною мірою принцип неминучості покарання у випадку криміналізації подібних діянь буде практично неможливо. Причому саме через їх надмірну поширеність. І, відповідно, авторитет кримінального закону в очах населення буде підірвано. Крім того, віднесення великої кількості громадян зі згаданими формами девіантної поведінки до категорії «злочинців» не буде сприйнято суспільною правосвідомістю як справедливе. Нарешті, криміналізація широко поширених діянь невисокого ступеня суспільної небезпеки створює передумови для настання ще цілого ряду небажаних наслідків: 1) зниження «образу злочинця»; 2) перекручування уявлення про дійсну небезпеку злочинності; 3) перевантаження системи юстиції [190, с. 126].

Що стосується оцінки поширеності вже криміналізованих діянь, то й вона не може і не повинна бути однозначною. На певних етапах розвитку держави внаслідок цілого ряду причин може виникнути ситуація, коли раніше цілком обґрунтовано криміналізоване діяння в результаті обстановки, що змінилася, вимагає не посилення кримінальної репресії, а її ослаблення, аж до декриміналізації цього діяння.

З поширеністю тих або інших діянь також може бути пов'язаний процес пеналізації. Поширеність антигромадської поведінки може бути врахована як підстава криміналізації тільки в сукупності з іншими підставами, наприклад, суспільною небезпекою.

Динаміка суспільно небезпечних діянь із урахуванням причин і умов, що їх породжують, є однією із кримінологічних підстав криміналізації. Врахування причин суспільно небезпечних діянь як однієї з підстав криміналізації є не що

інше, як з'ясування обумовленості кримінального закону факторами, котрі характеризують джерело злочинної поведінки. Уявляється, що врахування причин суспільно небезпечних діянь, які підлягають криміналізації, має досить суттєве значення в плані як правильного встановлення кримінально-правової заборони, так і визначення її меж. Навіть за умови стабільності (до речі, досить відносної) і формальної визначеності системи кримінального законодавства внаслідок властивого йому динамізму завжди є необхідність у постійному вдосконаленні кримінально-правових норм, і як доводить історія, така практика на теренах України не нова [183, с. 37; 184, с. 51].

Вплив причин суспільно небезпечних діянь на процес криміналізації носить складний характер. З одного боку, ці причини слугують однією з підстав встановлення кримінально-правової заборони, з іншого боку – криміналізація того чи іншого діяння породжує необхідність вивчення причин вже не просто антигромадської поведінки, а кримінального правопорушення. Проблему створює той факт, що переважна більшість офіційної статистики в нашій державі стосується діянь, які вже визнані кримінальними правопорушеннями (суспільно небезпечними та протиправними). А необхідними є статистичні данні щодо відповідних діянь на етапі до їх криміналізації. В цьому сенсі «легше» з декриміналізацією, оскільки для аналізу наявні офіційні статистичні данні різних державних органів.

Тут виникає ще одна важлива юридико-кримінологічна підстава криміналізації – наявність необхідності впливу на суспільні відносини кримінально-правовими заходами, – вона полягає в тому, що «криміналізація діяння доречна тоді й тільки тоді, коли немає та не може бути норми, яка досить ефективно регулює відповідні відносини методами інших галузей права» [301, с. 220].

Кримінально-правова репресія, як відомо, є важливим, але не єдиним і навіть не головним засобом протидії злочинності. Криміналізація й пеналізація суспільно небезпечних діянь не можуть самі по собі усунути або скоротити об'єктивні причини конкретних кримінальних правопорушень, не говорячи вже

про причини злочинності в цілому. Кримінально-правова репресія в її чистому виді, не підкріплена іншими (економічними, організаційними, ідеологічними тощо) заходами впливу, не здатна проникнути на рівні, де залягають глибинні шари причин, які породжують кримінальні правопорушення.

Є. Л. Стрельцов зазначає, що традиційний напрям впливу на злочинність не тільки немає необхідної ефективності, а за деякими напрямками, як не дискусійно це звучить, взагалі не відіграє ніякої ролі. Вчений вказує на існування не лише різних, а й навіть протилежних позицій при оцінці такого стану: від визнання критичного стану загальних концепцій протидії злочинності [484, с. 122-123] до думки, наприклад, керівництва Ватикану, що саме кримінальне законодавство зможе подолати ті прикрі дії церковних служителів, які набувають все більшої відомості [480, с. 9].

Не можна також випустити з уваги, що причини багатьох кримінальних правопорушень дотепер глибоко не вивчені.

І все-таки погляд на можливості кримінально-правової репресії в протидії кримінальним правопорушенням не має бути позбавлений певного оптимізму. Реальна здійсненність використання кримінального покарання в протидії девіантній поведінці впливає з того, що в детермінації такої поведінки беруть участь не тільки об'єктивні фактори, але й особистісні властивості винного – суб'єктивні причини кримінального правопорушення. Саме на останні й може впливати тією чи іншою мірою, з більшим чи меншим ефектом, кримінальна репресія.

Отже, з очевидністю впливає необхідність врахування певного каналу впливу кримінально-правової норми на причинний комплекс, що породжує деякі види кримінальних правопорушень. Криміналізуючи певне діяння, що є породженням якихось антигромадських поглядів, традицій і, особливо, моделей поведінки, право: 1) дає антисоціальної моделі поведінки різко негативну оцінку з боку суспільства; 2) спонукує певну частину громадян утримуватися від такої поведінки; 3) стимулює протидію такій поведінці з боку суспільства. Іншими словами, сприяє викорінюванню відповідного елемента причинного комплексу.

Якщо норма діє в унісон з економічними, соціальними, ідеологічними й іншими факторами, вона досить ефективно впливає на причини відповідних кримінальних правопорушень. Якщо в суперечності з ними – то виявляється малоефективною.

Кримінальна репресія – надзвичайний захід протидії найнебезпечнішим формам девіантної поведінки. Вона має завжди розглядатися як *ultima ratio* (останній засіб) у державних можливостях впливу на значні негативні події в суспільстві [475, с. 81]. Необхідність ретельної оцінки обґрунтованості криміналізації полягає в тому, що кримінальна відповідальність при її реалізації породжує негативні соціальні наслідки. Небажані результати застосування кримінального закону досить різноманітні: масова аномія і криміналізація суспільства в цілому, негативне формування особистості засуджених, деформація міжособистісних відносин, порушення функціонування економіки й т.д. Кримінальне покарання розриває корисні зв'язки засудженого й позбавляє суспільство від учасника виробничих відносин. Таким чином, криміналізація є не благом, а необхідністю пожертвувати одними інтересами суспільства заради інших, більш значимих. Ось чому й застосовуватися вона повинна лише тоді, коли вичерпані інші можливості поставленої мети в галузі протидії конкретним видам антигромадської поведінки. Якщо ж бажаний результат досяжний застосуванням не настільки репресивних заходів – адміністративно-правових, дисциплінарних, цивільно-правових і тим більше моральних, – криміналізація стає зайвою.

Про ефективність протидії антигромадській поведінці можна судити не тільки на підставі результату, отриманому зрештою суспільством, але й по тому, якими засобами він досягнутий. Державі має бути не байдуже, ціною яких витрат отримано очікуваний ефект. Звідси ефективність кримінально-правового впливу буде визначатися не тільки кінцевим результатом, але й тією ціною, яку доводиться платити за його досягнення. Тому оптимальний стан кримінального права, такий, якого слід добиватися, визначається його відповідністю реальним соціальним потребам, відповідністю соціальних витрат на його реалізацію – значимості та захищеності охоронюваних благ [144, с. 3]. Отже, неможна не погодитися з думкою Є. Л. Стрельцова, що «розумне відторгнення “ідеалізації”»

кримінального законодавства, як “всеперемагаючої зброї” у боротьбі з усіма соціальними негативами, не повинно впливати на практичне врахування його можливостей як необхідного засобу вимушеної, але необхідної суспільної реакції на діяння, які вважаються найбільш небезпечними» [477, с. 75].

У зв'язку з цим постає питання про те, як визначити ступінь ефективності тих або інших норм, глибоке дослідження якого в даній роботі не уявляється можливим з огляду на його обсяг. Разом з тим необхідно відзначити, що під ефективністю норм розуміється «співвідношення між фактичним результатом їх дії та тими соціальними цілями, для досягнення яких ці норми були прийняті» [227, с. 22]. Якщо метою ухвалення певної соціальної норми в кінцевому результаті є припинення певного виду антисоціальної поведінки, то про ефективність застосування саме кримінальної репресії для даного виду діянь свідчить якщо не скорочення, то стримування їх числа «на тому рівні, який є мінімальним за даного стану об'єктивних соціальних явищ, які утворюють комплекс причин злочинності» [167, с. 26].

Враховання в процесі криміналізації розглянутої підстави припускає з'ясування двох взаємозалежних питань: чи можлива успішна протидія суспільно небезпечним діянням не кримінально-правовими засобами, а якщо ні, чи є здійсненням ефективний вплив на нього заходами кримінальної репресії.

З наведеного зовсім не випливає, що акт криміналізації стає неминучим, якщо інших соціальних норм недостатньо для надійної охорони суспільних відносин. Принцип економії репресії диктує необхідність всебічно вдосконалювати інші заходи, звертаючись до кримінального права як до останнього засобу лише в крайніх випадках.

Необхідно враховувати й те, що можливості кримінально-правового методу не безмежні. Межі кримінальної репресії обмежені наступними моментами: 1) кримінальне право може регулювати лише поведінку людей, їхні вчинки, але не їхні думки, почуття, переконання або характер; 2) не будь-яка суспільно небезпечна поведінка людей підконтрольна їхній свідомості й волі й здійснюється в ситуації, котра залишає суб'єктові свободу вибору різних варіантів поведінки;

3) кримінально-правовий метод має застосовуватися лише тоді, коли протиправна поведінка може бути попередженою кримінально-правовими засобами, інакше кримінально-правова заборона не може бути примусово здійснена [120, с. 69-70]. Ігнорування меж можливостей впливу на суспільно небезпечні діяння кримінально-правовими заходами і в минулому, і в сьогоденні нерідко приводило до негативних результатів. Як відзначав М. Й. Коржанський, «...загрожувати кримінально-правовими мірами й не використовувати при цьому адміністративних мір недоцільно й соціально не виправдано» [206, с. 175].

Криміналізація не може здійснюватися без урахування можливостей системи кримінальної юстиції в протидії тим або іншим формам антигромадської поведінки. Таке врахування має пронизувати всі стадії кримінального судочинства, а також процес виправлення правопорушників.

З одного боку, дійсно надто важливою є наявність необхідних ресурсів для реалізації заборони. З іншого, кримінальний закон, що встановлює відповідальність за певний вид діянь, може бути практично функціональним і досить ефективним лише в тому випадку, якщо всі передбачені нормою ознаки складу кримінального правопорушення нормально доказові [230, с. 82]. Іншими словами, кримінальне переслідування має бути процесуально здійсненим. Правозастосовна практика виробила низку вимог, яких варто дотримуватися для досягнення зазначеної мети.

Так, наприклад, «...ні за яких обставин не повинно криміналізуватися діяння, яке потребує доказування всіх суттєвих моментів суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, що утворює найбільші складнощі» [301, с. 233].

По-друге, криміналізувати можна лише ті діяння, які піддаються виявленню й реєстрації, а особи, які їх вчинили – встановленню. Іншими словами, кримінально-правовому регулюванню підлягає лише поведінка, що за своїм характером доступна зовнішньому контролю, а тим самим і піддається доведенню.

По-третє, криміналізувати необхідно лише ті діяння, розслідування й судовий розгляд яких може бути здійснено законними засобами.

По-четверте, криміналізації підлягають лише діяння, вчинені особами, виправлення й попередження яких може бути здійснено наявними пенітенціарними мірами.

У теорії сформульовано деякі загальні вимоги до діяння, яке підлягає криміналізації, що випливають із принципу вірогідності розкриття: 1) ні за яких умов не повинно підлягати криміналізації діяння, розкриття й доказування якого неможливо без провокування продовження протиправних дій винними; 2) за загальним правилом, доведення кримінального діяння має бути досяжним без нанесення «шкоди для недоторканності приватного життя та відносин довіри між близькими людьми» [182, с. 27-29]; 3) не можна криміналізувати діяння, єдиним достовірним доказом вчинення якого можуть бути лише показання співучасників або тих осіб, у чиїх інтересах відбувалося кримінальне правопорушення.

Оцінка реальних можливостей системи кримінальної юстиції повинна служити фактором, котрий стримує надмірне розширення криміналізаційних процесів.

Потрібно мати на увазі, що вплив, який має кримінальний закон, набагато сильніший ніж вплив інших галузей права. Отже, при цьому більше й негативних наслідків. Звідси правило співвідношення позитивних і негативних наслідків криміналізації: «Встановлення кримінальної караності діяння допустимо тоді й тільки тоді, коли... позитивні соціальні результати застосування кримінального права суттєво перевищать обов'язкові негативні наслідки криміналізації» [301, с. 220]. Ця підстава належить до групи соціально-економічних підстав.

До цієї ж групи факторів О. І. Коробєєв відносить наявність шкоди, яка полягає в тому, що криміналізації підлягають лише ті діяння, які «...завдають або можуть завдати достатньо серйозну матеріальну або моральну шкоду суспільству» [207, с. 81].

Криміналізація суспільно небезпечних діянь із урахуванням розглянутого фактору припустима лише при досягненні збитку певного рівня. Ілюстрацією до сказаного може слугувати встановлення кримінальної відповідальності за забруднення або псування земель (ст. 239 КК), яка навіть не мала аналогічної

норми в КК України 1960 р., забруднення атмосферного повітря (ст. 241 КК), порушення правил охорони вод (ст. 242 КК), які в КК України 1960 р. охоплювалися однією статтею (ст. 228 КК 1960 р.) тощо.

Розглянута підстава відіграє неоднакову роль у долі проєктованих новел. Насамперед даний соціально-економічний фактор виявляється найбільш безпосереднім правоутворюючим джерелом норм, що охороняють економіку – власність, господарську діяльність. Більшість відповідних діянь визнані кримінально протиправними тільки з врахуванням реальної шкоди, яку вони заподіюють (у різних формулюваннях – наявність шкоди як такої (матеріальні склади кримінальних правопорушень), значна шкода, шкода у великому розмірі, шкода в особливо великому розмірі, тяжкі наслідки та ін.). Серед всіх кримінальних правопорушень проти власності виключення становлять тільки три: вимагання (ст. 189 КК), погроза знищення майна (ст. 195 КК), придбання, отримання, зберігання чи збут майна, одержаного кримінально протиправним шляхом (ст. 198 КК)²⁰. Поділ викрадення шляхом крадіжки, шахрайства, привласнення чи розтрата на дрібне (ст. 51 КУпАП) та кримінально каране (ст. 185, 190, ч. 1 ст. 191 КК) має бути усунено шляхом запровадження інституту кримінальних проступків та виключення адміністративної відповідальності за такі правопорушення.

Далі цей фактор враховується в процесі криміналізації діянь, що заподіюють здебільшого фізичну і моральну шкоду: кримінальні правопорушення проти життя, здоров'я, честі, гідності особи, політичних, трудових та інших прав і свобод, деякі службові кримінальні правопорушення й т. ін. Але в кожному такому випадку при вирішенні питання про криміналізацію до уваги береться не стільки величина заподіюваної шкоди, скільки цінність об'єктів кримінально-правової охорони. А вже розмір заподіяної шкоди враховується при диференціації кримінальної відповідальності (виокремлення видів тілесних ушкоджень за ступенем тяжкості (ст. 121, 122, 125 (128) КК), «просте» вбивство та вбивство

²⁰ Що до останнього складу кримінального правопорушення, то є підстави сумніватися в тому, що його місце в системі кримінальних правопорушень, передбачених КК України, визначено правильно.

двох або більше осіб (ч. 1 ст. 115 та п. 1 ч. 2 ст. 115 КК) тощо) та впливає на формулювання санкції кримінально-правової норми, тобто на процеси пеналізації/депеналізації.

Таким чином, розмір заподіюваної діянням шкоди впливає не стільки на його криміналізацію, скільки на розмір санкції, тобто на пеналізацію. Включення зазначеного правила до числа підстав криміналізації як самостійного уявляється не обґрунтованим, оскільки воно охоплюється правилом суспільної небезпеки [48, с. 6-9].

Ще одним фактором групи соціально-економічних підстав криміналізації О. І. Коробєєв вважає наявність матеріальних ресурсів для реалізації кримінально-правової заборони, суть якої полягає в тому, що при здійсненні криміналізації необхідно враховувати не тільки безпосередньо правовий аспект, але й подбати про наявність необхідних коштів. При криміналізації певного діяння виникає питання, чи є у держави фінансові можливості для розслідування таких явищ, чи є в неї правники необхідної кваліфікації тощо [475, с. 81].

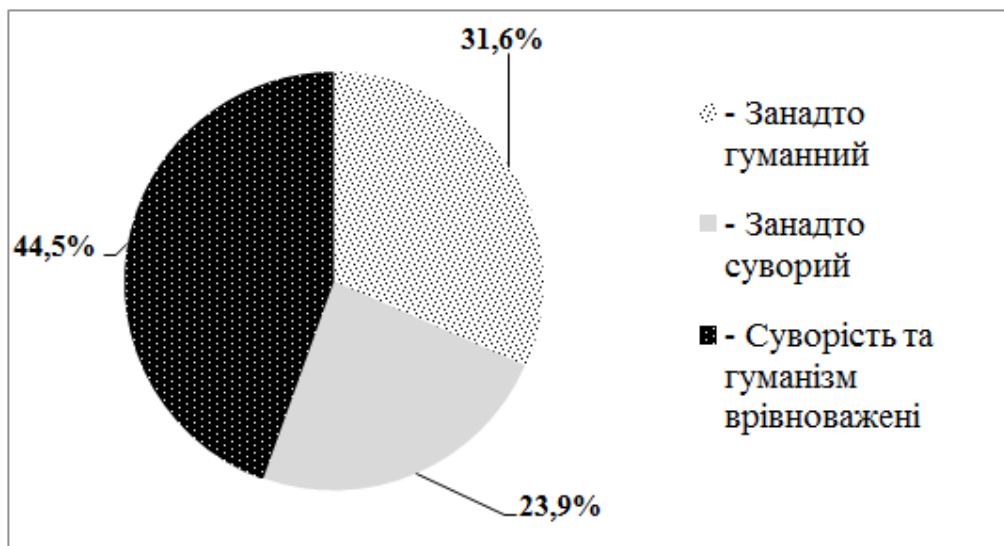
Дійсно, відсутність достатньої кількості підготовлених співробітників у правоохоронних органах обмежує можливості щодо виявлення кримінальних правопорушень і притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності. Більше того, необхідно враховувати можливості системи виконання покарання з організації його відбування. Інакше норма закону залишиться лише на папері.

Група соціально-психологічних підстав криміналізації, куди входять рівень суспільної правосвідомості й психології та історичні традиції, посідає особливе місце в механізмі кримінальної законотворчості у зв'язку з тим, що вони прямо вказують законодавцеві на обмеження, пов'язані з використанням криміналізації при здійсненні кримінально-правової політики (якість криміналізації). За твердженням В. О. Тулякова, системні недоліки кримінально-правового регулювання обумовлені протиріччям між каральною сутністю кримінальної політики та її узгодженістю з громадською думкою і суспільною свідомістю [513, с. 259-261]. Порушення цих підстав у чинному КК України (наявність ст. 175, 270¹ КК та ін.) призводить до нехтування «кримінальними заборонами» з боку

населення, а з боку правозастосовних органів – до підміни реальних механізмів регулювання (застосування положень про призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом (ст. 69 КК), звільнення від відбування покарання з випробуванням (ст. 75 КК), звільнення від кримінальної відповідальності (розділ IX Загальної частини КК) і т. д.).

Цікавою демонстрацією ставлення фахівців до такої ситуації є результати проведеного в рамках даного дослідження опитування. За його результатами, більшість респондентів (44,5 %) визнала чинний КК як такий, в якому суворість і гуманізм врівноважені, що продемонстровано на Діаграмі 8.

Діаграма 8. Чинний КК України можна охарактеризувати як:

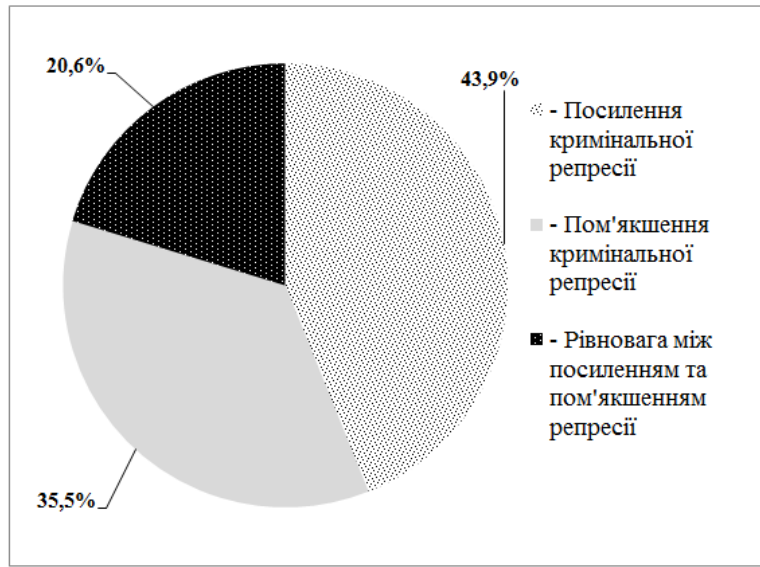

Занадто гуманним його вважають 31,6 % і найменша кількість опитаних (23,9 %) вважають його занадто суворим. Водночас, таку оцінку надають не лише науковці у галузі кримінального права, а й працівники прокуратури, суду, адвокати в різних галузях та ін. І таке ставлення фактично демонструє, що реалізація на практиці принципу гуманізму компенсує суворість санкцій КК, тобто навіть у фахівців складається враження, що КК є доволі гуманним.

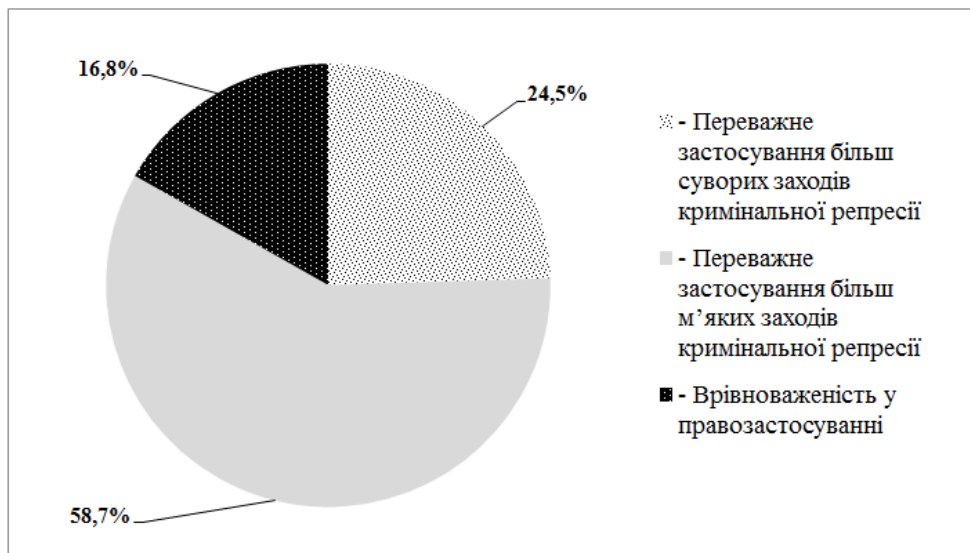
Але гуманізм полягає не лише в тому, що за кримінальне правопорушення передбачено доволі м'яке покарання, а й у тому, щоб діяння, які не мали бути криміналізованими, все ж таки криміналізації не піддавалися. Відповідно, під тиском здорового глузду і вимог дотримання прав людини суди застосовують покарання на нижній межі, або нижче нижчої межі, або застосовують різні

підстави звільнення від покарання або його відбування, про що говорилось вище. І саме такий стан справ і відображає «збалансованість» гуманізму й суворості, але, переважно, – це гуманізм суддів, а не КК. На це також вказують респонденти проведеного опитування (діаграми 9 та 10).

Діаграма 9. Які тенденції в кримінальній законотворчості переважають в теперішній час?

Діаграма 10. Які тенденції в застосуванні кримінального закону переважають в теперішній час?

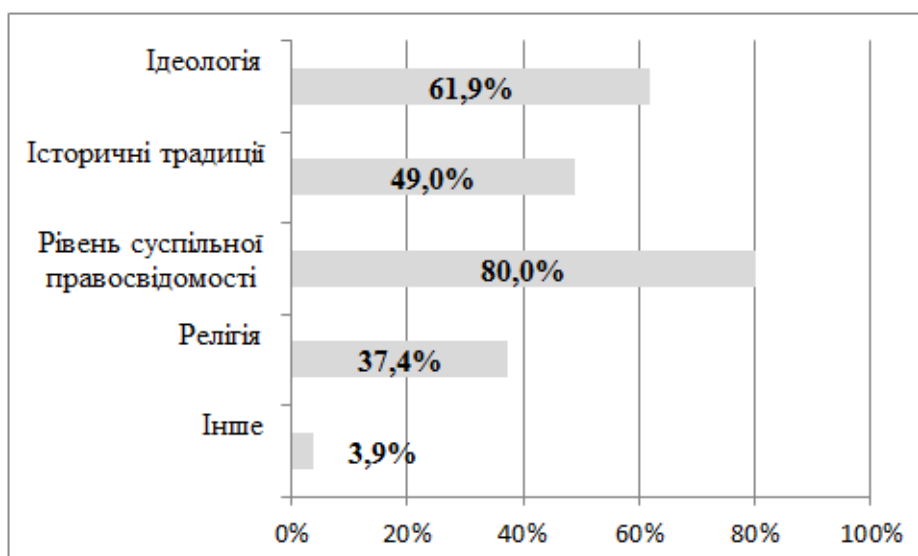

Кримінальну законотворчість вони визначають як таку, що більш спрямована на посилення кримінальної репресії (43,9 % опитаних), а практику застосування кримінального законодавства – як більш гуманну (58,7 %).

Водночас, «кримінально-правова заборона виправдана лише тоді, коли суспільною психологією та правосвідомістю той або інший різновид девіантної поведінки сприймається як такий, що потребує кримінальної караності», – пише О. І. Коробеев [207, с. 84]. Іншими словами, як казав К. Кенні, «...діяння повинно значною мірою обурювати звичні почуття суспільства, суспільну думку» [182, с. 27]. На цьому ж наголошує О. В. Козаченко при дослідженні критеріїв ефективності застосування кримінально-правових заходів: «...по-перше, ефективність кримінально-правових заходів може бути визначена за умови сприйняття їх відповідних видів з боку суспільства як таких, що відповідають культурним цінностям народу, не суперечать його менталітету. За таких умов легітимність кримінально-правових заходів є найважливішим критерієм ефективності їх функціонування... Другий критерій ефективності зосереджує увагу на недопущенні застосування таких заходів, які в цілому і не суперечать культурним цінностям, але пов'язані з надлишковим обмеженням прав і свобод, у першу чергу тих, що мають природний характер» [192, с. 132-133].

На значення різних культурологічних факторів у кримінальному праві, у тому числі при формулюванні положень кримінального закону, звертають увагу й опитані нами респонденти (Діаграма 11).

Діаграма 11. До культурологічних факторів впливу в кримінальному праві та законодавстві можна віднести (можна обрати або запропонувати декілька варіантів):

На криміналізацію впливають різні фактори: наявні в суспільстві історичні, соціальні й культурні умови, традиції вибору способу регулювання певних суспільних відносин і багато чого іншого, тому що правове регулювання (у т. ч. за допомогою криміналізації окремих діянь) є «результат впливу різних суспільних явищ, в яких, природно, беруть участь фактори свідомості та ідеології» [86, с. 128]. Цей вплив відіграє ключову роль у віднесенні діянь до числа кримінально протиправних.

Головний соціально-психологічний фактор криміналізації полягає в тому, що визнання діяння кримінально караним має схвалюватися суспільством: «Криміналізація будь-якого діяння повинна бути “морально обґрунтованою”, тобто отримати моральну підтримку більшості членів суспільства у зв’язку з негативною моральною оцінкою діяння, що криміналізується» [331, с. 66]. І досвід використання звичаєвого права та місцевих традицій не новий на нашій території.

Аналіз розвитку правозастосування в нашій країні свідчить, що звичаєве право, незважаючи на те, що не завжди його визнавали в якості джерела права, відіграло значну роль у вітчизняному кримінальному провадженні. Навіть на теперішній час не можна стверджувати, що в практиці реалізації кримінального права ми повністю позбулися використання звичаїв як своєрідних джерел.

Наприклад, однією з основних форм санкціонування звичаю виступає судові рішення. У випадку, якщо суди систематично застосовують ту чи іншу норму звичаєвого права, така норма перетворюється на санкціонований звичай. За певних історичних умов сама юридична практика може призвести до утворення своєрідних судових звичаїв. Саме до такого роду «судових звичаїв» можна віднести спочатку постанови Пленуму Верховного Суду України, потім постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ. Наразі Верховний Суд «...забезпечує однакове застосування норм права судами різних спеціалізацій у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом» (п. 6 ч. 2 ст. 36 Закону України «Про судоустрій і статус судів») [411].

До такого ж роду звичаїв належать і правила кваліфікації суспільно небезпечних діянь. В. О. Навроцький констатує, що «правила кваліфікації на сьогодні не закріплені у законі, існують здебільшого у вигляді звичаїв, що побутують серед практичних працівників, і теоретичних положень» [282, с. 4]; і це дійсно величезна проблема, оскільки такі звичаї різняться в різних місцевостях, залежать від рівня інтелекту правоохоронців, прокурорів, суддів та адвокатів, і тягнуть неоднакове застосування закону.

Особливими характеристиками такого «звичаєвого права» є те, що для надання йому зовнішньої обов'язкової сили воно зберігається певними традиціями, які складаються серед кола правозастосовувачів, є досить консервативним, оскільки зміна його загрожує руйнуванням самого права. Водночас як право, яке не виражене в твердій (письменній) формі, воно здатно змінюватися разом із життям, під впливом певних зовнішніх обставин. Але має пройти певний час, необхідний для усвідомлення доцільності зміни традиційних підходів.

Стійкість, повторюваність соціальних відносин і зв'язків викликають виникнення в індивідуальній, груповій і масовій суспільній свідомості певних стереотипів поведінки. Це дає підставу вважати, що генезис звичаєвого права починається із звичайної норми, яка на певному етапі розвитку суспільства виступає індикатором найважливіших, життєво необхідних соціальних ситуацій, діє відносно всіх, хто підпадає під її зміст, і що надалі вона переходить в розряд норм позитивного права [37, с. 268-270].

У своєму формуванні суспільна свідомість відчуває вплив низки випадкових моментів, наприклад, вчиненого кимось тяжкого злочину, який збуджує суспільну думку. Внаслідок впливу таких факторів суспільна думка не завжди адекватна суспільній потребі. Цілком природною є вимога про посилення покарання за вчинений злочин, що виходить від родичів потерпілого. Зовсім логічним виглядає й зворотна вимога з боку близьких злочинця. Таким чином, у суспільній думці існують як забобони, так і уявлення, які найчастіше відображають об'єктивні потреби й правильні тенденції дійсності. Ці уявлення формуються під впливом

одиночних фактів соціального життя даної групи й індивіда. Однак вони впливають на суспільну думку в цілому. Отже, упередженість суспільної думки є суттєвою частиною суспільної свідомості й не може бути відкинута в процесі законотворчості.

При реалізації кримінально-правової політики законодавець повинен враховувати моральні й етичні уявлення громадян про справедливість і несправедливість певних проступків. Кримінальний закон буде вважатися справедливим, якщо він відповідає вимогам кримінологічної, соціальної й етичної обґрунтованості. Перегиби при криміналізації діянь можуть призвести до настання небажаних наслідків. Це або відсутність кримінальної відповідальності за діяння, що заподіюють шкоду й звичайно усвідомлюються суспільством як неприпустимі, або перенасиченість законодавства кримінально-правовими заборонами. Одним із завдань реалізації принципу справедливості в кримінальному праві є недопущення подібних ситуацій.

Складність природи суспільної думки не дозволяє однозначно відповісти на запитання про міру її врахування в процесі криміналізації. У кожному конкретному випадку перед впровадженням або зняттям кримінально-правової заборони необхідно ретельно вивчити правові уявлення в суспільстві стосовно діяння, котре підлягає криміналізації. Врахування змін у суспільній свідомості приводить до висновку про обґрунтованість криміналізації одних діянь і декриміналізації інших. Таким чином, у суспільній правосвідомості можна вбачати барометр, який досить чутливо реагує як на зміни в реальних суспільних відносинах, охоронюваних кримінальним правом, так і на дії законодавця, який забезпечує їх захист. Але абсолютизувати роль цього фактору не можна. Законодавець не може й не повинен тягтися в «хвості» суспільної правосвідомості. Внаслідок її неоднорідності, наявності в ній певних дефектів, протиріч і прогалин, дзеркальне відбиття в законодавчих рішеннях реального стану й ступеня розвитку цієї свідомості було б відступом від принципу науковості [301, с. 92].

У деяких випадках суспільна правосвідомість має потребу в корегуванні. Відомо, наприклад, як перекручено суспільною правосвідомістю сприймаються можливості кримінальної репресії в протидії злочинності. Настільки ж поширеним, наскільки й помилковим, є глибоко вкорінений у широких верствах населення погляд на те, що тільки посиленням покарання й жорсткістю каральної практики можна й потрібно вести боротьбу з антигромадською поведінкою. У твердості, а нерідко й жорстокості покарання, багато хто бачить панацею від всіх лих, пов'язаних з несприятливим плином злочинності. Звідси – численні пропозиції про необхідність посилення каральних заходів. Суспільству властивий стійкий стереотип: позбавлення волі – майже єдиний можливий спосіб покарання за вчинене кримінальне правопорушення. При сучасних економічних умовах він здається найбільш простим. Насправді ж наслідки його неоднозначні. По-перше, це відображається на суспільній моралі. Крім того, якщо врахувати той факт, що на 01.01.2020 р. в установах позбавлення волі кримінально-виконавчої системи України, які контролюються українською владою, тобто без установ Криму та окупованої частини Донецької та Луганської областей, знаходилось 52 863 особи, що становить 142 засуджених на 100 тис. населення [223], то вплив його на життя суспільства не є таким вже й безсумнівним.

На жаль, чинний КК, незважаючи на широкий перелік покарань, все ж таки залишає мало можливостей суду у виборі альтернативи. Наприклад, застосувати норму, яка передбачає виправлення засудженого за місцем роботи, практично неможливо. По-перше, основний контингент засуджених – безробітні; по-друге, багато хто з них взагалі ніде й ніколи не працював. Крім того, передбачені законодавством обмеження щодо застосування певних видів покарань до окремих осіб (ч. 3 ст. 56, ч. 2 ст. 57, ч. 3 ст. 60, ч. 3 ст. 61 КК) фактично залишають суду тільки один вид покарання – позбавлення волі на певний строк.

Установка на нескінченну жорсткість кримінальної репресії є типовим проявом некомпетентності суспільної думки, нездатності її правильно оцінити – оптимальне для інтересів суспільства сполучення суворості й терпимості як у законодавчій, так і в правозастосовній діяльності [292, с. 156].

Поки доводиться констатувати, що ступінь підготовленості суспільної правосвідомості значних груп населення до сприйняття обґрунтованості декриміналізації окремих діянь ще недостатньо висока. Тобто, з якими труднощами суспільна правосвідомість звикає до думки про необхідність встановлення кримінально-правової заборони, з такими ж труднощами вона й розлучається з уявленням про виправданість його збереження надалі.

Однак оцінка суспільної думки при цьому не повинна обмежуватися лише правовими ідеями. З огляду на зв'язок всіх форм суспільної свідомості, необхідно вивчити історичні, моральні й інші уявлення, суттєві для кожного конкретного випадку.

У деяких випадках історичні традиції можуть перешкоджати встановленню кримінально-правової заборони, оскільки забороняється діяння, яке може бути традиційно історично визнано не тільки правомірним, але й необхідним (наприклад, калім), у зв'язку з чим кримінально-правова новела виявиться мертвонародженою, тому що «людина засвоює ту лінію поведінки, яка підтримується... тим найближчим до нього світом, в якому він живе» [580, с. 18]. Перебуваючи під впливом історичних традицій, людина змушена робити вибір між різними соціальними нормами, тому що «...моральному впливу права протистоїть моральний вплив групи, страху перед юридичними санкціями – страх перед груповими санкціями, діапазон яких достатньо широкий – від втрати соціального статусу до економічного бойкоту, насилля та навіть вбивства» [10, с. 68]. Сама по собі постановка людини в ситуацію, при якій вона повинна робити подібний вибір, може вкрай негативно позначитися на авторитеті кримінального закону, оскільки держава змушує індивіда робити вибір між суспільством, у якому він живе, і нормою права.

Визначення меж втручання кримінального закону в життя людей базується на тому, що охоронювані ним цінності значущі не тільки для суспільства в цілому, але й для конкретних індивідів, які зацікавлені в охороні визнаних ними цінностей із застосуванням правових засобів. Отже, діяння, яке підлягає криміналізації, повинно являти загрозу як для суспільства в цілому, так і для

конкретних людей, і сприйматися в суспільній свідомості як таке, що потребує кримінально-правової заборони.

Таким чином, законодавець повинен прагнути до того, щоб з боку суспільної думки застосування кримінального права як способу регулювання поведінки в суспільстві оцінювалося як корисне. Така оцінка виникає, як правило, тоді, коли стає очевидно, що інші механізми соціального контролю не дають необхідного результату [94, с. 71].

Вивчення уявлень суспільства про кримінально протиправне є вкрай необхідним для обґрунтування кримінально-правової заборони конкретного діяння з погляду врахування рівня суспільної правосвідомості й психології, щоб уникнути конфлікту кримінально-правових і об'єктивних соціальних норм. Наявність соціально-психологічних підстав (рівень суспільної правосвідомості й психології та історичні традиції) слід встановлювати за допомогою соціологічних опитувань, з метою з'ясування ставлення населення до тих чи інших діянь та із залученням психологів й істориків. Багаторічні дослідження свідчать, що найбільший рівень кореляції в оцінці необхідності встановлення кримінальної відповідальності спостерігається при посяганнях на особу, приватну власність, особисті права та ін. З віддаленням від особи рівень збігу оцінок суттєво зменшується. Існують розбіжності і в позиціях щодо оцінки діяння та особи, яка його вчинила [550, с. 447].

Аналізом і оцінкою підстав криміналізації завершуються ті стадії процесу криміналізації, на яких вирішується головне, центральне питання – про допустимість, можливість і доцільність встановлення кримінально-правової заборони [31, с. 145-148]. Відповіді на це питання ми можемо отримати за допомогою процедури, яку слід позначити як «кримінологічна експертиза».

Загалом, засновником ідеї запровадження кримінологічної експертизи до практики кримінально-превентивної діяльності в Україні є А. П. Закалюк. Під його керівництвом у 1991 р. було організовано дослідження концептуальних і методологічних засад кримінологічної експертизи нормативно-правових актів та їх проєктів. У результаті було вироблено поняття та науково-методичні засади

проведення цієї експертизи. Під нею розуміється дослідження й оцінка проєктів нормативно-правових актів, що проводяться на основі науково обґрунтованої методики з використанням кримінологічних знань з метою виявлення і запобігання нормативному закріпленню положень, реалізація яких може посилювати дію криміногенних чинників або послаблювати соціальні заходи, спрямовані на усунення останніх [154, с. 238]. Аналогічної позиції дотримуються й автори законопроекту «Про кримінологічну експертизу проєктів нормативно-правових актів» [415].

У більш широкому розумінні таку експертизу можна розуміти як форму кримінологічного контролю, яка реалізується у вигляді наукового забезпечення процесу правотворчості та здійснюється в межах державної кримінологічної політики [298, с. 298].

Ю. В. Орлов вважає, що кримінологічну експертизу можна визначити як експертно-кримінологічне дослідження, спрямоване на виявлення кримінологічно значущих факторів, небажане виникнення чи негативні зміни яких пов'язані з об'єктом дослідження, а також розроблення рекомендацій щодо їх усунення, запобігання або стимулювання [299, с. 23].

Крім цього, деякі вчені пропонують розглядати поняття кримінологічної експертизи нормативно-правових актів як у вузькому, так і в широкому розумінні. Так, О. М. Джужа та А. В. Кирилюк визначаючи зазначену категорію в широкому розумінні класифікують її як частину функціональної дефініції влади, як спосіб бачення, як певну наукову платформу вибору цілей, стратегії й тактики протидії злочинності, а її законодавче оформлення може розглядатися як один із багатьох елементів прикладної завершеності в кримінології – її правотворчості та правозастосуванні, сприяючи формуванню комплексного специфічного правового напрямку (утворення, що сьогодні ще не існує в чистому вигляді), який перебуває в певній «зоні тяжіння» багатьох законодавчих (нормативно-правових) інтересів, що перетинаються у сфері протидії кримінальним явищам [129, с. 136]. З таким підходом загалом погоджується В. В. Василевич, оскільки вважає, що таке визначення відображає концептуальну сутність зазначеної категорії [83, с. 140].

Свою чергою Ю. В. Орлов формулює визначення кримінологічної експертизи нормативно-правових актів у вузькому розумінні, вважаючи, що це – спеціальне, здійснюване на основі обґрунтованої методики кримінологічне дослідження нормативно-правових актів і їх проєктів, спрямоване на виявлення, усунення або мінімізацію впливу таких її положень, що детермінують або ж можуть детермінувати злочинність, або блокують, або можуть блокувати дію антикримінальних заходів (засобів), яких уживає суспільство й держава [229, с. 51].

О. Копиленко та О. Богачова також звертають увагу на те, що при підготовці законопроєктів важливу роль відіграє питання їх експертизи – науково-практичного, системного, всебічного, узагальненого аналізу, що здійснюється на підставі цілісності інформації щодо досліджуваного об'єкта. Вони зазначають, що помітною проблемою сьогодні є неврахування базових експертних висновків при прийнятті законів у парламенті, оскільки останні носять лише рекомендаційний характер. Тому вчені пропонують надати таким висновкам статусу обов'язковості – тобто комітети мають враховувати їх при підготовці законопроєктів до відповідного читання [205; 481, с. 236]. Деякі вчені пропонують закріпити обов'язковість такої експертизи також для актів тлумачення кримінального законодавства і практики його застосування [442, с. 90].

На жаль, як обґрунтовано відзначає Л. М. Демидова, така експертиза досі не набула статусу обов'язкової, а обґрунтовані висновки Головного науково-експертного управління в багатьох випадках продовжують ігноруватися як Комітетами, так і законодавчим органом у цілому [126, с. 94].

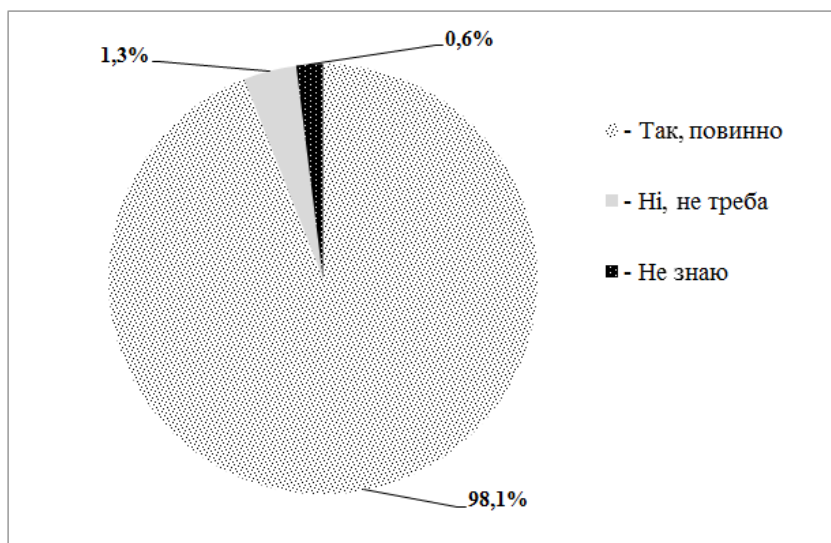
Майже всі дослідники пов'язують проведення кримінологічної експертизи з наявними проєктами нормативно-правових актів. На наш погляд, кримінологічну експертизу слід проводити не на етапі аналізу вже існуючого проєкту того чи іншого нормативно-правового акту, а ще тоді, коли принципово вирішується питання про доцільність криміналізації або декриміналізації певного діяння як форми людської поведінки. В такому випадку кримінологічну експертизу слід розуміти як форму кримінологічного контролю, що реалізується у вигляді

наукового забезпечення процесу правотворчості та здійснюється в межах державної кримінальної політики.

В процесі такої кримінологічної експертизи з метою подальшої криміналізації/декриміналізації має відбуватися перевірка наявності або відсутності відповідних підстав криміналізації/декриміналізації. Слід погодитися з думкою О. Копиленка та О. Богачової, що експертна діяльність має настільки складний і комплексний характер, що потребує залучення науковців та практиків (і не лише правознавців, а й психологів, лінгвістів, культурологів, представників інших наукових галузей, фахових спеціальностей) [205].

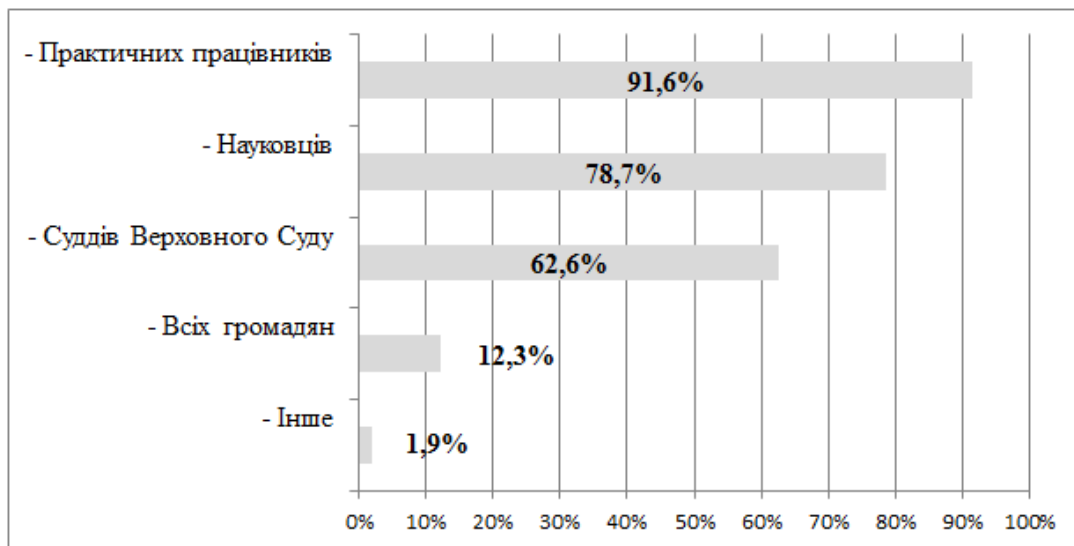
Ідею про обов'язкове проведення попереднього обговорення змін до Кримінального кодексу підтримує абсолютна більшість опитаних нами респондентів – 98,1 % (діаграма 12).

Діаграма 12. Чи має проводитись попереднє обговорення змін до КК?

На думку респондентів (діаграма 13) до такого обговорення слід залучати практичних працівників (слідчі, прокурори, адвокати, судді) (91,6 % опитаних), науковців (78,7%), суддів Верховного Суду (62,6 %) та пересічених громадян (12,3 %). Остання позиція видається сумнівною, як з організаційної точки зору, так й з позиції доцільності.

Діаграма 13. Кого слід залучати до попереднього обговорення КК (можна обрати або запропонувати декілька варіантів)?

Отже, пропонуємо розуміти кримінологічну експертизу не тільки як аналіз проєктів нормативно-правових актів, але й як аналітичне дослідження та оцінку наявності або відсутності підстав криміналізації/декриміналізації, з метою вирішення питання про доцільність, необхідність і обґрунтованість встановлення або скасування кримінально-правової заборони. Таку експертизу доцільно проводити ще до створення проєкту відповідного нормативно-правового акту, і залучати до неї не тільки юристів, а й економістів, соціологів, психологів, істориків [28, с. 14-17]. На цьому також наголошує В. В. Голіна, зазначаючи: «...отримання об'єктивної інформації про сутність і зміст явища, що виникає або вже існує, його суспільну небезпечність, є можливим за умови попереднього (перед вирішенням питання про криміналізацію) кримінологічного дослідження стосовно: причин виникнення і поширення в країні/регіоні того чи іншого явища; особистості осіб, які його вчиняють; наявності потерпілих (жертв) та обсягу інших негативних наслідків; рівня латентності; прогнозування розвитку криміногенних ситуацій при здійсненні криміналізації чи декриміналізації або пеналізації і депеналізації; поліпшення чи погіршення соціально-психологічного клімату у суспільстві або у певній групі населення; міжнародної реакції тощо [105, с. 414].

Кримінологічна експертиза має посісти чільне місце у науковому забезпеченні законотворчого процесу та слугувати запорукою створення кримінального закону належної якості, такого, що відповідає потребам суспільства й держави у відповідний історичний період [38, с. 3-13].

Якість законів, прийнятих законодавчими органами (зокрема, досконалість написання проєктів законів або чіткість у змісті законів, а також відсутність порушень процесуальних правил), належить до числа зовнішніх показників, від яких залежить якість судового рішення, про що зазначено у п. 11 та 75 Висновку № 11 (2008) Консультативної Ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо якості судових рішень [88]. Будь-який припис права має бути доступним і передбачуваним [582; 600].

Крім того, Венеційська Комісія виходить з того, що перешкоди для дієвого виконання приписів актів права можуть виникати не лише внаслідок незаконної чи недбалої дії з боку органів влади, але й через те, що якість законодавства унеможлиблює таке виконання. Тому надзвичайно важливим є те, щоб ще до ухвалення приписів актів права було здійснено їх оцінювання на предмет можливості їх практичного виконання, а також щоб мала місце перевірка вже після їх ухвалення на предмет того, чи їх може бути застосовано або ж чи їх застосовано в дієвий спосіб.

У Доповіді Венеційської комісії № 512/2009 «Про верховенство права» (прийнята на 86-й пленарній сесії 25-26 березня 2011 року), розкриваючи поняття «юридична визначеність» (legal certainty), наголошується на тому, що принцип юридичної визначеності є істотно важливим для питання довіри до судової системи та верховенства права, а також і для плідності бізнесової діяльності, із тим, щоб генерувати розвиток та економічний поступ; аби досягти цієї довіри, держава повинна зробити текст закону (the law) легко доступним; вона також зобов'язана дотримуватись законів (the laws), які запровадила, і застосовувати їх у передбачуваний спосіб та з логічною послідовністю; передбачуваність означає, що закон має бути, за можливості, проголошений наперед (до його застосування) та має бути передбачуваним щодо його наслідків: він має бути сформульований з

достатньою мірою чіткості, аби особа мала можливість скерувати свою поведінку (п. 44) [87].

Як зазначено у Дослідженні Венеційська Комісія під назвою «Мірило правовладдя» (розроблене і затверджене на 106-й пленарній сесії 11–12 березня 2016 р.), «передбачуваність» означає не лише те, що приписи акта права мають бути проголошеними ще до їх імплементації, а й що вони мають бути передбачуваними за своїми наслідками: їх має бути сформульовано з достатньою чіткістю та зрозумілістю, аби суб'єкти права мали змогу впорядкувати свою поведінку згідно з ними» [267]. Крім того, у цьому Дослідженні міститься висновок про те, що поняття «якість закону», зокрема, охоплює таких два складових елементи:

1. передбачуваність актів права (чи наслідки приписів права є передбачуваними? чи укладено акти права в зрозумілий спосіб? чи вказує нове законодавство чітко на те, що попередньо ухвалене (і яке саме) законодавство скасовано або змінено? чи зміни інкорпоровано до зведеної версії приписів актів права, припустимої для суспільства?);

2. сталість і послідовність приписів права (чи є приписи актів права сталими та послідовними? чи є приписи актів права сталими настільки, що вони зазнають змін лише за належного попередження про це? чи є їх застосування послідовним?).

У рішеннях ЄСПЛ сформувалась стала практика щодо визначення відповідних критеріїв. Так, ЄСПЛ у справі «Shchokin v. Ukraine» (п. 50–56) зазначив, зокрема, що верховенство права, один із основоположних принципів демократичного суспільства, притаманний усім статтям Конвенції; відсутність в національному законодавстві необхідної чіткості та точності, які передбачали можливість різного тлумачення..., порушує вимогу «якості закону», передбачену Конвенцією, та не забезпечує адекватний захист від свавільного втручання публічних органів державної влади у майнові права заявника [607].

Так само уніфіковано ЄСПЛ інтерпретував «якість законодавства» і в іншому своєму рішенні, а саме, у справі «Serkov v. Ukraine» (п. 51) «... якість

законодавства ... – доступне для зацікавлених осіб, чітке і передбачуване у застосуванні»; відсутність необхідної передбачуваності та чіткості національного законодавства з важливого питання, що призводило до його суперечливого тлумачення судом, стала причиною порушення вимог положень Конвенції щодо «якості закону» [606].

Аналогічні підходи застосовані цим Судом також у багатьох інших справах, зокрема, «Hentrich v. France», п. 42; «Lithgow and Others v. the United Kingdom», п. 110; «Alisic and Others v. Bosnia and Herzegovina, Croatia, Serbia, Slovenia and the Former Yugoslav Republic of Macedonia», п. 103; «Centro Europa 7 S.R.L. and di Stefano v. Italy», п. 187; «Hutten-Czapska v. Poland», п. 163.

Крім того, у справі «Novik v. Ukraine» (п. 19) ЄСПЛ зробив висновок, що надзвичайно важливою умовою є забезпечення загального принципу юридичної визначеності. Вимога «якості закону» у розумінні п. 1 ст. 5 Конвенції означає, що закон має бути достатньо доступним, чітко сформульованим і передбачуваним у своєму застосуванні для убезпечення від будь-якого ризику свавілля [601].

Достатньо важливими є висновки, які зроблені у рішенні ЄСПЛ у справі «Volkov v. Ukraine» [615] (п.п. 170, 171). Так, характеризуючи загальні принципи законності втручання, Суд наголосив на тому, що вислів «згідно із законом» ... також стосується якості закону, вимагаючи, щоб він був доступний для зацікавленої особи, яка, окрім того, повинна мати можливість передбачити наслідки його дії щодо себе (рішення у справі «Kopp v. Switzerland», п. 55); «якість закону» передбачає, *inter alia* (з лат. «серед інших речей і справ»), що формулювання національного законодавства повинно бути достатньо передбачуваним, щоб дати особам адекватну вказівку щодо обставин та умов, за яких державні органи мають право вдатися до заходів, що вплинуть на конвенційні права особи (рішення у справі «С.G. and Others v. Bulgaria», п. 39); законодавство повинно забезпечувати певний рівень юридичного захисту проти свавільного втручання з боку державних органів (рішення у справі «P.G. and J.H. v. the United Kingdom», п. 46). Крім того, у п. 179 цього Рішення ЄСПЛ наголошує на тому, що наявність конкретної і послідовної практики тлумачення відповідного

положення закону була фактором, який призвів до висновку щодо передбачуваності зазначеного положення (рішення у справі «Goodwin v. the United Kingdom», п. 33).

Отже, відповідними критеріями, за якими визначається якість норми національного права, є такі:

- доступність норми права, що визначається можливістю фізичних та юридичних осіб, до яких вона звернена, ознайомитись зі змістом норми права;

- передбачуваність її застосування – має місце, якщо її формулювання є достатньо чіткими з урахуванням специфіки відповідних суспільних відносин, зокрема статусів їхніх учасників, щоб дати змогу учасникам суспільних відносин передбачити в розумних межах у світлі особливостей конкретних обставин наслідки, що може потягти за собою те чи інше їх діяння;

- наявність гарантій проти її свавільного застосування, тобто національне законодавство повинно давати приватним особам належне уявлення про обставини та умови, за яких представники влади мають повноваження вдатись до заходів, що зачіпають права приватних осіб [65, с. 7-12].

Унормоване правозастосування самостійно змінюватися не може, і його зміни, хоча і з певним проміжком часу, виступають як демонстратори ефективності реалізації кримінально-правової політики та продукту законотворчості, або маркерами – де саме потребується втручання кримінально-правової політики та законотворчості. Водночас воно є рівнем кримінального права, на якому повною мірою демонстративно відбивається загальна динаміка.

Як обґрунтовано зазначають М. В. Карчевський та О. Д. Арланова, «застосування кримінального права є завжди видатковим. Видатки мають не лише матеріальний характер, вони також виявляються і в криміналізації суспільства, певних демографічних та соціально-культурних наслідках» [179, с. 197]. Тому, ефективним кримінально-правове регулювання є тоді, коли обсяг фактичних соціальних витрат на його реалізацію відповідає обсягу необхідних соціальних витрат, зумовленому законотворчою та правозастосовною діяльністю у сфері кримінально-правового регулювання. Ефективними рішеннями на

правозастосовному рівні кримінально-правового регулювання необхідно вважати ті, на думку вчених, які прийняті відповідно до чинного законодавства та вимагають здійснення соціальних витрат, що відповідають небезпечності конкретного вчиненого злочину [179, с. 197-198].

Зміни кримінально-правової політики, законотворчості та праворелізації пов'язані між собою, але не завжди позитивний розвиток кримінально-правової політики позитивно відображається на рівні законодавства, адже певні ініціативи політики можуть очікувати на реалізацію в законодавстві довгі роки.

Аналогічно, неефективна реалізація ініціатив законодавцем, або невідповідність такої ініціативи міжнародним чи соціальним очікуванням, зрештою може призводити до нехтування або навіть агресії з боку суспільства щодо дотримання таких норм, а нерідко їх просто не можуть реалізувати безпосередні правозастосовувачі.

Висновки до Розділу 2

1. Ретроспективний огляд динаміки кримінального права на теренах України продемонстрував наявність специфічних факторів, які постійно або тимчасово впливали на динаміку кримінального права.

1.1. Самий факт існування на території півдня України кримінального права грецьких полісів має враховуватися як фактор впливу на карне право сусідніх державних утворень. За оглядом динаміки кримінального права грецьких колоній та скіфської держави у Північному Причорномор'ї (VII ст. до н.е. – II ст. н.е.) можна стверджувати, що головним фактором впливу на неписане карне право скіфів були прогресивні моделі законів грецьких полісів, які виступали стимулюючим прикладом для застосування у скіфських племенах впорядкованої відповідальності за злочини.

1.2. За часів Київської Русі на теренах нинішньої України вагомими факторами динаміки визначення обсягу карного переслідування, а з часом і унормування, були помста (дохристиянська Київська Русь (до 988 р.)), міжнародні

вимоги та релігійні переконання (хрещення Київської Русі (з 988 р. до Руської Правди)), необхідність одноманітного впорядкування суспільних відносин після війн за Київський престол (Руська Правда (з приблизно 30-х років XI ст.)).

1.3. Під час перебування українських земель в складі Речі Посполитої вплив сталого в іншій країні права на національне право навряд чи можна вважати динамікою національного права нашої країни. Його доцільно оцінювати як вплив на подальше формування власної правової системи, у тому числі і системи кримінального права. Такий вплив був корисним в частині переосмислення таких правових категорій як честь та гідність, розуміння причин криміналізації та сутності злочинів проти держави, а також піднесення системи майнових покарань. Особливості впливу знаходили свій прояв в сепарації між різними верствами населення при застосуванні кримінального права.

1.4. Динаміка кримінального права козацької доби свідчить про обернення кримінального права, переважно, в прагматичний напрям, оптимальне дотримання демократичних інституцій і, водночас, піднесення його охоронної та превентивної функції. Розвиток кримінального права часів козацтва демонструє його використання в якості захисту від найбільш небезпечних для життєдіяльності січової спільноти діянь, його обумовленість станом і способом життя козаків і демократичним застосуванням на користь переважної більшості суспільства. Козацьке кримінальне право розвивалося в умовах, в яких не тиснули зовнішні правові інституції, і достатньо тривалий час було вільним від окупаційних та імперських впливів.

1.5. Впровадження зовнішніх норм на українських землях під час входження їх до двох імперій (Російської та Австро-Угорської) свідчить не про динаміку кримінального права, а скоріше вказує на те, яким чином національне кримінальне право пригнічувалося зовнішнім впливом законодавства більш могутніх країн.

1.6. Після Жовтневої революції 1917 р. розпочалися процеси побудови кримінального законодавства, яке б відповідало реаліям політичного, економічного, соціального устрою нової держави. Незважаючи на декларативну

відмову від законодавчої «спадщини», Керівні засади 1919 р. успадковували багато рис, властивих Загальній частині дореволюційного кримінального законодавства. Після утворення СРСР (грудень 1922 р.) і до його розпаду (грудень 1991 р.) розвиток структури кримінального законодавства здійснювався на двох рівнях – загальносоюзному й республіканському, але слід визнати, що динаміка кримінального права мала переважно загальносоюзний характер, наступні нормативні акти в сфері кримінального права (КК УСРР 1922 р., КК УРСР 1927 р., КК УРСР 1960 р.) впливали один на інший.

1.7. Прийняття нового КК 2001 р. було обумовлене не лише зміною соціального буття, а й зміною тоталітарного пострадянського режиму на задекларований демократичний шлях розвитку, побудови правової держави і намагання реального гарантування дотримання прав людини в державі.

2. Кримінально-правова політика, як тактико-стратегічний компонент державної правової політики, володіє важливою для кримінального права в цілому місією – саме нею визначаються офіційні напрями змін кримінального права. Праці, що утворювали вчення про кримінально-правову політику XIX – початку XX ст., тобто з початку виокремлення проблем кримінальної політики як самостійної наукової галузі, об'єднували вчених у розумінні того, що кримінально-правова політика є основною направляючою подальшого руху законодавчої та правозастосовчої практик розвитку кримінального права. Факт нівелювання вчення про кримінально-правову політику в період тоталітарної ідеологізації кримінального права (радянський період) пов'язаний з тим, що фактично радянська ідеологія виступала стрижнем формулювання кримінально-правових приписів. А існування обґрунтованої кримінально-правової політики, з включенням наукового рівня, унеможлиблювало б ідеологізацію кримінального права. За відсутності ідеологізації кримінального права, кримінально-правова політика, як вчення, набуває для суспільства особливої цінності, повертаючи собі привілей керування динамікою кримінального права, визначення напрямів його розвитку в демократичному суспільстві.

3. Кримінально-правову політику слід бачити як первинний рівень динаміки національного кримінального права, певну систему визначених цілей, напрямків та настанов щодо його розвитку, незалежно від того, чи закріплена вона в самостійних нормативних документах стратегічного характеру, чи ні. Кримінально-правова політика реалізується в двох напрямках: внутрішня та зовнішня кримінально-правова політика. Внутрішня кримінально-правова політика, які і будь-який інший різновид внутрішньої правової політики, діє в межах Конституції держави. Зовнішня (міжнародна) кримінально-правова політика держави діє в межах глобальних міжнародних актів, міжнародних договорів країни, які ратифіковані у встановленому порядку, і повністю має відповідати Конституції.

4. Ідеологема боротьби зі злочинністю, як основний стрижневий напрям кримінально-правової політики останніх десятиліть, сьогодні переформатовується в «протидію злочинності», однак, певна інквізиційність в КК 2001 р. і в механізмах криміналізації зберігається. Кримінально-правова політика, як складова динаміки кримінального права, має демонструвати наступність у національному кримінальному праві і узгодженість як з нормами національного права, так і з вимогами міжнародних стандартів та міжнародних договорів України. На сучасному етапі кримінально-правова політика України перебуває в кульмінаційному моменті, коли підготовка проекту нового кримінального кодексу є довгоочікуваною спробою остаточно відійти від попередньої парадигми «пострадянського» кримінального права як засобу боротьби зі злочинністю і перевести його у якість галузі права, що намагається протидіяти найбільш небезпечним проявам людської поведінки.

5. Аналіз процесу кримінальної законотворчості за період існування чинного КК (2001-2020 рр.) дозволив зробити висновок, що внесення змін до нього не мало ніякої послідовної логічної системи, а відбувалося стрибкоподібно, з перериванням і зростанням активності інновації в циклі від одного до двох років.

Сучасний процес кримінальної законотворчості в Україні характеризується наступними особливостями, тісно пов'язаними між собою:

- надмірною та необґрунтованою кількістю змін, що вносяться до Кримінального кодексу України (введення зайвих спеціальних складів кримінальних правопорушень, якими уточнювалися або спеціальні суб'єкти, або обстановка, або конкретизація раніше відомих кримінальних правопорушень; відсутність системного і послідовного підходу до протидії корупційним та службовим кримінальним правопорушенням: часто відповідні зміни були такими, що знаходяться у протиріччі один до одного, або неправовими, мали політичні перестороги, нівелювалися, поновлювалися, що свідчить не стільки про наміри виконати зобов'язання щодо протидії корупції, а створити умови за яких той чи інший антикорупційний закон мав знайти відображення у КК);

- безсистемністю та хаотичністю зазначених змін з порушенням правил законодавчої техніки;

- неузгодженістю змін та взагалі тексту КК України з іншими нормативно-правовими актами, які повинні утворювати єдину систему. Недоліком законодавства є не наявність у ньому прогалин, а їхнє тривале не усунення. Антагонізмом прогалин є порушення внутрішньої узгодженості закону про кримінальну відповідальність надлишком зайвого;

- наявністю міжнародно-правових зобов'язань України, що викликає необхідність імплементувати відповідні положення до законодавства України, але цей процес відбувається без врахування єдності кримінального законодавства, теорії кримінального права та практики їх застосування. Вносячи зміни до КК, ще на рівні законопроектної роботи, законодавець оперує аксіоматичним аргументом, що законопроект сприятиме наближенню кримінального закону України до світових стандартів, не уточнюючи, в більшості випадків, – яких саме. Спеціальних же законів, які стосуються імплементатії міжнародних договорів України, зазвичай, одиниці на фоні десятків інших актів, якими вносяться зміни до КК;

- тенденцією до загального посилення кримінально-правової охорони безпеки особистості, яка знайшла своє вираження в створенні майже кожного

року нових складів кримінальних правопорушень та підвищенні рівня відповідальності за їх вчинення;

- введенням нових для законодавства, але не для науки кримінального права, інститутів (кримінальні проступки, спеціальна конфіскація, заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб та ін.).

6. Всі зміни, які вносилися до КК України протягом його існування, можна за характером законодавчого впливу на КК поділити на 3 групи, кожна з яких містить ще підгрупи:

1) зміни, якими посилювалася кримінальна репресія:

1.1. криміналізація нових діянь:

1.1.1. шляхом внесення змін до Загальної частини КК, які збільшують обсяг кримінальної репресії;

1.1.2. шляхом включення до Особливої частини КК нового складу кримінального правопорушення;

1.1.3. шляхом внесення до існуючого складу кримінального правопорушення нових ознак, які розширюють сферу його застосування;

1.2. пеналізація діянь:

1.2.1. шляхом підвищення розміру покарання;

1.2.2. шляхом включення до санкції статті більш суворого основного покарання або додаткового обов'язкового покарання, або закріплення додаткового необов'язкового покарання в якості обов'язкового;

1.2.3. шляхом виключення з санкції статті альтернативного більш м'якого покарання.

2) зміни, які пом'якшували кримінальну відповідальність:

2.1. декриміналізація діянь:

2.1.1. шляхом внесення змін до Загальної частини КК, які зменшують обсяг кримінальної репресії;

2.1.2. шляхом вилучення діяння з кола кримінально протиправних, передбачених в Особливій частині КК;

2.1.3. шляхом уточнення існуючих ознак складу кримінального правопорушення, що звужує його застосування.

2.2. *депеналізація діянь:*

2.2.1. шляхом зменшення розміру передбаченого покарання;

2.2.2. шляхом виключення з санкції статті більш суворого покарання або додаткового обов'язкового покарання, або визнання додаткового обов'язкового покарання в якості необов'язкового;

2.2.3. шляхом включення до санкції статті альтернативного більш м'якого покарання.

3) редакційні зміни, пов'язані з уточненням певних положень кримінального законодавства або приведенням його у відповідність до Конституції України, інших нормативних актів та міжнародних актів.

7. Проведене дослідження надало можливість зробити такі висновки щодо процесу кримінальної законотворчості в сучасній Україні:

1) протягом існування КК України зміни в нього були внесені 223 законами та 5 рішеннями Конституційного Суду України. Пропорційно переважають зміни до Особливої частини, які становлять 86% всіх змін, проти 14% до Загальної частини. Але якісні зміни (реформи) більш притаманні саме Загальній частині – поява нових інститутів (кримінальні правопорушення та їх поділ на злочини та кримінальні проступки) та відповідних Розділів (Розділ XIII¹ «Обмежувальні заходи», Розділ XIV «Інші заходи кримінально-правового характеру», Розділ XIV¹ «Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб»).

2) в основному новели вносилися до таких розділів Особливої частини (за питомою вагою змін, тобто відношенням кількості законів, якими вносилися зміни, до кількості статей в розділі): Розділ XII «Кримінальні правопорушення проти громадського порядку та моральності», Розділ IV «Кримінальні правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканності особи», Розділ XVII «Кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності та професійної діяльності у сфері надання публічних послуг», Розділ V «Кримінальні правопорушення проти виборчих, трудових та інших особистих

прав і свобод людини і громадянина», Розділ I «Злочини проти основ національної безпеки України» та Розділ XV «Кримінальні правопорушення проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян та кримінальні правопорушення проти журналістів»;

3) низка розділів КК зазнала суттєвих змін під впливом необхідності виконання Україною своїх міжнародних зобов'язань відносно виконання модельних конвенцій, учасниками яких є України.

8. Кримінально-правова заборона, відображаючи об'єктивні потреби суспільства в протидії суспільно-небезпечній поведінці, відіграє роль соціального замовлення, а, отже, лише врахування всіх факторів, які впливають на криміналізацію, у їхній сукупності та взаємозв'язку, а також дотримання інших умов криміналізації дозволить прийняти кримінально-правову норму, доцільність видання якої буде обґрунтованою, а ефективність дії – досить високою. Підстави криміналізації слід поділити на три групи:

1) юридико-кримінологічні, до яких належать: а) суспільна небезпечність діяння; б) типовість та достатня поширеність форм антигромадської поведінки; в) динаміка суспільно небезпечних діянь з урахуванням причин і умов, що їх породжують; г) наявність необхідності впливу кримінально-правовими заходами; д) урахування можливостей системи кримінальної юстиції в протидії тим або іншим формам антигромадської поведінки;

2) соціально-економічні, до яких належать: а) співвідношення позитивних та негативних наслідків криміналізації; б) наявність матеріальних ресурсів для реалізації кримінально-правової заборони;

3) соціально-психологічні, до яких належать: а) рівень суспільної правосвідомості та психології; б) історичні традиції.

9. Для вирішення питання про допустимість, можливість і доцільність встановлення кримінально-правової заборони слід застосовувати кримінологічну експертизу. Під кримінологічною експертизою пропонуємо розуміти не тільки аналіз проектів нормативно-правових актів, але й аналітичне дослідження та оцінку наявності або відсутності підстав криміналізації/декриміналізації з метою

вирішення питання про доцільність, необхідність та обґрунтованість встановлення або скасування кримінально-правової заборони. Таку експертизу доцільно проводити ще до створення проекту відповідного нормативно-правового акту та необхідно до неї залучати не тільки юристів, а й економістів, соціологів, психологів, істориків.

10. Правозастосування самостійно змінюватися не може, і його зміни, хоча і з певним проміжком часу, виступають як демонстратори ефективності реалізації кримінально-правової політики та продукту законотворчості, або маркерами, де саме необхідне втручання кримінально-правової політики та законотворчості. Водночас, воно є рівнем кримінального права, на якому повно мірою демонстративно відбивається загальна динаміка.

Саме на рівні правореалізації можливий контроль за дотриманням основних вимог та стандартів розвитку кримінального права та корекції його динаміки. До основних форм контролю за реалізацією кримінального права на рівні правореалізації належать:

- міжнародні політико-правові акти та модельні конвенції;
- практика наддержавних судових інституцій (ЄСПЛ, МКС);
- практика національної системи органів правосуддя;
- соціальний контроль.

11. Зміни кримінально-правової політики, законотворчості та правореалізації пов'язані між собою, але не завжди позитивний розвиток кримінально-правової політики позитивно відображається на рівні законодавства, адже певні ініціативи політики можуть очікувати реалізації в законодавстві довгі роки. Аналогічно, неефективна реалізація ініціатив законодавцем, або невідповідність такої ініціативи міжнародним або соціальним очікуванням, наприкінці-кінців може призводити до нехтування або, навіть, агресії з боку суспільства щодо дотримання таких норм, а й нерідко їх просто не можуть реалізувати безпосередні правозастосовувачі.

РОЗДІЛ 3

ДЕТЕРМІНАНТИ ДИНАМІКИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

3.1. Поняття та ознаки детермінантів динаміки кримінального права

Як було проілюстровано в попередніх розділах, динаміка кримінального права через спокій і хаотичний безцільний або ситуативно спрямований рух не відбувається без причин. Всі стани спокою, рівно як і реформістські або інноваційні рухи кримінально-правової політики, законодавчі ініціативи й особливості правореалізації, так чи інакше залежать від подій та явищ, які обумовлюють спокій або зміни на таких рівнях.

Умови та причини змін у просторі й часі в науці прийнято називати детермінантами. Це визначення не чуже кримінальному праву, адже детермінація злочинності, такий сталий для соціології та кримінології термін, була і залишається полем дієвого впливу кримінального права, хоча і не завжди позитивного.

За даними *Global Pease Index* за 2019 р. (данні підготовлені *Institute for Economics&Peace* (IEP)) [597], Україна перебуває на 150-му з 163 місць по небезпечності. У 2018 р. була на 152-му [596], у 2017 р. – на 154-му [595], у 2016 р. – на 156-му [594], у 2015 р. – на 150-му [593], у 2014 р. – на 141-му [592], у 2013 р. – на 111-му [591], 2012 р. – на 71-му [590]. Утім, назвати наше кримінальне право недієвим – важко, адже на статистику безпеки впливає багато факторів. Зокрема, поступове зміщення України з позицій 2012 р. (71 місце) змінюється вже з початком подій 2013 р. на 30 пунктів донизу вже наступного року (2013 р. – 111 місце), а до 2016 р. – майже удвічі (Україна зміщується на 156 місце у списку).

Зрозуміло, що методологія обрахунку вказаного індексу значно складніша, ніж урахування виключно рівня злочинності або загроз від неї, і, відповідно, не варто оцінювати її в якості наріжного каменю такого обрахунку. Водночас вона може слугувати підказкою на шляху суттєвих змін динаміки в українському

соціумі, які обумовили такі наслідки оцінюваних на світовому рівні небезпек. Серед них стан захищеності від небезпек злочинного впливу посідає, безумовно, важливе місце.

Безумовно, що динаміка є первинною матерією детермінізму як вчення про взаємозв'язок та взаємну визначеність відповідних явищ і процесів [459, с. 631-632]. Саме детермінізмом обумовлюються причини й закономірності динаміки кримінального права.

Поняття «детермінант» не характерне для кримінального права, хоча виступає одним із базових понять соціології [291, с. 92-93], девіантології [81, с. 15-22, 27] та криминології [134, с. 31-32; 68, с. 39-44]. Крім того, саме детермінант є ключовим визначенням соціальної динаміки, на яку, звичайно, зорієнтована динаміка кримінального права.

В інших наукових галузях поняття «детермінант» вживається:

- 1) як фактор (або елемент), який обумовлює те чи інше явище [140];
- 2) як різноманітні предмети, події, явища, процеси, стани природи і суспільства, що відображаються свідомістю і становлять передумови, підстави для інших, похідних від них явищ, процесів, станів свідомості, форм діяльності, типів відносин [106, с. 72].

Ці визначення найбільш вдало відображують відношення факторів, про які необхідно замислюватися при оцінці динаміки кримінального права. Отже, доволі звичне визначення «фактор впливу» на динаміку кримінального права у просторі й часі назвемо «детермінант динаміки кримінального права», розуміючи під ним значущий чинник (фактор, явище), яким обумовлена детермінація кримінального права. Дане визначення частково запозичено із загальновідомого визначення детермінанту злочинності, з урахуванням того, що обумовленість детермінації кримінального права більш значуща, ніж фактор, з яким вона може бути пов'язана.

Детермінанти кримінального права не слід оцінювати з позицій виключно криминологічних детермінантів. Хоча є наявним певний зв'язок, але розвиток (як реформування, так і новелізація) у кримінальному праві не завжди пов'язані з

детермінацією злочинності: крім необхідності реагування на зміни матриці злочинності, динаміка кримінального права пов'язана з низкою інших соціальних факторів, які мають на неї вплив.

При цьому детермінанти динаміки кримінального права (і це слід підкреслити) – це саме ті чинники (фактори, явища), які впливають на динаміку, але не сама вона, і не ті явища, які вона породжує. Сама ж динаміка кримінального права також може виступати детермінантом для тих чи інших соціальних змін.

Детермінантами слід вважати саме ті чинники, які впливають і на динаміку всіх рівнів кримінального права (на кримінально-правову політику, законотворчість і правозастосування), і на кожний з них окремо, що своєю чергою тягне динаміку й інших рівнів.

Це фактор, і тому необхідно з'ясувати сутність цього поняття. Це досить абстрактна категорія, для кожної галузі знань має своє наповнення. Самий термін «фактор» походить від лат. *factor* – «той, що робить, чинить», від *facere* – «діяти, виробляти, примножувати», «чинник» – умова, рушійна сила будь-якого процесу, явища [85, с. 1526], конкретний і у сприйнятті пов'язаний з певною дією, подією, явищем.

Але цього не можна повною мірою сказати про соціальні явища, які утворюють групу чинників, впливових на динаміку. Явища супроводжують або породжують такі фактори. А для кримінального права це важливо, адже його динаміка залежить не безпосередньо від соціальних факторів, а й від соціальних явищ, що супроводжують фактор. Так, наприклад, фактори наявності бурштинових родовищ на Житомирщині, Волині та Рівненщині, а також довготривалої непорядкованості видобування бурштину [335] призвели до явища – виникнення різновиду злочинності з його видобутку та загрози екологічної катастрофи.

Право, і зокрема кримінальне право як його галузь, діє у сфері регулювання суспільних відносин. Відповідно і детермінанти, що впливають на динаміку права, і кримінального зокрема, повинні мати те ж саме походження –

оцінюватися як фактори і явища, які змінюють соціальні відносини у сферах, що належать до кримінально-правового регулювання.

Вважаємо доцільним дослідити одразу обидва види детермінантів, які, вочевидь, мають поділятися на соціальні явища та фактори, що утворюють, змінюють чи припиняють соціальні явища.

Соціальні явища можуть походити і від факторів, які не є значущими для динаміки кримінального права. Більш того, соціальні явища можуть існувати і до виникнення певного значущого фактору, породити його, тривати після його виникнення, зміни і навіть зникнення. Наприклад, у разі тривалої напруги в суспільстві, яка під впливом заклику породжує агресію (фактор), агресія закінчується, після чого напруга на певний час спадає, але повною мірою не зникає через незадоволення первинної потреби, яка таку напругу викликала. Так само, відсутність належного регулювання аб'юзингу в країні – довготривале явище насильства в родині, яке «підштовхується» до криміналізації певним фактором – необхідністю ратифікації міжнародних зобов'язань з приводу криміналізації аб'юзингу, хоча після цього явище реально мінімізуватиметься лише після належного застосування заходів відповідальності.

Тобто, фактор є лише серцевиною детермінанта динаміки кримінального права, а самий детермінант складається із соціальних явищ і факторів, які обумовлюють такі явища або безпосередньо пов'язані з ними.

Детермінанти динаміки кримінального права тут і в подальшому співвідноситимуться з динамікою кримінального права в цілому, адже, як було доведено у попередніх розділах, динаміка кримінального права складається з трьох рівнів (кримінально-правової політики, законотворчості та правореалізації), які повною мірою впливають один на одного.

При цьому, з метою подальшої побудови оптимальної моделі динаміки кримінального права, одночасно з класифікацією детермінантів, нами будуть визначатися ті рівні кримінального права, саме на які первинно впливатиме той чи інший вид детермінант.

Задля подальшої оцінки та визначення певних детермінантів необхідно з'ясувати, яким ознакам має відповідати чинник, щоб він міг об'єктивно визнаватися детермінантом динаміки кримінального права. Взагалі, це одне з найважливіших питань, адже на рівні і кримінально-правової політики, і законотворчості використання для обґрунтування динаміки фіктивного детермінанта є, фактично, маніпулюванням. Адже криміналізація чи декриміналізація, інновації та реформи без належних для цього підстав, якими виступають лише справжні детермінанти, призводить не до тих результатів, які декларуються.

З цього ж приводу В. О. Туляков пише: «Системна остаточність кримінально-правових заборон серед методів державного впливу ще не означає їх потреби суспільству... Відповідність кримінально-правової заборони оцінці такої заборони у населення робить закон ефективним, *в іншому випадку це веде до поширення аномії та правового хаосу, що відображається як у правовому нігілізмі населення, так і у революційній спрямованості дій правлячої еліти на задоволення власних потреб*» [508, с. 3] (курсив мій. – Д. Б.).

Використання ж у якості детермінанта хибного, фіктивного чинника призводитиме до безглузвих рухів кримінального права, які в подальшому вимагатимуть виправлення зроблених помилок. Зокрема, підтвердженням подібних явищ були включення до КК України низки змін, які протягом досить короткого строку скасовувалися [348; 340], провокували або каталізували соціальну напругу [392; 393], або, навпаки, розкривали шлях певним сегментам злочинності [397].

Насамперед детермінант має бути саме тим чинником чи/та обставинами, які обумовлюють динаміку кримінального права, – він має бути справжнім, дійсним, підтвердженим.

Справжність підтверджується або загальновідомістю, або наявністю відповідних доказів. Чи припустиме застосування таких позицій при оцінці справжності детермінантів кримінального права?

Перш за все, поняття «загальновідомо», на нашу думку, хоча і сталий термін в теорії доказування, надає досить широке поле для визнання «справжності» того чи іншого детермінанта, який має оцінюватися динамікою кримінального права. Більш того, будь-який «загальновідомий» чинник в юриспруденції підтверджується наявністю тих чи інших документів. Прикладом може слугувати будь-який акт міжнародного права, закріплений у відповідному документі, рівно як і відомості про певну історичну спадщину. Наприклад, необхідність схвалення Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» підтверджувалася загальновідомим фактом – підписанням Стамбульської конвенції [203], впровадження в кримінальне право інституту кримінальних проступків – Концепцією реформування кримінальної юстиції [412]. В обох випадках наявні докази чинників, хоча такі чинники і можна назвати загальновідомими.

Водночас, допустимість підтвердження справжності детермінанта через абстрактні конструкції на кшталт «відповідність світовим стандартам», «ситуація, яка склалася», – без конкретних вказівок на документи, які підтверджують таку «відповідність» чи «ситуацію» – є маніпуляцією.

Отже, будь-який детермінант має бути справжнім, і така справжність має бути доведена. Підміна справжнього детермінанта хибним і ухвалення на його підставі змін до КК – абсурдне і не менш небезпечне явище, ніж злочинність, від якої має захищати людину і суспільство кримінальне право. Щодо цього В. О. Туляков зазначає: «...як та яким чином це бажання буде реалізовано, чи не попадемо ми у ситуацію, за якої війна влади з народом буде носити форму зловживань правом на формування заборон; хто, як і коли має контролювати законодавця?» [508, с. 12].

Доказом справжності детермінанта, наприклад, про масове виникнення нового виду суспільно небезпечної поведінки, можуть бути аналітичні дані, засновані на статистичних даних.

Звісна річ, що обидва випадки доказування справжності детермінанта демонструють такий підхід до її оцінки, котрий фактично унеможливує будь-яку ситуативну криміналізацію чи декриміналізацію під впливом суб'єктивних переконань законотворця, під тиском лідерів фракцій у парламенті, під емоціональним впливом певних груп або некоректного лобіювання.

Розуміючи це зазначимо, що основною ознакою детермінанта має бути його справжність, тобто наявність документального підтвердження його існування, відповідно до тих його характеристик, які вимагають реакції кримінального права. Лише наявність справжнього, а не хибного чи фіктивного детермінанта може вважатися об'єктивною підставою для змін (реформ чи новел) у кримінальному праві.

Якщо виходити з міркувань, що рано чи пізно на державному рівні буде прийнято рішення про проведення кримінологічної експертизи задля підтвердження справжності детермінантів і прогнозів динаміки кримінально-правового впливу, необхідно визначитися з класифікацією детермінантів. Така класифікація сприятиме в подальшому обранню необхідних доказів справжності, а також з'ясуванню поля таких досліджень і здійсненню прогнозів.

В умовах глобалізаційних світових перетворень неможливо говорити про те, що кримінальне право окремої країни залежить виключно від факторів, які діють в середині країни. Зміна структур взаємовідносин, перехід від закритих систем до відкритого всезагального суспільства все більше й більше врівноважує вплив на національне право міжнародних стандартів, актів, рішень. Як зазначив О. О. Житний, «...ураховуючи курс розвитку країни на євроінтеграцію й зумовлені цим відкритість національного права для зовнішнього впливу, сприйняття ним принципів і норм міжнародно-правової системи, все частіше у механізм внутрішнього кримінально-правового регулювання проникають “зовнішні” чинники» [149, с. 171]. А отже, кримінальне право – це «відкрита складна система, що знаходиться у постійному динамічному розвитку» [506, с. 109].

«Весь навколишній світ, – як зазначає О. І. Бойко, – система або умовна цілісність, оскільки всі явища реальності взаємопов'язані між собою. /.../

Кримінальне право зберігає свої ідентифікаційні риси і функціональну результативність лише завдяки одночасному, але різновекторному тиску декількох зовнішніх детермінантів і міцності раніше вироблених конструкцій свого змісту» [67, с. 16].

Умови прийняття та застосування кримінально-правової заборони, які визначають динаміку кримінального права, насамперед мають відповідати реаліям, в яких діє право. Е. Гідденс підкреслював: «Що вважати відхиленням, залежить від часу і місця: поведінка, “нормальна” при одному наборі культурних настанов, буде розцінена як “така, що відхиляється” при іншому» [100, с. 150].

Переважна більшість держав у Європі, і Україна зокрема, задекларували спрямованість на досягнення європейських і світових стандартів дотримання прав людини, верховенства права. Водночас у державах пострадянського простору поки що діють кримінальні закони, які більшою чи меншою мірою несуть в собі спадщину СРСР – закритого суспільства, антиподу тих самих розвинутих країн Європи та США. Безумовно – якщо навіть і виходити з того, що теоретики, законодавці та практики дійсно хочуть побудувати в Україні справедливе, побудоване на захисті прав людини і справедливості кримінальне право, все одно, навіть під тиском прав людини і верховенства права воно буде проходити через суворі випробування у боротьбі з наступністю і традиціями застосування.

Тому повною мірою справедливим є наступне твердження В. О. Тулякова: «Фатальна підтримка стабільності індетерміністської моделі, яка “штовхається” з усіх боків, оскільки природний детермінізм особистої поведінки суперечить біхевіористським нормативним установам... є типовою помилкою теоретиків» [508, с. 11]. Водночас, якщо брати до уваги тенденцію прийняття (за Н. А. Савіною) тих чи інших кримінально-правових норм, які суперечать соціальним очікуванням, створюють небезпеку і погіршують умови та якість життя більшості членів суспільства, такі норми в умовах загальної депривації не можуть не викликати масових девіацій, у тому числі й агресії як крайнього прояву опору впровадженню таких новел [450, с. 137].

Але ж про детермінанти кримінального права в якому саме суспільстві слід говорити в сучасних умовах – у глобальному чи в локальному – на рівні національного права, в якому первинно діє кримінальне право?

Звичайно, що в самому питанні ховається відповідь на те, що сьогодні обидва рівні детермінантів впливають на динаміку кримінального права, – як загальні (глобальні), так і національні. Очевидно, що в умовах можливої появи інституту кримінального проступку на місцевому рівні до наведеного переліку додаватиметься ще один рівень локальних детермінантів.

Сьогодні вплив на динаміку кримінального права держав з боку детермінантів, що йдуть від глобального суспільства, є значно більшим, адже на національні правові системи впливає не лише дія міжнародного права, а й рішення міжнародних наддержавних структур. Рішення й дії таких «зовнішніх» суб'єктів впливають на хід і динаміку кримінально-правових відносин, котрі розвиваються у внутрішньодержавній площині [149, с. 174]. За словами В. О. Тулякова, «...з одного боку Європейська спільнота прийняла численну кількість рекомендацій, спрямованих на криміналізацію злочинів /.../; існують численні приклади кооперації у кримінальних аспектах, більш того – деякі питання, що стосуються превенції організованої злочинності та протидії тероризму, знаходять своє вирішення в колективних рішеннях Комітету міністрів Ради Європи. /.../ Проте питання гармонізації національних правових систем та апроксимації міжнародних нормативних актів вирішуються недостатньо ефективно або не вирішуються загалом. Навіть і остаточне завершення процесу приєднання до європейської системи протидії злочинності, підписання, ратифікація, приєднання, визнання міжнародних договорів не виправдують новацій» [505, с. 236-237]. Вочевидь, що останнє стосується тих аспектів, де політичні рішення чи внутрішні детермінанти стримують держави від повного виконання всіх вимог «транснаціонального кримінального права» (визначення за Н. А. Зелінською²¹, яке в подальшому ми будемо використовувати в дослідженні).

²¹Н.А. Зелінська вважала, що «поняттям «міжнародний злочин» охоплюються дві різні за характером криміналізації групи протиправних діянь: по-перше, діяння, що криміналізовані національним кримінальним

Стосовно подібного стримування від безоглядної гармонізації національних кримінально-правових конструкцій з вимогами транснаціонального кримінального права має сенс процитувати А. Е. Жалінського, який застерігав від небезпек, що «пов'язані з виходом кримінального права за межі соціальних потреб» [144, с. 14]. Це твердження стосується небезпек невідповідності на національному рівні, водночас воно повною мірою має поширюватися і на ступінь урахування вимог транснаціонального кримінального права на національному рівні.

Таким чином, за значенням для сучасного суспільства детермінанти динаміки кримінального права бувають: 1) глобального (всезагального) значення; 2) національного значення, 3) локального значення – в разі допустимості можливості виникнення в державі місцевих кримінальних проступків.

Зрозуміло, що рівнів класифікації детермінантів може бути безмежна кількість:

- 1) за характером походження – природні та штучні;
- 2) стосовно до дійсності – історичні, дійсні, перспективні;
- 3) за терміном існування – постійні, тимчасові, періодичні та ін.

Такий перелік може бути нескінченним, і цьому слід приділяти увагу в окремих міжгалузевих дослідженнях.

Стосовно таких рівнів виникає питання про можливість врахування їх як детермінантів кримінального права. Шляхом моделювання спробуємо встановити, як подібні детермінанти можуть впливати на динаміку кримінального права.

Почнемо з класифікації за характером походження, за якою детермінанти динаміки кримінального права умовно поділені нами на природні та штучні. Під природними слід розуміти ті, які виникають в процесі життєдіяльності планети, а штучні – ті, які виникають в ноосфері. Так, наприклад, поширення вірусу COVID-

правом (у разі, якщо вони підпадають під юрисдикцію не менш як двох держав); по-друге, діяння, що криміналізовані безпосередньо міжнародним правом. Відповідно, перша підгалузь міжнародного кримінального права може бути названа «транснаціональним кримінальним правом»; друга підгалузь розглядається як «міжнародне кримінальне право *stricto sensu*» [161, с. 7-8].

19 протягом кінця 2019 р. – 2020 р. – фактор природного походження. Фактор штучний – утворення ринку криптовалют.

Однак ані перший детермінант (фактор і обстановка з приводу нього), ані другий не є детермінантами кримінального права – вони впливають на обставини перебування суспільства і, відповідно, через суспільні девіації впливають на кримінальне право у разі виникнення небезпек суспільству через такі явища або через злочинні впливи на такі явища.

Так, виникнення пандемії, спричиненої COVID-19, потягло оголошення карантину, недотримання вимог якого загрожує безпеці людей. Виникнення криптовалют обумовлює шлях до визнання їх валютою або цінними паперами, адже в іншому випадку вони виходитимуть на «чорний» ринок.

Умовно всі детермінанти можна поділити на природні та штучні, водночас на відміну від притаманних кримінальному праву зв'язків вони можуть не перебувати в прямому зв'язку з кримінально-правовими нормами, адже з останніми у зв'язку перебувають ті соціальні наслідки, котрі такі детермінанти породжують.

Так, природними детермінантами можна вважати визнання суспільством життя людини цінністю, адже з визнанням такої цінності позбавлення іншої людини життя стає небезпечним для суспільства. Фактично, якщо говорити про всі цінності, які задовольняють потреби людини (незалежно від того, коли вони цінністю визнаються), то вони мають вважатися природними детермінантами.

Штучні детермінанти – всі технологічні інновації, вироблені людиною. Виникнення грошей всіх видів, зброї масового знищення, виробництва, банківської системи, інтернету – все це є штучні детермінанти.

Залежно від їх відношення до дійсності детермінанти можна поділити на історичні, дійсні, перспективні.

Так, до історичних детермінантів динаміки кримінального права можна віднести, зокрема, хрещення Київської Русі, наслідком якого стала криміналізація переслідування язичників. Аналогічно, історичним детермінантом слід вважати окупацію територій колишнього СРСР фашистськими Німеччиною та Румунією,

внаслідок чого певна кількість громадян добровільно погодилась, а якась була змушена співпрацювати з окупантами, що обумовило в подальшому визнання таких дій злочинними.

Детермінанти, які викликають динаміку кримінального права в сучасних умовах, це ті, які діють саме зараз, в режимі реального часу. До таких можна відносити виникнення ситуацій, які породжують (або внаслідок яких виникають) нові діяння, котрі повинні визнаватися кримінально протиправними. Як вже говорилося, це – виникнення нових видів валют, нових технологій, нових видів діяльності, визнання нових цінностей. Зокрема, виникнення професії волонтера одразу породжує питання щодо необхідності передбачення можливості нецільового використання грантових коштів і, відповідно, реагування правової політики. Зростання ролі ЗМІ в суспільстві спричиняє можливість маніпулювання свідомістю, що може призводити до дуже небезпечних наслідків – від паніки до групових агресивних дій [455, с. 87-90]. Розвиток соціальних мереж і нових форм ідентифікації вже сьогодні породжують відповідні можливості підміни особистості та відтворення психологічного портрету людини, або несанкціоноване стеження за нею як у реальному світі, так і у віртуальному.

Про перспективні детермінанти, які впливатимуть на динаміку кримінального права в подальшому, вже писали М. В. Карчевський [178, с. 109-118] та О. Е. Радутний [419, с. 112-117], підкреслюючи необхідність приділення уваги розвитку робототехніки та, зокрема, штучного інтелекту, а Н. А. Савінова говорить про необхідність урахування небезпеки кібернетичної інтервенції [448, с. 395-403], інформаційної експансії [447, с. 70-73] та маніпулювань свідомістю людей [457, с. 111-120].

Відповідно до строку існування, детермінанти динаміки кримінального права доцільно поділяти на постійні, тимчасові, періодичні. І це питання доволі цікаве, оскільки внаслідок оцінки детермінантів за їхніми характеристиками динаміка кримінального права може проявлятися по-різному.

Насамперед, постійними детермінантами слід визнавати ті, які присутні завжди, які існують постійно, незалежно від природи походження та відношення

до дійсності. Наприклад, наявність власності – постійний фактор, який обумовлює посягання на таку. Незалежно від того, яких форм набуває власність – від золотого дуката до криптовалюти чи ділянки на супутнику Землі – власність перебуває під загрозою посягання. Змінюються предмети власності, форми посягання на неї, але саме право власності як детермінант лишається постійним. Як і життя, свобода, недоторканість статевої сфери, суверенітет чи авторське право.

Тимчасові детермінанти виникають на певний проміжок часу, але також часто вимагають реагування кримінального права. Ці детермінанти динаміки кримінального права можна описати як такі, наявність яких можна визначити в часі з передбаченням їх зникнення в перспективі. Наприклад, сьогодні український Донбас окуповано, але з часом він буде звільнений, і детермінант окупації зникне. Детермінант необхідності дотримання режиму карантину зникає після закінчення епідемії, а комендантський час скасовується після зникнення небезпеки, через яку його було впроваджено.

Окремо слід враховувати виникнення і періодичних детермінантів – таких, які за наявності певних умов або збігу об'єктивних обставин зазвичай тягнуть виникнення нових форм або актуалізують наявні види злочинності. Наприклад, погіршення добробуту населення в державі зазвичай викликає сплеск злочинів проти власності. Посилення фіскального тиску тягне приховування надходжень, перехід товарообігу на «чорний» ринок, а масові протистояння соціально-політичного характеру викликають зростання рівня агресії. На них динаміка кримінального права не може не реагувати, але від її вдумливої реакції залежить її ефективний розвиток або деградація.

На ті чи інші детермінанти динаміка кримінально-правової політики може реагувати певними станами – спокоєм або розвитком (еволюційним або революційним). Але такі детермінанти потребують аналізу [155, с. 100-104] і ретельного опрацювання всіма можливими засобами, у тому числі технічними [177, с. 125-126], для прийняття остаточного рішення на рівні кримінально-правової політики [538, с. 12-13].

Якщо виходити з того, що остаточне рішення щодо утримання спокою або вчинення певної активності кримінального права (впровадження певних реформ і новел) виникає на рівні кримінально-правової політики, яка, як було вказано вище, поділяється на внутрішню та міжнародну, – в умовах глобалізації доцільно приділяти значну увагу і класифікації детермінантів за значенням для суспільства.

Як видається, сьогодні з точки зору аналізу впливу на динаміку кримінального права держави у відкритому суспільстві зовнішніх факторів, слід розуміти, що існує поділ на глобальні, національні та локальні детермінанти.

Безумовно, що аналіз таких детермінантів має здійснюватися на певному етапі, а результати його вже мають використовуватися при розбудові кримінально-правової політики.

Саме таким етапом, що повинен передувати змінам кримінального законодавства, слід визнати кримінологічну експертизу [38, с. 3-13], про необхідність і доцільність запровадження якої мова йшла раніше. Але така експертиза має здійснюватися на етапі, котрий безпосередньо передує наступному етапові – прийнятті рішення про необхідність руху або спокою, а в разі обрання першого – реформування чи інновацій кримінального права.

Водночас є й інший механізм, над яким в умовах стрімкого розвитку об'єктивних реалій буття людства слід замислюватися все більше й більше. Це – кримінально-правове прогнозування [456, с. 63]. Такий захід є доцільним і з точки зору аналізу дії реформ та новел кримінального права в перспективі, і з точки зору планування динаміки кримінального права.

Сьогодні нам добре відомо поняття кримінологічного прогнозу. За характеристикою О. М. Литвинова, це – «...науково обґрунтоване ймовірне судження про майбутній стан (рівень, структуру злочинності, її детермінанти і можливості протидії їй через певний період часу), що включає якісну й кількісну оцінку передбачуваних змін або про альтернативні шляхи і терміни досягнення цього стану» [236].

Але ж, на відміну від кримінологічної експертизи, яка повною мірою дає реальні підстави виявити всі необхідні, в тому числі кількісні та якісні показники

злочинності, необхідні для оцінки детермінантів динаміки кримінального права, суто кримінологічна експертиза не повною мірою може спрогнозувати дію кримінального права – хіба що на злочинність. Але ж дія кримінального права значно ширша, ніж вплив на злочинність.

Так, вплив кримінального права відчувають на собі всі сфери життєдіяльності суспільства, а кримінологічний прогноз оцінює лише динаміку злочинності. «Кримінальне право, – як пише В. І. Шакур, – має передбачати можливі злочини, давати рекомендації законодавцю щодо встановлення своєчасної кримінальної відповідальності за діяння, які в найближчому або віддаленому майбутньому слід визнавати злочинами» [566, с. 11].

Цікавою в цьому сенсі є пропозиція Н. А. Савінової: говорячи про вплив кримінального права на нові та трансформовані злочини в інформаційному суспільстві, вона пропонує кримінально-правове забезпечення розвитку інформаційного суспільства поділяти на три етапи, першим з яких вчена називала «кримінально-правове прогнозування». Під ним розуміється «...етап здійснення аналітичних наукових заходів для визначення необхідних напрямів, заходів, засобів та механізмів убезпечення основних ресурсів і цінностей інформаційного суспільства від суспільно небезпечних посягань засобами політики у сфері боротьби зі злочинністю, кримінально-правової політики та кримінального права» [456, с. 63]. Такий підхід повною мірою прийнятний для прогнозу динаміки, навіть з виключенням посилання на ресурси інформаційного суспільства, адже автор робить акцент на залучення в поле дослідження визначення напрямків, механізмів тощо.

Насамперед, як у випадку кримінологічного прогнозування, тут має йтися про прогнозування наслідків певних новел і реформ – рухів або станів спокою, або, навпаки, – відсутність таких у динаміці кримінального права. Така оцінка може стосуватися реформ та інновацій певних норм або їхніх груп, повної реформи, над якою працює робоча група з реформування кримінального права на чолі з Ю. В. Бауліним, але не визначення механізмів, засобів і заходів, що має покладатися на науку.

З наведеної спроби визначення кримінально-правового прогнозування слід запозичити ідею – сфери застосування кримінально-правового прогнозування. Хоча автор вказує, що дії кримінально-правової політики та кримінального права виступають кінцевим результатом такого прогнозування, з цим погодитись категорично неможливо.

Враховуючи це, визначимо кримінально-правове прогнозування як науково обґрунтоване ймовірне судження про суспільні наслідки певних реформ і новел (рухів), або відсутність таких (спокій) у динаміці кримінального права або на окремих її рівнях. Таке доволі абстрактне визначення дає можливість включити в нього оцінку динаміки кримінального права як в цілому, так і на окремих її рівнях.

3.2. Характеристика детермінантів динаміки кримінального права України

Динаміка кримінального права, як було доведено вище, зумовлюється впливом тих чи інших детермінантів (факторів і явищ), які обумовлюють можливість перебування в спокої або необхідність розвитку (реформ чи інновацій) кримінального права.

Спробуємо визначити такі детермінанти, притаманні вітчизняному кримінальному праву, враховуючи попередній досвід формування напрямків під впливом детермінантів, і сучасні умови, безумовні впливи всезагальних процесів на динаміку кримінального права України як однієї з сучасних країн світу.

З'ясуємо ті детермінанти, які є впливовими на кримінальне право як на галузь права, покликану забезпечувати суспільство від найшкідливіших проявів, що, відповідно, дасть можливість виявити, які саме з таких проявів найбільш впливові на динаміку кримінального права.

Насамперед оцінимо певні узагальнення детермінантів, які впливали на динаміку кримінального права протягом державності на теренах України. Такий

підхід дасть можливість виявлення постійних детермінантів, які впродовж існування на теренах України кримінального права обумовлювали його динаміку.

Як вказує Ю. Ю. Комлев, «...соціальні норми можуть або відповідати законам суспільного розвитку і бути соціально-адекватними, або ні. В останньому випадку соціальна норма є соціально-неадекватною і перебуває у протиріччі з законами соціального розвитку, віддзеркалюючи їх невірно. Це призводить до того, що сама соціальна норма стає “анормальною”, а відхилення – “нормальним”. Відповідно, історична обумовленість робить соціальні норми не абсолютними, а відносними» [197, с. 27]. Л. В. Іногамова-Хегай прямо вказує, що внесення змін переважно обґрунтовується «соціально-кримінологічною обумовленістю» [165, с. 67].

Напевно, що це доволі дискусійне питання: чи відповідають вітчизняні соціальні очікування світовим і, відповідно, чи може повною мірою вітчизняне законодавство імплементувати вимоги міжнародних актів (навіть за умови адаптації та гармонізації) з урахуванням рівня суспільного розвитку?

Виходячи з розуміння тих детермінантів, які були притаманні динаміці кримінального права в попередні часи існування державності на теренах сучасної України, можна виділити низку детермінантів, характерних для нашого соціуму історично. До таких належать:

- забезпечення найважливіших суспільних відносин, притаманних тій чи іншій добі існування людства та рівню культури (від феодальних до демократичних, від землеробних до технократичних);
- зміна ідеології (релігійної або політичної, включаючи окупації, колонізації, анексії територій);
- міжнародні зобов'язання держави та апроксимація національного законодавства під тиском міжнародних угод.

Наступний блок детермінантів, крізь призму яких необхідно дивитися на вітчизняні реалії динаміки кримінального права, це – зміна формацій і зміна системи цінностей, внаслідок яких динаміка кримінального права вступає в нову добу існування – розвиток в умовах глобалізації.

Одним із детермінантів динаміки кримінального права є зміна парадигм розвитку суспільства. В глобальному середовищі вони первинно утворюються на рівні міжнародних нормативних актів, переважно тих, що містять модельні норми стосовно криміналізації чи декриміналізації, хоча таку динаміку можуть обумовлювати і міжнародні акти, які стосуються удосконалення системи прав людини, або включення нових напрямів захисту прав людини.

Так, на прикладі впливу всесвітнього визнання існування інформаційного суспільства та виникнення нової системи цінностей такого суспільства – інформаційних технологій, інформації та знань [14; 138], на початку ХХ ст. виникає низка міжнародних нормативних актів, які стосувалися безпосередньо зміни суспільних відносин в умовах такої доби розвитку людства: Декларація тисячоліття ООН (2000 р.) [125], Окинавська Хартія Глобального інформаційного суспільства (2000 р.) [294] та багато інших супутніх та пов'язаних документів [123; 260; 63]. Цими актами були започатковані процеси розвитку і забезпечення нового типу відносин. А вже на забезпечення таких відносин в нових умовах буття були спрямовані такі міжнародні конвенції, як Конвенція про кіберзлочинність [199] та додатковий протокол [132] до неї.

На підставі останніх актів КК 2001 р. вже включив Розділ XVI Особливої частини, який протягом низки років удосконалювався під впливом первинних [175; 1; 439] і наступних [322; 176; 451] наукових досліджень та аналізу практики [1, с. 10-15; 213, с. 155-156] застосування.

Необхідність прийняття таких норм нібито просувалася під тиском модельної Конвенції про кіберзлочинність і протоколів до неї. Імплементацию положень зазначених актів прискорювали прийняття рішень щодо ефективної протидії кіберзлочинності, але водночас і розширяли поняття кіберзлочинності, яка в Україні брала своє первинне походження від ст. 198¹ КК 1960 р., яка мала диспозицію, що мало в чому відповідає сьгоднішнім підходам протидії навіть не кіберзлочинності, а й диспозиціям складів злочинів, котрі посягають на комп'ютерну інформацію [1].

Так, зміст ст. 198¹ КК 1960 р. був таким: «Умисне втручання в роботу автоматизованих систем, що призвело до перекручення чи знищення інформації або носіїв інформації, чи розповсюдження програмних і технічних засобів, призначених для незаконного проникнення в автоматизовані системи і здатних спричинити перекручення або знищення інформації чи то носіїв інформації»²². Відповідно до об'єктивних обставин буття така норма була необхідна ще у 90-х роках ХХ ст., але на той час, за відсутності загальноновизнаних світом парадигм розвитку інформаційних технологій і оцінки можливостей їх використання злочинцями, вітчизняний законодавець обмежувався простим складом, який в подальшому розширився до самостійного розділу Особливої частини КК 2001 р.

Отже, на елементарному прикладі продемонстрована динаміка кримінального права щодо забезпечення безпеки використання інформаційних технологій. Н. А. Савінова визначає такі діяння, які можуть вчинюватися з використанням дистанційних технологій, як злочини, що можуть вчинюватися «з використанням дистанційних комунікацій» [451, с. 372-373]. Водночас, вона у 2013 р. зосереджувала увагу наукової спільноти на тому, що «...відсутність убезпечення цінностей, притаманних суспільству, породжує стани аномії, руйнує сталі системи відносин, утворює хаос у суспільстві та провокує виникнення нових правопорушень, які фактично залишаються “в тіні” через неможливість застосування відповідальності у зв'язку з відсутністю адекватних правових приписів» [451, с. 48]. Адекватність же правових приписів, які ми здійснюємо під тиском глобальних міжнародних актів, у т. ч. модельних норм міжнародного права, зазвичай лишаються для українського законотворця значно більш сприйнятними, ніж власні ідеї, які базуються на доведеності необхідності криміналізації чи декриміналізації.

Однак можна продемонструвати й інший приклад, підтверджений аналізом низки положень КК, який привніс черговий, хоча й доволі своєрідний поштовх у динаміку вітчизняного кримінального права – проблему імплементації положень

²²Статтею 198¹ КК України 1960 р. був доповнений у 1994 р. на підставі Закону України «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах» [401].

Стамбульської конвенції про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами [202, с. 9-181], яка чекає ратифікації з моменту підписання (з 7 листопада 2011 р.). Тут також йдеться про актуалізацію цінності фізичної, психічної та фінансової безпеки, про яку тисячоліттями суспільство вголос не говорило, хоча ця проблема існувала в усі часи.

У висновку Комітету закордонних справ Верховної Ради VIII скликання Комітет ухвалив рішення рекомендувати Верховній Раді України прийняти законопроект №0119 від 14.11.2016 р. [416] за поданням Президента України за основу та в цілому. Метою законопроекту були ратифікація Стамбульської конвенції та запровадження в законодавство України міжнародних стандартів запобігання й протидії насильству щодо жінок і домашньому насильству, оскільки така ратифікація Конвенції сприятиме підвищенню політичного іміджу України на міжнародній арені як країни, що послідовно дотримується взятих на себе зобов'язань у сфері захисту прав людини й основоположних свобод.

Єдиним застереженням, відповідно до змісту законопроекту, було наступне: «Відповідно до пункту 2 статті 78 Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами Україна залишає за собою право не застосовувати положення пункту 2 статті 30 Конвенції». Цей пункт не стосується криміналізації²³, і тому тут його аналіз не має сенсу, але він стосується питань кримінально-правового поведіння, яке має посідати в подальшому окреме місце в питаннях реальної реалізації напрямку гуманізації кримінального права. Це ж стосується і п. 3 ст. 30, який витікає з ч. 2.

Відповідно до вимог Стамбульської конвенції, криміналізації підлягають такі діяння:

- 1) психологічне насильство (ст. 33);

²³Зміст п. 2 ст. 30 Стамбульської конвенції: «Належна державна компенсація присуджуються тим, хто постраждав від тяжких тілесних ушкоджень або порушення здоров'я, настільки, наскільки шкода не покривається з інших джерел, як-от: правопорушником, страхуванням або державним медичним і соціальним забезпеченням. Це не перешкоджає Сторонам вимагати повернення наданої компенсації від правопорушника, за умови належного забезпечення безпеки жертви».

- 2) переслідування (ст. 34);
- 3) фізичне насильство (ст. 35);
- 4) сексуальне насильство, у тому числі зґвалтування (ст. 36);
- 5) примусовий шлюб (ст. 37);
- 6) каліцтво жіночих геніталій (ст. 38);
- 7) примусовий аборт і примусова стерилізація (ст. 39);
- 8) сексуальне домагання (ст. 40).

Більш того, відповідно до вимог Стамбульської конвенції держави-учасниці мають передбачати кримінальне переслідування осіб, що підбурювали до вчинення або були пособниками вчинення психічного насильства, переслідування, сексуального насильства, у т. ч. зґвалтування, примусового шлюбу, вчинення каліцтв, вказаних у п. «а» ст. 38 – «каліцтво жіночих геніталій», примусового абортів та примусової стерилізації (п. 1 ст. 41).

Відповідно до п. 2 ст. 41 Конвенція вимагає криміналізації замахів (а на рівні національного права це має виражатися у передбаченні усічених складів злочинів) на вчинення фізичного насильства, сексуального насильства, у т. ч. зґвалтування, каліцтва жіночих геніталій, примусового абортів та примусової стерилізації.

«Підготовчі дії» на рівні удосконалень положень КК України мали доволі спонтанний характер. Так, Законом України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» від 6 грудня 2017 р. [380], яким були внесені зміни і в структуру, і в наявні статті КК України, КК було доповнено новими положеннями.

Так, до Загальної частини КК було додано Розділ XIII¹ «Обмежувальні заходи» зі ст. 91¹ «Обмежувальні заходи, що застосовуються до осіб, які вчинили домашнє насильство».

До п. 3 ст. 67 КК були додані такі обтяжуючі покарання обставини, як вчинення злочину на ґрунті статевої приналежності. Водночас, у п. 6¹ ст. 67 КК додано ознаки вчинення діяння «домашнього насильства», хоча Стамбульська

конвенція не містила спеціальних застережень, що саме домашнє насильство слід вважати більш небезпечним, ніж інше, – там йшлося про те, що воно таке ж небезпечне, як і інше насильство.

Розділ II Особливої частини КК України було доповнено новелою, яка міститься у ст. 126¹ «Домашнє насильство», в якій у якості потерпілих передбачені особи, з якими винний перебував у шлюбних, сімейних або близьких відносинах, хоча цього не передбачала Стамбульська конвенція. Санкція цієї норми значно слабкіша, ніж санкція за аналогічні дії щодо сторонньої особи, що взагалі нівелює значення такої норми (карається громадськими роботами на строк від 150 до 240 годин, або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до п'яти років, або позбавленням волі на строк до двох років). Тоді як за катування (ст. 127 КК) передбачено покарання у вигляді позбавлення волі від двох до п'яти років. Аналогічно ж і стосовно доведення до самогубства особи, яка перебувала в матеріальній чи іншій залежності від винного (ч. 2 ст. 120 КК) внаслідок жорстокого з нею поводження, шантажу, систематичного приниження її людської гідності або систематичного протиправного примусу до дій, що суперечать її волі, схиляння до самогубства, а також інших дій, що сприяють вчиненню самогубства, передбачено покарання до п'яти років позбавлення волі, а щодо неповнолітнього (ч. 3 ст. 120 КК) – від семи до десяти років позбавлення волі.

Не менш абсурдним було і долучення до «медичного» злочину, передбаченого ст. 134 КК «Незаконне проведення аборту», змін, які перетворили назву статті на «Незаконне проведення аборту чи стерилізації», фактично порівнявши ці поняття. Фактично, такою новелою законодавець нівелював саму ідеологію Стамбульської конвенції, в ст. 39 якої йшлося про наступне: «Сторони вживають необхідних законодавчих або інших заходів для забезпечення того, щоб було криміналізовано такі форми умисної поведінки: а) проведення аборту жінці без її попередньої та інформованої згоди; б) проведення хірургічного втручання, метою або наслідком якого є припинення здатності жінки до природної репродукції без її попередньої та інформованої згоди або розуміння процедури».

Яким чином «Примушування до абортів без добровільної згоди потерпілої особи» (ч. 2 ст. 134 КК) та «Примушування до стерилізації без добровільної згоди потерпілої особи» (ч. 4 ст. 134 КК) було впроваджено вітчизняним законодавцем – повною мірою зрозуміти нереально, адже:

1) про стерилізацію в положеннях Стамбульської конвенції не йдеться взагалі, бо вона є заподіянням тяжких тілесних ушкоджень і регламентується низкою інших, значно раніше ухвалених міжнародних актів;

2) про примушування в положеннях ст. 39 Стамбульської Конвенції взагалі не йдеться, а мова йде про аборт з порушенням прав пацієнта – відсутності інформованої згоди;

3) примушування і полягає у відсутності добровільної згоди, навіщо ж перевантажувати норму абсурдним змістом;

4) «добровільна згода» не має нічого спільного з «інформованою згодою», якої вимагає Стамбульська конвенція, і опис якої міститься в Хартії прав пацієнтів [141] та Законі України «Про законодавство України про охорону здоров'я» [302].

Не менш абсурдною були і зміни, внесені до положень ст. 152 та 153, у зміст яких фактично був вписаний зміст ст. 36 Стамбульської конвенції з відмінністю «з проникненням» / «без проникнення» тощо [564, с. 117-126].

Отже, така позиція законодавця жодним чином не відповідає принципу узгодженості, рівно як шкодить і наступності щодо криміналізації статевих злочинів та аб'юзингу. О. В. Харитонова обґрунтовано підкреслює вплив на недосконалість законодавчого регулювання відповідних положень таких факторів: дублювання приписів; плутанина у регулюванні захисту малолітніх/неповнолітніх потерпілих; відсутність стратегії виваженої пенальної політики. Подібні чинники, на думку вченої, унеможливають ефективне застосування даних норм і потребують їх негайного вдосконалення законодавцем з урахуванням системного підходу [556, с. 303].

Ще однією з проблем імплементації положень Стамбульської конвенції є те, що нею встановлюється механізм моніторингу, який оцінює ефективність

застосування її положень на практиці. Такий моніторинг здійснюють два основні органи: Група експертів із заходів проти насильства щодо жінок і домашнього насильства (GREVIO) – незалежний експертний орган, та Комітет Сторін Стамбульської конвенції – політичний орган, що складається з представників Сторін цієї Конвенції.

Напевно, що останнє й відсутність бажання своєчасної імплементації Стамбульської конвенції є додатковим доказом того, що вітчизняний законодавець, передбачаючи такий контроль, задалегідь переконаний, що кримінально-правове поводження з жертвами злочинів належним чином відбуватися не буде, і свідомо уникає застосування положень і щодо компенсацій, і щодо моніторингу.

Утім, це лише демонстратори того, як набуття тих чи інших цінностей в глобальному середовищі впливає на динаміку кримінального права на національному рівні. Хоча питання соціальних цінностей не достатньо розроблені в доктрині кримінального права [110, с. 39].

Процеси глобалізаційного характеру спостерігаються в національних системах кримінального права і мають свою специфіку. О. І. Бойко констатує, що «...переважання і зростання інтеграційних тенденцій в сучасному світі з непохитністю свідчать про те, що епоха абсолютно автономної правотворчості парламентів і незалежності національної юстиції закінчується. Міжнародне і внутрішнє право – постійні конкуренти в управлінні, найближчим часом збережуть своє протистояння, однак міжнародне кримінальне правосуддя здобуде більший вплив» [67, с. 18].

В умовах відкритого суспільства і глобалізації правових систем безумовні норми набувають якості всезагальних і регламентуються на рівні міжнародних гарантій прав людини, а в міжнародному кримінальному праві – як критерії визнання злочинами на рівні міжнародного права (стосовно тих видів злочинів,

що визначаються в науці як злочини проти миру та безпеки людства і конвенційні злочині ²⁴).

За визначенням І. І. Карпеця, конвенційні злочини (злочини міжнародного характеру) – це «...діяння, передбачені міжнародними угодами (конвенціями), що не відносяться до злочинів проти людства, але посягають на нормальні відносини між державами і завдають шкоди мирному співробітництву в різних областях відносин (економічних, соціально-культурних, майнових і т. п.), а також організаціям і громадянам, карані згідно з нормами, встановленими в міжнародних угодах (конвенціях), ратифікованих в установленому порядку, або згідно з нормами національного кримінального законодавства у відповідності з цими угодами» [171, с. 47].

За принципом *pacta sunt servanda* (угоди повинні виконуватися, – лат.), такі норми імплементуються в національне право і впливають на наявні норми або породжують нові.

Злочини проти миру та безпеки людства, відображені на рівні Римського статуту Міжнародного кримінального суду [423], менше відбиваються на національному праві, оскільки кваліфікація за ними відбувається самостійно на рівні МКС ²⁵. Однак основою кваліфікації у таких випадках також виступає і національне кримінальне право.

Так, наприклад, відповідно до п. 1 ст. 7 Римського статуту МКС, злочинами проти людяності визначаються «...будь-яке з наступних діянь, якщо вони вчинюються у рамках широкомасштабного або систематичного нападу на будь-яких осіб, якщо такий напад вчинено свідомо:

- а) вбивство;
- б) винищення;
- с) поневолення;

²⁴Підходи до визначення норм міжнародного кримінального права достатньо різноманітні. Так, зокрема, в сучасній науці міжнародного кримінального права нараховується якнайменше близько п'яти підходів до категоризації міжнародних злочинів: конвенційні [186, с. 7], конвенціональні [270, с. 356-361], злочини міжнародного характеру [163, с. 153; 247, с. 56-61], транскордонні злочини [505, с. 238], злочини, що порушують міжнародний правопорядок [259, с. 6] і, навіть «злочини з міжнародними зв'язками» [187, с. 171].

²⁵Список діянь, підслідних МУС, наведений у ст. 5 Римського Статуту, і деталізований у ст.ст. 6-8. Це: «Геноцид», «Злочини проти людяності», «Військові злочини».

- d) депортація або насильницьке переміщення населення;
- e) ув'язнення в тюрмі або інше жорстоке позбавлення фізичної свободи в порушення основних норм міжнародного права;
- f) катування;
- g) згвалтування, оборнення в сексуальне рабство, примушування до проституції, примусова вагітність, примусова стерилізація або інші форми сексуального насильства порівняної тяжкості;
- h) переслідування будь-якої ідентифікованої групи або спільноти по політичним, расовим, етнічним, культурним, релігійним, гендерним, як це визначено у п. 3 ст. 7 МКС²⁶, або іншим мотивам, які повсюдно визнані неприпустимими згідно міжнародного права, в зв'язку з будь-якими діями, вказаними в даному пункті, або іншими злочинами, що підпадають під юрисдикцію МКС;
- i) насильницьке зникнення людей;
- j) злочини апартеїду;
- k) інші нелюдські діяння аналогічного характеру, які полягають у навмисному спричиненні сильних страждань або серйозних тілесних пошкоджень або серйозної шкоди психічному чи фізичному здоров'ю».

Сукупна кваліфікація за ст. 7 Римського статуту МКС не вимагає аналогічної сукупної кваліфікації за статтями відповідних національних кодексів, натомість у них мають міститися відповідні склади, за котрими подібні діяння можна кваліфікувати.

Зокрема С. М. Мохончук доводить у своєму дослідженні, що низка діянь, які належать до міжнародних злочинів проти миру та людяності, мають бути належно криміналізовані на рівні КК у відповідному розділі, а не просто включені як запозичення з текстів міжнародних договорів України [271, с. 452-453]. Вірогідно, це стосується не лише злочинів, передбачених Розділом XX КК, а й тих діянь,

²⁶П. 3 ст. 7 МУС вказує на те, що термін «гендерний» для цілей МУС в контексті суспільства стосується обох статей, жіночої та чоловічої, і не має жодного іншого від вказаного значення [423].

масове вчинення яких утворює діяння, передбачені ст. 6–8 Римського Статуту МКС.

У 2016 р. Є. Л. Стрельцов, аналізуючи процеси інтеграції різних рівнів кримінального права, зазначав, що «...не повинна існувати заздалегідь “погоджена” одностороння спрямованість таких процесів, коли мова йде “тільки” про вплив міжнародного і зарубіжного кримінального права на національне. Необхідно розуміти, що може існувати і так званий зворотний вплив національного законодавства на міжнародне та зарубіжне. Наприклад, існують деривативні злочини, відповідальність за які спочатку встановлюється в кримінальному законодавстві окремої країни, а вже потім із цього приводу укладається відповідний договір, де встановлення відповідальності за такі діяння стає необхідним і для інших держав, які підписали такий договір» [483, с. 44]. Безумовно, що такі позиції можуть мати місце, коли йдеться про країни з високим рівнем дотримання прав людини та значним досвідом кримінально-правового захисту таких прав і поновлення їх, або коли йдеться про науково обґрунтовані і продумані питання криміналізації чи декриміналізації тих чи інших діянь на національному рівні.

На думку О. І. Бойка, найгострішим питанням для кримінального права сучасності є визначення пріоритетів міжнародного і національного права: «На сьогоднішній ступені розвитку цивілізації співвідношення міжнародного і національного права характеризується двома рівнями переваги світових стандартів над державним законодавством (і навпаки): абсолютного (примат) і відносного (пріоритет). При цьому конструкція примата в області кримінально-правового регулювання повинна поширюватися на діяння, які передбачають виключну компетенцію світових і національних властей (міжнародні злочини – примат світової юстиції, злочини з «іноземним елементом» – примат внутрішньодержавного права)» [67, с. 18-19].

Для України, яка обрала європейський шлях, сьогодні постає вибір: повною мірою прилагоджуватися до системи європейської кримінально-правової політики чи намагатися зберігати певний суверенітет в частині розвитку кримінального

права. Такий імунітет поки що забезпечується на дипломатичному рівні шляхом укладення угод у той час, коли держава готова до їх сприйняття, або з застереженнями, на які держава на певному етапі свого розвитку іти не може.

Однак якщо виходити з того, що вимоги адаптації законодавства про кримінальну відповідальність входять до загального блоку адаптації законодавства країн ЄС, ми просто змушені враховувати ті форми, які нам пропонуються на глобальному рівні.

Водночас, якщо говорити не лише про форму, але й про зміст, то саме тут, напевно, і має зберігатися суверенітет. Тобто саме «викладення» *corpus delicti* стає форпостом суверенітету кримінального права.

Питання в тому, що європейська або глобальна світова ініціатива відповідної кримінально-правової політики надає державі форму, а зміст цієї форми, у разі ратифікації відповідної угоди, законодавець має заповнювати сам, з урахуванням наступності та узгодженості.

І на цьому етапі важливо оцінювати те, що застарілі наповнення, ті що фактично не відповідають світовим трендам прав людини, справедливості й верховенства права, навіть у разі імплементації запропонованих міжнародними договорами форм зберігатимуть ідеологеми, котрі гальмуватимуть розвиток кримінального права.

Але, напевно, навряд чи більшість країн пострадянського простору, право яких лишається наступником ідеології радянського кримінального права в сучасних умовах, готові виступити синтезаторами сучасних прогресивних норм кримінального права, які готові визнавати інші учасники міжнародних кримінально-правових відносин.

При цьому суспільство, в якому діє сучасне кримінальне право, зокрема в Україні, вже позбавилось низки радянських ідеологем і перебуває в іншому форматі, до якого призвели соціальні зміни самого суспільства.

О. І. Бойко у вступі до аналізу соціального середовища кримінального права писав: «Зростання обсягів суспільно небезпечної поведінки і нездатність держави забезпечити ефективний захист своїх громадян від злочинності супроводжується

цілою низкою негативних обставин: активною і безсистемною правотворчістю або негідною спробою влад вирішити всі соціальні проблеми директивним шляхом замість ставки на саморегуляцію» [67, с. 3].

1. Девіантність і конформність

Вони або оновлюються, обираючи нові цінності та орієнтуючись на нові виклики, або відмовляються від цього. При цьому девіанти²⁷, скоріше, виступають в ролі лідерів, до яких приєднується або не приєднується більшість. В соціології девіантної поведінки існує «низка концепцій, які аналізують як девіантну, так і конформну поведінку. Це теорії аномії Р. Мертона, диференційованої асоціації Е. Сатерленда та ін.» [197, с. 29].

Інше питання, коли ідеологеми задає сама держава, а суспільство, приєднуючись до неї, наповнює ідеологеми держави змістом більш сильних – вагомих і значимих структур. Саме це відбувається у відкритому суспільстві, де кожному доступна інформація про зміст Прав людини, основні принципи кримінального переслідування, а у разі порушення цих критеріїв державою – вільний доступ до захисту ЄСПЛ.

«Ступінь конформності, як, у тому числі, і девіантності в поведінці, залежить від того, якою мірою особистість ідентифікує себе з соціальним середовищем» [197, с. 28]. Я. І. Гілінський описує девіантну поведінку як відступ від стандартної поведінки: «...девіантне відхилення є відступом, відмовою постійно слідувати, вчиняючи поступки, протилежні загальновизнаним нормам. Девіант, або індивід, який відхиляється, – це той, хто у своїй поведінці не дотримується норм, які встановлені в групі або соціальній системі. Відповідно, девіантна поведінка – місткий соціологічний термін, який охоплює широке коло поведінкових відхилень» [101, с. 7].

До найбільш важливих демонстраторів соціології девіантної поведінки відносять соціальні норми. Але питання «норми» доволі відносне, за виключенням тих ситуацій, коли така соціальна норма унормована в праві. Але і

²⁷ Як пишуть Ю.Ю. Комлев та М.Х. Саффіулін, «довгий час конформній поведінці протиставлялася лише поведінка, що відхиляється. Однак, останнім часом неконформна поведінка розглядається як незалежна, мінлива, реактивна» [197, с. 29].

це не є запорукою виконання норми, яка не повною мірою відповідає тій чи іншій соціальній системі: соціуму, групі.

Як визнають Ю. Ю. Комлев і М. Х. Сафіуллін, «...соціологія девіантної поведінки сконцентрована на поясненні відхилень, виходячи не стільки з специфіки особистості девіанта, скільки в силу закономірностей процесу соціальної взаємодії та культури, умов соціального середовища, соціальної структури, системи соціального контролю та соціалізації» [197, с. 21].

В. О. Ядов, наприклад, називає особистістю «цілісність соціальних якостей людини, продукт суспільного розвитку і включення індивіда в систему соціальних відносин шляхом предметної діяльності і спілкування» [576, с. 357]. Відповідно, особистість – це не лише об'єкт, а одночасно і дієвий суб'єкт соціальних відносин. При цьому, як вважає цитований автор, вона характеризується особливостями характеру, рівнем розвитку свідомості й самосвідомості, культури, духовності, ставлення до суспільства, до окремих осіб, до себе і до власних обов'язків. Особлива і відмінна від інших особистість і є індивідуальністю [197, с. 25].

Виходячи з цього доцільно говорити про те, що позитивні девіації, пов'язані з розвитком і орієнтацією на сучасні соціальні цінності, які мають тенденцію на підтримку конформності з боку більшості населення, слід враховувати як детермінанти динаміки кримінального права. Вони формують новий соціум, орієнтування на кримінально-правове регулювання якого слід враховувати в динаміці кримінального права, зорієнтованої на розвиток.

Сама сутність безпечної поведінки²⁸ в нових умовах буття людини набуває нового сенсу: через девіації сутність самої поведінки доповнюється інформаційною складовою, а інколи й доповненою реальністю, вони поширюються, можуть набувати прихильників і послідовників значно скоріше, ніж раніше. Більш того, самий символічний капітал і інформаційна складова можуть ставати предметом уразливості від злочинності.

²⁸ В.О. Туляков визначає безпечну поведінку як поведінку, «пов'язану зі збереженням і підтримкою родової людської сутності в протигагу дегуманізованим і деструктивним ентропійним тенденціям» [504, с. 13].

2. Злочинність і віктимність – в новому форматі

Наприклад, це ж стосується і кримінально-правового поведіння (термін застосовується в тлумаченні В. О. Тулякова²⁹), коли йдеться про організацію необхідного і належного поведіння як зі злочинцем, так і з жертвою злочину.

У 2012 р. В. О. Туляков писав: «Такі, що спостерігаються в усьому світі циклічні тенденції в динаміці злочинності та віктимності, генетичний аналіз структури злочинів і ставлення до злочинної поведінки в різних культурах свідчить про *визначені зміни у взаємодіях між злочинністю і суспільством, про появу нових типів злочинності, які визначаються як закономірностями і якостями самої злочинності, так і соціальними протиріччями розвитку суспільства, і всього світу в цілому*» [500, с. 65] (курсив мій. – Д. Б.).

Невідповідність ставлення з боку держави до потерпілих стає одним із наріжних каменів майже всіх останніх наукових форумів фахівців з кримінального права та криминології. Фактично, лише одне положення – ст. 1177 ЦК України – спрямовано на поновлення прав потерпілого. Але ж в самому її змісті криється «пастка», яка вдало стає перепорою для реального розгляду справ про відшкодування державою шкоди потерпілому, у разі неспроможності її відшкодувати цивільним відповідачем у кримінальній справі:

«1. Шкода, завдана фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення, відшкодовується відповідно до закону.

2. Шкода, завдана потерпілому внаслідок кримінального правопорушення, компенсується йому за рахунок Державного бюджету України у випадках та порядку, передбачених законом» [559].

А інших випадків просто не існує, а спрямовані до суду позови про стягнення з держави сум шкоди в порядку ч. 2 ст. 1177 ЦК здебільшого отримують відмову [432; 434; 436], в той час як за ч. 1 цієї статті переважно задовольняються [433].

²⁹Термін застосовується відповідно до визначення В.О. Тулякова, згідно з яким під кримінально-правовим поведінням розуміються «всі можливі заходи кримінально-правового впливу на злочинця і потерпілого з метою їх соціальної реабілітації та адаптації (заходи безпеки, заходи соціального захисту, компенсаційні заходи і т.д.)» [508, с. 18]

Єдиний державний реєстр судових рішень України містить Рішення Октябрського районного суду м. Полтави у справі № 554/7642/17 від 7 червня 2018 р., в якому викладені позовні вимоги, котрі повністю демонструють реальний стан справ з неврегульованістю компенсації потерпілому заподіяної шкоди за рахунок держави³⁰.

Сучасних реальних кримінально-правових гарантій навіть звичайної компенсації жертві злочину в державі не існує, а кримінально-процесуальні гарантії прав потерпілого залежать від упертості останнього або ефективності його адвокатів. Але ж якщо жертва не в змозі самостійно поновлювати свої права, або оплачувати працю адвоката, вона приречена залишатися поза полем зору кримінального права, виконуючи функцію лише «складової» при визначенні об'єкта кримінального правопорушення.

Однак це стосується лише банальної компенсації. Мови ж про всі інші необхідні елементи належного поводження з жертвами злочину поки що динамікою кримінального права не охоплені.

А. А. Музика в межах соціальної функції кримінального права запропонував виокремити функцію компенсаційну, вклавши в неї очікуваний суспільством зміст, який ігнорується кримінальним правом, адже без неї, на його думку, «кримінально-правове регулювання втрачає свій сенс» [272, с. 105]. Наполягаючи на тому, що первинною в меті КК визначена охорона права і свобод громадян, він

³⁰У змісті Рішення суду міститься наступне: «В обґрунтування заявлених позовних вимог ОСОБА_1 вказав, що він, керуючись ст. 40 Конституції України та ст. 1 Закону України «Про звернення громадян», 01.10.2016 р. через Державну установу «Урядовий контактний центр» Національної системи опрацювання звернень до органів виконавчої влади, направив відповідне звернення до Прем'єр-Міністра України, ОСОБА_3, щодо приведення до реального виконання норми, передбаченої ст. 1177 Цивільного кодексу України – відшкодування (компенсація) шкоди фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення – шляхом використання законодавчої ініціативи, наданої Кабінету міністрів України безпосередньо Конституцією України, та внесення для прийняття Верховною Радою України відповідного проекту Закону, який би регулював порядок щодо відшкодування шкоди внаслідок кримінального правопорушення, про який йде мова у ст. 1177 ЦК України.

Секретаріатом Кабінету Міністрів України звернення позивача від 01.10.2016 р. за належністю направлено до Національної поліції України, розгляд якого керівництвом Національної поліції України доручено Головному управлінню Національної поліції в Полтавській області.

В подальшому Головним управлінням Національної поліції в Полтавській області 31.10.2016 р. за вих. № Ф-115 ОСОБА_1 було надано відповідь за підписом заступника начальника Головного управління Національної поліції в Полтавській області ОСОБА_4 про надходження заяви до ГУНП в Полтавській області, адресованої Прем'єр-Міністру України ОСОБА_3 з приводу внесення для прийняття Верховною Радою України відповідного Закону, який би регулював порядок щодо відшкодування завданої шкоди внаслідок кримінального правопорушення, у порядку ст. 1177 ЦК України.

Про те, порушені питання в зазначеному зверненні не відносяться до компетенції розгляду Національної поліції України» [435].

вказує, що «...потерпілий від злочину відповідно до теоретичних положень кримінального права перебуває за межами кримінально-правових відносин. З якого ж тоді дива вони виникають у випадках, коли від злочину безпосередньо або опосередковано потерпає конкретна людина? На наш погляд, треба докорінно переглянути науковий погляд на кримінально-правові відносини, згідно з якими останні виникають та існують між суб'єктом злочину і державою в особі уповноважених на те державних органів» [272, с. 106]. У 2016 р. вчений пропонував доповнити чинний КК статтею «Відшкодування шкоди потерпілому», яку наповнити змістом, близьким за сутністю до ст. 127 КПК та ст. 1177 ЦК, розкривши її зміст [272, с. 108] придатним для практичного застосування чином.

В цілому, на рівні сучасних оцінок віктимність сприймається як наслідок злочину або причинність злочинів, пов'язаних з особливою поведінкою жертви. Але це поняття значно ширше. За В. О. Туляковим це – «...здатність суб'єкта ставати жертвою соціально-небезпечного прояву і виступає в її загальнотеоретичному розумінні як явище соціальне (статусні характеристики рольових жертв і поведінкові відхилення від норм безпеки), психічне (патологічна віктимність, страх перед злочинністю й іншими аномаліями) і моральне (інтеріоризація віктимогенних норм, правил поведінки віктимної і злочинної субкультури, самовизначення себе як жертви)» [504, с. 13].

Врахування такої оцінки і опис віктимної поведінки в сучасному кримінальному праві детальніше, ніж лише через передумови привілейованих складів насильницьких злочинів, сприяло би процесам гуманізації та справедливості.

Соціальне значення та глобально визнана цінність справедливості й гуманізму, серед іншого, не меншою мірою стосуються і ставлення до особи, що вчинила злочин, під час кваліфікації її дій, призначення покарання та ін.

Як не дивно, при всьому тому гуманізація кримінального права і цілісна система доволі гуманних вироків суду щодо осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, також вимагає осучаснення мірою розвитку суспільства.

Ю. В. Баулін у 2015 р., обговорюючи вірогідність наукової моделі КК, писав: «...можна запровадити, як стверджують, нову європейську модель кримінально-правових відносин між злочинцями і державою, а можливо і потерпілими (жертвами злочинів)» [54, с. 10].

Перебування у відкритому суспільстві та сучасні засоби комунікації роблять більш прозорими всі етапи відбування покарання особами, притягнутими до кримінальної відповідальності. Інквізиційні покарання або дискримінаційні умови відбуття покарання перебувають під пильнуванням омбудсменів і громадських правозахисних організацій, які за міжнародної підтримки здійснюють моніторингові заходи і виявляють факти негуманного поводження з ув'язненими.

Утім, це питання постійно обговорюється в наукових колах. Так, наприклад, Н. О. Гуторова, досліджуючи соціальну функцію покарання, пише: «Оптимальна модель покарання (з точки зору впливу на суспільство) повинна містити комплекс заходів кримінально-правового характеру, необхідний і достатній для зменшення кількості суспільно-небезпечних посягань на найбільш важливі суспільні відносини» [115, с. 45]. Якщо необхідність обумовлена конституційною вимогою і принципом невідворотності покарання, то достатність саме апелює до гуманізму.

А негуманне покарання, проходячи всі стадії судової влади в країні, у разі несправедливості призначення або нелюдських умов відбування оскаржується до ЄСПЛ, внаслідок чого держава все ж таки змушена виплачувати компенсації тим, відносно кого державою не виконуються вимоги Європейської конвенції.

Отже, ми можемо спостерігати замкнене коло: так чи інакше в умовах відкритого суспільства для держави, яка не забезпечує справедливість і гуманізм по відношенню до жертв злочинів і злочинців, наступають санкції з боку міжнародної спільноти. Отже, нам вдалося виявити ще один важливий детермінант динаміки кримінального права – міжнародні стандарти кримінально-правового поводження зі злочинцями та жертвами злочинів.

Напевно, що враховуючи цей детермінант у динаміці кримінального права, Україна зробить дуже важливий крок на шляху до розбудови правової держави і справедливого правосуддя, на яке так чекає українське суспільство. Це також

дуже важливо для конструктивного підходу до ідеології подальшої розбудови кримінально-правової матерії. Безсумнівно, ідеологія кримінального права має відповідати інтересам всіх, адже «висловлювати інтереси всіх (або хоча б більшості населення) і створювати психологічне підґрунтя для добровільного підпорядкування громадян правовим нормам може тільки «моральне» право» [67, с. 22].

3. Зміна ідеологічних постулатів

У 2010 р. В. О. Туляков зазначав, що «...сучасне кримінальне право розглядається як необхідний інструмент забезпечення суспільної і національної безпеки, гарант суспільного спокою, який специфічними засобами регулює антисоціальну активність суб'єктів злочину. Причому у більшості воно базується на сукупності *деідеологізованих* ідей, втілених у відповідній культурним традиціям кодифікації» [511, с. 257] (курсив мій. – Д. Б.).

Однак ідеологія кримінального права, тим не менше, здійснює свій тиск на кримінальне право, адже, як вказує Є. Л. Стрельцов, «...публічне законодавство складають норми (загальнообов'язкові, формально визначені правила поведінки (зразок, масштаб, еталон), які офіційно закріплюють міру свободи і справедливості відповідно до суспільних, групових та індивідуальних інтересів (волі) населення країни), за допомогою яких переважно захищається громадський, публічний інтерес. Однією зі сторін таких відносин є держава, яка, спираючись на силу владних велінь, забезпечує підпорядкування інших суб'єктів встановленим положенням» [483, с. 45]. Такий підхід обумовлює цінність і цілісність ідеології та, як наслідок, доктрину кримінального права. Ідеологія змушена змінюватися під впливом трансформаційних соціальних процесів, у тому числі тих, що реалізуються на всезагальному (глобальному) рівні, відбиваючись на кожному окремому національному утворенні.

П. Л. Фріс зазначає, що кримінально-правова ідеологія являє собою (в узагальненому вигляді) «...систему концептуально оформлених поглядів та ідей, що виражає інтереси різних верств суспільства, соціальних класів і груп та в якій усвідомлюються й оцінюються відносини до кримінального права, практики його

застосування, що або санкціонують пануючі в суспільстві підходи до структурування кримінально-правових заборон (консервативна кримінально-правова ідеологія) або обґрунтовують необхідність їх зміни (радикальні, революційні кримінально-правові ідеології)» [539, с. 115].

Досліджуючи ідеологію кримінального права, Ю. Ю. Коломієць доходить висновку про те, що «кримінально-правова ідеологія відіграє провідну, визначальну роль стосовно кримінального права і законодавства» [195, с. 406-407], і водночас характеризує її як систему «...світоглядних ідей про сутність та зміст охоронної функції кримінального права, а також про механізм її реалізації через символічні (словесно-теоретичні та знаково-образні) форми за допомогою державних та соціальних інститутів, що впливають на суспільну й індивідуальну свідомість та підсвідомість людей» [195, с. 156]. Тож, на думку цитованої авторки, фактично ідеологія впливає на кримінальне право та законодавство і ретранслює на них охоронну функцію кримінального права та механізми її реалізації.

Але ж ідеологія існує в суспільстві, яке сьогодні є відкритим, і навряд чи ідеологія може повною мірою бути одностороннім вектором від влади до суспільства, що ретранслює виключно охоронну функцію, коли кримінальне право має виконувати ще й якнайменше регулятивну та превентивну функції.

Як підкреслювалось при аналізі застосування ситуативних законів про внесення змін до КК, виключно охоронна функція кримінального права не утворює позитивного впливу на суспільну свідомість і людську підсвідомість, а скоріше, викликає відторгнення і агресію. Крім того, як відомо, «розвиток потребує використання гуманістичних елементів кримінально-правової регуляції» [517, с. 93], тож, напевно, про виключно охоронну функцію як направляючу кримінального права сьогодні говорити неможна.

Більше того, декларування ідеології та відсутність наповнення права посланнями ідеологом також руйнує такі задекларовані ідеї, адже в суспільстві, де кримінальне право ідеологізовано «рівністю перед законом», а при цьому існують

особи, які можуть уникати кримінальної відповідальності, вчинивши кримінальні правопорушення, така ідеологія нівелюється.

Водночас сучасна ідеологія кримінального права, безумовно, не лише впливає, але й сама формується на базі уявлень та очікувань соціуму, і в умовах відкритого суспільства все більше й більше базується на загальносвітових вимогах справедливості, гуманізму, верховенства права та дотримання прав людини.

О. В. Гришук і Х. Б. Соломчак визначають такі сучасні маркери позитивної відповідальності: 1) почуття поваги до права; 2) почуття толерантності; 3) почуття гуманності; 4) почуття законності; 5) почуття совісті; 6) почуття честі; 7) почуття власної гідності [111, с. 186-191]. Напевно, що такі маркери мають включатися в розуміння ідеології кримінального права, адже саме вона визначає, як утворюються послання кримінального права, що вони несуть людині та суспільству.

Ідеологія кримінального права обумовлює парадигму динаміки кримінального права на кожному етапі. В умовах виникнення нових викликів вона обумовлює, які саме напрями розвитку чи спокою кримінального права актуальні й важливі для того чи іншого суспільства. Ідеологія безпосередньо належить волі державної влади, і від того, наскільки державна влада демократична чи авторитарна, внутрішньо- чи зовнішньо-орієнтована, залежить і наповнення ідеології кримінального права.

«Поряд з правовими та релігійними нормами, звичаями, духовністю, модою участь у регламентації поведінки беруть настанови, цінності і принципи, котрі розділяють члени того чи іншого суспільства» [197, с. 28]. Міцність правової платформи залежить від усталених громадської правосвідомості та моральних цінностей, що укорінюються тисячоліттями і є незмінними [127, с. 141]. І саме ці феномени формують ідеологію, впливають на неї, змінюють і трансформують. Аналогічно, вони ж впливають і на динаміку кримінального права, змінюючи його під систему настанов, цінностей і принципів суспільства, в якому воно діє.

Отже, ідеологія кримінального права як на світовому, так і на національному рівні належить до детермінантів динаміки кримінального права, адже через зміну ідеологем, залежно від масштабів і рівнів змін ідеології, зміни відчують і доктрина, і кримінально-правова політика, і законотворчість, і, відповідно, правозастосування.

Зміна формацій, нова система цінностей, зміни ідеологем тягнуть і зміну соціальної взаємодії, яка також є детермінантом динаміки кримінального права.

Як зазначає П. Л. Фріс, «...у сучасній Україні фактично не сформульована національна правова ідеологія в цілому і кримінально-правова ідеологія зокрема» [545, с. 120]. Це, своєю чергою, призводить до негативного впливу на розбудову правової держави, формування правової бази, а звідси, на функціонування суспільства, передусім правової сфери життєдіяльності. У цілому зазначене призводить до численних правопорушень, ігнорування правових приписів [540, с. 65-66].

Ідеологія українського кримінального права сьогодні декларативно описана в Конституції, а основна мета кримінального права викладена у ст. 1 КК України. Але напевно, що це неповна картина ідеологічної палітри сьогоденного кримінального права, а своєрідна констатація тієї ідеології, яка була стрижневою при підготовці КК 2001 р.

Нові умови існування кримінального права вимагають врахування при його динаміці нової ідеології кримінального права, яка має бути створена з урахуванням сучасних умов буття суспільства, соціальних очікувань і відображена через волю законодавця.

4. Законодавча інверсія

Чи варто говорити в контексті динаміки кримінального права про законодавчу інверсію, яка не обумовлена потребами суспільства? Такі рухи кримінального права, які не обумовлені реальними детермінантами, фактично не впливають на динаміку кримінального права в цілому, але призводять до нівелювання власне його значущості в суспільстві.

Аналізуючи процеси хаотичного поповнення КК новими нормами, залежно від настроїв законотворця, В.О. Туляков пише: «Кажучи про рефлексії різних рівнів кримінально-правового регулювання та їх відповідне відображення в тексті кримінального закону, легко зрозуміти, що нормативні комунікативні зв'язки спрацьовують лише у формальних моделях чи правосвідомості парламентарів, які за допомогою Кримінального кодексу вирішують (бажають вирішити, точніше) будь-яке питання функціонування суспільства» [515, с. 7]. Отже, не вирішують, а бажають вирішити. Результат при цьому переважно настає зовсім не той, на який сподівався автор відповідного закону.

Доволі тривалий час вітчизняні вчені сподівалися на можливість зупинення законодавчої інверсії з метою фактично «врятувати» кримінальне право від безсистемних хаотичних змін. Однак на певному етапі настав час, коли через кількість змін кримінальне законодавство просто почало заходити в колапс, вихід з якого (і про це вже також писали науковці) вже не підлягає виправленню, а підлягає заміні, про що й було прийнято рішення групою з розвитку кримінального права під керівництвом Ю. В. Бауліна.

Такої ж точки зору дотримується й більшість респондентів проведеного нами опитування: 93,5 % вказують на необхідність зміни чинного КК України, 3,2 % вважають, що зміни не потрібні, а 2,3 % не визначилися зі своєю думкою. На питання, в якому вигляді мають відбуватися такі зміни, 40,6 % респондентів відповіли, що це має бути новий Кримінальний кодекс; 37,4 % вказали на достатність окремих змін, а 16,8% вважають, що це має бути нова редакція.

Аналогічна ситуація мала місце і тоді, коли виникла необхідність підготовки КК України 2001 р.: не лише кримінальне право потребувало реформи, а й сам КК УРСР 1960 р. був перевантажений нормами-інноваціями, які робили його фактично непридатним для застосування.

Отже, причинами необхідності реформування, руху динаміки кримінального права, в обох випадках було перевантаження первинної матерії КК нормами, за допомогою яких законодавець намагався його «оновити», «удосконалити»,

«осучаснити». Але не реформувати! Хоча саме через перевантаження інноваціями реформа і стала необхідна.

Отже, які саме зміни до КК слід у такому випадку визнавати детермінантами динаміки кримінального права?

Вочевидь, що говорити про реформи в даному випадку не варто, адже вони мають зовсім інший вплив на динаміку кримінального права – вони, реформуючи Загальну частину кримінального права (або систему в цілому), змінюють всю систему інших норм кримінального права і, крім того, впливають на всі види політик у рамках політики протидії злочинності: кримінологічну, кримінально-процесуальну, кримінально-виконавчу. Отже, реформи не можуть вважатися детермінантами, адже самі реформи – рухи в динаміці кримінального права.

Новели ж, які некоректно входять в матерію КК, просто шкодять їй, породжуючи не лише колізії, а штучно створюють протиріччя, в яких кримінальне право не може ефективно діяти. Відповідно, накопичення неузгоджених інновацій призводить до необхідності повної реконструкції, що і є рухом в динаміці кримінального права.

Враховуючи це, можна визначити і незвичний, але доволі дискусійний детермінант динаміки кримінального права, який криється у впливі на саму систему кримінального права, – безсистемну законодавчу інверсію кримінально-правових норм. Під законодавчою інверсією в цілому, і стосовно кримінального права зокрема, слід вважати прийняття новел без дотримання наступності та узгодженості.

Враховуючи останній детермінант, очевидно, що досліджуючи динаміку кримінального права ми не можемо уникнути і відслідкування виникнення, чинності та припинення існування норми кримінального права як первинного елемента кримінального права взагалі. Такий аналіз буде проведений нами у наступному підрозділі.

3.3. Траєкторія кримінально-правової норми та її вплив на динаміку кримінального права

Траєкторія кримінально-правової норми уявляє собою одиничний елемент у динаміці кримінального права, який описує динаміку кримінально-правової норми від моменту її виникнення до зникнення. Для з'ясування поняття «траєкторія норми кримінального права» та взаємозв'язку такої з динамікою кримінального права в цілому, бажано встановити розуміння кримінально-правової норми та її сутності в сучасному кримінальному праві.

Широке поняття соціальної норми дають Ю. Ю. Комлев і М. Х. Саффіулін, у працях яких під нею розуміється «історично сформована в конкретному суспільстві межа, інтервал допустимої (дозволеної чи обов'язкової) поведінки, діяльності людей, соціальних груп, соціальних організацій» [197, с. 26]. Подібний підхід стосовно правової норми в цілому висловлює і Т. Шипунова, вказуючи, що «...частина норм диктується об'єктивними потребами виживання соціуму та його розвитком, а частина виникає в результаті суб'єктивного бачення законодавцями користі чи шкоди для суспільства того чи іншого виду поведінки» [574, с. 22]. Про останнє, зокрема з позицій кримінально-правової заборони на національному рівні, неодноразово говорив Я.І. Гілінський, акцентуючи увагу на тому, що будь-які криміналізуючі дії є рішенням законотворчого рівня кримінального права – відображенням ставлення законодавця до девіантної поведінки [102, с. 169-171].

В цьому контексті Т. Шипунова щодо права в цілому поділяє норми права на безумовні та умовні: безумовні норми – ті, що відображують «соціокультурну єдність сучасних народів та націй» [197, с. 26-27], а умовні – «зразки поведінки, які прийняті в конкретному суспільстві або в певний час, при цьому в інших соціальних системах та епохах розглядаються як патологічні, аморальні або протиправні. Відповідно, такі норми характеризують національно-культурну самобутність народів» [197, с. 26-27]. Водночас, такі норми відображують далеко не лише ідеологію [195, с. 282-284] відповідної держави в праві, а наступність та узгодженість відповідної норми.

Такий широкий зміст норми з позиції динаміки кримінального права навряд чи необхідний. Для динаміки важливий рух одиниці у просторі й часі, і тому сама норма повинна оцінюватися як одиниця, від життєвої активності й наряду розвитку якої залежить динаміка кримінального права.

Оскільки норма кримінального права є одиничною складовою в системі кримінального права, траєкторія норми кримінального права є одиничною складовою динаміки кримінального права.

У межах динаміки кримінального права міститься траєкторія всіх його норм, які підкоряються напрямкам розвитку такого права. Зміна траєкторії однієї норми впливає на життєдіяльність інших норм, і в залежності від такого впливу її траєкторія позитивно чи негативно впливає на рух інших норм: прискорює, гальмує, зупиняє або змінює конструктивний рух на деструктивний.

Оскільки сучасна реформа кримінального права обумовлена саме інноваційним перевантаженням КК, спершу звернемо увагу на особливості траєкторії новел кримінального права: норм Особливої частини, які зазнали змін під тиском тих чи інших обставин.

Серед новел дослідимо траєкторію двох типів норм кримінального права, котра відбувається в межах динаміки кримінального права в сучасній парадигмі прав людини та верховенства права, які повною мірою відповідають кримінально-правовій ідеології сучасного світу.

Норми кримінального права, незалежно від їх спрямування, з точки зору динаміки доцільно поділити на дві групи:

- 1) усталені норми;
- 2) норми-новели.

Усталеними нормами умовно назвемо норми кримінального права, які історично були сформовані його доктриною і містять ознаки наступності та узгодженості, і відповідно, новелами – норми, які безпосередньо (в певній редакції) виникли внаслідок законодавчих інновацій, у тому числі й ті, що були прийняті внаслідок імплементації та уніфікації норм міжнародного права.

Траєкторія усталеної норми починається її виникненням і закінчується припиненням її існування. При цьому початок її не може датуватися прийняттям відповідного чергового джерела кримінального законодавства, в якому вона визначалася, адже норма кримінального права має історію формування, і її зміст, навіть у новій редакції, не свідчить про її «народження», а вказує лише на те, що вона, зберігаючи свої певні властивості, перейшла до нового джерела в оновленій, вірогідно, формі. Так, наприклад, норма, яка встановлює відповідальність за умисне вбивство, навіть за визначенням, ще до виникнення заповіді «не вбий», крізь призму неписаних і писаних норм зберегла свою сутність – позбавлення життя людини тягне переслідування.

Але траєкторія такої норми і її рух під впливом тих чи інших напрямів розвитку кримінального права, безумовно, змінилися. На прикладі розвитку напрямів динаміки кримінального права на теренах України ми можемо відслідкувати такі впливи на покарання за вбивство:

- наповнення її змістом помсти і безумовне настання смерті того, хто вчинив вбивство;
- наступні наповнення її змістом від «гріха» до посягання на гарантоване на міжнародному рівні право на життя;
- заміна смертної кари на значні строки покарання, у т. ч. на довічне позбавлення волі, але і можливість бути амністованим (помилованим) за певних умов і т.д.

Здавалось би, яке значення має перетворення в слова певних стандартів на рівні КК? Але це не повною мірою справедливе твердження: одне і те саме положення диспозиції, залежно від його змісту, буде мати зовсім інше ідеологічне наповнення.

Візьмемо для прикладу два типові склади злочину, які є усталеними нормами для українського суспільства, – умисне вбивство і зґвалтування.

Щодо першого, здавалось би, можна говорити, що вбивство – класична усталена норма кримінального права, а її необхідність та застосування покарання

за вбивство витримало всі перевірки часом зі зміною парадигм. Але це не зовсім так.

У КК 1960 р. «Умисне вбивство» (ст. 94) було визначене як «Умисне вбивство, вчинене без вказаних у статті 93 ознак» (ст. 93 – «Умисне вбивство при обтяжуючих обставинах»). А у ч. 1 ст. 115 КК 2001 р. «Умисне вбивство» під впливом стандартів права на життя описується як «Вбивство, тобто умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині». І хоча в інших положення КК, які передбачають відповідальність за вбивства, останнє описується вже як «вбивство», за рахунок титульної ст. 115, тлумачення «вбивства» все ж таки розуміється через посягання на право на життя.

Положення, котрими встановлювалася відповідальність за позбавлення життя іншої людини, протягом історії видозмінювалися під впливом усвідомленням людством вбивства під час миру та на війні, виникнення інституту вини, оцінки емоційних і особливих станів, віктимної поведінки потерпілого тощо. Зазнавали вони і впливу рішень ЄСПЛ, які стосувалися права на життя [598]. Але норма існувала і буде існувати довічно, адже право на життя – найважливіше право, вершина піраміди прав людини, а вдале і сучасне перетворення її змісту демонструє вдалий еволюційний розвиток такої норми: вона узгоджена з міжнародними принципами і, водночас, вона демонструє наступність і узгодженість з термінологією та змістом національного права.

Однак є й інші приклади динаміки усталеної норми, яка під впливом міжнародних вимог не виникла, а трансформувалася в низку складів, якими сьогодні оперує чинне кримінальне право.

Так, другий склад, обраний нами для прикладу, – також усталена норма кримінального права про відповідальність за зґвалтування, – є значно більш демонстративною в плані зміни формулювань під впливом суспільних девіацій та міжнародних стандартів.

Так, в редакції КК 1960 р. містилися норми, які передбачали кримінальну відповідальність за зґвалтування жінки (ст. 117 «Зґвалтування») та чоловіка (ст. 122 «Мужолозтво»), диспозиції яких викладалися майже «дзеркально»:

- ч. 1 ст. 117 – «Зґвалтування, тобто статеві зносини із застосуванням фізичного насильства, погрози або з використанням безпорадного стану потерпілої...»;

- ч. 1 ст. 122 – «Мужолозтво, тобто статеві зносини чоловіка з чоловіком, вчинене із застосуванням фізичного насильства, погрози або використанням безпорадного стану потерпілого».

За просте зґвалтування покарання було встановлено у вигляді позбавлення волі на строк від трьох до восьми років, а за «мужолозтво» – від двох до п'яти років. За групове зґвалтування або зґвалтування неповнолітньої жінки передбачалося покарання у вигляді позбавлення волі від п'яти до п'ятнадцяти років, а щодо чоловіка – за тих же умов – до восьми років.

З прийняттям КК 2001 р. диспозиція ст. 152 «Зґвалтування» поглинула обидва склади, і як суб'єктом, так і потерпілим стала визнаватися особа будь-якої статі. Причиною цьому стали не лише факти гвалтування чоловіків, а передусім – визнання всезагальної толерантності до одностатевих відносин, актуалізація рівності гендерних прав і гарантій сексуальної свободи та недоторканості чоловіків.

Однак зі змінами, внесеними Законом України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» [380] викладення змісту ст. 152 змінилося докорінно. Зокрема, ч. 1 її стала викладатися так: «Вчинення дій сексуального характеру, пов'язаних із вагінальним, анальним або оральним проникненням в тіло іншої особи з використанням геніталій або будь-якого іншого предмета, без добровільної згоди потерпілої особи (зґвалтування)». Тобто зміст «зґвалтування» не змінився, а законодавче викладення альтернативних активних дій у змісті статті просто «розклало» цей зміст на альтернативні дії.

Загальновідомо, що таке викладення викликало певне обурення не лише в суспільстві, а й у правозастосувачів і в наукових колах, породило жарти з приводу

відвертої деталізації об'єктивної сторони, а також впровадження формалізації «добровільної згоди».

З приводу останньої взагалі-то правників досі дивує відсутність пояснення у примітці до ст. 152 КК визначення, як вона гарантовано має бути проявлена. До речі, абсурдним ззовні, але доволі логічним з точки зору правників, було питання про письмову форму згоди на статевий акт, адже єдина сфера, де застосовується наближене поняття – «інформована згода», – це медичне право, де «згода» має бути обов'язково письмовою [302].

Годі й казати про «супутні обставини», описані в примітці до ст. 152 КК, стосовно яких у КК жодних пояснень нема.

Отже ми бачимо, що невдала вербалізація може призводити до перевантаження норми зайвим змістом, а сама первинна її ідея не змінюється. Чи варто в таких випадках перевантажувати змістом норму, яка працює, – питання риторичне.

Водночас, в обох наведених прикладах ми зустрічаємося з еволюційним розвитком норм, який відбувається під тиском міжнародного [501, с. 168-169] права та правозастосування. І якщо у випадку еволюції норми, передбаченої ст. 115 КК України, ми спостерігаємо повною мірою логічну семіотичну конструкцію через розкриття змісту «вбивства» як «позбавлення життя іншої людини», то змістовне перевантаження деталізації об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 152 КК, взагалі такої гуманістичної функції не виконує, а лише описує відомі законодавцю види проникнення в тіло іншої людини.

Водночас, цілком зрозуміло, що принципи, якими керується світ в умовах сучасної кримінальної юстиції, є пріоритетними, і вони зазвичай мають відображатися в нормах права на рівні національного законодавства. Це – принципи примату прав людини, справедливості, верховенства права, гуманізму, гендерної рівності тощо. Саме про це і свідчать наведені приклади.

Стосовно ж норм-новел – це нові напрями розвитку юстиції, які вимагають криміналізації новітніх кримінальних правопорушень або нових форм здійснення раніше відомих кримінальних правопорушень, визнання яких на світовому рівні

запроваджують модельні конвенції. Так, наприклад, Конвенцією РЄ про кіберзлочинність 2001 р. [199] (ратифікована із застереженнями Законом України № 2824-IV [409] у 2005 р.) була обумовлена криміналізація низки діянь, які сьогодні відображені у Розділі XVI Особливої частини КК в такій редакції, якої вимагали положення Конвенції з часом. Ані положення ст. 198¹ КК 1960 р, ані первинна редакція ст. 361-363 КК 2001 р. повною мірою не відповідали її вимогам, але з часом, під впливом міжнародного права та низки наукових напрацювань вітчизняних вчених [174; 2; 437], конструкції Розділу XVI Особливої частини КК набули чинної форми і стали цілком відповідати вимогам Конвенції.

До речі, зовсім іншим прикладом впливу міжнародного права на норми національного кримінального права є Додатковий протокол до Конвенції про кіберзлочинність, який стосується криміналізації дій расистського та ксенофобного характеру, вчинених через комп'ютерні системи [132], ратифікований із застереженнями Законом України № 23-V [408] у 2006 р. Відповідно до нього криміналізації підлягали раніше відомі діяння з розпалювання міжрасової та релігійної ворожнечі, вчинені з використанням кібернетичного простору.

Щодо самої Конвенції про кіберзлочинність, ми зустрічаємо пряму вимогу розуміння виникнення нової – кібернетичної злочинності – і розуміння необхідності протидії таким діянням, яких раніше не існувало: хакерство, викрадення даних тощо. Тобто, фактично Конвенція про кіберзлочинність диктувала світу новий напрям. Стосовно її окремих положень (ст. 9 «Правопорушення, пов'язані з дитячою порнографією» та ст. 10 «Правопорушення, пов'язані з порушенням авторських та суміжних прав»), а також всіх діянь, передбачених Додатковим протоколом до неї, можна спостерігати застосування принципу криміналізації раніше відомих діянь, вчинених з використанням кібернетичного простору.

Але в обох випадках норми кримінального права не були повністю зруйновані – їм просто були надані нові форми у тих семіотичних конструкціях,

які є традиційними для вітчизняного кримінального права з додаванням необхідного мінімуму новел. З часу виникнення цих норм в Україні були започатковані і продовжують ефективно діяти підрозділи МВС (кібернетична поліція [304]) та СБУ (підрозділ контррозвідувального захисту інтересів держави у сфері інформаційної безпеки [306]).

Наведене свідчить, що впровадження напрямів і принципів, які диктуються всезагальними нормами, у разі їх викладення у вдалих вербальних конструкціях сприймається як коректний захід розвитку норми.

Якщо йдеться про усталені норми, які відчують на собі необхідні трансформації під тиском міжнародних принципів, ми маємо справу з розвитком норм. З точки зору динаміки кримінального права – це еволюційний розвиток.

Якщо ж міжнародні вимоги диктують нові напрями криміналізації чи декриміналізації, то справу маємо з виникненням нових норм. З позиції оцінки динаміки кримінального права – це революційний розвиток.

Але ще раз підкреслимо значення семіотичних конструкцій у динаміці кримінального права під тиском міжнародного права: якщо принципи і напрями динаміки кримінального права можуть бути всезагальними, то викладення певних норм, з порушенням наступності та узгодженості на національному рівні, можуть бути доволі несприйнятними на всіх рівнях правореалізації, що в цілому знижуватиме ефективність застосування таких норм.

Якщо у всіх попередніх випадках йшлося про те, якою є траєкторія норми кримінального права під тиском міжнародного права, то наразі варто звернути увагу на вітчизняні реалії певних особливостей траєкторії норм, які видозмінювалися безпосередньо за волевиявленням законодавця. Це необхідно зробити для того, щоб відслідкувати, які ж саме детермінанти впливають на норму, з урахуванням визначених нами раніше детермінантів динаміки кримінального права на національному рівні.

Для прикладу візьмемо не класичну усталену норму, як-то посягання на життя (всі види вбивств і посягань на життя), яка, як зазначалось, розвивається еволюційно. Для самої гострої демонстрації тут необхідна норма, яка перебуває

під тиском змін, наприклад, політичного характеру. Зокрема, положення ст. 158¹ «Незаконне використання виборчого бюлетеня, бюлетеня для голосування на референдумі, голосування виборцем, учасником референдуму більше ніж один раз», якою КК 2001 р. був доповнений Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виборів Президента України» від 21 серпня 2009 р. [346], а потім двічі [367; 376] зазнавала змін у 2014 році, також напередодні виборів Президента України. Так, вибори Президента України 2010 р. відбувалися в два тури – 17 січня та 7 лютого 2010 р., і перші зміни вносилися до ст. 158¹ у серпні 2009 р. Аналогічно, напередодні виборів Президента України 2014 р. (25 травня 2014 р.) були внесені зміни 14 березня 2014 р., а перед виборами до Верховної Ради та місцевих рад (26 жовтня 2014 р.) були внесені зміни 14 серпня 2014 р.

Фактично, внесення змін у положення статті напередодні виборів ніби «готувало» роботу цієї статті з певними порушеннями, які були відомі після виборів, але вони вносилися напередодні, а не за результатом виявлених нових видів порушень під час виборів. Таким чином, законодавча ініціатива тут була спрямована не на припинення системних порушень, які виявилися під час виборів, а як перепона (розмовною мовою – «лякалка») для того, щоб такі порушення не вчинювалися на майбутніх виборах.

На прикладі внесення змін до норм, котрими регламентується відповідальність за порушення виборчих прав, спостерігається тенденція внесення інновацій напередодні виборів, хоча такі зміни, переважно, є спостереженнями за перебігом попередніх виборів. Це підтверджує те, що подібні норми, які вносяться вітчизняним законодавцем, мають відверте політичне забарвлення й орієнтовані переважно на превенцію.

Якщо попередній приклад свідчив про систему «інновацій» щодо кримінальної відповідальності напередодні виборів, наступний приклад криміналізації був обумовлений агресією проти України на територіях Донецької та Луганської областей і на території анексованої РФ Автономної Республіки Крим, але не меншою мірою і перебуванням в зоні бойових дій Збройних Сил

України та інших збройних формувань (так званих «батальйонів»). Йдеться про ст. 146¹ КК «Насильницьке зникнення». Ця норма, поряд з іншими, була долучена до КК Законом України «Про правовий статус осіб, зниклих безвісти» [407] у 2018 р.

За змістом ч. 1 цієї норми: «Арешт, затримання, викрадення або позбавлення волі людини в будь-якій іншій формі, вчинене представником держави, в тому числі іноземної, з подальшою відмовою визнати факт такого арешту, затримання, викрадення або позбавлення волі людини в будь-якій іншій формі або приховуванням даних про долю такої людини чи місце перебування, – караються позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років».

За ч. 2 покарання у виді позбавлення волі на строк від п'яти до семи років передбачено за видання наказу або розпорядження про вчинення дій, зазначених у частині 1 цієї статті, або невжиття керівником, якому стало відомо про вчинення його підлеглими дій, зазначених у частині 1 ст. 146¹, заходів для їх припинення та повідомлення компетентних органів про злочин. По суті, це все відмінності положень цієї норми від положень ст. 146 «Незаконне позбавлення волі або викрадення людини», безпосередньо за якою вона розташована.

Зрозуміло, що ця норма жодним чином не стосувалася саме військових Збройних Сил України, адже подібні діяння з боку як рядових військових, так і командного складу повною мірою охоплювалися як військовими кримінальними правопорушеннями (у тому числі з посиланням на Військовий Статут України), так і іншими складами кримінальних правопорушень, передбаченими КК. Те ж саме стосується й службових осіб, яких, відповідно до п. 1 Примітки до досліджуваної статті, законодавець відніс до «представників держави».

Таким чином, фактично, ця норма була впроваджена щодо тих осіб, які не мали статусу військовослужбовця, і водночас підпадали під визначення спеціального суб'єкта – «представник держави», яким, відповідно до п. 1

Примітки до ст. 146¹, є службова особа, а також особа або група осіб, які діють з дозволу, за підтримки чи за згодою держави ³¹.

Але виникає питання, чим саме за ступенем суспільної небезпечності, яким на той момент мав керуватися законодавець, таке викрадення «небезпечніше» за передбачене ст. 146 «Незаконне позбавлення волі або викрадення людини», покарання за яке вдвічі менше як за простим, так і за кваліфікованим складом? Хіба що «формою» фіктивного прикриття такого позбавлення волі або викрадення – «арештом», «затриманням» і т. д., яке вчинено певним уявним «представником держави», що діє з дозволу, за підтримки чи за згодою держави. Стосовно ж представника іноземної держави – ще менш логічно, адже до них законодавець відніс навіть «представників іррегулярних незаконних збройних формувань, озброєних банд та груп найманців, створених, підпорядкованих, керованих та фінансованих Російською Федерацією» (п. 1 Примітки до ст. 146¹ КК).

Шляхом простого виключення всіх тих категорій осіб, на яких за умови вчинення описаного у положеннях ст. 146¹ КК діяння поширювалися би в сукупності положення ст. 146 КК та спеціальні норми кримінального права (військових, службових осіб), суб'єктами таких діянь де-факто могли бути учасники збройних формувань як з боку окупованих територій, так і з боку України.

Навіть про представників Збройних Сил РФ тут не йдеться, адже доведеність вчинення ними викрадення людей за ст. 146 КК тягла б значно суттєвіші наслідки – кваліфікацію діянь Збройних Сил РФ як воєнних злочинів за ст. 8 Римського

³¹Визначення «представника іноземної держави» міститься у п. 2 примітки до ст. 146¹ КК: «Під представниками іноземної держави в цій статті слід розуміти осіб, які діють як державні службовці іноземної держави або проходять військову службу у збройних силах, органах поліції, органах державної безпеки, розвідувальних органах, або осіб, які займають посади в зазначених або будь-яких інших державних органах чи органах місцевого самоврядування іноземної держави, утворених відповідно до її законодавства, або які діють за наказом таких осіб, а також представників іррегулярних незаконних збройних формувань, озброєних банд та груп найманців, створених, підпорядкованих, керованих та фінансованих Російською Федерацією, а також представників окупаційної адміністрації Російської Федерації, яку складають її державні органи і структури, функціонально відповідальні за управління тимчасово окупованими територіями України, та представників підконтрольних Російській Федерації самопроголошених органів, які узурпували виконання владних функцій на тимчасово окупованих територіях України».

статуту МКС [423] і як серйозні порушення Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р. [198; 146; 200; 201].

Отже, ця норма дійсно була передбачена для невоєнних бойовиків або осіб, що видають себе за таких, з обох боків зони бойових дій на території Донецької та Луганської області.

З одного боку, здавалось би, що така норма обґрунтована ситуацією, але її ефективність жодним чином не підтверджена, адже до сьогодні в Єдиному реєстрі судових рішень України не міститься жодного вироку за ст. 146¹ КК, у той час як норма набрала чинності два роки тому.

Фактично, цією нормою законодавець «підтвердив» свою обізнаність у наявності проблемної ситуації, яка не може бути врегульована через застосування кримінальної відповідальності до військових – не всі учасники бойових дій військові. Але, водночас, переплутавши всі можливі й неможливі комбінації суб'єктів у прагненні прописати спеціального суб'єкта – бойовика, утворив абсурдну плутанину.

Водночас зрозуміло, що простим долученням до ст. 146 КК особливо кваліфікованих складів можна було б криміналізувати зазначені дії бойовиків. Однак, вочевидь, політична необхідність довести «ефективну протидію» викраденню людей через долучення непотрібної дублюючої норми взяла верх над технікою законотворчості.

Вітчизняний законодавець в умовах виникнення надзвичайних ситуацій використовує криміналізацію як механізм вирішення проблем, які не підлягають вирішенню засобами кримінального права. У випадку використання норм кримінального права задля вирішення некримінально-правових проблем, наприклад, воєнного конфлікту на Донбасі, рівно як і у випадку славнозвісних законів від 16.01.2014 р., законодавець штучно наповнює КК неефективними і нежиттєздатними нормами, вважаючи, що вони виконуватимуть превентивну функцію. А практика доводить зворотнє: такі норми просто не діють, адже вони порушують логіку кримінального права та не придатні для реалізації, або їх реалізація безглузда.

Отже, певна частина норм КК сьогодні має специфічну, доволі плутану і безсистемну траєкторію: існують норми, що видозмінюються, коли такої зміни об'єктивна реальність і не вимагає, інші – завмирають і не розвиваються, хоча їх розвиток потрібний якнайшвидше, деякі з них змінюються з метою підсилення тиску на ті суспільні девіації, з якими влада не згодна.

Оптимальність кримінально-правової норми, яка містить інформаційну модель поведінки, що забороняється, зрештою залежить від досконалості законодавчої конструкції цієї норми. Зрозуміло, неоптимальність кримінально-правової норми може бути результатом й інших причин, у тому числі невідповідності норми об'єктивним закономірностям, що породжують необхідність її прийняття (мається на увазі соціально необумовлена норма). За цієї умови ступінь повноти відбиття в законі всіх істотних ознак виявленої форми суспільно небезпечної поведінки майже повністю залежить від рівня розвитку законодавчої техніки, від того, наскільки законодавцеві за допомогою даної техніки вдасться домогтися чіткості та ясності кримінально-правової норми.

Одна з головних умов оптимальності законодавства зводиться до дотримання вимоги його внутрішньої погодженості. Особливу роль правило внутрішньої погодженості відіграє при здійсненні процесу криміналізації, тому що життєздатність новел, що вводяться в складний організм системи кримінального законодавства, багато в чому залежить від їх сумісності з уже діючими правовими приписами. Та ж залежність має бути врахована і в процесі подальшого вдосконалення існуючих у законодавстві норм. Ігнорування цієї вимоги вносить деструктивні елементи в єдність системи кримінального законодавства, породжує труднощі й помилки в правозастосовній діяльності.

Правило внутрішньої погодженості права містить цілу низку похідних від нього вимог. До них належать вимоги: 1) злагодженості нормативних актів; 2) несуперечності в системі законодавства; 3) логічного зв'язку між нормативними приписами; 4) відсутності прогалин у змісті закону; 5) виключення непотрібних повторень; 6) неприпустимості законодавчих надмірностей і збереження в чинному законодавстві норм, що фактично втратили своє призначення.

Формулювання кримінально-правових норм також вимагає дотримання певних правил і прийомів законодавчої техніки. Головним завданням тут є досягнення відповідності між формою закону і його сутністю, задумом законодавця і його втіленням. Тільки при вирішенні зазначеного завдання можна розраховувати на майбутню ефективність новели.

Як зазначає Ю. В. Баулін, ефективність кримінально-правового регулювання залежить від різного роду факторів, зокрема від якості кримінально-правових норм і їх зовнішніх правових форм, якості актів застосування кримінально-правових норм, рівня розвитку суспільства та його правової культури, наявних економічних ресурсів, які держава спроможна спрямувати на протидію злочинності, стану правосвідомості членів суспільства, належного впливу на правозастосовну практику навколишнього правового середовища, особливо екстремальних умов, в яких діють гіпертрофовані релігійні, історичні, націоналістичні й інші фактори тощо [55, с. 28].

Конструювання оптимальної норми припускає дотримання правил законодавчої техніки, а саме: стрункність кримінально-правової норми, однаковість використання технічних прийомів її побудови, витриманість атрибутики, максимальну компактність викладу, строгість стилю, ясність мови, визначеність термінології. Вимога стрункості архітекtonіки містить у собі: 1) уніфікований підхід до позначення структурних частин статті (букви або цифри); 2) однакове формулювання заголовків статей; 3) встановлення відносного співвідношення між частинами та пунктами статей.

У зв'язку з цим одним із напрямків при вдосконаленні кримінального законодавства є поліпшення кримінально-правових формулювань, щоб вони правильно розумілися громадянами, збігалися з етичними уявленнями суспільства про добро й зло і спонукали до відмови від антигромадської поведінки. Формулювання кримінально-правового припису не повинно породжувати зайвих труднощів для правозастосовувача в тлумаченні й застосуванні відповідних кримінально-правових заборон, приводити до помилок у застосуванні кримінального закону.

У зв'язку з цим абсолютно обґрунтованою є пропозиція дати легальне визначення використовуваних у законі дефініцій. Немає необхідності визначати ясні й зрозумілі всім речі. Але якщо тлумачення змісту або значення терміна, наявного в нормативно-правовому акті, ймовірно може виявитися складним для його адресата, тоді такому терміну доцільно дати легальне визначення, хоча це й приведе до збільшення тексту [26, с. 146-149]. Слід підтримати пропозиції [281, с. 39; 552, с. 36-37, 42; 42, с. 185-190] щодо формулювання окремої статті у КК України, в якій надати відповідні визначення (за прикладом інших нормативних актів – Кримінального процесуального кодексу, Податкового кодексу, Митного кодексу, окремих законів). В цій статті повинні знайти своє відображення ті терміни, які найчастіше зустрічаються у кримінальному законі та повинні мати однакове розуміння. В інших випадках тлумачення окремих дефініцій може надаватися за існуючою традицією – у відповідних статтях, але за умови їх логічного розташування. Слід підтримати позицію З. А. Загиней, яка вважає, що крім термінологічного розділу в КК можуть використовуватися і примітки, в яких доцільно закріплювати законодавчі дефініції тих понять, що вживаються в межах одного розділу або однієї статті Особливої частини КК [152, с. 146].

Саме тому В.О. Навроцький пропонує запровадити інститут наскрізних понять (наприклад, збут, насильство, службова особа, тяжкі наслідки тощо), якими слід вважати такі, що використовуються неодноразово і мають одне й те ж значення, які зберігають своє значення незалежно від того, щодо якого інституту кримінального права вони використовуються. Вчений також вказує на різноманітні функції, які здатні відігравати такі поняття в кримінальному праві:

- підтверджують наступність законодавства;
- свідчать про стабільність правової системи;
- є показником якості законодавства;
- забезпечують законність у правозастосуванні;
- покликані спростити вивчення кримінального права [280, с. 74-75].

Одна із головних вимог, що ставиться до мови кримінального закону, стосується її ясності, стислості й точності. Кримінальні закони розраховані на

широке коло громадян, і аж ніяк не тільки на юристів-професіоналів. Доступність їх розуміння багато в чому залежить від ясності, стислості й точності викладу. Ясність кримінального закону досягається переважно за рахунок неухильного дотримання норм літературної мови (правил лексики, синтаксису, пунктуації, стилістики) у процесі законотворчості, вживання слів і виразів у їх прямому, буквальному значенні, роз'яснення спеціальної термінології, використання переважно простих, нерозгорнутих фраз. Стислість кримінального закону припускає граничну стислість, компактність викладу тексту кримінального закону, надання йому якості видимості. Точність кримінального закону вимагає єдності застосовуваної термінології (одне поняття має позначатися тим самим терміном і навпаки, в тому числі при використанні нормами регуляторного і кримінального права [114, с. 35]), застосування однозначних термінів, що виключають двозначність і багатозначність їх тлумачення, єдності способів викладу однотипних формулювань, відмови від синонімії.

Вимога повноти опису найважливіших ознак складу кримінального правопорушення має сполучатися з максимальною стислістю і компактністю їх викладу. Необхідне сполучення досягається багато в чому завдяки використанню такого технічного прийому, яким є формулювання відсильних і бланкетних диспозицій.

Ті й інші є неминучим наслідком еволюції кримінального законодавства, що на даному етапі свого розвитку вже не може обійтися одними описовими диспозиціями.

Крім того, на траєкторію кримінально-правових норм можуть впливати і зміни в інших нормах чи нормативних актах, адже численні норми кримінального права бланкетні, і зміни або відсутність таких у законах, в яких містяться окремі положення, необхідні для дії КК, наприклад, впливають на кримінальне право в цілому.

Чинне кримінальне законодавство нараховує величезну кількість норм із бланкетними диспозиціями. Необхідність такої конструкції складів кримінальних правопорушень обумовлена, з одного боку, неможливістю відтворення в тексті

кримінального закону всіх ознак, що містяться в іншому нормативному акті, через їх велику кількість, а з іншого боку – вимогою забезпечення стабільності кримінального закону, тому що зі зміною підзаконних нормативних актів ознаки, що містяться в кримінальному законі й відокремлюють кримінально протиправні порушення від інших правопорушень у цій області, залишаються незмінними, що і є змістом кримінально-правової норми. Дійсно, кримінально-правова норма з бланкетною диспозицією при всіх коливаннях рівня підзаконного нормативного регулювання залишається незмінною. Але чи залишається в цих випадках настільки ж незмінною сфера дії даної норми? Звичайно, ні. Вона або звужується, або розширюється, причому найчастіше спостерігається останнє. І в цьому багато вчених цілком справедливо вбачають витрати норм із бланкетними диспозиціями.

Саме бланкетні диспозиції норм кримінального права, поряд з оціночними поняттями (термінами), широкими межами судової дискреції (угляду), альтернативними та відносно визначеними санкціями норм кримінального права, В. К. Гришук відносить до наявних потенційних можливостей для зловживання правозастосовними органами, головним чином судом, кримінальним правом [107, с. 93].

І все-таки повністю обійтися без бланкетних диспозицій не уявляється можливим. Тому для кримінального права не залишається нічого іншого, як шукати способи нейтралізації їхніх негативних сторін, а саме:

- а) встановлювати кримінальну відповідальність лише за порушення тих підзаконних актів, необхідність прийняття яких прямо передбачена законами;
- б) докладно описувати в тексті кримінально-правової норми ознаки суспільно небезпечних наслідків і форми вини;
- в) вказувати в диспозиції на найбільш типові способи заподіяння шкоди в результаті порушення відповідних норм.

Бланкетна диспозиція має бути лаконічною і водночас місткою. Інформація, яка розміщена в ній, повинна чітко визначати саме кримінально-правовий зміст, який на неї покладається, і водночас має чітко відсилати не до порушень абстрактних актів, а, в ідеалі, називати такі акти. В інформаційному середовищі

це створити досить не складно, адже можуть використовуватися гіперпосилання, котрі дають змогу вільного переходу від одного тексту до іншого.

В сучасній практиці законотворчості й користування нормативними актами фактично лишилося дуже мало тих, хто не користується електронними джерелами законодавства. Але при цьому як така відсутня культура формування баз даних законодавства, коли в змісті самої бланкетної диспозиції міститься посилання на той акт, порушення якого нормою криміналізовано. Водночас, користувачі (практики) в пошуках первинної норми використовують складний ланцюг пошуку, аби переконатися в змісті первинної норми або з'ясувати наявність порушення. Таку проблему повною мірою може ліквідувати пряме посилання на первинну норму з тексту самої бланкетної диспозиції, наприклад, на сайті Верховної Ради України, який давно перетворився на офіційне джерело законодавства України.

І хоча питання закріплення норм в інформаційному середовищі, на перший погляд, не стосується кримінального права та його динаміки, – аналізуючи вади бланкетних диспозицій норм кримінального права його оминути важко.

Вірогідно, на це питання корисно дивитися взагалі з перспективи утворення нових платформ законодавства, які б не лише включали посилання на підстави зміни тих чи інших законів, але й прямо вказували на пов'язані зміни, демонстрували рішення наддержавних органів, які стосуються тих чи інших норм. Раніше, за відсутності можливості керування великим обсягом даних, подібну функцію виконували науково-практичні коментарі, які поєднували в собі і міжнародні стандарти, і тлумачення постанов Пленуму Верховного Суду, і наводили приклади. Сьогодні все необхідне для коректної кваліфікації міститься у згрупованих базах даних і в мережі Інтернет, на спеціальних сайтах і у відкритих базах даних, користування якими при вдалому поданні інформації про норми кримінального права значно спрощувало б роботу і правоохоронців, і адвокатів, і суддів.

Напевно, що згадування про бланкетні диспозиції норм повинно було б завершити цей підрозділ, але це буде некоректним, адже нам довелося б обмежитися лише нормами Особливої частини КК.

Але ж, як уже зазначалось неодноразово, ми говоримо не лише про інновації, але й про реформи, які на рівні окремих норм вважаємо необхідним співвідносити з видозмінами норм Загальної частини КК.

Порівняно з кількістю змін, які зазнала Особлива частина КК, здавалось би, кількість змін у Загальній частині – мізерна. Але якість цих змін, їхнє значення не може навіть порівнюватися з новелами Особливої частини.

З 2001 р. по 2021 р. кількість законів, якими вносилися зміни в КК, становила 223 закони. З них на Загальну частину припадало приблизно 14% всіх змін. Але вони стосувалися таких важливих питань, як:

- 1) дія закону в часі [385];
- 2) зміна умов звільнення від кримінальної відповідальності [385];
- 3) спеціальні правила призначення покарання [385];
- 4) класифікація злочинів [351];
- 5) інститут інших заходів кримінально-правового характеру [381];
- 6) запровадження інституту заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб [347];
- 7) визначення корупційних правопорушень та обмежень, які тягнуть їх вчинення [404];
- 8) створення інституту пробації [352];
- 9) запровадження інституту обмежувальних заходів [380] та ін.

Не говорячи вже про останні зміни – запровадження інституту кримінальних правопорушень з поділом їх на злочини та кримінальні проступки, та всіма пов'язаними з цим змінами [361].

Якщо виходити з того, що норма кримінального права апріорі відсильна, то аналізуючи зміни в Загальній частині відзначимо, що всі вони утворюють гіпотезу кримінально-правової норми, адже описують загальні правила й умови застосування норм Особливої частини КК. Відповідно, кожна зі змін гіпотези

(Загальної частини) впливає на норми Особливої частини, на які відповідна гіпотеза поширюється. Саме тому ми і пропонуємо зміни норм Загальної частини називати реформами – їх значення глобальне для норм, які описують диспозиції та санкції.

Звертаючись до механіки таких змін, що значно важливіше для оцінки динаміки кримінального права ніж зміст таких змін, зазначимо, що первинність реформ (змін норм Загальної частини) є більш значущим для динаміки ніж інновації (змін норм Особливої частини) з наступних причин:

- перші описують умови і правила застосування других;
- перші відтворюють первинні принципи кримінального права і несуть основні ідеологеми кримінального переслідування, описаного у других;
- невідповідність першим унеможлиблює реалізацію других.

Перенасиченість же інноваціями, які не відповідають гіпотезі, призводить до необхідності повної деконструкції кримінального права, що саме зараз ми і спостерігаємо у відкритих матеріалах Робочої групи з розвитку кримінального права.

Підсумовуючи наведене у цьому підрозділі, спробуємо визначити послідовність траєкторії певної норми кримінального права, її логічний і послідовний життєвий шлях не лише як одиниці в динаміці кримінального права, а як логічної трикомпонентної структури, покликаної регулювати певні види відносин між людьми.

В такій структурі мають бути присутні всі елементи норми права: гіпотеза, диспозиція і санкція. Гіпотеза кримінально-правової норми є сукупністю умов, які поширюються на певні диспозицій, настання яких тягне санкції. Але і диспозиція, і санкція в кримінальному праві відповідають гіпотезі, положення якої охоплюють всю Загальну частину. Будь-яка зміна в ній є первинною і впливає на всі статті Особливої частини, які підпорядковані тим умовам, які змінюються. Отже, виникнення, зміна або припинення норми Загальної частини КК є зміною умов «життя» відповідних норм Особливої частини.

Інновації ж, а саме зміни диспозицій чи санкцій норм Особливої частини, безумовно, мають лише відповідати гіпотезі, визначеній у Загальній частині.

Але саме через ескалацію кількості змін в Особливій частині найбільш і виявляється необхідність реформ Загальної частини. Якщо Особлива частина переповнюється новими нормами, які конкретизують діяння або посилюють відповідальність за нього, очевидно, це є упушенням кримінально-правової політики формування Загальної частини – в частині ідеології, нереалізованості принципів, цілей КК тощо.

Таким чином, траєкторія норми кримінального права, хоча, дійсно, і має виступати одиницею в динаміці, але не може сприйматися як рух будь-якого з елементів такої норми, а має цілком охоплювати життєпис всіх елементів відповідної норми: її гіпотези, диспозиції та санкції.

За таких умов стає зрозумілим, що наступність стає тим самим зв'язком, який поєднує норму не лише з її попередниками та іншими нормами, – вона обумовлює і взаємозв'язок всередині самої норми кримінального права. Аналогічно, і узгодженість – є критерієм відповідності всіх елементів норми один одному.

Тому тут і далі під траєкторію норми кримінального права ми будемо розглядати послідовність – від виникнення через зміни до припинення існування усєї сукупності її елементів: гіпотези, диспозиції та санкції, які можуть відображатися в зміні не лише однієї, а низки статей КК та інших нормативних актів.

Висновки до Розділу 3

1. Звичне визначення «фактор впливу» [на динаміку кримінального права у просторі і часі] пропонуємо назвати «детермінант динаміки кримінального права», розуміючи під ним значущий чинник (фактор, явище), яким обумовлена детермінація кримінального права.

Детермінанти динаміки кримінального права – це саме ті чинники (фактори, явища), які впливають на динаміку. Сама динаміка кримінального права також

може виступати детермінантом для тих чи інших соціальних змін. Фактор є лише серцевиною детермінанта динаміки кримінального права.

2. Основною ознакою детермінанта має бути його справжність, тобто наявність документального підтвердження його існування, відповідно до тих його характеристик, які вимагають реакції кримінального права. Лише наявність справжнього, а не хибного чи фіктивного детермінанта може вважатися об'єктивною підставою для змін (реформ чи новел) у кримінальному праві.

3. За значенням для сучасного суспільства детермінанти динаміки кримінального права можуть поділятися на: 1) глобального (всезагального) значення; 2) національного значення, 3) а у разі допустимості, можливості виникнення в державі місцевих кримінальних проступків, то в подібній класифікації необхідно передбачати наявність також і детермінантів місцевого значення (локальних). За характером походження на: 1) природні та 2) штучні. За відносності до дійсності на: 1) історичні, 2) дійсні, 3) перспективні. За терміном існування на: 1) постійні, 2) тимчасові, 3) періодичні.

4. Слід ввести кримінально-правове прогнозування як науково обґрунтоване ймовірне судження про суспільні наслідки певних реформ та новел (рухів), або відсутності таких (спокою) у динаміці кримінального права, або на окремих її рівнях.

5. Детермінантами динаміки кримінального права на теперішній час слід визнавати:

- позитивні девіації, пов'язані з розвитком і орієнтацією на сучасні соціальні цінності, які мають тенденцію на підтримку конформності з боку більшості населення. Вони формують новий соціум, орієнтування на кримінально-правове регулювання якого слід враховувати в динаміці кримінального права, зорієнтованої на розвиток;

- міжнародні стандарти кримінально-правового поведіння зі злочинцями та жертвами злочинів;

- ідеологію кримінального права як на світовому, так і на національному рівні, адже через зміну ідеологем, в залежності від масштабів та рівнів змін

ідеології, зміни відчують і доктрина, і кримінально-правова політика, і законотворчість, і, відповідно, правозастосування. Ідеологія безпосередньо належить волі державної влади, і від того, наскільки державна влада демократична чи авторитарна, внутрішньо- чи зовнішньоорієнтована залежить і наповнення ідеології кримінального права;

- безсистемну законодавчу інверсію кримінально-правових норм, під якою, в цілому, і стосовно кримінального права, зокрема, слід розуміти прийняття новел без дотримання наступності та узгодженості.

6. Траєкторія кримінально-правової норми представляє собою одиничний елемент в динаміці кримінального права, який описує динаміку кримінально-правової норми від моменту її виникнення до зникнення. В межах динаміки кримінального права міститься траєкторія всіх його норм, які підкоряються напрямам розвитку такого права. Зміна траєкторії однієї норми впливає на життєдіяльність інших норм, і в залежності від такого впливу, її траєкторія позитивно чи негативно впливає на рух інших норм: прискорює, гальмує, зупиняє або змінює конструктивний рух на деструктивний.

7. Усталеними нормами можна назвати норми кримінального права, які історично були сформовані його доктриною і містять ознаки наступності та узгодженості, а новелами – норми, які безпосередньо (в певній редакції) виникли внаслідок законодавчих інновацій, у тому числі, ті, які були прийняті внаслідок імплементації та уніфікації норм міжнародного права.

Якщо йдеться про усталені норми, які відчують на собі необхідні трансформації під тиском міжнародних приписів, ми маємо справу з розвитком норм, який є еволюційним. Якщо ж міжнародні вимоги диктують нові напрями криміналізації чи декриміналізації, то справу маємо з виникненням нових норм, що є революційним розвитком.

8. Вимога повноти опису найважливіших ознак складу кримінального правопорушення повинна сполучатися з максимальною стислістю й компактністю їхнього викладу. Необхідне сполучення досягається багато в чому завдяки використанню такого технічного прийому, яким є формулювання відсильних і

бланкетних диспозицій. Ті та інші є неминучим наслідком еволюції кримінального законодавства, що на даному етапі свого розвитку вже не може обійтися одними описовими диспозиціями.

9. Первинність реформ (змін норм Загальної частини) є більш значущим для динаміки від інновацій (змін норм Особливої частини) з наступних причин:

- перші описують умови і правила застосування других;
- перші відтворюють первинні принципи кримінального права і несуть основні ідеологеми кримінального переслідування, описаного у других;
- невідповідність першим унеможлиблює реалізацію других.

10. Під траєкторію норми кримінального права слід розуміти послідовність етапів її життєдіяльності від виникнення через зміни до припинення існування усієї сукупності її елементів: гіпотези, диспозиції та санкції, які можуть відображатися в зміні не лише однієї, а низки статей КК. Будь-яка зміна гіпотези (норм Загальної частини) є первинною і впливає на всі статті Особливої частини, які підпорядковані тим умовам, які змінюються. Інновації (зміни диспозицій чи санкцій норм Особливої частини) мають відповідати гіпотезі, визначеній у Загальній частині.

РОЗДІЛ 4

ДИНАМІКА СТІЙКОГО РОЗВИТКУ («SUSTAINABLE DEVELOPMENT») КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

4.1. Динаміка національного кримінального права у вимірі «Sustainable development» («Стійкий розвиток»)

Революційне залучення новел до усієї системи, яка еволюційно розвивається, з усіма ознаками наступності й узгодженості, і при цьому збереження функціонування всієї системи та продовження руху до визначеної мети – і є ознака стійкості усієї системи. В сучасних умовах це доволі складно, адже напрями розвитку, які продукувало глобальне суспільство, дещо вирізнялися в кримінальному праві України протягом віків. Водночас і наявні напрацьовані в державі норми, стійкість їх розвитку, впливають на систему зсередини не менше, ніж тиск ідеологічних глобальних елементів, які впливають на неї ззовні.

Як вже визначалося, оптимальним розвитком кримінального права є його стійкий розвиток, який характеризується наступністю, узгодженістю і водночас переважно еволюційністю, за виключенням випадків інновацій, які виникають у зв'язку з виникненням нових видів злочинності, протидія яким наявними заходами кримінального права неможлива. Це стосується технічної складової динаміки, яка обумовлюється і змістовним, і сучасним ідеологічним її спрямуванням.

Отже, динаміка кримінального права сьогодні в зоні балансування еволюційного і революційного впливів має формуватися технічно з позицій наступності й узгодженості на національному рівні, і водночас має ідеологічно відповідати правовій політиці, яка діє на глобальному (міжнародному) рівні та прийнята державою.

Назвемо таку динаміку для кримінального права «динамікою стійкого розвитку», оскільки такий розвиток вирізняє її від безсистемно змінюваних і

наповнюваних етапів динаміки, і водночас наділяє її двома важливими сенсами – неможливістю замирання та стійкістю в мінливих умовах.

Сьогодні в міжнародно-правовій термінології широко використовується термін «стійкий розвиток» («*Sustainable development*»). Цей термін виступає ключовим у низці міжнародних документів, але його назва дещо не відповідає змісту, що вкладався в нього на початку його впровадження. В цілому концепція *Sustainable development* первинно використовувалася у сфері економіки природокористування: це організаційний принцип для досягнення цілей розвитку людства з одночасним підтриманням здатності природних систем надавати природні ресурси, від яких залежить економіка і суспільство.

Але останнім часом термін все більше й більше поширюється і на інші сфери правового регулювання [605], а також використовується в соціодинаміці.

Термін виник у 1980 р. у світовій стратегії охорони природи, яку опублікував Міжнародний союз охорони природи, де *Sustainable development* фігурував в якості глобального пріоритету [617]. Два роки потому Всесвітня хартія ООН природи визначила його серед основних принципів збереження, які мають оцінюватися як критерії впливу людини на природу [616]. Сучасна Концепція *Sustainable development*³² заснована на звіті Всесвітньої комісії ООН з оточуючого середовища (World Commission on Environment and Development (WCED)) «Наше спільне майбутнє» 1987 р. [581]. У цій доповіді відображено саме той зміст, який сьогодні все більше розуміється міжнародною спільнотою як «*Sustainable development*»³³.

У 1992 р. Конференція ООН з оточуючого середовища і розвитку опублікувала Хартію Землі [587], в преамбулі якої зазначено: «Ми перебуваємо в критичному моменті в історії Землі, в той час, коли людство повинно обрати своє майбутнє. Мірою того, як світ стає все більше взаємопов'язаним і крихким,

³²«Sustainable development» – організаційний принцип для досягнення цілей розвитку людства з одночасним підтриманням здатності природних систем надавати природні ресурси, від яких залежить економіка і суспільство.

³³За визначенням Brundtland Report, «Sustainable development» – це розвиток, який відповідає потребам дійсності, не ставлячи під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби. Він містить в собі дві ключові концепції: 1) концепцію «потреб», зокрема, основних потреб бідних людей в світі, яким слід приділяти першочергову увагу; 2) ідею обмежень, що накладаються станом технологій та соціальної організації на здатність оточуючого середовища задовольняти нинішні і майбутні потреби [581].

майбутнє одночасно є і великою небезпекою, і великою перспективою. Для того, щоб рухатися далі, ми повинні визнати, що серед чудової різноманітності культур і форм життя, ми одна людська сім'я і одна громада Землі із загальною долею. Ми повинні об'єднатися, щоб принести стале глобальне суспільство, засноване на повазі до природи, загальних правах людини, економічної справедливості і культурі світу. З цією метою вкрай важливо щоб ми, народи Землі, оголошували нашу відповідальність один перед одним, перед усім людством і майбутнім поколінням» [610].

Таким чином, Хартією Землі у 1992 р. геоекономічна семіотична конструкція «*Sustainable development*» вийшла за межі первинного використання і поширилася не лише на повагу до природи, а й на права людини, через економічну справедливість інтерпретувала право на розвиток, а також поширилась на культуру світу.

У подальшому, з урахуванням наукових доробок [608; 585], зокрема з прийняттям Декларації тисячоліття ООН, термін «*Sustainable development*» проникає майже в усі сфери життєдіяльності людства XXI століття [586; 614]. В її першому розділі «Цінності і принципи» зазначено: «Ми вважаємо, що головним завданням, що стоїть перед нами сьогодні, є забезпечення того, щоб глобалізація стала позитивним фактором для всіх народів світу» (п. 5); «Ми вважаємо, що істотно важливе значення для міжнародних відносин в XXI столітті буде мати ряд фундаментальних цінностей. До них належать: Свобода. Рівність. Солідарність. Терпимість. Повага до природи. Загальний обов'язок» [125] (національних держав. – Прим. авт., Д. Б.).

Однак не менш важливим є й те, що на початку глобалізаційних процесів, ще у 1970 р., в науці ідея «*Sustainable development*» вже розглядалася як розвиток у триєдності груп факторів «економічних, екологічних і соціальних» стосовно «екології, економіки і справедливості» [603].

Саме це і відобразилося у Декларації тисячоліття ООН в якості визначення її основних цілей: мир, безпека і роззброєння (Р. II); розвиток і викорінення жебрацтва (Р. III); охорона нашого спільного навколишнього середовища (Р. IV);

права людини, демократія і блага управління (Р. V); захист уразливих (Р. VI) та інше.

З аналізованого стає зрозумілим, що визначення «*Sustainable development*», первинно закріплене на глобальному рівні в Хартії Землі як геоекономічна категорія, з прийняттям Декларації тисячоліття повною мірою поширилося на всі сфери, яких так чи інакше стосується питання глобалізацій, а основними сферами його дії є, як і визначалося в первинних наукових розробках і актах, сфери економіки, екології та суспільства [27, с. 13-21].

З 2006 р. в Україні функціонує представництво Світового центру даних Міжнародної наукової ради [599], яке спеціалізується на проведенні міждисциплінарних досліджень складних систем різної природи. Його діяльність спрямована на вивчення механізмів доступу української наукової спільноти до глобальних інформаційних ресурсів в галузі наук про Землю, планетарної і космічної фізики та відповідних суміжних дисциплін, а також збору і зберігання глобальних і регіональних даних для проведення досліджень в галузі сталого розвитку та прийняття управлінських рішень. Офіційний портал «СЦН-Україна» проводить періодичні аналізи рівня сталого розвитку в Україні, серед пунктів соціально-інституціонального виміру у Таблиці 1.1. якого містяться такі показники, як «потерпілі від злочинів», «кількість злочинних організацій», «індекс сприйняття корупції». Таблиця 1.2. «Індикатори загроз» аналізує показники «злочинність» як коефіцієнт злочинності за регіонами, «корупція» – як індекс сприйняття корупції [528]. Групи під керівництвом М. В. Згуровського проводять систематичні дослідження сталого розвитку [7; 8], які також аналізують ті самі фактори, на які вказувалося на початку Розділу 3, під час наведення даних *Global Peace Index*.

Аналізуючи кримінальне право і його розвиток, В. О. Туляков зазначає, що «...адитивний характер кримінального права на практиці, формування кримінальної заборони передбачає не лише конституційні правила і процеси підключення, а й категоріальну та нормативну залежність від множинності різних видів процесів. /.../ Кримінальне право намагається регулювати ентропійний

характер, види масових злочинів і зловживань законом, які здійснюються у відповідних просторово-економічних та політичних обставинах, які залежать від *стійкого розвитку*» [612, с. 15] (курсив мій. – Д. Б.). Відповідно і кримінальне право має зазнавати такої динаміки, яка, відчуваючи ентропійний характер девіацій та кримінальних правопорушень, має реагувати на них і лишатися стійким.

В контексті бачення кримінального права з урахуванням соціально-економічних трансформацій зрозуміло, що ефективність його сьогодні залежить від динаміки та здатності до протидії проявам, які впливають на об'єктивні показники *«Sustainable development»* у державі. Відповідно, його динаміка за таких умов виступає демонстратором його відповідності викликам і загрозам розвитку на глобальному та національному рівнях в реальних умовах і в перспективі.

Глобалізаційні процеси і сучасні формати оцінки соціальної безпеки підтверджують висловлену В. О. Туляковим позицію стосовно відвертого переходу вітчизняного кримінального правосуддя в новий формат: «...кримінальне правосуддя демонструє перехід від абсолютних форм публічно-правових відносин для переходу в підходи постмодерну сучасності з цілісною системою, яка, по суті, заснована на ландшафтній ідеології концепції прав людини і різнобічного захисту основних людських цінностей» [612, с. 16].

У 2015 р. ООН ухвалила Резолюцію 70/1 «Перетворення нашого світу: Порядок денний в галузі стійкого розвитку на період до 2030 року» [420], в преамбулі якої зазначено: «Дійсний Порядок денний – це план дій для людей, планети і процвітання. /.../ Ми сповнені рішучості сприяти побудові миролюбного, справедливого і вільного від соціальних бар'єрів суспільства, в якому немає місця страху і насильству. Не може бути сталого розвитку без миру і миру без стійкого розвитку» [420].

Досягнення та виклики в реалізації комплексної політики та стратегії в сфері попередження злочинності та кримінального правосуддя з метою сприяння забезпеченню верховенства права на національному та міжнародному рівнях та

підтримки стійкого розвитку визначені в якості основних питань, що розглядалися в межах дії XIII Конгресу ООН з попередження злочинності та кримінального правосуддя (Доха (Катар), 12-19 квітня 2015 р.) [611]. Так само досягнення цілей Порядку денного в галузі стійкого розвитку на період до 2030 року визначено в якості ключових питань для XIV Конгресу ООН з попередження злочинності та кримінального правосуддя, який має пройти 7-12 березня 2021 р. у м. Кіото, Японія [589].

У п. 8 Резолюції ООН 70/1 [420] зазначається: «Нам бачиться світ, в якому забезпечується загальна повага до прав людини і людської гідності, верховенство права, справедливість, рівність і недискримінація, повага до расового, етнічного та культурного розмаїття; світ рівних можливостей, що дозволяє повною мірою розкрити людський потенціал і сприяє загальному процвітанню». Чи не є це кристалізацією цілей і завдань сучасного права в контексті загальних цілей Декларації тисячоліття в умовах глобалізації? Наскільки така система відповідає і може відповідати системі цінностей, котрі захищає кримінальне право України? ³⁴

В. О. Навроцький зазначає, що КК України 2001 р. виявився «сирим», оскільки розроблявся без належно сформульованої концепції реформування кримінального законодавства [275, с. 760]. На момент його ухвалення діяли базові міжнародні документи, які визначали систему цінностей XXI сторіччя, і їх урахування, щонайменше, було б важливим навіть на первинному етапі. Таке врахування давало б можливість не лише зменшити переваження КК новелами, які протирічили такій системі цінностей, але й значно ширше дивитися на підходи до дискреції основних прав людини, які підлягають кримінально-правовій охороні. Напевно, що й інститут потерпілого було б в обов'язковому

³⁴ «Якщо взяти за основу систему абсолютних цінностей, на захист котрих спрямоване сучасне кримінальне право, – пише Н.А. Савінова, – як не дивно, першою з них визначається безпека, а вже після неї всі інші цінності: справедливість, гуманізм, верховенство права і т.д. Безпека як цінність, яка задовольняє первинний рівень потреб, звичайно, на перший погляд, є найважливішою, якщо кримінальне право спрямоване на «убезпечення суспільних відносин від...». Цінністю, безсумнівно, є безпека, і захищаємо ми суспільні відносини від загроз саме цій цінності. Хоча ця теза стосується переважно давнішого теоретичного спору «Що ж захищає кримінальне право?», а по суті, суспільні відносини, котрі виникають не з приводу цінностей, або самі по собі, не є цінними насправді, і суспільна значущість їх низька» [449, с. 71].

порядку включено до КК, і компенсаторні механізми, і покарання були б іншими...

О. М. Костенко, відстоюючи концепцію соціального натуралізму, демонструє таку критику позитивістських підходів, що досі панують у пострадянському просторі: «Останнім часом внаслідок кризи соціального порядку у суспільстві загострюється, зокрема, боротьба між “класами” злочинців і незлочинців. Нагальною стає проблема конфлікту між свободою і безпекою у всьому світі: розширення свободи людини загрожує безпеці, а зміцнення безпеки обмежує свободу людини. Все важче стає розрізнити добро і зло, а також істину і псевдоістину, справедливість і псевдосправедливість, свободу і псевдосвободу, прогрес і псевдопрогрес, порядок і псевдопорядок, демократію і псевдодемократію, політику і псевдополітику, правосуддя і псевдоправосуддя, підприємництво і псевдопідприємництво і т. п. Засоби наявного сьогодні світогляду виявляються недостатніми для того, щоб вирішити цю проблему, запропонувавши критерій для розрізнення зазначених речей. Це стосується і праворозуміння, зокрема проблеми розрізнення у правознавстві «права» і «псевдоправа» [212].

Водночас науковці, які ретельно стежать за розвитком національного права в глобальному світі, твердять про те, що право в цілому, і кримінальне право зокрема, втрачають свої раніше відомі важелі впливу. В. О. Туляков визначає цей стан як стан «сингулярності» кримінального права: «...імперативний концепт публічно-правового захисту прав та свобод фізичних і юридичних осіб, громади, держави може бути вщент порушеним за допомогою неконтрольованого розповсюдження диспозитивної приватності паралельного регулювання» [514, с. 24].

Ще Ф. фон Лист вказував на існування науково обґрунтованої кримінальної політики за умови, якщо «в її основу будуть покладені дані кримінальної біології (антропології) і кримінальної соціології (статистики)» [233, с. 7]. А. Е. Жалінський стверджував, що «...предмет соціального аналізу кримінального права визначається його зв'язком з загальними соціальними процесами, у томі

числі з діяльністю різних соціальних груп. Він зокрема повинен включати в себе: потребу суспільства в кримінальному праві; позицію суспільства щодо кримінального права; ресурси, які суспільство вкладає в дію кримінального права. У решті решт, предмет кримінального права включає в себе небезпеки, пов'язані з виходом кримінального права на межі соціальних потреб» [144, с. 14]. Система соціальних цінностей і чесних критеріїв кримінального права в сучасних національних державах мають відповідати шкалі цінностей глобальній, яку визнають люди в усьому світі. «Еталоном, шкалою оцінок, – пише В. К. Грищук, – ефективності кримінально-правової норми є мета, переслідувана законодавцем. Ієрархії суспільних інтересів відповідає (має відповідати) суспільна ієрархія цілей, які держава намагається досягнути за допомогою кримінального закону зокрема» [110, с. 39].

На думку В. О. Тулякова, «...за умов глобалізації стан сингулярності, поширюючись у мережевих гібридних формах нормосвідомості, стає все більш популярним. Концепт публічної заборони спрацьовує, коли ця заборона отримує суб'єктивну оцінку. У випадках, коли паралельна реальність (доповнена реальність) формує нові можливості індивідуальної чи колективної поведінки – заборони не існують. Вони міняються на дозволи» [514, с. 24]. Ту ж позицію підтримує іншими словами П. А. Альбрехт: «...тенденцію можна описати як суспільний відступ від природного стану. Правовий стан залишають величезними кроками, без можливості повернутися, механізмами влади стають війна, страждання та не визначений законом уряд, коли правопорушників вбивають без судового розгляду найвищими державними органами та коли у такий спосіб по всьому світу легалізується державний тероризм» [6, с. 19].

І з цим не можна не погодитися, адже підтвердженням такого стану, зокрема в Україні, виступає не лише безкарність певних соціальних явищ, які зовні мають всі ознаки кримінальних правопорушень, а й тенденція некарності масових протиправних діянь і, навпаки, приховування «незручних злочинів» як, зокрема, розстріл Небесної Сотні на Майдані в Києві чи трагедія Будинку профспілок в

Одесі 2014 року. Аналогічні ситуації спостерігаються в інших країнах світу, і не лише країнах, які розвиваються.

Стан, в якому сьогодні опинилося кримінальне право, Н. А. Савінова визначає як «ефект плато» – стан неможливості розвитку якостей предмету з «інших» стосовно нього причин [446, с. 119-124], запозичуючи цей термін з біологічних наук. Серед таких причин неможливості розвитку кримінального права в сьогоднішньому стані вона визначає: «...доктрина кримінального права, яка заснована на ідеології закритого суспільства, де панують лише внутрішні правові конструкції чи домінують інтереси держави (тобто можновладців), не може бути ефективною» [446, с. 122]. А подолання «ефекту плато» кримінального права шляхом виконання по-суті функцій кримінального права інститутами суспільства доказує саме через реалізацію ідеї включення в кримінальне право інституту кримінально-правового поводження зі злочинцями та жертвами злочину, запропонованої В. О. Туляковим у 2000 р. в якості Державної концепції допомоги жертвам злочину [504, с. 5], а також проекту Закону «Про охорону прав жертв злочинів» [507, с. 388-394], яка до цього часу кримінальним правом, на жаль, не лише не реалізована, навіть не прийнята до уваги, але частково виконується медіацією та практиками відновного правосуддя [446, с. 123].

«Динаміка, тобто реалізація і розвиток кримінального права охоплює усі процеси його функціонування – криміналізації та декриміналізації, розробку кримінально-правових позицій, які пов'язані або безпосередньо не пов'язані із використанням кримінального закону, виключно професійну діяльність по його застосуванню, забезпечення виконання кримінально-правових рішень та ін.», – писав А. Е. Жалінський [143]. Таке бачення є вельми необхідним сьогодні, коли «...саме відпрацювання теоретичної моделі механізму кримінально-правового впливу в змозі надати імпульс догматичним дослідженням форм та структури Кримінального кодексу майбутнього» [506, с. 114].

Для остаточного формування ідеї стійкого розвитку кримінального права, визначеної нами як провідної ідеї сьогодення в умовах динаміки кримінального права в глобальному середовищі, повернемося до вище викладених положень.

Нами визначено, що оптимальну динаміку права в умовах перетворень суспільства характеризує її стійкий розвиток. Сстійкий розвиток (*Sustainable development*) – послідовний еволюційний рух до поставленої мети, який відображується в позитивній динаміці галузі, в якій здійснюється. Сстійкий розвиток права – послідовний еволюційний розвиток права, який включає необхідні періоди прогресивного руху та спокою, спрямовані до досягнення запланованої мети і здійснюється з урахуванням наступності та узгодженості.

Таким чином, ми маємо справу з визначенням конкретної мети (1), а також критеріїв наступності (2) та узгодженості (3) в ідеї стійкого розвитку кримінального права.

Водночас динаміка кримінального права в умовах мінливого суспільства повинна характеризуватися стійким розвитком. Під стійким розвитком кримінального права доцільно розуміти послідовний еволюційний комплексний розвиток галузі кримінального права, який базується на наступності та узгодженості, спрямований до досягнення запланованої мети. Отже, стійкий розвиток зазвичай є еволюційним, але включає в себе і необхідні інновації та реформи. Так, стійкий розвиток кримінального права в умовах трансформації системи цінностей суспільства та необхідних новел у кримінально-правовому регулюванні, з одного боку, а з іншого – наступності та узгодженості, має представляти собою періоди прогресивного руху та обумовленого спокою, повний комплекс яких спрямовано на досягнення запланованої мети.

Водночас, як доводилося вище, говорячи про прогрес в праві, слід розуміти набуття предметом нових сучасних якостей у часі та просторі. Відповідно, прогресивний рух і є розвитком. Отже, стійкий розвиток – прогресивний еволюційний рух на відміну від регресу – втрати предметом необхідних якостей у просторі й часі.

Революційний рух кримінального права в цілому недоцільний, адже при ньому втрачатиметься наступність і узгодженість. В умовах динаміки стійкого розвитку кримінального права він може стосуватися окремих норм кримінального

права, але лише за умови, якщо впровадження таких норм відповідає наступності та узгодженості.

Водночас, наявність певної «кримінальної спадщини», з якою ми увійшли в третє тисячоліття, вимагає розробки й реалізації ефективної стратегії протидії злочинності як у цілому, так і її найнебезпечнішим проявам. Однак така стратегія повинна формуватися не тільки на науково обґрунтованому прогнозі розвитку кримінальної ситуації та відповідної політики, а й на розумінні необхідності сучасного бачення реалій впливу на кримінальне право глобальних світових перетворень і традицій очікувань від кримінального права в суспільстві.

Поєднання всіх компонентів динаміки стійкого розвитку кримінального права (мети, відповідності критеріям наступності та узгодженості, а також включення оцінок реалій криминогенної ситуації водночас з реаліями впливу) і є основною функцією ефективної кримінально-правової політики.

Ефективність кримінально-правової політики значно підвищується тоді, коли її діяльність є спланованою, продуманою, обґрунтованою і послідовною. У тих же випадках, коли вона здійснюється методом «спроб і помилок», коли за допомогою засобів кримінального права держава намагається вирішити економічні, політичні, соціальні, культурні чи, навіть, ідеологічні проблеми, коли здійснення кримінально-правової політики стає непрогнозованим, – її ефективність є вкрай низькою. Більше того, таке її здійснення не лише марнує кримінально-правові засоби, а й підриває довіру суспільства до них, знижує авторитет держави у цілому та органів, які здійснюють кримінально-правову політику, зокрема.

З точки зору дослідження важливою є оцінка різних підходів до ролі кримінально-правової політики сьогодні. Так, наприклад, О. М. Джужа пропонує розглядати політику у сфері боротьби зі злочинністю на підставі рівневої диференціації, що можна з відповідними корективами запозичити для характеристики рівнів кримінально-правової політики [128, с. 13]. А на думку Ю. А. Пономаренка, залежно від того які саме органи державної влади здійснюють кримінально-правову політику, в ній виділяється два рівні. Перший рівень – законотворчий – полягає у виробленні кримінально-правових засобів

протидії злочинності та їх втіленні у кримінальному законі, він здійснюється органом законодавчої влади. Другий рівень – правозастосовний – полягає у застосуванні згаданих засобів до окремих осіб, які вчиняють злочини, і здійснюється органами судової влади – судами загальної юрисдикції [334, с. 185-186].

Однак до рівневої диференціації кримінально-правової політики раніше підходи були дещо іншими. Наприклад, Г. М. Міньковський спочатку писав, що кримінально-правова політика «...має такі взаємопов'язані рівні: розробка і директивно-політичне формулювання концепції; законодавче регулювання; планування, координація, управління; безпосередня діяльність по застосуванню кримінально-правових засобів боротьби зі злочинністю» [262, с. 25-26], а в більш пізніх роботах стверджував, що про неї можна говорити «на трьох рівнях: концептуальному, законодавчому та правозастосовному» [263, с. 32].

Найбільш ґрунтовним на сьогодні видається рівневий поділ кримінально-правової політики, запропонований П. Л. Фрісом, який виділяє: 1) доктринальний; 2) програмний; 3) законодавчий; 4) науковий; 5) правовиконавчий та б) правозастосувальний рівні такої політики [548, с. 85]. Не заперечуючи позиції цитованого автора, і в цілому погоджуючись з нею, ми гадаємо, що в якості рівнів кримінально-правової політики для оцінки динаміки кримінального права (тобто поширення політики на певні рівні динаміки) слід все ж таки розглядати: 1) концептуальний (або доктринальний); 2) законодавчий; 3) правозастосовний. Ці три рівня кримінально-правової політики є взаємопов'язаними, їх можна представити у вигляді замкнутого кола, в якому відбувається перехід одного рівня в інший з отриманням на кожному з них нових якостей і проявів.

На концептуальному рівні здійснюється розробка основних напрямів реалізації кримінально-правової політики шляхом дослідження прогалин в існуючому законодавстві, які можуть бути пов'язані як з недоліками законотворчої техніки, так і з появою нових суспільних відносин, які вимагають регулювання та охорони. Крім того, дослідженню підлягає й правозастосовна діяльність з метою виявлення проблемних аспектів і запропонування шляхів їх

подолання. Розробку (формулювання) кримінально-правової політики на цьому рівні здійснюють науково-дослідні установи та окремі вчені. Концептуальний рівень кримінально-правової політики тісно пов'язаний з доктриною (наукою) кримінального права, а отже й особливу роль на цьому рівні відіграють науковці, які в монографіях, дисертаціях, статтях та інших наукових працях здійснюють відповідний аналіз і пропонують шляхи вирішення певних проблем. На цьому рівні повинно відбуватись формулювання кримінально-правової політики.

Розробка відповідних концепцій дозволяє та вимагає переходу на наступний рівень кримінально-правової політики – законодавчий, який пов'язаний з діяльністю щодо розробки та прийняття кримінально-правових норм. Законодавець створює нові кримінальні закони або змінює чи доповнює чинні. Робити це він повинен з урахуванням наукових напрацювань, щоб дотримуватися принципу науковості кримінально-правової політики, який полягає в тому, що «при розробленні стратегії і тактики боротьби зі злочинністю слід виходити з об'єктивних закономірностей та фактичного стану справи, тобто з реальних можливостей, які забезпечують досягнення максимально можливих результатів» [309, с. 83]. Цей рівень характеризується нормативним врегулюванням кримінально-правової політики, а саме – її втіленням за допомогою таких методів, як криміналізація/декриміналізація, пеналізація/депеналізація.

Положення кримінальних законів мають втілювати у життя правозастосовувачі, що призводить до переходу на наступний рівень – правозастосовний. Він пов'язаний зі сферою застосування кримінально-правових норм та інститутів правоохоронними й судовими органами, а отже, на цьому рівні кримінально-правова політика безпосередньо реалізується. В процесі застосування закону впливають нові прогалини та проблеми, інколи колізії, усунення яких вимагає зміни нормативних актів, наукової розробки відповідних положень. Це призводить до появи нових наукових досліджень того чи іншого питання, а отже, знов переводить кримінально-правову політику на концептуальний рівень.

Тобто можна зробити висновок, що обґрунтована, логічна та доцільна кримінально-правова політика з точки зору динаміки кримінального права може розглядатися на трьох рівнях – концептуальному (суто кримінально-політичному), законодавчому та правозастосовному – з їх обов'язковим зв'язком і взаємодоповненням [43, с. 153-156].

Оскільки рівнів кримінально-правової політики з точки зору придатності її до впливу на динаміку кримінального права нами визначено три, – стосовно таких рівнів і слід визначити поетапні заходи впливу на динаміку кримінального права з метою дотримання критеріїв її стійкого розвитку.

На концептуальному рівні кримінально-правової політики під впливом відповідної ідеології формується мета кримінально-правового впливу в умовах відповідної ідеології. По суті, ідеологія є основною направляючою не лише загальної форми та змісту кримінального права, а й лінгвістичної форми. Останнє важливо, адже лінгвістична, семіотична конструкція кримінально-правової норми характеризує її як «...елемент культурного осередку, який, будучи визнаний державою, має бути певним чином інтерпретованим та інтеріоризованим у свідомості фахівців і громадян, відтворюючи відповідне правило поведінки, підкріплене належною заборонаю» [512, с. 5].

Ідеологема визначення мети кримінального права в глобальному середовищі повинна визначатися з урахуванням спрямування правової політики держави в цілому.

Аналізуючи відповідність ідеології КК сучасним реаліям, Ю. В. Баулін у 2015 р. писав: «Як недавно зауважив В. О. Туляков, глобальні та регіональні, соціальні та культурні дисбаланси та конфлікти, комунікаційні вкидання створюють ситуації, коли стабільна по суті кримінально-правова форма знаходиться в дисонансі з громадськими соціальними відносинами і процесами, що розвиваються. Виникають напівправові форми кримінально-правового регулювання та контролю. Створюються нові кримінальні закони, зокрема транзитивне право. Держави колишнього СРСР відносяться до країн перехідного періоду від віджилої форми публічно-правових відносин (феодалізм,

тоталітаризм) до буржуазно-демократичних по суті, систем, побудованих на ідеології примату концепції прав людини та захисту базових людських цінностей» [54, с. 9]. Таким чином, ідеологема кримінального права через кримінальний кодекс все ж таки має трансформуватися в таку, яка б відповідала сучасним світовим вимогам дотримання прав людини і була зорієнтована на захист основних соціальних цінностей.

Відображення ідеології хоча і виражається насамперед через нормативне закріплення завдання КК, відображаючи мету кримінального права в цілому, але має пронизувати і всю систему норм КК – утримувати ідеологічну складову, виражену через завдання.

Мета визначається, звичайно, на концептуальному рівні кримінально-правової політики, відображаючи ідеологію кримінального права, яка повною мірою відповідає ідеології суспільства, в якому діє кримінальне право.

Концептуальний рівень кримінально-правової політики в цілому повністю включає формування всіх складових, які характеризують стійкий розвиток кримінального права, відображаючи їх зміст у відповідних нормах КК через писані або неписані стратегії. Звичайно, що на цьому етапі кримінально-правовою політикою мають вироблятися і принципи [310, с. 11-18], які, висвітлюючи ідеологію, поряд з метою пронизують весь Кримінальний кодекс. З цього приводу очікувану Європою ідеологію українського права дуже добре описав П. А. Альбрехт: «...суспільство України несе велику відповідальність за європейський світовий порядок універсального права, що базується на соціальній та суспільній справедливості» [6, с. 23].

Визначення формування ідеології, визначення мети і закріплення всеохоплюючих принципів кримінального права є привілеєм виключно концептуального рівня кримінально-правової політики і повною мірою впливатиме на решту рівнів кримінального права. Вони ж виступають гарантією та запорукою відповідності інших рівнів ідеології кримінального права та критерієм оцінки його ефективності. Останнє можливе лише у разі визначення мети й оцінки її досягнення на етапі реалізації.

Найбільш важливими принципами, про які слід згадати зараз, є саме справедливість і гуманізм. Однак опрацювання принципів вимагає не формального підходу до цього питання, а дієвого, який би задовольняв вимоги сучасної світової гуманістичної парадигми.

Гуманізмом обґрунтовуються численні кримінально-політичні рішення. У кримінально-правовій літературі така гуманізація все частіше стає об'єктом критики вчених [4, с. 259-267; 323, с. 112-117]. Вірно відмітила Н. О. Лопашенко, що сучасна кримінальна політика несе в собі більший заряд гуманності (нічим не обґрунтованої), ніж чинне кримінальне законодавство [239, с. 66-67].

Гуманізм в кримінальному праві – це не «просто» мінімум репресії, і не «просто» максимальна м'якість репресії. Гуманізм в кримінальному праві – це мінімум і м'якість репресії, що сумісні з завданнями охорони суспільства і членів суспільства – громадян від кримінальних правопорушень та осіб, що їх вчиняють. Тому там, де ці завдання дійсно вимагають проведення жорсткої чи більш жорсткої лінії, або розширення сфери застосування репресії в тих чи інших напрямках, така лінія повинна неухильно проводитися, і таке розширення має здійснюватися – належний рівень охорони громадських і особистих інтересів від посягань є вище вираження і вища вимога гуманізму в кримінальному праві [288, с. 66]. Все ж таки кримінальне право з його численними заборонами і жорсткими видами покарання, включаючи довічне позбавлення волі, більшою мірою характеризується репресивними засадами, але не гуманністю держави [185, с. 75].

Аналіз законодавства і практики його застосування дозволяє виділити дві основні тенденції в розвитку кримінально-правової політики. Одна з них зводиться до пом'якшення кримінальної репресії, інша – до збереження, а іноді й посилення відповідальності за найбільш небезпечні протиправні прояви людської поведінки. Взаємодія цих тенденцій визначається гнучкістю тактики кримінальної репресії, мінливої на різних етапах. Що ж стосується обсягу або, як іноді кажуть, розмаху кримінальної репресії, то він визначається об'єктивними і суб'єктивними факторами. Перший означає врахування стану структури, динаміки і рівня

профілактики злочинності; другий – визначається рівнем правосвідомості й правової культури суспільства [180, с. 37-38].

Об'єктивний фактор дозволяє і є основою для зміни рамок кримінальної відповідальності (їх розширення або звуження) залежно від зміни кримінологічних показників злочинності. Більш складним та іноді суперечливим виглядає вплив, який чиниться на кримінальне законодавство суб'єктивним фактором. Так, з підвищенням рівня правової культури і правосвідомості суспільства з'являється можливість звуження сфери кримінальної відповідальності. Але разом з тим у деяких випадках постійно зростаюча нетерпимість суспільства до найбільш поширених і небезпечних правопорушень може викликати посилення відповідальності за їх вчинення. Таким прикладом може бути Закон України № 1707 від 05.11.2009 р. «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за злочини з мотивів расової, національної або релігійної нетерпимості» [371], яким було передбачено зазначення в якості кваліфікуючої ознаки «вчинення злочину з мотивів расової, національної або релігійної нетерпимості» в таких злочинах, як умисне вбивство (п. 14 ч. 2 ст. 115 КК), умисні тяжкі тілесні ушкодження (ч. 2 ст. 121 КК), умисні середньої тяжкості тілесні ушкодження (ч. 2 ст. 122 КК), побої та мордування (ч. 2 ст. 126 КК), катування (ч. 2 ст. 127 КК), погроза вбивством (ч. 2 ст. 129 КК); викладення в новій редакції ст. 161 КК «Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності або релігійних переконань», а також включення в якості предмета в ст. 300 КК «Ввезення, виготовлення або розповсюдження творів, що пропагують культ насильства і жорстокості, расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію» творів, що пропагують, в тому числі, і расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію. Тому перспективи розвитку законодавства визначаються взаємодією цих факторів і їх спільним впливом на нього [52, с. 293-295].

Звуження сфери суворих репресій повністю залежить від темпів і обсягів скорочення злочинності (і в першу чергу найбільш небезпечних злочинів) і «ні в якому разі не може випереджати цього скорочення» [229]. Саме з цих позицій

найбільш перспективним є не механічне пом'якшення чи посилення кримінальної відповідальності та кримінального покарання за вчинення тяжких злочинів, а подальше підвищення ефективності кримінального покарання [180, с. 39].

Наразі саме механічний підхід до посилення санкцій за окремі суспільно небезпечні діяння здається українському законодавцеві найбільш виправданим. Так, за період дії КК України 2001 р. посилення санкцій шляхом підвищення розмірів покарань, виключення більш м'яких видів покарань або впровадження додаткового покарання в якості обов'язкового було здійснено чвертю від усього обсягу законів «репресивного характеру».

Крім того, навіть законом, що містить у назві слово «гуманізація» (Закон України №4025 від 15.11.2011 р «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності»), в ряді випадків були підвищені санкції статей (наприклад, ч. 1 ст. 200 КК «Незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків, обладнанням для їх виготовлення»).

Отже констатуємо, що на концептуальному рівні кримінально-правової політики в межах динаміки стійкого розвитку кримінального права мають бути визначені: ідеологія кримінального права, мета з конкретним ідеологічним наповненням і спрямуванням сукупної дії КК, а також принципи кримінального права, які пронизуватимуть весь КК як на стадіях доктринальної розробки, так і під час законотворення та правореалізації.

Наступність і узгодженість на концептуальному рівні кримінально-правової політики можуть визначатися лише через принципи та основні засади. Безпосередня ж їхня реалізація відбувається на законодавчому рівні – під час створення та прийняття відповідних норм кримінального права.

Як вже зазначалося, під наступністю слід розуміти таке узагальнене уявлення про необхідну послідовність у розвитку права, базисом якої є історично сформовані й соціально обумовлені уявлення про право у відповідному

суспільстві, що ґрунтуються на попередньому позитивному та негативному досвіді.

Відповідно, для кримінального права це ті уявлення про необхідну послідовність у його розвитку, що ґрунтуються на історично сформованих і соціально обумовлених уявленнях про кримінальне право у суспільстві.

Одразу виникає особливість, на яку завжди необхідно звертати увагу, якщо йдеться про необхідність зміни ставлення до кримінального права, як, зокрема, зараз відбувається в Україні. Так, наступність кримінального права, може визначатися як через позитивний (з точки зору дії кримінального права), так і через негативний досвід.

Позитивний досвід можна описувати через позитивні корисні якості, які відтворюють ставлення суспільства до дії кримінального права: справедливість, реальна протидія злочинності в цілому та протидія резонансним кримінальним правопорушенням, захист людей від злочинців, гуманізм тощо.

Негативний досвід – це сукупність очікувань, які породжені негативним досвідом оцінки кримінального права: політична залежність, інквізиційні міри, безкарність, можливість уникнути кримінальної відповідальності для представників правлячих еліт тощо.

Такий досвід носить як суб'єктивний, так і об'єктивний характер, і виражається в соціальних очікуваннях від кримінального права.

Водночас історично, як доводилось вище, в ретроспективному огляді кожної зміни парадигм динаміки кримінального права спостерігалися більшою чи меншою мірою такі причини:

- забезпечення найважливіших суспільних відносин, притаманних тій чи іншій добі існування людства та рівню культури (від феодальних до демократичних, від землеробних до технократичних);

- зміна ідеології (релігійної або політичної, включаючи окупації, колонізації, анексії територій);

- міжнародні зобов'язання держави та апроксимація національного законодавства під тиском міжнародних угод.

Зрозуміло, що такі причини і зараз діють, і, безумовно, сприймаються теоретиками і практиками. Для пересічних же громадян динаміка кримінального права під впливом таких механізмів лишається певною мірою незрозумілою, адже люди переконані, що кримінальне право націлено виключно на протидію злочинності та їх захист, а не є розмінною монетою в ідеології чи політиці, тим більше – у геополітиці.

Водночас треба бути повними оптимістами, щоб уявляти, нібито зміни парадигм динаміки кримінального права будуть колись триматися лише на задекларованих всезагальних принципах і цінностях, а влада не буде використовувати кримінальне право з тих же самих причин, що й останні 700 років.

Отже, такі історичні причини слід враховувати і розуміти, але в цілому вони не можуть виступати очевидними причинами розвитку кримінального права. Водночас, розуміння таких причин дає значно більше переваг науковцям і практикам, діяльність яких стосується законотворчої діяльності. Так, подібне розуміння відкриває можливості рефлексії реальних цінностей і світових стандартів, які виступають причинами трансформацій. Зокрема, розуміння впливу на кримінальне право євроінтеграції дає розуміння необхідності максимального наближення і змістовного, і лексичного наповнення кримінального кодексу до основних положень міжнародних актів, які стосуються кримінального права або дотримання прав людини під час його реалізації. Насамперед це стосується врахування в нормах КК термінопонять і змістовних конструкцій Європейської конвенції з прав людини, на що звертає увагу В. І. Антипов [12, с. 169-170]. Це необхідно, адже саме ЄСПЛ виступатиме тим органом, який на кінцевому етапі може «працювати» з аналізом рішень, які прийняті судами країни на підставі тексту норм КК.

Однак наступність і за змістом, і за сутністю Загальної та Особливої частин КК також не є однаковими. Хоча і реформи (Загальної частини), і новели (Особливої частини) мають відповідати ідеології та принципам кримінального права, змістовним і лінгвістичним відповідностям європейської традиції; вони ще

мають бути наступними до норм-попередниць, якщо такі норми були ефективними.

У разі, якщо наступність стосується реформ і новел, рівно як і норм, котрі очікують на модернізацію внаслідок виникнення нових обставин, які, об'єктивно вимагають їх змін, передувати впровадженню їх до КК повинно кримінально-правове прогнозування. Як зазначав О. М. Литвак, «...ефективність його [кримінального права. – *Прим. авт., Д. Б.*] значною мірою залежить від справедливості та наукової обґрунтованості кримінально-правових санкцій. На жаль, і в попередньому, і в новому Кримінальному кодексі України санкції традиційно визначаються без будь-яких соціологічних і психологічних досліджень» [235, с. 5]. Це твердження стосовно санкцій повною мірою може поширюватися і на «роздуті» диспозиції статей Особливої частини КК.

Оцінка потенційної дієвості, необхідності та наступності реформ і новел КК сьогодні, фактично, покладається на Головне науково-експертне управління Верховної Ради України, яке досить ефективно виконує завдання аналізу законопроектів. Однак, з кримінальним правом повинні працювати не лише фахівці з кримінального права, а й кримінологи, які обізнані у закономірностях впливу на злочинність кримінально-правовими та соціальними механізмами.

Утім, резюмуючи висловлене з приводу критерію наступності у динаміці кримінального права, слід вичленити її особливості в контексті динаміки стійкого розвитку кримінального права.

Якщо виходити з того, що наступність являє собою такі, що ґрунтуються на попередньому позитивному та негативному досвіді, узагальнені уявлення про необхідну послідовність у розвитку права, базисом якого є історично сформовані й соціально обумовлені уявлення про право у відповідному суспільстві, то кожний із наведених тут елементів в умовах стійкого розвитку (в умовах глобалізації) наділяється додатковими характеристиками.

В системі характеристики наступності ми бачимо такі елементи:

1) аналіз попереднього позитивного та негативного досвіду;

2) узагальнені уявлення про необхідну послідовність у розвитку права на базі: а) історично сформованих та б) соціально обумовлених уявлень про кримінальне (у даному випадку) право у відповідному суспільстві.

Напевно, що коли ми враховуємо попередній досвід, незалежно від того, позитивний він чи негативний, нам слід брати до уваги не лише досвід створення та застосування норм кримінального права, а й оцінювати позитивний і негативний вплив на предмет регулювання. Саме з останнього і випливає другий критерій – уявлення про необхідну послідовність, яка має ґрунтуватися на історично сформованих і соціально обумовлених очікуваннях від нього.

«Регулятивна функція права, – як вважає В. О. Туляков, – не просто забезпечення безпеки об'єктів кримінально-правової охорони нормативно визначеними заходами державного примусу, а досягнення гармонії у взаємовідносинах між державою та громадянами, де відповідальності правопорушника кореспондує обов'язок держави щодо розшуку, покарання і реабілітації злочинця; компенсації та реституції особі, потерпілій від кримінального правопорушення; досягнення суспільного спокою та злагоди на національному, локальному та індивідуальному рівнях» [503, с. 39]. Однак така тенденція відображає сучасне європейське бачення динаміки кримінального права, але ж ніяк не вітчизняної динаміки, в якій існує «...міф, пов'язаний з уявленням про “всемогутність” кримінально-правової боротьби зі злочинністю і бажанням в зв'язку з цим максимально розширити сферу кримінально-правової охорони» [545, с. 119].

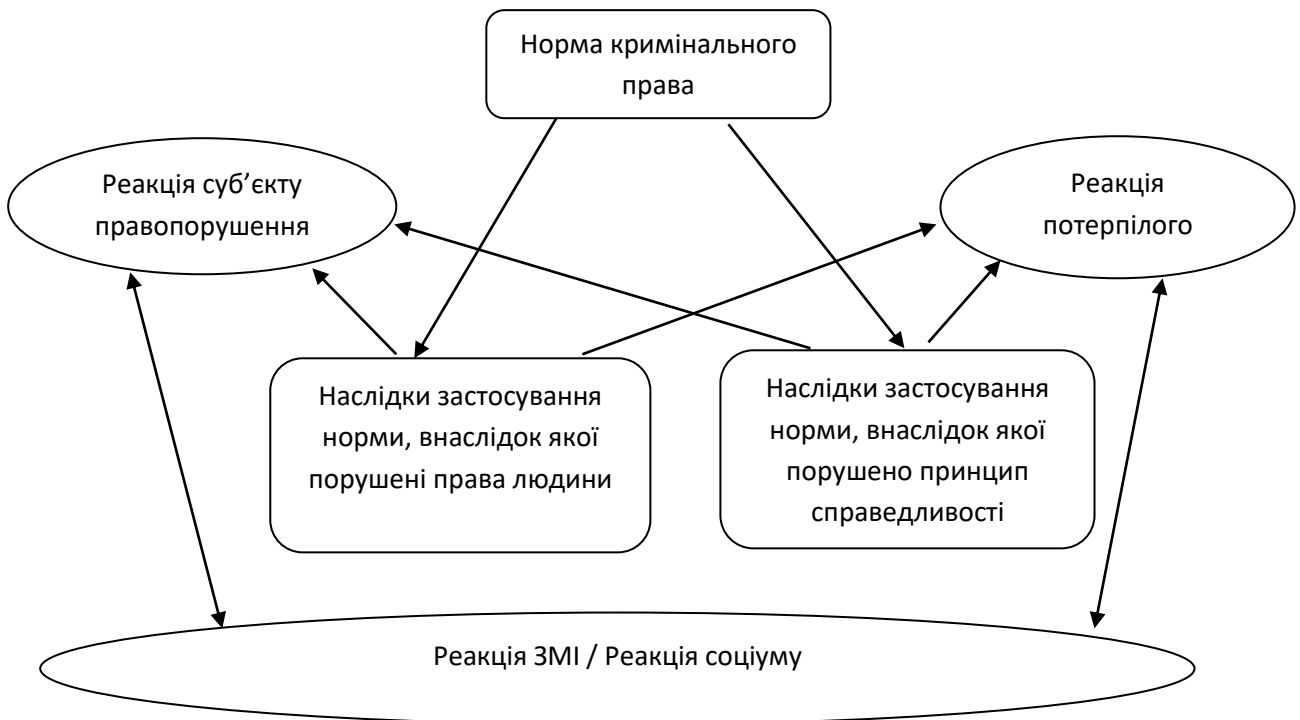
Говорячи про багаторівневність соціальних надсистем, які впливають сьогодні на динаміку кримінально-правової політики, слід звернути увагу на те, що національні особливі уявлення про роль кримінального права ще певною мірою існують в суспільстві, але навряд чи можна сказати, що вони домінують. Описані В. О. Туляковим оптимальні, з точки зору входження України в європейський простір, цілі гармонічних взаємин між державою та людиною, сьогодні є очікуваннями суспільства і, відповідно, тими засобами тиску з боку міжнародної

спільноти, яка бачить забезпечення прав людини та дотримання справедливості в найширшому і всезагальному розумінні.

Якщо б законодавець, вкладаючи в норму кримінального права той чи інший зміст, передбачав її реальну дію, рівно як і наслідки такої дії, вплив на суспільство, а також підстави звернення до ЄСПЛ у разі порушення прав людини, то в такій системі бачення необхідності цих змін мало б не такий уперто-упереджений характер.

Схемою, наведеною нижче, спробуємо продемонструвати особливості кільцевого і, фактично, замкненого циклу впливу на суспільство норми кримінального права, яка сама, або реалізація якої через вади такої норми, призводить до порушення прав людини або справедливості. У цій схемі йдеться лише про національний рівень, на якому через поширення комунікацій відбувається обмін емоційними реакціями, з використанням ЗМІ та соціальних мереж.

Схема 1. Вплив на суспільство норми права, реалізація якої порушує права або принцип справедливості

Однак навіть на такому рівні вже сьогодні не обмежуються завмирання впливу суспільства та можливостей емоційних реакцій як суб'єкта правопорушення, так і потерпілого.

По-перше, як демонструє усталена національна практика (рівно як і практика інших країн і, зокрема, США [82]), у разі вчинення кримінального правопорушення або інкримінування, які відверто посягають на систему цінностей суспільства, вплив ЗМІ і соціальне збудження, яке утворюється за рахунок дії соціальних мереж, призводить до об'єднання груп, які намагаються впливати на судову владу, добиваючись, на їхню думку (або на штучно утворену в суспільстві думку) справедливості чи поновлення прав. Саме тому зазвичай причиною або приводом для соціальних спалахів і виступають кримінальні переслідування або відсутність таких.

По-друге, про будь-яке неупереджене ставлення суддів, у разі радикального супроводження справи на час її розгляду, йтися все рівно не може, адже судді перебувають під соціальним тиском як з боку ЗМІ, так і з боку населення.

Крім того, через каральний характер кримінального права і багаторічне сприйняття кримінального права як зони свавілля з боку поліції, будь-які підтвердження цього впливають на формування ставлення соціуму. На жаль, періодично суспільство все ще зустрічається з подіями, аналогічними справі Оксани Макар та Врадіївки, хоча слід зауважити, що в сучасних умовах все ж таки реакція влади на подібні справи вже значно скоріша й упередливіша, ніж раніше.

Так, для фактичного унеможливлення приховування від подальшого розслідування гвалтування та катування жінки поліцейськими в приміщенні Кагарлицького райвідділу поліції в ніч з 23 на 24 травня 2020 р., Комітет Верховної Ради з правоохоронної діяльності призначив розслідування через 1,5 місяці після подій [160]. Все ж таки призначив, незважаючи на те, що підозрювані поліцейські взяті під варту. Напевно, що таке втручання парламентарів, хоча і дивне для нашої країни, є свідченням, що в системі законодавства з'явилося розуміння соціальних наслідків нерозслідування подібної справи.

Фактично, приклади нехтування притягненням до кримінальної відповідальності винних у Врадіївських подіях 2013 р., зтягування розслідувань розстрілу Небесної Сотні в Києві у лютому 2014 р. та подій в Будинку профспілок в Одесі 2 травня 2014 р. належать також до тих випадків, які відверто демонстрували суспільству тенденцію політичного забарвлення найбільш важливих для оцінки людьми злочинів, і не менш політизованих рішень щодо їх приховування від людей.

Якщо говорити про наведену вище схему в наддержавному масштабі, з урахуванням руху України в Європу, то, напевно, також слід аналізувати й зовнішню реакцію на порушення в Україні Європейської конвенції з прав людини, і, відповідно, обсягів санкцій, які держава сплачує в якості компенсацій.

Можна згадати, що сьогодні Україна перебуває на третьому місці (14,8%) за кількістю скарг до ЄСПЛ, яке вона утримує з 2017 року [142; 530] після Російської Федерації (25,2%) та Туреччини (15,5%) [417]. Але важливо не лише це, адже такий стан речей свідчить не лише про кількість порушень, а й про усвідомлення населенням своїх прав та опанування механізмами оскарження. Слід звернути увагу на те, які суми Україна сплачує в якості компенсації за рішеннями ЄСПЛ:

- у 2008 році – 20 434 375 грн;
- у 2009 році – 7 939 067 грн;
- у 2010 році – 29 174 853 грн;
- у 2011 році – 25 021 734 грн;
- у 2012 році – 39 002 553 грн;
- у 2014 році – 169 817 000 грн;
- у 2015 році – 639 981 892 грн;
- у 2016 році – 612 294 315 грн;
- у 2017 році – 61 365 000 грн;
- у 2018 році – 32 646 827 грн [169];
- у 2019 році – понад 44 млн. грн. [529].

Як констатує Є. Захаров, «...останні три роки красномовно засвідчили, що загальна парадигма взаємовідносин Української держави з ЄСПЛ суттєво змінюється: найбільш важливим завданням стає виконання рішень ЄСПЛ. Все більше ситуацій порушення права, гарантованого Конвенцією, стають ЄСПЛ нецікавими: з ними все зрозуміло апріорі, вони не містять проблем права, в яких необхідно розібратися, щоб винести рішення. Відповідно, рішення ухвалюються не Палатою ЄСПЛ, а Комітетом з трьох суддів, чи одноосібно, а самі вони стають клоновими. Часто в одному рішенні ЄСПЛ об'єднує декілька справ. Кількість рішень проти України, ухвалених саме Комітетом, стрімко зростає» [156]. Тобто, це справи – типові, і їх розгляд носить доволі системний характер, і вочевидь, він стосується далеко не лише кримінальних проступків і кримінальної відповідальності юридичних осіб...

Як стверджує керівник відділу Департаменту виконання рішень Європейського Суду з прав людини Генерального директорату прав людини та верховенства права Ради Європи П. Пушкар, «...за 70 років існування ЄСПЛ Україна бере участь в цій системі протягом більше ніж 20 років. На жаль, окрім позитивного досвіду взаємодії (позитивний вплив на реформування правової системи України та системи правосуддя) ми маємо також негативний досвід ідентифікованих порушень прав людини Європейським Судом та великої кількості правових проблем масштабного характеру, що не вирішуються у процесі виконання протягом достатньо тривалого періоду часу» [418]. Позитив впливу – переконливий, як переконливе і погашення Україною попередніх боргів щодо виплат за рішеннями ЄСПЛ у 2017 р.

Але ж, що саме мають на увазі практики, говорячи про найбільш важливе завдання для України «виконання рішень ЄСПЛ» та позитивний вплив на реформування правової системи України і системи правосуддя?

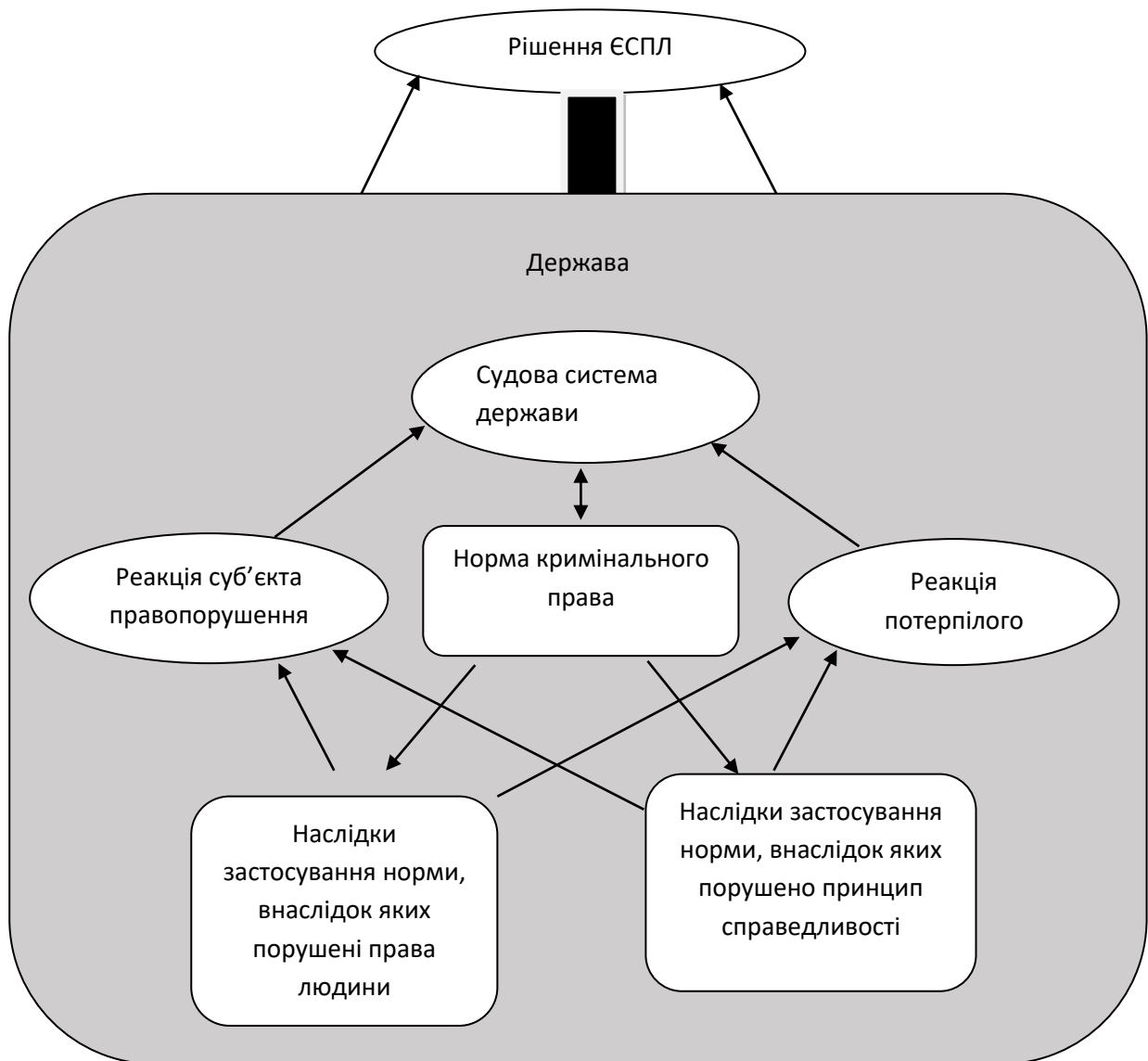
Павло Пушкар зазначив, що «як повідомлялося раніше, Україна займає передові позиції за кількістю справ на розгляді в ЄСПЛ та незавершених повним виконанням проваджень у КМРС. /.../ Щоразу питання на розгляді – це питання, які зараз є достатньо актуальними для України з огляду на реформи, які

відбуваються в Україні, а також тих зобов'язань, які має Україна стосовно змісту цих реформ як з позиції стандартів Ради Європи, що засновані на Європейській Конвенції з прав людини, практиці ЄСПЛ та нормах-рекомендаціях Ради Європи, так і з позиції зобов'язань перед європейською спільнотою держав» [418]. Тож, зміст очікуваних змін, що стосуються кримінального права, напевно має і зовнішній тиск на динаміку кримінального права, впливаючи на нього ззовні через невідповідність зобов'язанням країни перед європейською спільнотою.

Але чи не є це послідовним демонстратором відсутності наступності в сучасній парадигмі кримінального права?

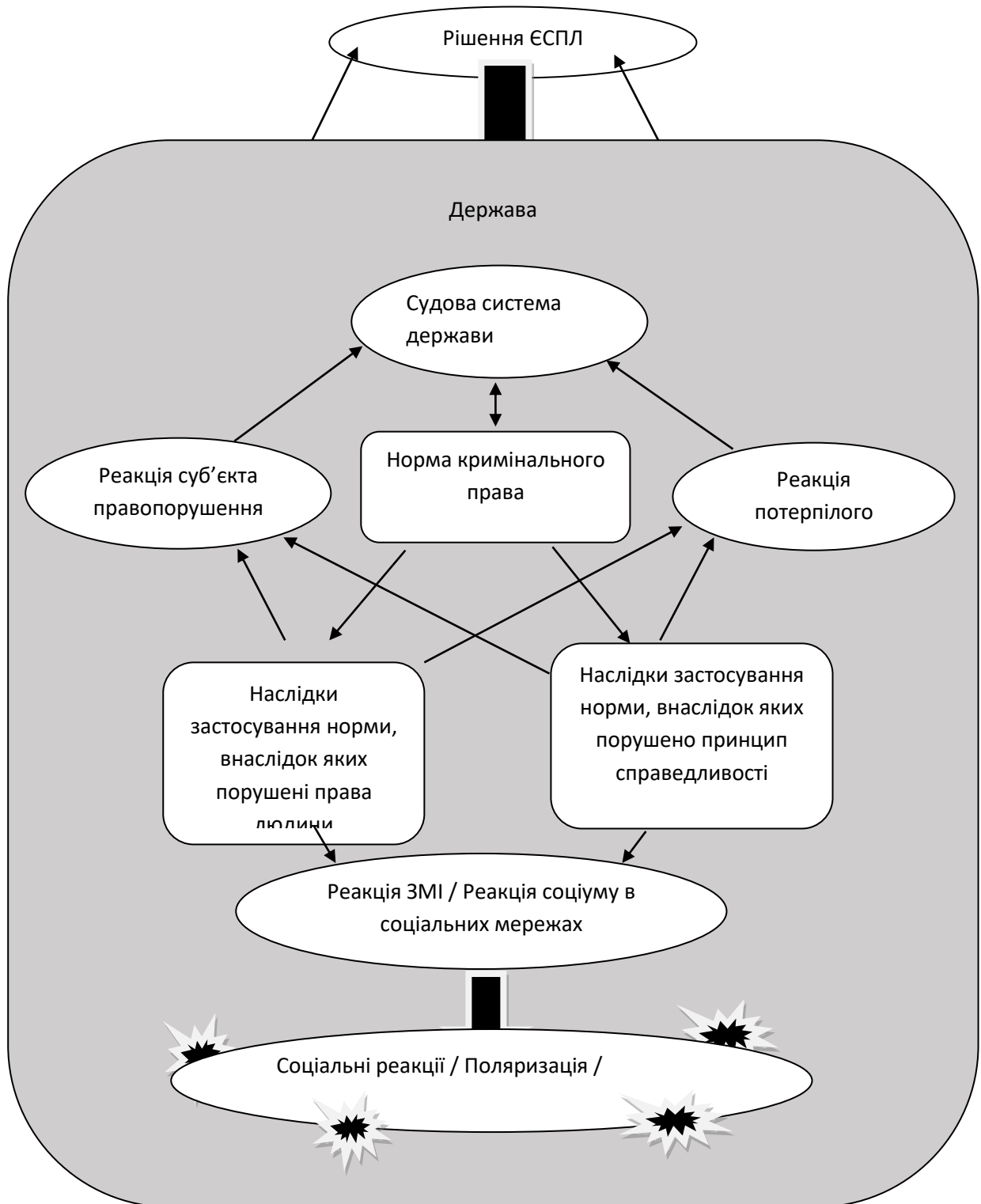
На Схемі 2 продемонструємо вплив, відмінний від Схеми 1, яка описувала формування послідовного соціального тиску через порушення прав людини та справедливості. Формування такого впливу (вплив рішень ЄСПЛ на застосування норм кримінального права, якими порушуються права людини, або виконання яких призвело до порушення прав людини) формується умовно «знизу догори», а вплив здійснюється навпаки: від міжнародної спільноти до держави, яка допустила таке порушення.

Схема 2. Вплив на державу рішень ЄСПЛ, якими поновлюються права людини, порушені державою

Якщо у Схемі 3 поєднати Схеми 1 та 2, ми отримаємо повний комплекс зв'язків впливів соціуму та наддержавних структур на недотримання в державі прав людини і принципів справедливості.

Схема 3. Схема утворення соціального тиску та тиску наддержавних структур у разі порушення національним правом прав людини

Щодо другого критерію – критерію узгодженості, визначення якому також було надано вище, в глобальній системі оцінок кримінального права все не менш складно, ніж щодо наступності.

Узгодженість – це такий якісний стан права, при якому його принципи, ідеологія, зміст і наповнення інтегровані в правову систему суспільства, в якому воно діє. Тобто для кримінального права – це відповідне законодавче врахування наповнення закону про кримінальну відповідальність ідеологією (і метою) та принципами кримінального права, інтеграція норм кримінального права з іншими нормами права держави.

Варто приділити увагу сучасним доктринальним підходам до послідовності її формування на законодавчому рівні.

Насамперед тут, як і у випадку з наступністю, дія наукових експертиз буде важлива. Такі експертизи щодо узгодженості можуть уявляти собою не лише спеціалізований аналіз законопроектів, а й напрацювання науковців, які досліджують відповідні сфери. В цілому, наявність реєстру науковців-фахівців з різних напрямів законодавства була б запорукою можливості звернення до відповідних вчених на стадіях аналізу як первинних розробок норм, так і на стадіях їх удосконалення, модернізації, ліквідації.

Такі напрацювання в країні проводилися, зокрема, на рівні Львівської школи кримінального права, під керівництвом В.О. Навроцького, якою було сформовано видання «Кримінальне право України: бібліографія. 1991–2005» [219]. Така праця видана була одноразово і більше не виходила. Водночас, це була єдина безцінна праця, в якій у послідовності структури КК викладено всі наукові праці, які здійснювалися вітчизняними вченими протягом незалежності України, і законодавець мав можливість, працюючи з нормами КК, звернутися якщо не до науковця безпосередньо, то до його напрацювань з необхідної тематики.

Питання узгодженості значних законопроектів як цілісних масивів правової інформації проходить значно більше опрацювання, ніж норми КК, які періодично видозмінюють останній. І тому у великих проєктах, над якими працюють групи законотворців, відбувається значно менше законодавчих помилок, адже проходження цілого законопроекту отримує значно більше перевірових процедур на предмет узгодженості, ніж незначні, на перший погляд, вкраплення в

КК. Вірогідно, це і є однією з причин неузгодженості періодичних правок, що вносяться законодавцем.

Однак мають місце і такі казуси, які в реаліях викликають не лише колізії, а й неможливість їх коректного застосування, або застосування яких прямо порушує права людини. Так, зокрема, неадаптована новелізація ст. 152 КК досі викликає обурення щодо можливості використання змісту «супутніх обставин» з примітки до статті, а рішення судів за статтями зі спірним тлумаченням оскаржуються до ЄСПЛ за ознаками порушення права на справедливий суд (ст. 6 Європейської конвенції)³⁵. І це не єдиний приклад.

Отже, національне кримінальне право, яке формується під тиском необхідності протидії традиційній і новітній злочинності, крім необхідності відповідати ідеології та міжнародним стандартам, що пред'являються до держави, має ще бути й настільки стійким і гнучким одночасно, щоб його застосування відповідало стандартам дотримання прав людини. Сутнісні підходи до тлумачення прав людини, як доводить практика ЄСПЛ, значно ширші ніж зміст Європейської конвенції, адже судді виходять не з букви, а зі змісту, реалізуючи таким чином принцип верховенства права та справедливості.

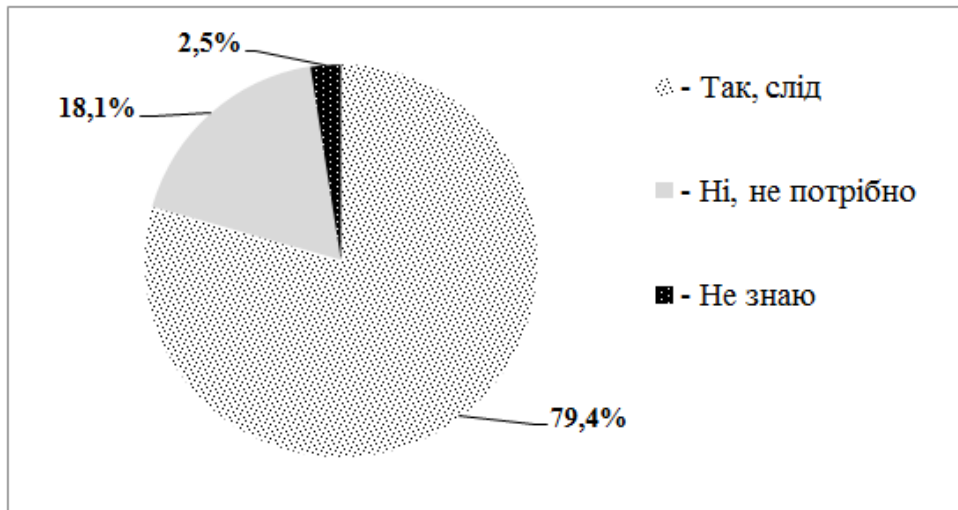
Застосування кримінального права з боку наддержавної інституції фактично перебуває під контролем світової спільноти щодо дотримання прав людини та реалізації верховенства права й справедливості. Це підкреслює, що кримінальне право на сучасному етапі динаміки має враховувати можливість застосування його норм в порушення прав людини, і заздалегідь упереджувати можливість подібного порушення. Саме такий підхід може забезпечувати євроінтеграційні процеси і уникнення компенсацій за свавілля держави щодо людини через застосування кримінального права або неналежне кримінально-правове поведження [508, с. 18].

Під час проведення опитування респондентам було поставлено запитання щодо доцільності прислухатися до думки міжнародних інституцій в частині

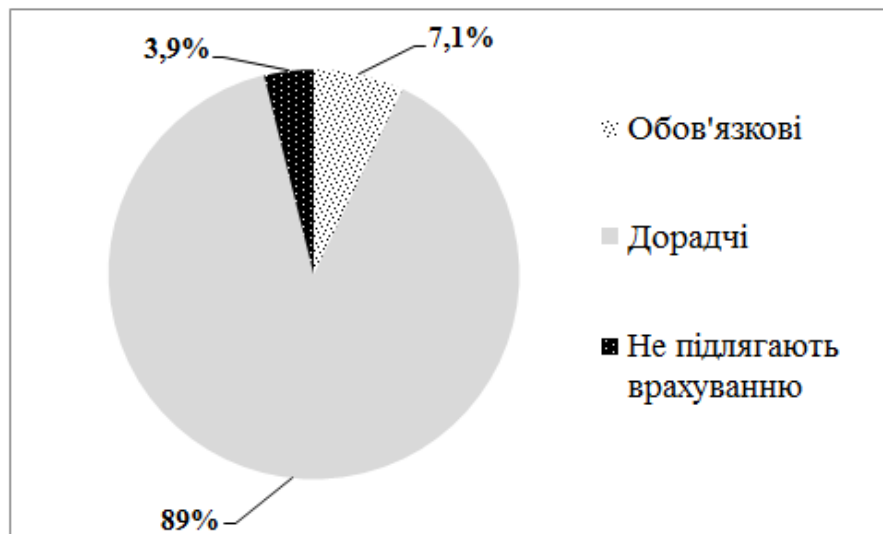
³⁵Однією з найпоширеніших скарг, з якими українці звертаються до Європейського суду з прав людини, є скарги, що стосуються порушення права на справедливий судовий розгляд [158].

внесення змін до КК України, на яке більшість (79,4 %) відповіли стверджувально (діаграма 14), хоча й надаючи їм право «дорадчого» (89,0 %) голосу (діаграма 15).

Діаграма 14. Чи слід прислухатися до думки міжнародних інституцій в частині змін до КК?

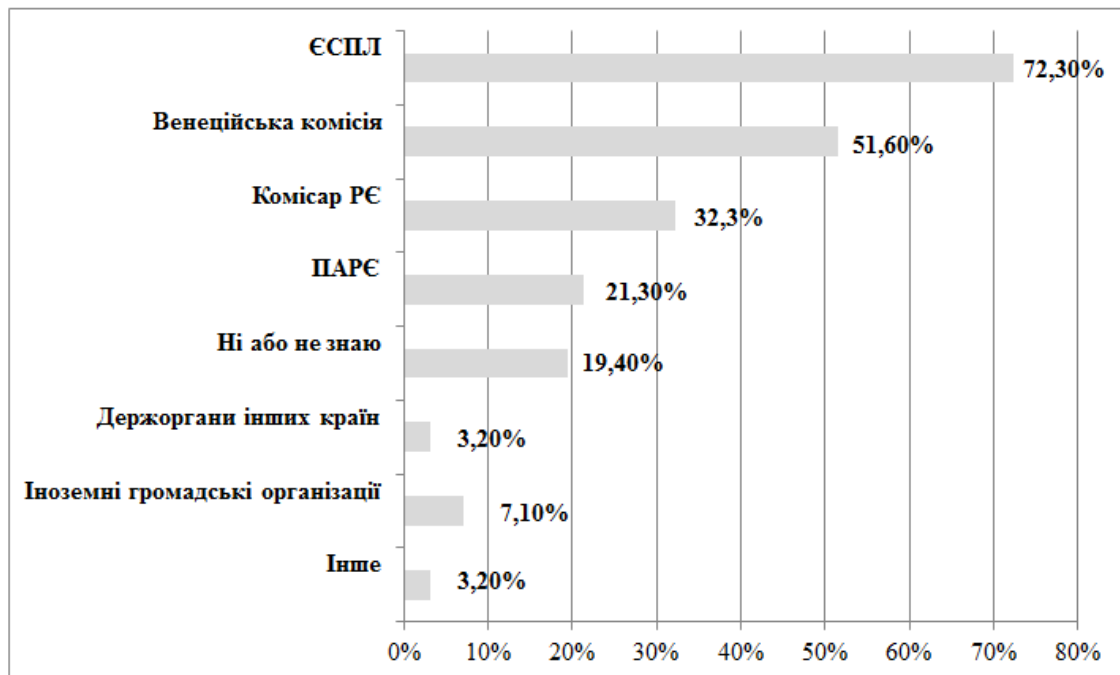

Діаграма 15. Ці думки/пропозиції мають бути обов'язковими чи дорадчими?

Серед таких міжнародних інституцій саме Європейський Суд з прав людини викликає у респондентів найбільшу повагу (діаграма 16).

Діаграма 16. Якщо так, то які саме інституції можуть надавати свої думки та пропозиції?

Однак в сучасному світі не лише наддержавний контроль виступає маркером дотримання прав людини та справедливості. Одним із важливих факторів, які демонструють соціальну згоду з реалізацією кримінального права, є соціальний контроль.

Соціальний контроль щодо кримінального права досліджувала детально Н. А. Савінова, звертаючи увагу на те, що саме в інформаційному суспільстві рівень впливу суспільства на маніпуляції влади кримінальним правом в останні десятиріччя став значно гострішим, ніж раніше [443, с. 129-137].

Якщо виходити з думок вчених щодо соціального контролю за злочинністю, то така функція повною мірою є прерогативою оформленої функції держави, і лише після встановлення певних стрижнів до неї може бути залучено суспільство.

Так, на думку О. М. Яковлева, це – «...контроль над протиправною поведінкою, який здійснюється державними органами та інститутами громадського суспільства з метою ефективного впливу на криміногенні фактори навколишнього середовища» [244, с. 70].

О. М. Литвак вважав, що соціальний контроль над злочинністю, котрий здійснює державна влада, реалізується у трьох формах, взаємозалежних між

собою: 1) кримінального законодавства; 2) застосування норм КК; 3) спеціально-кримінологічного попередження злочинності й окремих злочинів [234, с. 53-54].

Тлумачення соціального контролю злочинності, запропоноване В. В. Лунєєвим, «як системи економічних, правових, ідеологічних та репресивних заходів, які спрямовані на протидію злочинності» [242, с. 78-80], напевно, більш повно розкривається О. М. Харитоновим як «...заходи соціального контролю, котрі легітимно здійснюються компетентними державними установами з метою стримання суспільно небезпечної поведінки людей, утворюють державний контроль над злочинністю» [555, с. 12]. Натомість, всі вони стосуються державної функції, яку має виконувати певною мірою і кримінальне право.

Фактично, соціальний контроль за злочинністю як функція держави в реаліях може відобразитися саме на рівні кримінологічних і кримінально-правових експертиз, про що йшлося при аналізі детермінантів динаміки кримінального права.

Що ж стосується соціального контролю за динамікою кримінального права, то вона відображається саме на рівні реакції соціуму на ті чи інші стани динаміки кримінального права або його реалізації. І тому «...визначення запиту, потреб і здатності сприйняти кримінально-правову інформацію громадянином як суб'єктом-еталоном цільової аудиторії кримінально-правової комунікації повинно бути критерієм оцінки перцептивної сторони комунікації. Власне, у цьому і полягає очевидний сенс іронічного запитання: для кого написаний Кримінальний кодекс?» [450, с. 139]. Але чи за всіх умов пізнавальний (перцептивний) аспект сприяє позитивній оцінці динаміки кримінального права? Якщо ж причини руху і спокою в динаміці кримінального права зрозумілі, саме вони і ставатимуть причинами соціальної реакції на кримінальне право через соціальні спалахи. І водночас, ухил динаміки кримінального права у бік зміни віктимізуючих взаємин держави та людини «...дозволяє все таки, нарешті, вирішити питання переходу до іншої форми розвитку: від держави-жертви з населенням-жертвами до інтегрованого суспільства вільних людей» [518, с. 13].

Якщо виходити з того, що соціальний контроль в умовах сучасної можливості обміну інформацією зростає в сотні разів, слід звернути увагу на те, що «...накопичення і передавання кримінально-правової інформації про первинні факти, її подання, інтерпретація, формування емоцій, являє собою багаторівневу комунікацію. Такий багато- і різнорівневий обміни інформацією між системою управління (владою, правоохоронною, судовою та пенітенціарною системами) та населенням (злочинець, жертва, соціум), заснований на первинній фактично підтвердженій інформації, в багатьох випадках наповнюється, а нерідко підмінюється несподіваними сенсами вторинними, а інколи – кардинально протилежними первинним» [444, с. 200]. І тут слід згадати про те, що кримінальне право насамперед несе в собі зміст справедливості, і нівелювання справедливості за окреслених умов призводить до соціального несприйняття.

Слід також враховувати і той факт, що вторинні (як пише Н. А. Савінова) смисли стосовно динаміки кримінального права можуть стосуватися як «перекручування кримінально-правової інформації», про що йшлося вище, так і несприйняття населенням системи цінностей, які відстають у своєму розвитку від визнаних соціальних цінностей суспільства на певному етапі його розвитку та в умовах певної ідеології.

На думку вченої, «...цінності впливають на кримінальне право як:

1) засіб тиску очікувань соціуму та вимог міжнародних стандартів. Розуміння їх необхідно для деконструкції. Буквально це – ті цінності, котрими має керуватися кримінальне право відтворення парадигми і гіпотези норм (умовно назвемо їх цінностями першого порядку);

2) предмет спрямування кримінально-правового регулювання. І це – ті суспільні відносини, котрі самі по собі є цінностями, та ті цінності, з приводу котрих соціальні відносини виникають (цінності другого порядку)» [449, с. 71].

Такі цінності, на думку цитованої авторки, є універсальними – цінностями першого порядку³⁶, та цінності другого порядку³⁷ «потребують спостереження і динамічного відтворення в диспозиціях кримінально-правових норм» [449, с. 72]. Якщо звернути увагу на такий розподіл, то з нього вбачається, що до цінностей кримінального права належать принципи кримінального права, а до другого – саме ті права, які кримінальне право захищає, але вони виходять з перших, походять від них.

Якщо виходити з того, що цінності першого порядку є принципами, котрим в умовах сучасної ідеології кримінального права має відповідати його динаміка, можна повною мірою стверджувати, що саме вони і виступають головними орієнтирами динаміки стійкого розвитку. До таких цінностей належать дотримання прав людини, справедливість, гуманізм та ін. І саме ці цінності відображено в провідних наднаціональних актах, якими захищаються права людини.

Водночас, цінності другого порядку – похідні, і вони мають повною мірою відповідати принципам, які визнає світ і які суспільством очікуються та сприймаються.

Отже, основою соціального контролю виступають ті ж самі критерії, що й критерії наддержавних структур, адже населення сприймає динаміку і дію кримінального права під кутом емоційного сприйняття дотримання основних людських принципів.

Окремі деталі неможливості правильної інтерпретації та розуміння норм кримінального права, маніпулювання кримінально-правовою інформацією з використанням ЗМІ тощо, ми детально розглянемо у наступному підрозділі, де

³⁶Цінності першого порядку Н.А.Савінова визначає як такі цінності, які «завжди будуть оціночними, визначення їх належатимуть переважно філософії, лишатимуться абстрактними: справедливість, верховенство права, людяність (гуманізм) і т.д. Такі цінності феноменальні, і, відтоді, універсальні». [449, с. 72].

³⁷Цінності другого порядку, на її думку, потребують спостереження і динамічного відтворення в диспозиціях кримінально-правових норм. Такі цінності характеризують рівень розвитку суспільства і відображують очікування суспільства від законотворця та правозастосувача. При цьому, такі цінності можуть бути як абсолютними, так і відносними для того чи іншого суспільства. Так, життя, воля, статевая недоторканість, як абсолютні цінності, на рівні опису в диспозиції, напевно, виглядають дещо відмінно від, наприклад, цілісність баз даних чи порушення правил здійснення евтаназії. Два останні передбачають захист таких цінностей як цілісність інформація та права на смерть, і є цінностями, але відносними» [449, с. 72].

буде досліджуватися модель оптимальної траєкторії норми кримінального права. На даному ж етапі спробуємо сформулювати основні критерії динаміки стійкого розвитку кримінального права, з урахуванням тих важливих ознак, які вдалося виявити та проаналізувати.

На сучасному етапі динаміка стійкого розвитку кримінального права держави є поступовим планомірним процесом, який відбувається в державі під впливом еволюційних і революційних змін розвитку суспільства в умовах глобалізації.

Динаміка стійкого розвитку кримінального права саме тому наділяється характеристикою «стійкості», що в умовах глобалізації та соціальних змін розвиток кримінального права перебуває в системі стримуючих і перевірочних складових:

1) базується на перевірці доцільності криміналізації, декриміналізації, а також апроксимації міжнародних вимог, які засновані на прагматичних дослідженнях, що підтверджують необхідність тих чи інших рухів або спокою динаміки кримінального права (кримінологічні та кримінально-правові експертизи, наукові праці тощо);

2) такий розвиток враховує принципи наступності та узгодженості, як у змісті, так і в семіотиці кримінально-правових норм, яких стосуються відповідні рухи кримінального права;

3) еволюційні процеси в динаміці стійкого розвитку кримінального права переважають над революційними, навіть у разі створення нових норм;

4) динаміка стійкого розвитку кримінального права враховує всі вимоги міжнародних стандартів прав людини та кримінально-правового поведіння;

5) динаміка стійкого розвитку перебуває під важелями контролю з боку наддержавних структур і суспільства:

- забезпечення основних принципів кримінальної юстиції у динаміці кримінального права реалізується через практику ЄСПЛ, оскільки на державу покладається відповідальність за недотримання в ній прав людини;

- забезпечення соціального контролю з боку суспільства та ЗМІ, які в умовах сучасного розвитку суспільства діють на владу в державі у разі посягання

з боку держави або уповноважених нею осіб на цінності суспільства, рівно як і в разі, коли держава не забезпечує ефективного захисту таких цінностей.

4.2. Оптимальна модель траєкторії кримінально-правової норми в умовах стійкого розвитку кримінального права

Кримінально-правова норма як одиниця динаміки кримінального права має своє власне життя, яке поєднано з усією системою кримінального права та системою права в цілому.

Динаміка стійкого розвитку кримінального права обумовлює необхідність системного і логічного підходу до визначення траєкторії кримінально-правової норми як одиниці динаміки в таких системах, і тому такій траєкторії, як опису життєдіяльності норми кримінального права, необхідно приділити особливу увагу в останньому розділі дослідження динаміки кримінального права в цілому.

Як було доведено результатами дослідження, в межах динаміки кримінального права міститься траєкторія всіх його норм, які підкоряються напрямам розвитку такого права. Зміна траєкторії однієї норми впливає на життєдіяльність інших норм, і залежно від такого впливу її траєкторія позитивно чи негативно впливає на рух інших норм: прискорює, гальмує, зупиняє або змінює конструктивний рух на деструктивний.

Якщо динаміка стійкого розвитку кримінального права є поступовим планомірним процесом, який відбувається в державі під впливом еволюційних і революційних змін розвитку суспільства в умовах глобалізації, то траєкторія кожної окремої кримінально-правової норми в таких умовах динаміки стійкого розвитку повинна витримувати певні правила життєдіяльності, аби не руйнувати всю систему стійкого розвитку.

Когнітивне сприйняття кримінально-правової норми має важливіше значення з точки зору функціоналу норми. «Говорячи про правову норму, ми *a priori* вважаємо, що вона спрямована на регулювання певного роду суспільних відносин. Говорячи про кримінально-правові норми і закон про кримінальну

відповідальність в цілому, ми спочатку визначаємо їх первинну охоронну функцію, і лише після – регулятивну і превентивну», – стверджує Н. А. Савінова [445, с. 9]. Однак такий підхід є доволі загальним, адже стосується поняття кримінально-правової норми в цілому, з урахуванням всіх складових – гіпотези, диспозиції та санкції. Водночас на рівні КК ми все ж таки схематично поділяємо норми за розташуванням: норми Загальної та Особливої частини КК, які, по суті, є структурними компонентами загальної кримінально-правової норми в сукупності всіх компонентів.

Наприклад, О. О. Пащенко, здійснюючи аналіз соціальної обумовленості норм кримінального права, розглядає її стосовно чотирьох видів кримінально-правових норм: охоронних, регулятивних, заохочувальних і дефінітивних (норм-дефініцій) [315, с. 8]. І відповідно до видів таких норм (статей КК або частин статей КК).

Крім того, важливим додатком щодо контролю за траєкторією кримінально-правових норм може ставати в подальшому запропонований О. О. Пащенко підхід до оцінки соціальної обумовленості тих чи інших кримінально правових норм.

Таблиця 1. Соціальна обумовленість видів норм кримінального права [314, с. 387-388]

Вид кримінально-правової норми	Критерії соціальної обумовленості
Охоронна норма	«суспільна корисність, системно-правова несуперечливість, чіткість і ясність мови, відповідність історичним традиціям або змінам у суспільному житті (альтернативно), наявність можливості боротьби із суспільно небезпечним діянням кримінально-правовими засобами, наявність ресурсів для здійснення кримінального переслідування осіб, які вчинили суспільно небезпечні діяння, співрозмірність позитивних і

	негативних наслідків кримінально-правової заборони, повнота і ненадмірність кримінально-правової заборони» [315, с. 8-9]
Регулятивна норма	«суспільна корисність, системно-правова несуперечливість, чіткість й ясність мови, історичні традиції або зміни у суспільному житті (альтернативно), професійна правосвідомість» [315, с. 9]
Заохочувальна норма	«суспільна корисність, системно-правова несуперечливість, чіткість і ясність мови, історичні традиції або зміни у суспільному житті (альтернативно), професійна правосвідомість» [315, с. 9]
Дефінітивна норма	«суспільна корисність, системно-правова несуперечливість, чіткість і ясність мови, відповідність історичним традиціям або змінам у суспільному житті (альтернативно), узгодженість із суспільною та професійною правосвідомістю і відповідність суспільній моралі» [315, с. 9]

Здавалось би, і перелік достатньо повний, і градація кримінально-правових норм доволі логічна, однак аналіз наведених тверджень наводить на думку про реальну можливість виконання законодавцем таких вимог. Напевно, що виконання зазначених умов при синтезі кримінально-правових норм було б доречним критерієм для оцінки законопроектів на рівні наукової експертизи таких змін.

Однак, із тверджень О.О. Пащенко не повною мірою зрозуміло, як оцінювати деякі критерії, які, наприклад, він наводить як підстави визначення соціальної обумовленості норм. Як можна, зокрема, оцінити «суспільну корисність» щодо охоронних кримінально-правових норм, коли норму ще не прийнято, і користь від її прийняття та реалізації ще не відома? Напевно, що не корисність, а саме її необхідність має бути доведена на підставі нагальної потреби криміналізації, умови її застосування та розміщення [47], або пеналізація такої норми також

необхідна. Це ж стосується «позитивних і негативних наслідків кримінально-правової заборони».

З іншого боку, такі ознаки як «системно-правова несуперечливість» – узгодженість з термінологією та підходами в палітрі права, і кримінального права зокрема³⁸, чіткість і ясність мови, відповідність історичним традиціям або змінам у суспільному житті (альтернативно), наявність можливості боротьби із суспільно небезпечним діянням кримінально-правовими засобами, наявність ресурсів для здійснення кримінального переслідування осіб, які вчинили суспільно небезпечні діяння, – доволі справедливо зазначені в якості підстав, обумовлюючих побудову кримінально-правової норми.

Такі підходи надто прийнятні й зрозумілі для доктрини кримінального права, в експертному середовищі – при проведенні кримінально-правової експертизи законопроектів або дослідженні законопроектів Головним експертним управлінням парламенту. Утім, на законодавчому рівні безпосередньо слід виходити зі структурного поділу норм КК, і саме щодо двох видів таких норм формувати оптимальну модель їхньої траєкторії.

Водночас траєкторія норми кримінального права хоча, дійсно, і має виступати одиницею в динаміці, але не може сприйматися як рух будь-якого з елементів такої норми, а має цілком охоплювати життєпис всіх елементів норми: гіпотези, диспозиції та санкції відповідної норми.

Раніше нами наводилися два приклади законотворчих змін у динаміці кримінального права: зміни норм Загальної частини КК, які ми умовно назвали «реформи», та зміни норм Особливої частини КК – «новели», а процеси, що породжують виникнення таких норм – реформування та інновації. Перша група стосувалася динаміки загального змісту, ідеології та умов (гіпотези кримінально-правових норм, відповідно, норм Загальної частини кримінального закону), а друга група – диспозицій і санкцій норм (положень Особливої частини кримінального закону).

³⁸Так, зокрема, О.О. Пашенко вказує, наприклад, що поміщення норми не в той розділ КК є порушенням системно-правової несуперечливості [315, с. 11].

Водночас, як було доведено, первинність реформ є більш впливовою на динаміку на відміну від інновацій з наступних причин: реформи описують умови і правила застосування інших норм³⁹; реформи відтворюють первинні принципи кримінального права і несуть основні ідеологеми кримінального переслідування, описаного в інших нормах, а невідповідність реформ унеможлиблює реалізацію всіх інших норм.

Отже, на нашу думку, визначаючи оптимальну траєкторію норми кримінального права, – варіативність її траєкторії на законодавчому рівні залежить від приналежності до складових системи КК. Відповідно, для норм Загальної та Особливої частини КК оптимальні траєкторії можуть і повинні бути неоднаковими.

Норма права виникає, існує і зникає або трансформується. Трансформація норми – її зміна – не перериває її життя, але переводить норму на новий рівень, в якому існування певної норми, з відповідним змістовним і вербальним наповненням, соціально обумовлено. Існують норми кримінального права «споконвічні» (вбивства, викрадання), маса норм з'являється у нас на очах (корупційні кримінальні правопорушення, кримінальні правопорушення у сфері використання інтелектуальних технологій тощо), що, зрозуміло, пов'язано з об'єктивними змінами буття людства, але існують і норми, все життя яких інколи вимірюється днями [532]. Однак за будь-яких умов траєкторія норми права описується у спокої та русі в часі, протягом якого вона «живе», від моменту її виникнення до моменту повного зникнення.

Розуміння виникнення і зникнення норми кримінального права для траєкторії норми важливе, тому що тут не може йтися про зникнення однієї норми й виникнення на її місці іншої. Норма кримінального права – це не номер статті в КК, а зміст, яким може бути наповнена норма з іншим номером, стаття у новому кодексі, перехід із категорії «злочин» до «кримінального проступку» тощо, за умови її залишення у полі дії кримінального права. Так, норма, що регулює

³⁹ Під «всіма іншими нормами» ми розуміємо всі норми, які не належать до норм-реформ, у тому числі і ті, які виступають інноваціями.

відповідальність за вбивство, існує протягом історії кримінального права, водночас проходячи крізь різні епохи та ідеологеми, – всі етапи буття кримінального права охоплювали, трансформували і так чи інакше розвивали її.

Отже, в динаміці кримінального права ми маємо справу з еволюційним і революційним розвитком. Динаміка стійкого розвитку відрізняється від ситуативної динаміки тим, що вона стимулює еволюційний розвиток і стримує революційний, утворюючи єдине полотно гармонійного співіснування всіх норм системи кримінального права. Еволюційний розвиток характеризується сукупністю траєкторій усталених норм, в той час як сукупність траєкторій нових норм обумовлює революційність руху, притаманного динаміці. КК, який поєднує еволюційність і революційність у балансі, водночас стає стійкішим і для застосування, і для реальної поваги з боку суспільства.

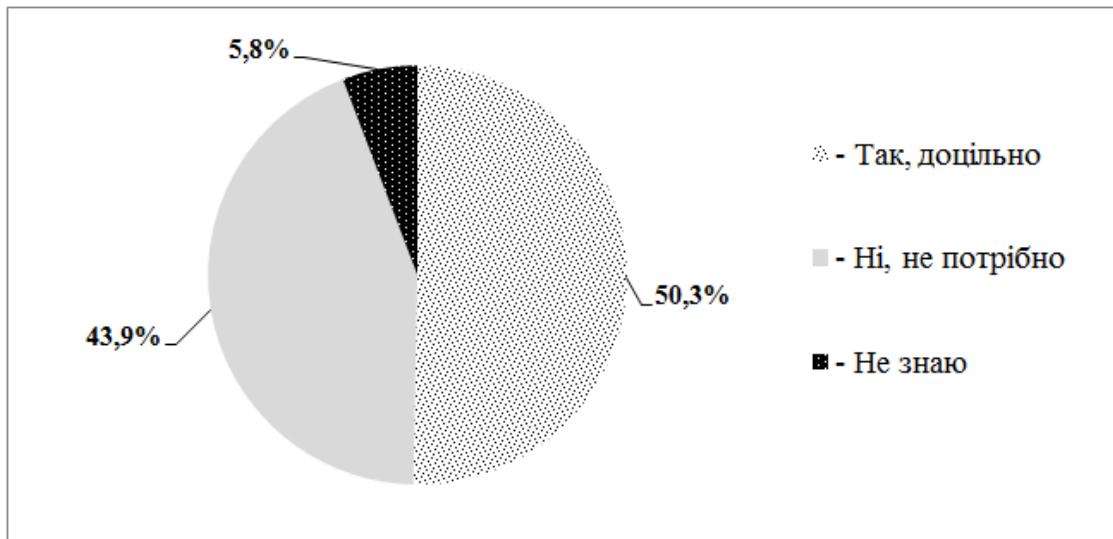
Тому навряд чи має сенс будувати модель оптимальної траєкторії кримінального права для еволюційних і революційних норм, виділяти специфічні моделі для «реформ» і «новел», які в сукупності утворюють єдину динамічну матерію кримінального права. Доцільно виходити з того, що в умовах динаміки стійкого розвитку кримінального права сучасності необхідно визначитися з правилами-константами, які повною мірою впорядковуватимуть траєкторію норми кримінального права.

До початку опису і обґрунтування оптимальної моделі траєкторії кримінально-правової норми звернімося ще раз до одного з найбільш важливих для доктрини кримінального права питань – ситуативної зміни КК під тиском політичних інтересів. Про це постійно в своїх працях наголошували – і продовжують намагатися протидіяти таким «законодавчим інверсіям» – майже всі без виключення провідні вітчизняні фахівці кримінального права.

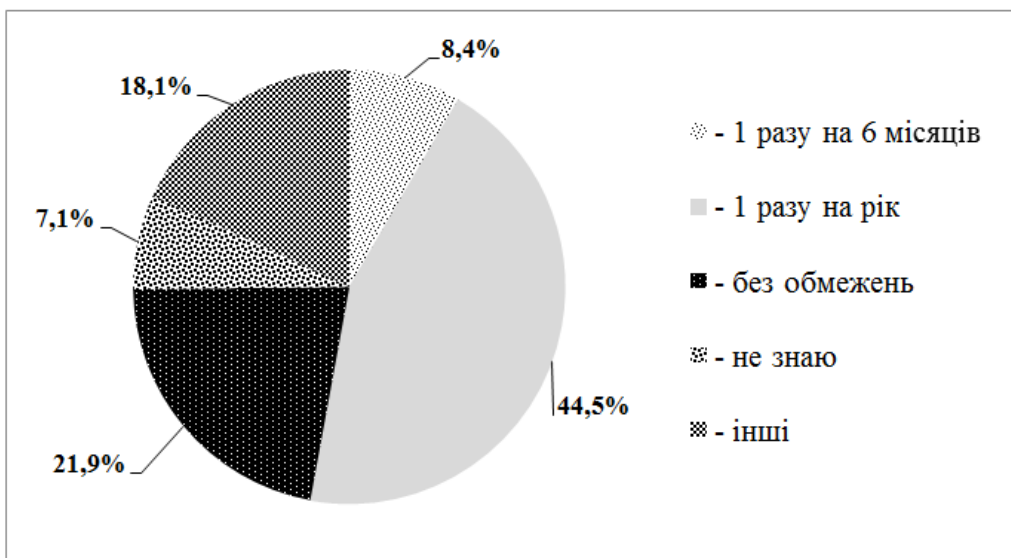
Науковці неодноразово звертали увагу, що однією з умов побудови якісного, стабільного та дієвого кримінального закону є заборона внесення змін, наприклад, частіше одного разу на рік [240, с. 154-155; 275, с. 760], або взагалі проголошення «мораторію» на виправлення чинного кримінального законодавства на певний час [164, с. 433].

У рамках проведеного нами опитування були поставлені наступні питання: «Чи доцільно запроваджувати обмеження щодо кількості змін до КК на рік?» та «Як часто можна вносити зміни до однієї норми КК?» Відповіді на ці питання проілюстровано на діаграмах 17 та 18 відповідно.

Діаграма 17. Чи доцільно запроваджувати обмеження щодо кількості змін до КК на рік?

Діаграма 18. Зміни до однієї норми КК слід вносити не частіше:

Як бачимо, думки щодо доцільності запровадження обмежень на кількість внесення змін до КК протягом року поділилися майже навпіл: за – 50,3 %, проти – 43,9 %. Водночас, підтримали обмеження «один раз на рік» 44,5 % опитаних з числа тих, хто взагалі підтримує ідею відповідних обмежень.

А. Е. Жалінський писав, що з методичних і змістовних міркувань слід відмовитися від практики частих змін кримінального закону, які відображають миттєву, а інколи навіть розумну реакцію на події [145, с. 431].

Нам здається, що ідея А. Е. Жалінського щодо проектування кримінальної правотворчості, котра має призвести до «оптимально побудованого (наскільки це є можливим) цілісного механізму дії кримінального права» [145, с. 431] може бути реалізована у разі нормативного закріплення її на рівні змісту самого КК. А якщо етапізація руху чи спокою норми кримінального права, які описують її траєкторію, відображаються в часовому вимірі, то саме він і має бути ключовим при такому визначенні.

Оскільки вже аксіоматичним стало твердження, що зміни до КК вносяться безсистемно і мірою розвитку політичних подій, – саме на політичному аспекті (а точніше – на ставленні законотворця до КК), на нашу думку, слід і зупинити увагу парламенту.

Оскільки строк повноважень парламенту відповідно до Конституції України становить п'ять років, доцільно передбачити можливість вносити зміни до однієї норми КК не більше одного разу протягом однієї каденції Верховної Ради. Таким чином, одна норма КК зможе зазнавати змін не частіше як один раз на п'ять років, що обумовить і більш серйозне ставлення до таких змін, і водночас дасть таким змінам відобразитися на практиці, а ефективність її реалізації та вплив на суспільні відносини за цей час встигатимуть належно відрефлексовуватися експертами.

Звичайно, що тут мають бути і певні виключення, зокрема стосовно необхідності негайного введення певних норм, або, навпаки, скасування. Таку необхідність не можна виключати, і тому для таких випадків має існувати механізм прийняття таких необхідних змін конституційною більшістю в парламенті. На рівні КК такий механізм подолання обмеження зміни норми кримінального права понад один раз протягом роботи відповідного скликання Верховної Ради України допустимий шляхом ухвалення рішення про необхідність

внесення змін до раніше змінюваної норми більш як двома третинами від загальної кількості народних депутатів.

Стосовно волевиявлення конституційної більшості народних депутатів щодо впливу на траєкторію кримінально-правових норм, то тут слід згадати про ще одну важливу особливість. Як вже йшлося, реформи (як характеристики динаміки норм Загальної частини КК) мають превалювати над новелами (характеристиками динаміки норм Особливої частини КК), тобто перші можна визначити як вищі за ієрархією в системі кримінального права. Водночас, одразу треба враховувати і той факт, що правила внесення змін мають бути однаковими як для Загальної, так і для Особливої частини КК, адже їх сукупність утворює цілісну кримінально-правову норму, гіпотеза якої міститься в Загальній, а диспозиція і санкція – в Особливій частині КК. Тому і правила щодо внесення змін мають тут бути однаковими. Саме тому внесення змін до норм Загальної та Особливої частин КК може здійснюватися простою більшістю голосів народних депутатів.

Слід підкреслити, що такий порядок не виключатиме можливість подолання обмеження внесення змін в одну норму КК протягом одного скликання Верховної Ради, якщо буде наявною нагальна необхідність внести подібні зміни.

Аналогічна позиція може бути корисною і щодо визначення внесення змін до певних розділів КК – не більше одного разу протягом каденції відповідного скликання парламенту, з правом подолання такого обмеження у разі підтримки такої необхідності кваліфікованою (конституційною) більшістю парламентарів.

Внаслідок таких обмежень впливу на КК законодавча інверсія щодо норм кримінального права має суттєво знизитися і перетворитися на якісний серйозний вплив за рахунок наступних факторів:

1) орієнтування на необхідність змін, а не на необмежену можливість вносити зміни до КК заради корпоративних або власних політичних інтересів, – ставлення до змін повинно стати більш відповідальним і ґрунтовним;

2) обговорення законопроекту стане значно більш розширеним, до контролю за якістю відповідного законопроекту залучатиметься більше парламентарів, а

комітети парламенту будуть ставитись до тексту, зауважень і альтернативних законопроектів значно серйозніше;

3) сам процес голосування парламентарів у сесійній залі також стане більш відповідальним, адже внесення змін до норми КК, фактично, залишить норму у спокої («заморозить») на всі останні роки роботи парламенту відповідного скликання.

Тому, на нашу думку, Загальну частину КК необхідно доповнити положеннями такого змісту:

«Стаття... Зміни до Кримінального кодексу.

1. Внесення змін до цього Кодексу обмежується внесенням змін до однієї статті не більш як один раз протягом скликання Верховної Ради України, яка вносить такі зміни.

2. Доповнення розділу цього Кодексу обмежується внесенням змін до такого розділу не більше як один раз протягом скликання Верховної Ради, яка вносить такі зміни.

3. Внесення змін до статей та розділів цього Кодексу здійснюється шляхом голосування більшої з присутніх на сесійному засіданні народних депутатів України.

4. У разі гострої соціальної обумовленості внесення змін до статті або доповнення розділу цього Кодексу понад встановлені у частинах першій та другій даної статті обмеження, рішення про таке внесення змін або доповнень може прийматися виключно конституційною більшістю народних депутатів України».

Повернімося до основних причин динаміки кримінально-правових норм. Шляхом аналізу переліку виявлених детермінантів (чинних і виявлених під час ретроспекції) динаміки кримінального права, з'ясуємо, які ж з них мають бути впливовими на оптимальну траєкторію окремої норми в динаміці стійкого розвитку кримінального права.

Під час дослідження сучасних детермінантів динаміки кримінального права в цілому, нами були визначені такі основні з них:

1) позитивні девіації, пов'язані з розвитком і орієнтацією на сучасні соціальні цінності, які мають тенденцію на підтримку конформності з боку більшості населення;

2) міжнародні стандарти кримінально-правового поведіння зі злочинцями та жертвами злочинів;

3) ідеологія кримінального права як на світовому, так і на національному рівні;

4) безсистемна законодавча інверсія кримінально-правових норм.

Водночас, у проведеному дослідженні, що міститься у підрозділі 2.1, нами було встановлено, що динаміка кримінального права в Україні історично відбувається з причин необхідності забезпечення найважливіших суспільних відносин певної доби розвитку суспільства, через зміни ідеології та в зв'язку з необхідністю виконання міжнародних зобов'язань держави. Такими процесами обумовлюються зміни й зараз, і, вочевидь, доцільно говорити про те, що як народження нових, так і зміна траєкторії раніше наявних, а також докорінне зникнення застарілих норм відбуваються під тиском основних історичних детермінантів.

Фактично, якщо виключити безсистемну законодавчу інверсію, виявлену нами під час аналізу впливових на КК детермінантів, решта з них фактично збігається за сенсом.

Якщо виходити з того, що історичні (традиційні для нашого суспільства) причини виникнення, зміни і зникнення нових кримінально-правових норм безпосередньо пов'язані з традиційними та новітніми детермінантами, то можна сміливо стверджувати, що всі значущі для динаміки моменти в траєкторії кримінально-правової норми відбуваються також під впливом детермінантів.

Але, крім того, такі моменти перебувають і під тиском нових форматів контролю за кримінально-правовими відносинами – як з боку суспільства, так і з боку наддержавних структур, зокрема ЄСПЛ.

І тут, напевно, має йтися про ідеологію стосовно кожної норми кримінального права, адже всі вони сьогодні перебувають під тиском політики

Ради Європи. Така ідеологія сучасного підходу до кримінально-правових відносин міститься у ст. «b» Маастрихтського договору зі змінами, внесеними Лісабонським договором [238]: «...надання своїм громадянам простору свободи, безпеки та правосуддя без внутрішніх кордонів; утвердження та просування у відносинах з рештою світу своїх цінностей та інтересів, а також неухильне дотримання міжнародного права, а так само дотримання Статуту ООН» [522].

Необхідність виконання, точніше, реалізація стандартів кримінального права і суворе дотримання цього на рівні ідеології сьогодні обумовлює Угода про Асоціацію України з ЄС [521]. Відповідно до преамбули документу робиться акцент на необхідності адаптації законодавства України, що сприятиме поступовій інтеграції в усіх сферах асоціації.

Ідеологія свободи, дотримання прав людини і справедливості повною мірою задовольняє і населення країни, саме тому і відбувається системна протидія нормам або застосуванню норм, які порушують такі принципи, в цілому нехтуючи ідеологією, притаманною Європі й цивілізованому світу в цілому.

Реалізація дотримання прав людини при застосуванні кримінального права, у разі порушення прав всередині держави, остаточно проходить фільтр ЄСПЛ, на підставі рішень якого допущені порушення прав підлягають поновленню, а шкода, заподіяна ними, – відшкодуванню з державного бюджету, що на сьогодні сягає кілька мільярдів гривень [150].

Водночас, як демонструє практика ЄСПЛ, тенденція порушення прав людини та принципу презумпції невинуватості переважно стосується правореалізації, як, наприклад, у справі «Yakuba v. Ukraine» (2019) [618]. У цій справі було встановлено, що «...в ході досудового розслідування та судового розгляду пред'явленого обвинувачення заявник неодноразово вимагав надати відеозапис, розкрити особу Б. та допитати його. Зокрема, клопотав про допит громадянина Б., який начебто перебував поряд із заявником у день затримання. Проте слідчий повідомив, що пошук громадянина Б. не виявився успішним, а тому немає можливості допитати його. Під час судового розгляду заявник знову клопотав до суду щодо допиту Б., проте суд відхилив ці клопотання з невстановлених причин»

[618], а особа була засуджена до 8 років позбавлення волі та позбавлена можливості захисту своїх прав через відмову суду першої інстанції у наданні копій документів, необхідних для звернення. ЄСПЛ встановив два порушення – порушення пп. 1 та 3 ст. 6 Конвенції (право на справедливий суд) та порушення ст. 34 Конвенції (щодо права на звернення до ЄСПЛ). Аналогічне доводить справа «Teslenko v. Ukraine» (2012) [609] та інші.

Аналогічно, кейси на кшталт «Gongadze v. Ukraine» (2005) [598], «Zorina and Others v. Ukraine» (2019) [619] стосуються порушень прав у процесуальному аспекті і, здавалось би, не можуть прямо свідчити, що матеріальне кримінальне право потребує жорсткого цензу з точки оцінки практики. Але це – не зовсім так.

Практика ЄСПЛ напрацьовується на базі визначень Європейської Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, і, відповідно, рішення по всім справам, у тому числі підходи до визначень Конвенції в рішеннях ЄСПЛ, мають враховуватися при побудові, викладенні та припиненні існування певних норм.

Наприклад, право на життя, за практикою ЄСПЛ у справі «Andronicou and Constantinou v. Cyprus» (1997) [584], «...є одним з найбільш фундаментальних положень Конвенції і охороняє одну з основних цінностей демократичного суспільства» [584]. Справа «Paul and Audrey Edwards v. The United Kingdom» (2002) [604] – «...у справі, де мала місце загибель особи за обставин, які потенційно можуть передбачати відповідальність держави, стаття 2 передбачає обов'язок держави будь-яким чином забезпечити *належну реакцію судової або іншої гілки влади для забезпечення* того, що законодавчий та адміністративний устрій захисту права на життя здійснюється належним чином, і що будь-яке порушення цього права припиняється та карається» [604] (курсив мій. – Д. Б.).

Рівною мірою аналогічні заходи стосуються і нових видів кримінально-правових відносин. Так, наприклад, оцінка справи «Ahmet Yildirim v. Turkey» (2012) [583], яка стосувалася обмеження владою Туреччини доступу до сайту, належного скаржникові. Судом було визначено наступне: «Дослідження, проведене Судом відносно законодавства двадцяти держав-членів Ради Європи (Німеччина, Австрія, Азербайджан, Бельгія, Іспанія, Естонія, Фінляндія, Франція,

Ірландія, Італія, Литва, Нідерланди, Польща, Португалія, Чехія, Румунія, Сполучене Королівство, Росія, Словенія і Швейцарія), показує, що *право доступу до Інтернету в теорії захищено конституційними гарантіями, які існують у галузі свободи слова і свободи отримувати думки і інформацію*. Це право вважається невід'ємним від права доступу до інформації та спілкування, захищеного національними Конституціями. Воно включає *право кожного брати участь у інформаційному суспільстві і обов'язок для держав гарантувати доступ громадян до Інтернету*. Таким чином, *сукупність загальних гарантій, присвячених свободі слова, є належною основою для визнання і права безперешкодного доступу до Інтернету»* (курсив мій. – Д. Б.).

Навряд чи можна повною мірою «облаштовувати» норми КК, тим більше, у викладі його тексту усталеними для вітчизняного права нормами, рівно як неможливо дуже широке використання практики ЄСПЛ під час досудового та судового розслідування. Але перевірка відповідності норм кримінального права та вірогідності їх некоректного застосування підходам ЄСПЛ сьогодні стає необхідною саме через можливість невідповідності норми таким стандартам, адже загрожуватиме не лише правам людини в сучасному розумінні, а й економічним витратам держави, у разі звернення постраждалих за захистом своїх прав у наддержавні інстанції.

Подібні заходи має здійснювати кримінально-правова експертиза, функцію якої зараз ситуативно здійснює наукова спільнота країни. Однак, чи може неунормована на рівні законотворчості наукова думка реально впливати на траєкторію кримінально-правових норм?

За даними Електронної бази авторефератів Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського, за спеціальністю 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія, кримінально-виконавче право» з 1991 по 2019 рр. [286] надійшло 516 авторефератів. За виключенням певних дублів і таких, що не відбулися захистів дисертацій, це більше ніж 400 фундаментальних праць, які містять практичні рекомендації на базі проаналізованого зарубіжного досвіду, вимог і стандартів, емпірики по країні. І при цьому переважна більшість праць

законодавцем не враховувалася, хоча окремі з них відіграли певну роль у розробці КК 2001 року.

Розробленням проєкту КК займалися найвідоміші науковці того часу, і 20 років тому КК був достатньо прогресивним, враховуючи те, що він був першим пострадянським кримінальним кодексом у країні.

Однак на рівні наступного внесення змін до КК практика врахування наукової експертної думки майже нівелювалася. Як стверджують О. Л. Копиленко та О. В. Богачова, «...практично залишається поза увагою відображення його [законотворчого процесу. – *Прим. авт., Д. Б.*] безперервного циклу (у зв'язку з цим потребують свого нормативного закріплення, зокрема Законом «Про нормативно-правові акти», питання прогнозування та планування, тлумачення, оцінки ефективності законодавства (моніторингу чинного законодавства та правозастосовної практики) як офіційних стадій законотворчого процесу)» [205].

Наявна така тенденція: врахування наукової думки лише під час розробки проєкту КК, а пізніше, коли відбувається внесення змін до КК, про неї фактично забувають, а експертиза законопроєктів переходить не в професійну наукову оцінку, а в механічний процес депутатських комітетів та, частково, аналітичних структур апарату парламенту.

Це питання вимагає нового погляду на самий зміст кримінально-правової експертизи, про яку неодноразово йшлося вище, і воно – доволі складне через суть визначення такого заходу.

Ставлення до такого заходу в чинній парадигмі законотворчості було і лишається доволі однозначним: відповідно до ст. 7 Регламенту Верховної Ради України [410] експертно-аналітичне забезпечення діяльності парламенту здійснює Апарат Верховної Ради України, в межах якого функціонує експертний підрозділ (ст. 116). Водночас, експертні висновки щодо корупціогенності законопроєкту, відповідності бюджету та євроінтеграційним вимогам, готують профільні комітети Верховної Ради (ч. 1 ст. 93), а відповідно до ч. 4 цієї ж статті, на вимогу наведених у положенні осіб, профільний комітет також може розробляти експертний висновок «...на відповідність його оформлення та реєстрації вимогам

закону, цього Регламенту та прийнятих відповідно до них нормативно-правових актів» [410], – тобто... всіх законів України. Суть «експерти», відповідно до ч. 6 цієї статті, можуть запрошуватися лише на обговорення законопроекту серед представників громадськості, фахівців та інших осіб.

Відповідно до п. 5 ч. 2 ст. 97, до справи законопроекту залучаються «висновки щодо законопроекту та дані експертиз, інформаційних чи наукових досліджень, виконаних щодо законопроекту за дорученням Верховної Ради» (курсив мій. – Д. Б.). Аналогічно, відповідно до абз. 2 ч. 2 ст. 98, до другого читання народні депутати також отримують перелік експертиз (це зазначені у ст. 93 експертизи, але ж ніяк не думки фахівців під час комітетських слухань). Ця ж позиція дублюється в п. 3 ч. 2 ст. 99.

Водночас, у ст. 103 «Експертиза законопроектів» зазначено, що за певних умов (за дорученням низки осіб або комітету) «...законопроект направляється на наукову, юридичну чи іншу експертизу, проведення інформаційного чи наукового дослідження /.../» (ч. 1), а надійти вони до Верховної Ради повинні протягом 14 днів «з дня надходження такого звернення від посадових осіб та органів Верховної Ради», в іншому випадку вважається, що законопроект не має зауважень (ч. 4), – зрозуміло, що і з боку експертного середовища.

Що ж до висновку експертного підрозділу Апарату Верховної Ради України, яким здійснюються так звані «юридична експертиза» та «редакційне опрацювання», то у разі, якщо вони містять зауваження до законопроекту, який розглядається у другому читанні, то головний комітет «...*може* розглянути на своєму засіданні пропозиції (поправки) членів комітету, підготовлені з урахуванням таких висновків» [410] (курсив мій. – Д. Б.).

Дещо інше ставлення до законопроектів, якими вноситься пропозиція щодо внесення змін до Конституції України (ст. 145 цитованого акту), але вони жодним чином не стосуються динаміки кримінального права. Хоча слід сказати, що і відносно внесення змін до норм Конституції, на рівні регламенту Верховної Ради України, врахування реальної експертної думки повністю нівелюється як процедурою, так і строками її проведення.

Однак, у положенні ч. 3 ст. 103 Регламенту Верховної Ради України передбачена можливість звернення по експертизу до Національної Академії наук України у разі, якщо «законопроекти мають системний характер для окремих галузей законодавства і необхідність наукового опрацювання яких при підготовці до першого читання встановив профільний комітет» [410]. Тобто, якщо говорити про необхідність кримінально-правової або кримінологічної експертизи, наприклад, то чинним законодавством для Верховної Ради України передбачено звернення лише до єдиного в системі Національної академії наук України інституту в галузі права – Інституту держави і права ім. В. М. Корецького. Враховуючи, що експертний висновок повинен повернутися до парламенту протягом 14 днів з моменту його отримання, така процедура фактично стає неможливою через, якнайменше, брак кадрів та обмаль часу.

Водночас у державі існує Національна академія правових наук, в системі якої наявна розгалужена система науково-дослідних інститутів і регіональних центрів, згуртована система досвідчених вчених правників – представників усіх шкіл з усіх регіонів України [305]. Однак Національна академія правових наук не входить до системи суб'єктів експертизи законопроектів, яка законодавчо встановлена щодо аналізу законопроектів.

Тим не менше, Регламент Верховної Ради містить посилання на наукову експертизу (ч. 2 ст. 103). Іншими словами, законодавець передбачив можливість здійснення врегульованого чинним законодавством процесу, який досить чітко описано в Законі України «Про наукову та науково-технічну експертизу» [403].

У межах цього Закону наукова експертиза визначена як «...діяльність, метою якої є дослідження, перевірка, аналіз та оцінка науково-технічного рівня об'єктів експертизи і підготовка обґрунтованих висновків для прийняття рішень щодо таких об'єктів» (ч. 1 ст. 1). Саме цим і займається наукова спільнота, адже відповідно до Закону України «Про наукову діяльність» саме її продукція є «науковий та (або) науково-технічний (прикладний) результат, призначений для реалізації» (п. 1 ст. 14) [402]. Експертиза законопроекту як різновид експертної діяльності, безумовно, є певним результатом саме наукової діяльності, і,

відповідно, вона не може покладатися на осіб, які не є фахівцями в наукових дослідженнях предмету експертизи.

Якщо виходити з наведеного вище законодавчого визначення експертизи, кримінально-правова експертиза – це діяльність, метою якої є дослідження, перевірка, аналіз та оцінка наукового рівня пропонованих для внесення до КК змін і підготовка обґрунтованих висновків для прийняття рішень щодо рекомендацій схвалення таких законопроектів.

З точки зору траєкторії кримінально-правової норми в умовах динаміки стійкого розвитку, кримінально-правова експертиза є дуже важливим елементом в аналізі як ефективності, так і життєздатності норми, а також аналізу її наступності, усталеності та відповідності вимогам міжнародних стандартів, у тому числі – відповідності практиці ЄСПЛ. Лише за таких умов вона може бути також стійкою в системі кримінального права.

І саме тут слід також згадати про кримінально-правове прогнозування. Під ним нами запропоновано розуміти науково-обґрунтоване ймовірне судження про суспільні наслідки певних реформ і новел (рухів), або відсутність таких (спокою) у динаміці кримінального права, або на окремих її рівнях. Таке прогнозування повинно виступати частиною, складовою кримінально-правової експертизи законопроекту, і не тільки: на основі результатів такого прогнозування, напевно, взагалі можуть ґрунтуватися законопроекти, зокрема стосовно криміналізації та декриміналізації, пеналізації та депеналізації.

Як вбачається з тексту Регламенту Верховної Ради, така перевірка або є розгалуженою між комітетами, або здійснюється аналітичним підрозділом Апарату Верховної Ради. Водночас, передбачені «зовнішні» наукові експертизи законопроектів, що вносять зміни до КК, – впливають на траєкторію норм, фактично нівелюється строками, що відводяться законодавцем на проведення експертиз таких норм у термін 14 днів. Більш того, проведення якісних спеціальних кримінально-правових експертиз фахівцями з числа виключно співробітників аналітичного підрозділу Апарату Верховної Ради також не може не піддаватися сумніву, адже експерт універсальним бути не може.

Крім цього, кримінально-правова експертиза не може повною мірою враховувати оцінки як причин, так і потреб, як криміналізації, так і декриміналізації, і таку функцію повинні здійснювати експерти-кримінологи, проводячи кримінологічну експертизу [155, с. 23-27; 300], оцінюючи кримінальну динаміку, яка передує таким змінам або настає внаслідок них. До речі, останню досить довго плутали з корупціогенною експертизою [290]. Більш того, кримінологічна політика держави, виходячи з думки В. В. Голіни, впливає на ідеологію кримінального права. Така позиція виражена у наступній цитаті: «...кримінологічна політика є своєрідною державною ідеологією, під впливом якої, з одного боку, розробляються завдання, зміст, принципи, форми діяльності тощо щодо нерепресивного запобіжного впливу на злочинність, а з другого – використовуються найсучасніші прогресивні стратегії її запобігання» [104].

Система досліджень у галузі кримінального права та кримінології формувалася не лише протягом періоду незалежності, а й задовго до початку формування кримінального права в пострадянській Україні, і сягає сотні наукових праць, автор кожної з яких, переважно, є експертом у своєму специфічному сегменті кримінального права.

Експертиза ж норми кримінального права перед її впровадженням, зміною або скасуванням, вимагає оцінки її саме тим фахівцем, дослідження якого є найбільш наближеним до кримінально-правових відносин, що регулюються відповідною нормою. І, як уже йшлося, повний перелік таких досліджень, градація експертів у галузі кримінального права, перебуває повною мірою в полі зору лише Національної академії правових наук України.

Отже вочевидь, що експертиза законопроектів кримінально-правових норм, які вносяться, змінюються або виключаються з КК, була б значно ефективнішою і суттєво якіснішою, якби вона проводилась на базі експертного середовища Національної академії правових наук України. Напевно, що такий підхід має застосовуватися і стосовно законопроектів, якими удосконалюються норми джерел інших галузей права.

Строки проведення наукової експертизи напередодні другого читання законопроектів також повинні бути розумними і залежати від обсягу матеріалу законопроекту, який виноситься на експертизу. Обсяг експертного дослідження у 14 днів, фактично, зводить роботу експерта до механічної перевірки термінології та відповідності реформи чи новели загальному масиву інформації КК, однак повною мірою не дозволяє проаналізувати глибинні зв'язки норми (її нової редакції та наслідків, або припинення існування такої норми і наслідки такої декриміналізації).

Зрозуміло, що коли йдеться про траєкторію кримінально-правової норми, первинним є її ініціатор – суб'єкт законодавчої ініціативи. Водночас, як вбачається, оптимальна траєкторія кримінально-правової норми в умовах стійкої динаміки кримінального права «обтяжується» необхідністю проведення кримінально-правової та кримінологічної експертизи, які мають визначати відповідність виникнення, змін або скасування норми системи кримінального права.

Такі експертизи мають передбачати відповідність норми всім тим критеріям, які визначені для умов стійкого розвитку кримінального права в сучасних умовах, і доктринальний рівень повинен забезпечувати її.

Окремо слід зазначити про вплив на траєкторію кримінально-правових норм міжнародних зобов'язань держави.

Якщо йдеться про усталені норми, які відчують на собі необхідні трансформації під тиском міжнародних приписів, – ми маємо справу з розвитком норм, і це з точки зору динаміки кримінального права є еволюційним розвитком. Коли ж міжнародні вимоги диктують нові напрями криміналізації чи декриміналізації, то справу маємо з виникненням нових норм. З позиції оцінки динаміки кримінального права – це революційний розвиток.

Але в обох випадках – як удосконалення усталених норм, так і впровадження нових, вони повинні проходити ценз кримінально-правової експертизи, включаючи етапи прогнозування нововведення (чи ліквідації) або удосконалення змісту кримінально-правової норми.

На рівні правореалізації оптимальна траєкторія кримінально-правової норми також має особливості віддзеркалення. На прикладі, який було наведено, коли йшлося про примітку до ст. 152 КК в редакції вимог Стамбульської конвенції, продемонстровано, як невдала вербалізація та нові семіотичні конструкції впливають на можливість практичного застосування кримінально-правової норми. Невдала вербалізація є наслідком неналежного опрацювання тексту положень норми, і вона повинна, переважно, усуватися на законодавчому або доктринальному рівні.

Тезаурус норми кримінального права в динаміці права зазвичай посідає особливе місце з точки зору оцінки саме на практиці. Надскладні конструкції важко сприймаються на рівні досудового слідства, а на рівні судового розгляду можуть тлумачитись надто вузько або надто широко, призводячи до неоднакового застосування кримінально-правових норм, навіть на рівні кваліфікації.

Функцію узагальнення судової практики, яку раніше брали на себе Постанови Пленуму Верховного Суду, сьогодні виконує Велика палата Верховного Суду України, яка відповідно до п. 3 ч. 2 ст. 45 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» аналізує судову статистику та вивчає судову практику, здійснює узагальнення судової практики [411]. Тобто, і відносно узагальнень, і відносно коригування однакового застосування норм КК існує системний контроль, що зрештою виступає фільтром від похибок застосування норм КК правоохоронцями. На вищому рівні, як уже говорилося, фактично контроль застосування кримінально-правових норм здійснює ЄСПЛ.

Напевно, що практичне застосування реформ і новел на початку їх виникнення або удосконалення завжди викликає певні складнощі. Але враховуючи те, що в державі та на рівні ЄСПЛ передбачено механізми оскарження, невдале первинне правозастосування з плином часу еволюційно коригується під впливом більш авторитетних судових органів.

Враховуюче наведене вище, оптимальна модель траєкторії кримінального права в умовах динаміки стійкого розвитку кримінального права уявляє собою узгоджений на законодавчому, науковому та правозастосовному рівнях

еволюційний або революційний розвиток нормативного закріплення певних кримінально-правових відносин.

Для демонстрації досягнення поставленої перед дослідженням мети – розробленні науково виваженої ефективної концепції побудови оптимальної динаміки кримінального права, яка відповідає соціальному запиту та відштовхується від певних детермінантів, що визначають «як, чому й куди» має рухатися сучасне вітчизняне кримінальне право – пропонується Концепція зміни системи кримінально-правового регулювання в умовах «стійкого розвитку» (Додаток Б).

Взаємозв'язок всіх складових динаміки в розбудові траєкторії норми кримінального права, а також їх особливий функціонал, обумовлюватимуть оптимізацію розвитку норми.

Фактично, оптимальні моделі траєкторії реформи та новели – однакові. Обидві вони, виникаючи або перетворюючись із попередніх норм, первинно актуалізуються на рівні парламенту. Виключенням, як уже наводилось, можуть виступати ініціативи громадської думки, які пройшли перевірку кримінально-правового прогнозування в межах експертиз та ініційовані суб'єктами законодавчої ініціативи. Але як і ті, що безпосередньо ініціюються останніми, вони мають проходити експертний контроль виключно фаховими науковцями, обізнаними у проблематиці саме тих відносин, які такі норми регулюють.

Узагальнення судової практики Великою палатою Верховного Суду України також має значний вплив на правореалізацію, адже його висновки теж впливатимуть на реалізацію судами відповідних норм у подальшому, а також впливатимуть на перегляд і удосконалення норм у майбутньому. Аналогічною є і дія рішень ЄСПЛ, які повинні враховуватися національними судами при розгляді справ щодо національного права, з урахуванням положень Європейської конвенції із захисту прав людини й основоположних свобод.

Висновки до Розділу 4

1. Динаміка кримінального права сьогодні, в зоні балансування еволюційного і революційного впливів, має формуватися технічно з позицій наступності і узгодженості на національному рівні, і, водночас, має ідеологічно відповідати правовій політиці, яка діє на глобальному (міжнародному) рівні і прийнята державою. Таку динаміку для кримінального права слід визначити як «динаміка стійкого розвитку», який наділяє її двома важливими сенсами – неможливістю замирання і стійкістю в мінливих умовах.

2. Стратегія «стійкого розвитку» («*Sustainable development*») повинна формуватися не тільки на науково обґрунтованому прогнозі розвитку кримінальної ситуації та відповідної політики, а й на розумінні необхідності сучасного бачення реалій впливу на кримінальне право глобальних світових перетворень та традицій очікувань від кримінального права в суспільстві.

3. Обґрунтована, логічна та доцільна кримінально-правова політика з точки зору динаміки кримінального права може розглядатися на трьох рівнях – концептуальному (суто кримінально-політичному), законодавчому та правозастосовному – з їх обов'язковим зв'язком та взаємодоповненням. На концептуальному рівні кримінально-правової політики динаміки стійкого розвитку кримінального права мають бути визначені: ідеологія кримінального права, мета з конкретним ідеологічним наповненням і спрямуванням сукупної дії КК, а також принципи кримінального права, які пронизуватимуть весь КК як на стадіях доктринальної розробки, так і під час законотворення та правореалізації.

4. Національне кримінальне право, яке формується під тиском необхідності протидії традиційній та новітній злочинності, відповідати ідеології та міжнародним стандартам, що пред'являються до держави, має ще бути і настільки стійким і гнучким одночасно, щоб його застосування відповідало стандартам дотримання прав людини. Кримінальне право на сучасному етапі динаміки повинно враховувати можливість застосування його норм в порушення прав людини, і заздалегідь упереджувати можливість подібного порушення.

5. На сучасному етапі динаміка стійкого розвитку кримінального права держави є поступовим планомірним процесом, який відбувається в державі під впливом еволюційних та революційних змін розвитку суспільства в умовах глобалізації. Характеристика «стійкості» обумовлена системою стримуючих та перевіркових складових:

- базується на перевірці доцільності криміналізації, декриміналізації, а також апроксимації міжнародних вимог, що засновані на прагматичних дослідженнях, якими підтверджується необхідність тих чи інших рухів або спокоїв динаміки кримінального права (кримінологічні та кримінально-правові експертизи, наукові праці, тощо);

- враховує принципи наступності та узгодженості, як в змісті, так і у семіотиці кримінально-правових норм, яких стосуються відповідні рухи кримінального права;

- еволюційні процеси переважають над революційними, навіть, у разі створення нових норм;

- враховує всі вимоги міжнародних стандартів прав людини та кримінально-правового поведіння;

- перебуває під важелями контролю з боку наддержавних структур та суспільства. Забезпечення основних принципів кримінальної юстиції реалізується через практику ЄСПЛ, оскільки на державу покладається відповідальність за недотримання в ній прав людини; забезпечення соціального контролю з боку суспільства та ЗМІ, які в умовах сучасного розвитку суспільства діють на владу в державі у разі посягання з боку держави або уповноважених нею осіб на цінності суспільства, рівно як і у разі, коли держава не забезпечує ефективний захист таких цінностей.

7. Траєкторія кожної окремої кримінально-правової норми в умовах динаміки стійкого розвитку повинна витримувати певні правила життєдіяльності, аби не руйнувати всю систему стійкого розвитку. Траєкторія норми права описується у спокої та русі в часі, протягом якого вона «живе», від моменту її виникнення до моменту зникнення повністю.

8. В умовах динаміки стійкого розвитку кримінального права сучасності необхідно визначитися з правилами-константами, які повною мірою впорядковуватимуть траєкторію норми кримінального права.

Доцільно передбачити можливість вносити зміни до однієї норми КК не більше одного разу протягом однієї каденції Верховної Ради. Таким чином, одна норма КК зможе зазнавати змін не частіше як 1 раз на п'ять років, що обумовить і більш серйозне ставлення до таких змін, і, водночас, дасть таким змінам відобразитися на практиці, а ефективність її реалізації та вплив на суспільні відносини за цей час встигатимуть належно відрефлексовуватися експертами. Зміни до норм Загальної та Особливої частин КК можуть здійснюватися простою більшістю голосів народних депутатів.

Механізм подолання обмеження зміни норми кримінального права понад один раз протягом роботи відповідного скликання Верховної Ради України допустимий шляхом прийняття рішення про необхідність внесення змін до раніше змінюваної норми більш як двома третинами від загальної кількості народних депутатів.

Тому Загальну частину КК необхідно доповнити положенням такого змісту:

«Стаття... Зміни до Кримінального кодексу.

1. Внесення змін до цього Кодексу обмежується внесенням змін до однієї статті не більш як один раз протягом скликання Верховної Ради України, яка вносить такі зміни.

2. Доповнення розділу цього Кодексу обмежується внесенням змін до такого розділу не більше як один раз протягом скликання Верховної Ради, яка вносить такі зміни.

3. Внесення змін до статей та розділів цього Кодексу здійснюється шляхом голосування більшістю з присутніх на сесійному засіданні народних депутатів України.

4. У разі гострої соціальної обумовленості внесення змін до статті або доповнення розділу цього Кодексу понад встановлені у частинах першій та другій

даної статті обмеження, рішення про таке внесення змін або доповнень може прийматися виключно конституційною більшістю народних депутатів України».

9. Перевірка відповідності норм кримінального права та вірогідності їхнього некоректного застосування підходам ЄСПЛ сьогодні стає необхідною саме через можливість невідповідності норми таким стандартам, адже загрожуватиме не лише правам людини в сучасному розумінні, а й економічним витратам держави, у разі звернення постраждалих за захистом своїх прав у наддержавні інстанції.

10. Кримінально-правова експертиза – це діяльність, метою якої є дослідження, перевірка, аналіз та оцінка наукового рівня пропонуваного до внесення до КК змін і підготовка обґрунтованих висновків для прийняття рішень щодо рекомендацій схвалення таких законопроектів. Експертиза законопроектів кримінально-правових норм, які вносяться, змінюються або виключаються з КК була б значно ефективнішою і суттєво якіснішою, якби вона проводилась на базі експертного середовища Національної академії правових наук України.

11. Оптимальна модель траєкторії кримінального права в умовах динаміки стійкого розвитку кримінального права представляє собою узгоджений на законодавчому, науковому та правозастосовному рівнях еволюційний або революційний розвиток нормативного закріплення певних кримінально-правових відносин. Її розуміння викладене в запропонованій Концепції зміни системи кримінально-правового регулювання в умовах «стійкого розвитку» (Додаток Б).

ВИСНОВКИ

1. Під динамікою права доцільно розуміти часово-просторовий опис «життя» права, характеристику його станів та напрямків трансформацій у часі і просторі. Структуру динаміки утворюють: 1) логічний підмет (*unit*) – одиниця, тобто те, що змінюється або знаходиться в процесі; 2) часові відносини; 3) просторові відносини; 4) напрямок. Одиницею динаміки права є умовно визначена одиниця «право» в певному часі і місці.

2. Поняття «розвиток» в праві є більш вузьким за поняття «динаміки [галузі] права». Розвиток завжди рух або трансформація до запланованої цілі, він може бути керованим та некерованим, еволюційним та революційним. Антагонізмом розвитку є спокій, який характеризується незмінністю предмета у часі та просторі. Під прогресом в праві ми розуміємо набуття предметом нових сучасних якостей у часі та просторі. Антагонізмом цього поняття є регрес, який слід розуміти як втрату предметом необхідних якостей у просторі і часі. Регресивним можуть бути і розвиток, і спокій.

Важливими чинниками розвитку права є наступність та узгодженість. Під наступністю у праві слід розуміти такі, що ґрунтуються на попередньому позитивному та негативному досвіді, узагальнені уявлення про необхідну послідовність у розвитку права, базисом якого є історично сформовані і соціально обумовлені уявлення про право у відповідному суспільстві. Під узгодженістю слід розуміти, відповідно, якісний стан права, при якому його принципи, ідеологія, зміст та наповнення інтегровані в правову систему суспільства, в якому воно діє.

3. Під динамікою кримінального права пропонуємо розуміти стан кримінального права у просторі та часі, яке може знаходитись у русі (прогрес чи регрес) або у спокою. Динаміка кримінального права має певну структуру, яка містить в собі: кримінальне право (як одиницю), час, простір, напрямок.

Комплекс елементів, які утворюють одиницю – «кримінальне право» в структурі динаміки – включає: кримінально-правову політику; законотворчість; правозастосовну діяльність.

Під часом у структурі динаміки кримінального права доцільно розуміти проміжок, який характеризує рух чи спокій, котрі описують умовне переміщення якісних і кількісних показників кримінального права, що стосуються як кримінального права в цілому, так і окремих його напрямків. В умовах контролю за стійким розвитком кримінального права проміжок часу спостереження за динамікою можна визначати як моніторинговий період. Моніторингові періоди доцільно поділити на три види залежно від предмету моніторингу: період поточного моніторингу – один рік; період моніторингу інновацій – квартал (три місяці); період оперативного моніторингу – один тиждень.

Просторову складову структури динаміки кримінального права визначасмо як територію держави, на яку поширюється кримінально-правова юрисдикція і суверенітет держави. Для України в сьогоденних реаліях – це вся територія України, за виключенням анексованих та окупованих територій. Дослідження просторової компоненти динаміки кримінального права необхідно здійснювати в територіальних межах України, а територіальні фактори, які не збігаються зі сферою поширення суверенітету держави, враховувати як фактори впливу на динаміку.

Четверта складова динаміки кримінального права дозволяє встановити, які напрями (тенденції) обумовили якісні зміни, що їх зазнала одиниця структури динаміки кримінального права. Крім того, тенденції динаміки демонструють, на яких етапах триєдиний комплекс і всі його елементи зараз знаходяться та чи дійсно вони спрямовані в одному напрямку. Така складова також є визначальною для виявлення, які позитивні, негативні й нейтральні тенденції у розвитку кримінального права нашої держави можуть з'явитися з незапланованих. Можна визначити дві основні тенденції, які є частково протирічними, але не взаємовиключними: 1 – пом'якшення кримінальної репресії (декриміналізація та депеналізація), 2 – посилення кримінальної репресії (криміналізація та пеналізація). Ще однією тенденцією є запровадження в кримінальне законодавство України нових (для законодавства, але не завжди для доктрини) інститутів – кримінальні проступки, спеціальна конфіскація, заходи кримінально-

правового характеру, що застосовуються до юридичних осіб, обмежувальні заходи тощо.

4. Динаміка кримінального права на теренах України від стародавніх часів до теперішнього часу характеризується залежністю від наступних обставин:

- забезпечення найважливіших суспільних відносин, які притаманні тій чи іншій добі існування людства та рівню культури (від феодальних до демократичних, від землеробних до технократичних);

- зміна ідеології (релігійної або політичної, включаючи окупації, колонізації, анексії територій);

- міжнародні зобов'язання держави та апроксимація національного законодавства під тиском міжнародних угод.

5. Кримінально-правову політику слід бачити як первинний рівень динаміки національного кримінального права, певну систему визначених цілей, напрямків та настанов щодо його розвитку, незалежно від того, чи закріплена вона в самостійних нормативних документах стратегічного характеру, чи ні. Кримінально-правова політика реалізується в двох напрямках: внутрішня та зовнішня кримінально-правова політика. Внутрішня кримінально-правова політика діє в межах Конституції держави. Зовнішня (міжнародна) кримінально-правова політика держави діє в межах глобальних міжнародних актів, міжнародних договорів країни, які ратифіковані у встановленому порядку, і повністю має відповідати Конституції.

Ідеологема боротьби зі злочинністю, як основний стрижневий напрям кримінально-правової політики останніх десятиліть, сьогодні переформатовується в «протидію злочинності», однак, певна інквізиційність в КК 2001 р. і в механізмах криміналізації поки зберігається, що підтверджується аналізом чинного кримінального законодавства, документів, які супроводжували прийняття та зміну окремих положень КК, та висновками, зробленими на підставі проведеного опитування.

6. Законотворчість є найбільш демонстративним відбиттям динаміки кримінального права. Аналіз процесу кримінальної законотворчості за період

існування чинного КК (2001-2020 рр.) дозволив зробити висновок, що внесення змін до нього не мало ніякої послідовної логічної системи, а відбувалося стрибкоподібно, з перериванням і зростанням активності інновації в циклі від одного до двох років. Сучасний процес кримінальної законотворчості в Україні характеризується наступними особливостями, тісно пов'язаними між собою:

- надмірною та необґрунтованою кількістю змін, що вносяться до КК України;
- безсистемністю та хаотичністю зазначених змін з порушенням правил законодавчої техніки;
- неузгодженістю змін та взагалі тексту КК України з іншими нормативно-правовими актами, які повинні утворювати єдину систему;
- наявністю міжнародно-правових зобов'язань України, що викликає необхідність імплементувати відповідні положення до законодавства України, але цей процес відбувається без врахування єдності кримінального законодавства, теорії кримінального права та практики їх застосування;
- тенденцією до загального посилення кримінально-правової охорони безпеки особистості, яка знайшла своє вираження в створенні майже кожного року нових складів злочинів та підвищенні рівня відповідальності за їх вчинення;
- введенням нових для кримінального законодавства інститутів (кримінальні проступки, спеціальна конфіскація, заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб та ін.).

7. Всі зміни, які вносилися до КК України протягом його існування, можна за характером законодавчого впливу на КК поділити на 3 групи, кожна з яких містить ще підгрупи:

1) зміни, якими посилювалася кримінальна репресія:

1.1. криміналізація нових діянь:

1.1.1. шляхом внесення змін до Загальної частини КК, які збільшують обсяг кримінальної репресії;

1.1.2. шляхом включення до Особливої частини КК нового складу кримінального правопорушення;

1.1.3. шляхом внесення до існуючого складу кримінального правопорушення нових ознак, які розширюють сферу його застосування;

1.2. пеналізація діянь:

1.2.1. шляхом підвищення розміру покарання;

1.2.2. шляхом включення до санкції статті більш суворого основного покарання або додаткового обов'язкового покарання, або закріплення додаткового необов'язкового покарання в якості обов'язкового;

1.2.3. шляхом виключення з санкції статті альтернативного більш м'якого покарання.

2) зміни, які пом'якшували кримінальну відповідальність:

2.1. декриміналізація діянь:

2.1.1. шляхом внесення змін до Загальної частини КК, які зменшують обсяг кримінальної репресії;

2.1.2. шляхом вилучення діяння з кола кримінально протиправних, передбачених в Особливій частині КК;

2.1.3. шляхом уточнення існуючих ознак складу кримінального правопорушення, що звужує його застосування.

2.2. депеналізація діянь:

2.2.1. шляхом зменшення розміру передбаченого покарання;

2.2.2. шляхом виключення з санкції статті більш суворого покарання або додаткового обов'язкового покарання, або визнання додаткового обов'язкового покарання в якості необов'язкового;

2.2.3. шляхом включення до санкції статті альтернативного більш м'якого покарання.

3) редакційні зміни, пов'язані з уточненням певних положень кримінального законодавства або приведенням його у відповідність до Конституції України, інших нормативних актів та міжнародних актів.

8. Кримінально-правова заборона, відображаючи об'єктивні потреби суспільства в протидії суспільно-небезпечній поведінці, відіграє роль соціального замовлення, а, отже, головними інструментами відбиття динаміки законотворчості

на правореалізації є саме криміналізація та декриміналізація. Підстави криміналізації слід поділити на три групи:

1) юридико-кримінологічні, до яких належать: а) суспільна небезпечність діяння; б) типовість та достатня поширеність форм антигромадської поведінки; в) динаміка суспільно небезпечних діянь з урахуванням причин і умов, що їх породжують; г) наявність необхідності впливу кримінально-правовими заходами; д) урахування можливостей системи кримінальної юстиції в протидії тим або іншим формам антигромадської поведінки;

2) соціально-економічні, до яких належать: а) співвідношення позитивних та негативних наслідків криміналізації; б) наявність матеріальних ресурсів для реалізації кримінально-правової заборони;

3) соціально-психологічні, до яких належать: а) рівень суспільної правосвідомості та психології; б) історичні традиції.

Для вирішення питання про допустимість, можливість і доцільність встановлення кримінально-правової заборони слід застосовувати кримінологічну експертизу. Під кримінологічною експертизою пропонуємо розуміти не тільки аналіз проектів нормативно-правових актів, але й аналітичне дослідження та оцінку наявності або відсутності підстав криміналізації/декриміналізації з метою вирішення питання про доцільність, необхідність та обґрунтованість встановлення або скасування кримінально-правової заборони. Таку експертизу доцільно проводити ще до створення проекту відповідного нормативно-правового акту та необхідно до неї залучати не тільки юристів, а й економістів, соціологів, психологів, істориків.

9. Саме на рівні правореалізації можливий контроль за дотриманням основних вимог та стандартів розвитку кримінального права та корекції його динаміки. До основних форм контролю належать:

- міжнародні політико-правові акти та модельні конвенції;
- практика наддержавних судових інституцій (ЄСПЛ, МКС);
- практика національної системи органів правосуддя;
- соціальний контроль.

10. Детермінанти динаміки кримінального права – це саме ті чинники (фактори, явища), які впливають на динаміку. Сама динаміка кримінального права також може виступати детермінантом для тих чи інших соціальних змін. Основною ознакою детермінанта має бути його справжність, тобто наявність документального підтвердження його існування, відповідно до тих його характеристик, які вимагають реакції кримінального права. Лише наявність справжнього, а не хибного чи фіктивного детермінанта може вважатися об'єктивною підставою для змін (реформ чи новел) у кримінальному праві.

Слід ввести кримінально-правове прогнозування як науково обґрунтоване ймовірне судження про суспільні наслідки певних реформ та новел (рухів), або відсутності таких (спокою) у динаміці кримінального права, або на окремих її рівнях.

За значенням для сучасного суспільства детермінанти динаміки кримінального права можуть поділятися на: 1) глобального (всезагального) значення; 2) національного значення, 3) а у разі допустимості, можливості виникнення в державі місцевих кримінальних проступків, то в подібній класифікації необхідно передбачати наявність також і детермінантів місцевого значення (локальних). За характером походження на: 1) природні та 2) штучні. За відносності до дійсності на: 1) історичні, 2) дійсні, 3) перспективні. За терміном існування на: 1) постійні, 2) тимчасові, 3) періодичні.

11. Детермінантами динаміки кримінального права на теперішній час слід визнавати: 1) позитивні девіації, пов'язані з розвитком і орієнтацією на сучасні соціальні цінності, які мають тенденцію на підтримку конформності з боку більшості населення; 2) міжнародні стандарти кримінально-правового поведіння зі злочинцями та жертвами злочинів; 3) ідеологію кримінального права як на світовому, так і на національному рівні; 4) безсистемну законодавчу інверсію кримінально-правових норм, під якою слід розуміти прийняття новел без дотримання наступності та узгодженості.

12. Траєкторія кримінально-правової норми представляє собою одиничний елемент в динаміці кримінального права, який описує динаміку кримінально-

правової норми від моменту її виникнення до зникнення. Під траєкторією норми кримінального права слід розуміти послідовність від виникнення через зміни до припинення існування усієї сукупності її елементів: гіпотези, диспозиції та санкції, які можуть відобразитися в зміні не лише однієї, а й низки статей КК. Зміна траєкторії однієї норми впливає на життєдіяльність інших норм, і в залежності від такого впливу, її траєкторія позитивно чи негативно впливає на рух інших норм: прискорює, гальмує, зупиняє або змінює конструктивний рух на деструктивний. Будь-яка зміна гіпотези (норм Загальної частини) є первинною і впливає на всі статті Особливої частини, які підпорядковані тим умовам, які змінюються. Інновації (зміни диспозицій чи санкцій норм Особливої частини) мають відповідати гіпотезі, визначеній у Загальній частині.

13. Усталеними нормами слід вважати норми кримінального права, які історично були сформовані його доктриною і містять ознаки наступності та узгодженості, а новелами – норми, які безпосередньо (в певній редакції) виникли внаслідок законодавчих інновацій, у тому числі, ті, які були прийняті внаслідок імплементації та уніфікації норм міжнародного права. Якщо йдеться про усталені норми, які відчують на собі необхідні трансформації під тиском міжнародних приписів, це – еволюційний розвиток. Якщо ж міжнародні вимоги диктують нові напрями криміналізації чи декриміналізації, то це революційний розвиток.

Первинність реформ (змін норм Загальної частини) є більш значущим для динаміки від інновацій (змін норм Особливої частини) з наступних причин: 1) перші описують умови і правила застосування других; 2) перші відтворюють первинні принципи кримінального права і несуть основні ідеологеми кримінального переслідування, описаного у других; 3) невідповідність першим унеможлиблює реалізацію других.

14. Вимога повноти опису найважливіших ознак складу кримінального правопорушення повинна сполучатися з максимальною стислістю й компактністю їхнього викладу. Необхідне сполучення досягається багато в чому завдяки використанню такого технічного прийому, яким є формулювання відсильних і бланкетних диспозицій. Ті та інші є неминучим наслідком еволюції

кримінального законодавства, що на даному етапі свого розвитку вже не може обійтися одними описовими диспозиціями. В умовах динаміки стійкого розвитку кримінального права сучасності необхідно визначитися з правилами-константами, які повною мірою впорядковуватимуть траєкторію норми кримінального права:

- доцільно передбачити можливість вносити зміни до однієї норми КК не більше одного разу протягом однієї каденції Верховної Ради. Зміни до норм КК можуть здійснюватися простою більшістю голосів народних депутатів;

- механізм подолання обмеження зміни норми кримінального права понад один раз протягом роботи відповідного скликання Верховної Ради України допустимий шляхом прийняття рішення про необхідність внесення змін до раніше змінюваної норми більш як 2/3 від загальної кількості народних депутатів;

- Загальну частину КК необхідно доповнити положенням такого змісту:

«Стаття... Зміни до Кримінального кодексу.

1. Внесення змін до цього Кодексу обмежується внесенням змін до однієї статті не більш як один раз протягом скликання Верховної Ради України, яка вносить такі зміни.

2. Доповнення розділу цього Кодексу обмежується внесенням змін до такого розділу не більше як один раз протягом скликання Верховної Ради, яка вносить такі зміни.

3. Внесення змін до статей та розділів цього Кодексу здійснюється шляхом голосування більшої з присутніх на сесійному засіданні народних депутатів України.

4. У разі гострої соціальної обумовленості внесення змін до статті або доповнення розділу цього Кодексу понад встановлені у частинах першій та другій даної статті обмеження, рішення про таке внесення змін або доповнень може прийматися виключно конституційною більшістю народних депутатів України».

Пропонується запровадити кримінально-правову експертизу нормативних актів – це діяльність, метою якої є дослідження, перевірка, аналіз та оцінка наукового рівня пропонованих до внесення до КК змін і підготовка обґрунтованих висновків для прийняття рішень щодо рекомендацій схвалення таких

законопроектів. Відповідна експертиза має проводитись на базі експертного середовища Національної академії правових наук України.

15. Динаміка сучасного кримінального права, в зоні балансування еволюційного і революційного впливів, має формуватися технічно з позицій наступності і узгодженості на національному рівні, і, водночас, має ідеологічно відповідати правовій політиці, яка діє на глобальному (міжнародному) рівні і прийнята державою. Таку динаміку для кримінального права слід визначити як «динаміка стійкого розвитку», який наділяє її двома важливими сенсами – неможливістю замирання і стійкістю в мінливих умовах. Під стійким розвитком кримінального права доцільно розуміти послідовний еволюційний комплексний розвиток галузі кримінального права, який базується на наступності та узгодженості, спрямований до досягнення запланованої мети. Характеристика «стійкості» обумовлена системою стримуючих та перевіркових складових:

- базується на перевірці доцільності криміналізації, декриміналізації, а також апроксимації міжнародних вимог, що засновані на прагматичних дослідженнях, якими підтверджується необхідність тих чи інших рухів або спокоїв динаміки кримінального права (кримінологічні та кримінально-правові експертизи, наукові праці, тощо);

- враховує принципи наступності та узгодженості, як в змісті, так і у семіотиці кримінально-правових норм, яких стосуються відповідні рухи кримінального права;

- еволюційні процеси переважають над революційними, навіть, у разі створення нових норм;

- враховує всі вимоги міжнародних стандартів прав людини та кримінально-правового поведіння;

- перебуває під важелями контролю з боку наддержавних структур та суспільства (практика ЄСПЛ, соціальний контроль з боку суспільства та ЗМІ).

Оптимальна модель траєкторії кримінального права в умовах динаміки стійкого розвитку кримінального права представляє собою узгоджений на законодавчому, науковому та правозастосовному рівнях еволюційний або

революційний розвиток нормативного закріплення певних кримінально-правових відносин. Її розуміння викладене в запропонованій Концепції зміни системи кримінально-правового регулювання в умовах «стійкого розвитку» (Додаток 2).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Азаров Д.С. Злочини у сфері комп'ютерної інформації (кримінально-правове дослідження) : монографія. Київ : Атіка, 2007. 304 с.
2. Азаров Д. С. Кримінальна відповідальність за злочини у сфері комп'ютерної інформації : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2003. 18 с.
3. Азаров Д.С. Розуміння суспільної небезпеки злочину (за результатами соціологічного експерименту). *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2019. Т. 3. С. 3-18.
4. Алексеев А.И. Должна ли уголовная политика быть либеральной? «*Черные дыры*» в российском законодательстве. 2003. № 1. С. 259-267.
5. Алексеев А.И., Овчинский В.С., Побегайло Э.Ф. Российская уголовная политика: преодоление кризиса. Москва: Норма, 2006. 144 с.
6. Альбрехт П.А. Юридичний, соціальний та суспільний вимір правосуддя у світлі розвитку європейського кримінального права. *Проблеми науки кримінального права та їх вирішення у законотворчій та правозастосовній діяльності*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 8-9 жовтня 2015 р. Харків, 2015. С. 18 – 23.
7. Аналіз сталого розвитку – глобальний і регіональний контексти: у 2 ч. / Міжнар. рада з науки (ICSU) [та ін.]; Виконавці: А. О. Болдак, С. В. Войтко, І. М. Джигирей та інші. Київ: НТУУ «КПІ», 2009. Ч. 1. Глобальний аналіз якості та безпеки життя людей. 280 с.
8. Аналіз сталого розвитку – глобальний і регіональний контексти: у 2 ч. / Міжнар. рада з науки (ICSU) [та ін.]; Виконавці: А. О. Болдак, С. В. Войтко, І. М. Джигирей та інші. Київ: НТУУ «КПІ», 2009. Ч. 2. Україна в індикаторах сталого розвитку. Аналіз. 200 с.
9. Аналітичні огляди щодо стану здійснення правосуддя. *Судова влада України*. URL: https://court.gov.ua/insh/sudova_statystyka/ (дата звернення 21.01.2021).

10. Анденес И. Наказание и предупреждение преступлений. Москва : Прогресс, 1979. 264 с.
11. Андрушко А.В. Развитие законодательства про кримінальну відповідальність за злочини проти особистої свободи людини (XIX – початок XXI ст.). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2017. № 29. Т. 2. С. 68-73.
12. Антипов В.І. Кримінальний кодекс України та норми міжнародного права. *Кримінально-правове регулювання та забезпечення його ефективності*: матеріали міжнар. наук-практ. конф., м. Харків, 18-19 жовт. 2018 р. Харків, 2018. С. 166-170.
13. Антонов А.Д. Теоретические основы криминализации. «Черные дыры» в российском законодательстве. 2002. № 2-3. С. 80-114.
14. Арістова І.В. Державна інформаційна політика та її реалізація в діяльності органів внутрішніх справ України: організаційно-правові засади: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2002. 39 с.
15. Бабаев В.К. О преемственности между социалистическими и прошлыми типами права. *Сов. государство и право*. 1975. № 12. С. 102-107.
16. Бабаян И.В. Социальное время: проблемы и походы. *Известия Саратовского университета*. 2011. Т. 11. Сер. Социология. Политология. Вып. 2. С. 45-48.
17. Бажанов М.И. К вопросу о преемственности в уголовном праве. *Избранные труды*. Харьков: Право, 2012. 1244 с.
18. Балинська О.М. Семіотика права: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2013. 416 с.
19. Баллер Э.А. Социальный прогресс и культурное наследие. Москва: Наука, 1987. 56 с.
20. Балобанова Д.А. Введение уголовной ответственности юридических лиц в законодательство Украины в контексте исследования динамики уголовного права. *Научный вестник Академии Полиции (Республика Азербайджан)*. № 3-4. 2016. С. 41-45.
21. Балобанова Д.А. Взаимосвязь уголовной политики Украины и Европейского сообщества / The relationship of Ukraine's criminal policy and the European

community. Turkey - Ukraine Comparative Criminal Law Symposium - II "Legal Policy of EU Countries: Comparative Aspects". Ukraine, 2012. P. 241-245.

22. Балобанова Д.А. Интеграционные процессы в уголовной политике Украины. Инновационное развитие общества в условиях интеграции правовых систем: сб. науч. ст. (Республика Беларусь). Гродно: ГрГМУ, 2013. С. 309-313.

23. Балобанова Д.А. Характеристика способов криминализации в контексте исследования динамики уголовного права. *Актуальные вопросы борьбы с преступлениями*. Научно-практический журнал (Российская Федерация). Рязань, 2015. № 2. С. 4-6.

24. Балобанова Д.А. Школы уголовного права в формировании уголовной политики государства. *Проблеми застосування кримінального законодавства України*. Вісник Луганського держ. ун-ту внутр. справ: спец. випуск. Луганськ, 2007. С. 3-6.

25. Балобанова Д.О. Аксеологічні засади теорії криміналізації. *Актуальні проблеми держави і права*: зб. наук. праць. Вип. 44. Одеса, 2008. С. 332-336.

26. Балобанова Д.О. Використання дефініцій у кримінальному законі. *Актуальні проблеми держави і права*. 2007. Вип. 32. С. 146-149.

27. Балобанова Д.О. Вимір «Sustainable development» для динаміки кримінального права. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2020. Т. 27. С. 13-21.

28. Балобанова Д.О. Вплив філософії позитивізму на розвиток науки кримінального права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. № 19. Том 4. Ужгород, 2012. С. 14-17.

29. Балобанова Д.О. Динаміка інституту кримінальних проступків у кримінальному праві України. *Юридичний вісник*. № 5. Одеса, 2014. С. 188-193.

30. Балобанова Д.О. Динаміка кримінального права як об'єкт наукового дослідження: поняття та ознаки. *Наукові праці НУ «ОЮА»*. Т. XIII. Одеса, 2013. С. 392-399.

31. Балобанова Д.О. Загальні засади теорії криміналізації. *Актуальні проблеми держави і права*: зб. наук. праць. Вип. 47. Одеса, 2009. С. 145-148.

32. Балобанова Д.О. Загальні тенденції розвитку сучасного кримінального права (на прикладі деяких зарубіжних країн). *Юридичний вісник*. № 4. Одеса, 2016. С. 136-142.
33. Балобанова Д.О. Загальні характеристики кримінальної законотворчості в Україні (2002-2012 рр.). *Актуальні проблеми держави і права*: зб. наук. праць. Вип. 69. Одеса, 2013. С. 147-153.
34. Балобанова Д.О. Загальнофілософська категорія «розвиток» у характеристиці сучасного кримінального права. *Право і суспільство*. 2014. № 1. С. 144-149.
35. Балобанова Д.О. Історичний процес формування суспільної небезпечності діяння як підстави криміналізації. *Актуальні проблеми держави і права*: зб. наук. праць. Вип. 54. Одеса, 2010. С. 93-98.
36. Балобанова Д.О. Кримінально-правова політика як рівень динаміки кримінального права: внутрішній та зовнішній аспекти. *Evropský politický a právní diskurz*. 2020. Т. 7, № 3. С. 66-72.
37. Балобанова Д.О. Місце звичаю у застосуванні кримінального закону. *Правове життя сучасної України*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Одеса, 16-17 травня 2013 р. Одеса, 2013. С. 268-270.
38. Балобанова Д.О. Місце кримінологічної експертизи у забезпеченні законотворчого процесу. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2020. № 52. С. 3-13.
39. Балобанова Д.О. Поняття та структурні елементи правової динаміки (на прикладі кримінального права). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. Зб. наук. праць. Вип. 6-2 том 2. Одеса, 2013. С. 67-69.
40. Балобанова Д.О. Порухення вимог теорії криміналізації при впровадженні кримінальної відповідальності за представництво в суді без повноважень (ст. 400-1 КК України). *Кримінальне право в умовах глобалізації*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Одеса, 25 травня 2018 р. Одеса, 2018. с. 75-77.

41. Балобанова Д.О. Порушення системних принципів криміналізації (на прикладі ст. 150¹ Кримінального кодексу України). *Правове життя сучасної України*: тези доп. міжнар. наук. конф. проф.-виклад. і аспірант. складу ОНЮА, м. Одеса, 5-6 червня 2009 р. Одеса, 2009. С. 523-525.
42. Балобанова Д.О. Проблеми використання оціночних категорій у Кримінальному кодексі України. *Кримінологія в Україні та протидія злочинності*: зб. наук. статей. Б-ка журналу «Юридичний вісник». Одеса, 2008. С. 185-190.
43. Балобанова Д.О. Рівні кримінально-правової політики. *Соціальна функція кримінального права: проблеми наукового забезпечення, законотворення та правозастосування*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 12-13 жовтня 2016 р. Харків, 2016. С. 153-156.
44. Балобанова Д.О. Розвиток поняття кримінальної політики. *Актуальные проблемы криминологии и криминальной психологии (к 10-летию ОНЮА)*: сб. науч. статей. Одесса, 2007. С. 94-99.
45. Балобанова Д.О. Співвідношення понять «динаміка» та «розвиток» в контексті дослідження динаміки кримінального права. *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия "Юридические науки"*. Т. 26 (65). № 2-1. Симферополь, 2013. С. 150-155.
46. Балобанова Д.О. Співвідношення прогресу та регресу з наступністю у кримінальному праві. *Альманах права. Правовий світогляд: людина і право*. Вип. 5. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2014. С. 376-380.
47. Балобанова Д.О. Теорія криміналізації: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2007. 208 с.
48. Балобанова Д.О. Щодо визнання «заподіяння певної шкоди» в якості самостійної підстави криміналізації. *Протидія злочинності в Україні: кримінально-правові та кримінологічні аспекти*: матеріали Всеукр. наук.-практ. семінару, м. Миколаїв, 26 травня 2016 р. Миколаїв, 2016. С. 6-9.
49. Балобанова Д.О. Щодо визначення загальних ознак наступності у кримінальному праві України. *Юридичний вісник*. № 2. 2014. С. 180-184.

50. Балобанова Д.О. Щодо деяких аспектів гуманізації відповідальності за господарські злочини. *Правове життя сучасної України*: матеріали міжнар. наук. конф. проф.-викл. складу, м. Одеса, 20-21 квітня 2012 р. Т. 2. Одеса, 2012. С. 215-217.
51. Балобанова Д.О. Щодо новел кримінально-правового регулювання безпеки поведінки з вогнепальною зброєю. *Актуальні проблеми кримінальної відповідальності*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 10-11 жовтня 2013 р. Харків, 2013. С. 419-422.
52. Балобанова Д.О. Щодо розуміння принципу гуманізму в кримінально-правовій політиці. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Серія "Право"*. 2012. С. 293-295.
53. Баулін Ю.В. Виклики «нової злочинності» та проблеми кримінального права в умовах глобалізації. *Кримінально-правове забезпечення сталого розвитку України в умовах глобалізації*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 12-13 жовтня 2017 р. Харків, 2017. С. 25-28.
54. Баулін Ю.В. Кримінальний кодекс України: сучасний стан та перспективи. *Проблеми науки кримінального права та їх вирішення у законотворчій та правозастосовній діяльності*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 8-9 жовтня 2015 р. Харків, 2015. С. 7-11.
55. Баулін Ю.В. Кримінально-правове регулювання: основні проблеми. *Кримінально-правове регулювання та забезпечення його ефективності*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 18-19 жовтня 2018 р. Харків, 2018. С. 23-28.
56. Безверхов А.Г., Коростелев А.Г. Проект Уголовного уложення Российской империи 1813 г.: монографія. Самара: Самарський університет, 2013. 192 с.
57. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях /сост. и предисл. В.С. Овчинского. Москва: ИНФРА-М, 2004. 184 с.
58. Белик П.А. Социальная форма движения. Явления и сущность. Москва: Наука, 1982. 270 с.

59. Беляев Н.А. Понятие советского исправительно-трудового права и основные принципы советской исправительно-трудовой политики. *Вестник ЛГУ. Серия экономики, философии, права*. 1958. № 5. С. 118-119.
60. Беляев Н.А. Уголовно-правовая политика и пути ее реализации. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1986. 176 с.
61. Бельский К.Т. Формирование и развитие социалистического правосознания. Москва: Высшая школа, 1982. 83 с.
62. Берназюк Я. Категорія «якість закону» як складова принципу верховенства права та гарантія застосування судом найбільш сприятливого для особи тлумачення закону. *Судебно-юридическая газета*. 2020. 21 жовтня. URL: bit.ly/2IPqO65 (дата звернення 03.01.2021)
63. Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів ВО інтелектуальної власності. Конвенція : міжнародний документ. 1971. 24 лип. URL.: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_051 (дата звернення 03.09.2020).
64. Бехруз Х. Сравнительное правоведение: учебник для вузов. Одеса: Фенікс; Москва: ТрансЛит, 2011. 504 с.
65. Бойко А.В. Якість правового регулювання відповідно до правових позицій Європейського Суду з прав людини. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2019. Т. 30 (69) № 3. С. 7-12.
66. Бойко А.И. Народ – власть – уголовно-правовая наука. *Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 11-12 жовтня 2012 р. Харків, 2012. С. 87-94.
67. Бойко А.И. Системная среда уголовного права : автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Ростов-на-Дону, 2008. 58 с.
68. Бойко А.М. Детермінація злочинності як вид соціальної детермінації. *Право України*. 2009. № 7. С. 39-44.
69. Бойко І.Й. Держава і право Гетьманщини : навч. посіб. Львів: Світ, 2000. 120 с.

70. Бойко І.Й. Кримінальні покарання в Україні (ІХ – ХХ ст.). Львів: Вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 2013. 408 с.
71. Бойко І.Й. Правове регулювання цивільних відносин в Україні (ІХ – ХХ ст.). Київ: Атіка, 2012. 348 с.
72. Бойко І. Покарання на Українських землях за кримінальним законодавством Австрії 1772-1918 рр. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2014. Вип. 59. С. 71-79.
73. Борисов В.І. Кримінально-правова політика та питання соціальної обумовленості закону про кримінальну відповідальність. *Кримінально-правова політика держави: теоретичні та практичні аспекти проблеми*: матеріали міжнар. наук. конф., м. Донецьк, 17-18 листопада 2006 р. Донецьк, 2006. С. 9-12.
74. Борисов В.І., Фріс П.Л. Поняття кримінально-правової політики. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2013. № 1. С. 15-31.
75. Борисов В.І. Сучасна політика держави у сфері боротьби зі злочинністю та її кримінально-правовий напрям. *Право України*. 2012. № 1-2. С. 232-242.
76. Боротьба зі злочинністю. Юридична енциклопедія: у 6 т. Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1998. Т. 1: А – Г. 669 с. URL: <https://leksika.com.ua> (дата звернення 15.03.2020).
77. Боротьба. Глумачний словник української мови. URL: <https://slovnyk.ua> (дата звернення: 15.03.2020).
78. Босенко В.А. Диалектика как теория развития. Киев: Изд-во Киевского ун-та, 1966. 248 с.
79. Босхолов С.С. Основы уголовной политики. Конституционный, криминологический, уголовно-правовой и информационный аспекты. Москва: АО «Центр ЮрИнфоР», 2004. 303 с.
80. Бурлацкий Ф.М. Ленин, государство, политика. Москва : Наука, 1970. 524 с.
81. Быков С.В. Социально-психологические детерминанты девиантного поведения подростков. Тольятти, 2003. 170 с.

82. В США продовжуються напади на поліцейських: поранено п'яťох правоохоронців. *iPress.ua* : веб-сайт. URL: <https://ipress.ua> (дата звернення 04.09.2020).
83. Василевич В.В. Експертиза нормативно-правових актів у сфері запобігання злочинам: поняття та об'єкти. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 138-144.
84. Вейсман А.Д. Греческо-русский словарь: репринт 5-го издани 1899 г. Москва, 1991. 1370 с.
85. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. 1728 с.
86. Вермеш М. Основные проблемы криминологии. Москва : Прогресс, 1978. 272 с.
87. Верховенство права. Доповідь, схвалена Венеційською Комісією на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25–26 березня 2011 року). URL: <https://www.venice.coe.int> (дата звернення 03.01.2021).
88. Висновок № 11 (2008) Консультативної Ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо якості судових рішень від 18.12.2008 р. URL: https://court.gov.ua/userfiles/visn_11_2008.pdf (дата звернення 03.01.2021).
89. Висновок Головного науково-експертного управління Верховної Ради України від 21.02.2014 р. на проект Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо запровадження інституту кримінальних проступків» №3438 від 17.10.2013 р. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua> (дата звернення 29.08.2020).
90. Висновок Головного науково-експертного управління Верховної Ради України від 24.05.2018 р. на проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень» №7279-д від 20.04.2018 р. URL: <https://w1.c1.rada.gov.ua> (дата звернення 29.08.2020).
91. Вікіпедія – вільна енциклопедія. URL: <http://ru.wikipedia.org> (дата звернення 01.02.2020).

92. Владимиров В.А., Ляпунов Ю.И. Советская уголовная политика и ее отражение в действующем законодательстве: учеб. пособ. Москва: Академия МВД СССР, 1979. 130 с.
93. Вовк Д. Співвідношення права і релігії у християнській правовій традиції: етап постсекуляризації. *Вісник Академії правових наук*. 2010. № 4 (63). С. 58-67.
94. Вольфганг М. Социология преступности. *Современные буржуазные теории*. Москва: Прогресс, 1966. 376 с.
95. Гавриленко О.А. Злочини та покарання в праві античних держав Північного Причорномор'я. *Право і безпека*. 2002. № 1. С. 45-52.
96. Гаврилюк Н.А. Степная Скифия VI-IV вв. до н.э. (эколого-экономический аспект): автореф. дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.06. С.-Петербург, 1999. 579 с.
97. Галанза П.Н. Основные этапы в развитии первобытнообщинного строя и возникновения государства и права. Москва: Изд-во МГУ, 1963. 599 с.
98. Геродот про Скитію і скитів // Геродот: пер.з англ. С.К. Спасько. Фастів : Оратанія, 1993. 61 с.
99. Герцензон А.А. Уголовное право и социология (Проблемы социологии уголовного права и уголовной политики). Москва : Юрид. лит., 1970. 286 с.
100. Гиддэнс Э. Социология. Москва: Эдиториал УРСС, 1999. 632 с.
101. Гишинский Я., Афанасьев В. Социология девиантного (отклоняющегося) поведения: учеб. пособ. С.-Петербург, 1993. 167 с.
102. Гишинский Я.И. Социология девиантного поведения и социального контроля. *Мир России*. 1997. № 1. С. 163-183.
103. Гиро П. Быт и нравы древних греков. Смоленск: Русич, 2000. 619 с.
104. Голіна В.В. Кримінологічна політика як основа розробки теорії і практики запобігання злочинності в Україні. URL: <file:///C:/Users/user/Downloads/72255-156900-1-PB.pdf> (дата звернення 04.09.2020).
105. Голіна В.В. Кримінологічні аспекти криміналізації і декриміналізації. *Проблеми науки кримінального права та їх вирішення у законотворчій та правозастосовній діяльності*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 8-9 жовтня 2015 р. Харків, 2015. С. 411-414.

106. Голіна В.В., Головкін Б.М. Кримінологія: Загальна та Особлива частина : навч. посіб. Харків: Право, 2014. 513 с.
107. Грищук В.К. Зловживання кримінальним правом: загальні підходи до постановки проблеми. *Кримінально-правове забезпечення сталого розвитку України в умовах глобалізації*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 12-13 жовтня 2017 р. Харків, 2017. С. 88-94.
108. Грищук В.К. Кодифікація кримінального законодавства України. Львів, 1992. 167 с.
109. Грищук В.К. Кримінальне право України. Загальна частина : навч. посіб. Київ: Видавничий дім „Ін Юре”, 2006. 567 с.
110. Грищук В.К. Соціальна цінність закону про кримінальну відповідальність. *Соціальна функція кримінального права: проблеми наукового забезпечення, законотворення та правозастосування*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 12-13 жовтня 2016 р. Харків, 2016. С. 38-43.
111. Грищук О.В., Соломчак Х.Б. Позитивна правова відповідальність людини: детермінаційні аспекти: монографія. Хмельницький, 2016. 348 с.
112. Губайдуллин А.Р. Преамбуленность в структуре правовой динамики. Казань: Издательство Казанского гос. университета, 2008. 216 с.
113. Гуторова Н.О. Диференціація та індивідуалізація кримінальної відповідальності: сучасний стан і перспективи розвитку. *Актуальні проблеми кримінальної відповідальності*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 10-11 жовтня 2013 р. Харків, 2013. С. 74-78.
114. Гуторова Н.О. Охоронна функція кримінального права. *Наука кримінального права в системі міждисциплінарних зв'язків*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 9-10 жовтня 2014 р. Харків, 2014. С. 31-35.
115. Гуторова Н.О. Реалізація соціальної функції кримінального права шляхом встановлення і призначення покарання. *Соціальна функція кримінального права: проблеми наукового забезпечення, законотворення та правозастосування*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 12-13 жовтня 2016 р. Харків, 2016. С. 43-47.

116. Гуторова Н.О. Регулювання кримінально-правових відносин: поняття, мета, способи та їх ефективність. *Кримінально-правове регулювання та забезпечення його ефективності*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 18-19 жовтня 2018 р. Харків, 2018. С. 106-110.
117. Гуцало О. Протиправність злочину та аналогія кримінального закону. *Вісник Академії правових наук України*. 1999. Вип. 4 (19). с.155-164.
118. Дагель П.С. Неосторожность. Уголовно-правовые и криминологические проблемы. Москва: Юрид. литература, 1977. 144 с.
119. Дагель П. С. Проблемы советской уголовной политики. Владивосток : Изд-во ДГВУ, 1982. 123 с.
120. Дагель П.С. Условия установления уголовной наказуемости. *Правоведение*. 1975. №4. С. 68-71.
121. Даньшин И.Н. Политика борьбы с преступностью – составная часть политики Партии и государства. *Проблемы социалистической законности*. 1987. Вып. 20. С. 102-103.
122. Дворниченко А.Ю., Кашенко С.Г., Флоринский М.Ф. Отечественная история (до 1917 г.). Гл. II, § 4. URL:<http://initkms.ru> (дата звернення 09.03.2020).
123. Декларация принципов «Построение информационного общества – глобальная задача в новом тысячелетии»: международный документ от 12 декабря 2003 р. № 995_c57 (Женева, 2003 – Тунис – 2005). URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_c57 (дата звернення 03.09.2020).
124. Декларация о праве на развитие, принята резолюцией 41/128 Генеральной Ассамблеи ООН от 4 декабря 1986 года. URL: [https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/right to development.shtml](https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/right%20to%20development.shtml) (дата звернення 03.08.2020).
125. Декларация тысячелетия ООН, утвержденная резолюцией 55/2 Генеральной ассамблеи ООН от 8 сентября 2000 г. № 995_621. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_621 (дата звернення 03.09.2020).
126. Демидова Л.М. Про теорію законодавчої діяльності (у контексті створення умов для вирішення кримінально-правових проблем). *Проблеми науки*

кримінального права та їх вирішення у законотворчій та правозастосовній діяльності: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 8-9 жовтня 2015 р. Харків, 2015. С. 93-97.

127. Денисов С.Ф., Денисова Т.А. Мораль, правова ідеологія, кримінальний закон та сучасна дійсність. *Кримінально-правове регулювання та забезпечення його ефективності*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 18-19 жовтня 2018 р. Харків, 2018. С. 138-142.

128. Джу́жа О.М. Науково-практичний інтерес щодо становлення кримінально-виконавчої та кримінологічної політики України : матеріали І Люблінсько-Українського семінару «*Pojecie interesu w paŃse prawa, prawie stanowionym i orzecznictwie sadow konstytucyjnych Polski i Ukrainy*», м. Люблін, 7-9 квітня 2005 р. Люблін, 2005. С. 10-14.

129. Джу́жа О.М., Кирилюк А.В. Кримінологічна експертиза як засіб удосконалення законотворчого процесу. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією*. 2003. № 8. С. 125-137.

130. Дмитрук М.М. Кримінальний проступок: правова природа та ознаки: монографія. Одеса: Юрид. література, 2014. 224 с.

131. Добронравов И. Социальная динамика. Философская энциклопедия: в 5-х т. / под ред. Ф.В. Константинова. Т. 5. Москва: Советская энциклопедия, 1960-1970. 740 с. URL:<http://philosophy.niv.ru> (дата звернення 13.02.2020).

132. Додатковий протокол до Конвенції про кіберзлочинність, який стосується криміналізації дій расистського та ксенофобного характеру, вчинених через комп'ютерні системи від 28 січня 2003 р. *Офіційний вісник України* від 02.08.2010 р. 2010 р. № 56. / № 31, 2006, ст. 2202 /. стор. 73. стаття 1920. код акта 52082/2010.

133. Долматов І.В. Кримінальне право українських земель у складі Речі Посполитої. *Правове життя сучасної України*: матеріали міжнар. наук. конф. проф.-викл. та аспірант. складу. Одеса, 2014. Т. 1. С. 238-240.

134. Дремин В.Н. Преступность как социальная практика: институциональная теория криминализации общества: монографія. Одесса: Юрид. лит, 2009. 613 с.

135. Дрьомов С.В. Тенденції сучасної кримінально-правової політики. *Наука кримінального права в системі міждисциплінарних зв'язків*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 9-10 жовтня 2014 р. Харків, 2014. С. 138-142.
136. Дудоров О.О., Тертиченко Т.М. Обумовленість удосконалення кримінального законодавства України законодавством Ради Європи та Європейського Союзу. *Наука кримінального права в системі міждисциплінарних зв'язків*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 9-10 жовтня 2014 р. Харків, 2014. С. 89-94.
137. Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право: навч. посіб. / за заг. ред. М.І. Хавронюка. Київ : Ваіте, 2014. 944 с.
138. Дюжев Д.В. Інформаційне суспільство: соціально-правова парадигма суспільного розвитку: автореф. дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.03. Донецьк, 2004. 18 с.
139. Егоров К.А. Китайская Народная Республик: Политическая система и политическая динамика (80-е годы). Москва: Восточная литература, 1993. 208 с.
140. Енциклопедія соціології : веб-сайт. URL: <https://dic.academic.ru> (дата звернення 02.09.2020).
141. Європейська хартія прав пацієнтів : веб-сайт. URL: <https://biogarmonia.com.ua/docs/charter.pdf> (дата звернення 03.09.2020).
142. ЄСПЛ: 2017 року майже кожне десяте рішення про порушення стосувалося України. DW: веб-сайт. URL: <https://www.dw.com/uk/%D1%94%D1%81%D0%BF%D0%BB-2017-%D1%80%D0%BE%D0%BA%D1%83-%D0%BC%D0%B0%D0%B9%D0%B6%D0%B5-%D0%BA%D0%BE%D0%B6%D0%BD%D0%B5-%D0%B4%D0%B5%D1%81%D1%8F%D1%82%D0%B5-> (дата звернення 04.09.2020).
143. Жалинский А.Э. Работа с уголовным правом в структуре профессиональной юридической деятельности. *Право. Журнал Высшей школы экономики*. 2008. № 1.

- С. 108-120. URL: <http://ecsocrnan.hse.ru/text/35864958.html> (дата звернення 04.09.2020).
144. Жалинский А.Э. Уголовное право в ожидании перемен: теоретико-инструментальный анализ. 2-е изд. перераб. и доп. Москва: Проспект, 2015. 400 с.
145. Жалинский А.Э. Уголовное право в эпоху перемен: ситуация обновления. *Уголовное право: истоки, реалии, переход к устойчивому развитию*: материалы VI Российского конгресса уголовного права, г. Москва, 26-27 мая 2011 г. Москва, 2011. С. 429-431.
146. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 р. *Офіційний вісник України* від 21.08.2010 р. 2010 р., № 62, стор. 132, стаття 2179, код акта 52370/2010.
147. Жидков О.А. Право как инструмент социального прогресса. *Право и социальный прогресс в развивающихся странах*. Москва: Ун-т дружбы народов, 1986. 766 с.
148. Житний О.О. Міжнародний вимір кримінально-правової політики (підстави виникнення, перспективи розвитку). *Право і суспільство*. 2015. Вип. 2. С. 54-60.
149. Житний О.О. Про місце «зовнішніх» суб'єктів у механізмі кримінально-правового регулювання. *Кримінально-правове регулювання та забезпечення його ефективності*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 18-19 жовтня 2018 р. Харків, 2018. С. 170-174.
150. За 10 років Україна виплатила громадянам близько 2 млрд грн за рішеннями ЄСПЛ – Мін'юст : веб-сайт. URL: <https://ua.112.ua> (дата звернення 04.09.2020)
151. Загальна теорія держави та права: [підручник] / за ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. Харків: Право, 2010. 584 с.
152. Загиней З. Кримінально-правова герменевтика: монографія. Київ: Видавничий дім «АртЕк», 2015. 380 с.
153. Загородников Н.И., Стручков. Н.А. Направления изучения советского уголовного права. *Сов. государство и право*. 1981. № 7. С. 48-56.
154. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: [у 3 кн.]. Київ: Вид. дім «Ін Юре», 2008. Кн. 3: Практична кримінологія. 2008. 320 с.

155. Закалюк А.П. Про запровадження в Україні кримінологічної експертизи. *Право України*. 1999. № 7. С. 100-104.
156. Захаров Є. Декілька рефлексій щодо рішень Європейського суду з прав людини проти України. Права Людини в Україні. *Інформаційний портал Харківської правозахисної групи* : веб-сайт. URL: <http://khp.org/index.php?id=1571562356> (дата звернення 04.09.2020).
157. Звечаровский И.Э. Современное уголовное право России: понятия, принципы, политика. С.-Петербург: Юридический центр Пресс, 2001. 100 с.
158. Звернення до Європейського суду : веб-сайт. URL: <http://www.solor.gov.ua/info/19/10461> (дата звернення 04.09.2020).
159. Звіти. Офіційний сайт Державного бюро розслідувань України : веб-сайт. URL: <https://dbr.gov.ua/reports> (дата звернення 13.02.2020).
160. Згвалтування та катування у відділку поліції: комітет ВР розгляне справу на закритому засіданні. *Українські національні новини* : веб-сайт. URL: <https://www.unn.com.ua> (дата звернення 04.09.2020).
161. Зелінська Н.А. Міжнародно-правова концепція міжнародного злочину: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2007. 37 с.
162. Злотина М.Л. Развитие как мировоззренческая проблема. Київ: Вища школа, 1974. 30 с.
163. Иногамова-Хегай Л.В. Международное уголовное право. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2003. 405 с.
164. Иногамова-Хегай Л.В. Реалии уголовной политики. *Уголовное право: истоки, реалии, переход к устойчивому развитию*: материалы VI Российского конгресса уголовного права, г. Москва, 26-27 мая 2011 г. Москва, 2011. С. 433.
165. Иногамова-Хегай Л.В. Современная обусловленность уголовного закона. *Наука кримінального права в системі міждисциплінарних зв'язків*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 9-10 жовтня 2014 р. Харків, 2014. С. 66-69.
166. Исаев И.Т. Диалектика и проблема развития. Москва: Высшая школа, 1979. 184 с.

167. Исмаилов И.А. Преступность и уголовная политика : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Ленинград, 1990. 42 с.
168. История государства и права зарубежных стран / отв. ред. Н.А. Крашенинникова, О.А. Жидков. 3-е изд., перераб. и доп. Москва: Норма, 2007. Т. 1. 624 с.
169. Інформація щодо виконання рішень Європейського суду з прав людини у справах проти України : веб-сайт.URL: <https://minjust.gov.ua> (дата звернення 04.09.2020).
170. Історія українського права / за ред. І.А. Безклубого. Київ : Грамота, 2010. 336 с.
171. Карпець І.І. Злочини міжнародного характеру. Київ: Університет права, 2006. 111 с.
172. Карташов В.Н. Теория правовой системы общества: учеб. пособ. : в 2 т. Т. 1. Ярославль: Ярославский гос. ун-т, 2005. 547 с.
173. Карчевський М.В. Ефективність кримінально-правового регулювання в Україні: інформаційно-аналітичні матеріали за результатами опитування експертів. Суми: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2015. 48 с.
174. Карчевський М.В. Кримінальна відповідальність за незаконне втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж (аналіз складу злочину): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2003. 19 с.
175. Карчевський М.В. Кримінальна відповідальність за незаконне втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж: [монографія]. Луганськ: ЛАВС. 2002. 144 с.
176. Карчевський М.В. Кримінально-правова охорона інформаційної безпеки України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2013. 36 с.
177. Карчевський М.В. Перспективи кримінально-правового регулювання та гіпотези технологічного прогресу. *Кримінально-правове регулювання та забезпечення його ефективності*: матеріали міжн. наук.-практ. конф., м. Харків, 18-19 жовтня 2018 р. Харків, 2018. С. 123-129.

178. Карчевський М.В. Перспективні задачі уголовного права в контексті розвитку робототехники. *Соціальна функція кримінального права: проблеми наукового забезпечення, законотворення та правозастосування*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 12-13 жовтня 2016 р. Харків, 2016. С. 109-118.
179. Карчевський М.В., Арланова О.Д. «Як дізнатися, чи працює право?», або кримінально-правове регулювання в контексті даних офіційної статистики. *Кримінально-правове регулювання в Україні: реалії та перспективи (аналітичні матеріали)*. Харків, 2020. С. 92-102.
180. Квашис В.Е. Гуманізм советского уголовного права. Москва: Юрид. література, 1969. 151 с.
181. Кедров Б.М. О повторяемости в процессе развития. Москва: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1961. 152 с.
182. Кенни К. Основы уголовного права: пер. с англ. Москва: Изд-во иностранной литературы, 1949. 599 с.
183. Кирич В.А. Союзный и республиканский уголовный закон. Москва: Юрид. лит-ра, 1970. 175 с.
184. Кудрявцев В.Н. Причины правонарушений. Москва: Наука, 1976. 286 с.
185. Кленова Т.В. Основы теории кодификации уголовно-правовых норм. Самара: Изд-во «Самарский ун-т», 2001. 244 с.
186. Князькина А.К. Конвенционные преступления как вид конвенциональных преступлений : автореф дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2009. 26 с.
187. Князькина А.К. Понятие конвенциональных преступлений. *Юридическая наука и образование*. 2008. № 1. С. 171-187.
188. Ковалев А.М. Общество и законы его развития. Москва: Изд-во МГУ, 1975. 416 с.
189. Ковалев М.И., Воронин Ю.А. Криминология и уголовная политика. Свердловск: Урал. гос. ун-т, 1980. 59 с.

190. Коган В.М. Изучение эффективности уголовно-правовых норм: аспекты и уровни анализа. *Проблемы правосудия и уголовного права*. Москва: Институт государства и права АН СССР, 1978. с.119-130.
191. Коган В.М. Социальный механизм уголовно-правового воздействия. Москва: Наука, 1983. 183 с.
192. Козаченко О.В. Критерії визначення ефективності застосування кримінально-правових заходів в умовах глобалізації. *Кримінально-правове забезпечення сталого розвитку України в умовах глобалізації*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 12-13 жовтня 2017 р. Харків, 2017. С. 130-133.
193. Козич І.В. Кримінально-правова політика: функції та функціонування: монографія. Івано-Франківськ: Супрун В.П., 2020. 300 с.
194. Козлов В.А. Проблемы предмета и методологии общей теории права. Ленинград: Изд-во Ленинградского ун-та, 1989. 120 с.
195. Коломієць Ю.Ю. Кримінально-правова ідеологія: філософсько-правове дослідження: монографія. Арциз : ФОП Петров О.С., 2019. 467 с.
196. Комиссаров В.С. Тенденции развития российского уголовного законодательства: попытка системного анализа. *Актуальні проблеми кримінальної відповідальності*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 10-11 жовтня 2013 р. Харків, 2013. С. 17-23.
197. Комлев Ю.Ю., Сафиуллин Н.Х. Социология девиантного поведения: учеб. пособ. 2-е изд., перераб. и доп. Казань: КЮИ МВД России, 2006. 222с.
198. Конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р. *Офіційний вісник України* від 16.04.2013 р. 2013 р. № 27. стор. 370. стаття 942. код акта 66334/2013.
199. Конвенція про кіберзлочинність Ради Європи від 23 листопада 2001 року. *Офіційний вісник України* від 10.09.2007 р. 2007 р. № 65. стор. 107. стаття 2535. код акта 40846/2007.
200. Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях від 12 серпня 1949 р. *Офіційний вісник України* від 21.08.2010 р. 2010 р., № 62, стор. 177, стаття 2180, код акта 52371/2010.

201. Конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі. *Офіційний вісник України* від 21.08.2010 р. 2010 р., № 62, стор. 193, стаття 2181, код акта 52372/2010.
202. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами: Договір CETS № 210 та пояснювальна доповідь. Київ: «К.І.С.». 2014. 189 с.
203. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами від 11.05.2011 р. URL: <https://www.coe.int/en/web/istanbul-convention/home> (дата звернення 02.09.2020).
204. Конвенція Про кіберзлочинність : від 23 листопада 2001 р. № 994_575. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_575 (дата звернення 03.09.2020).
205. Копиленко О., Богачова О. Законотворчий процес: стан і шляхи вдосконалення. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. URL: <https://instzak.com/index.php/journal/article/download/1272/1182>. (дата звернення 01.09.2020).
206. Коржанский Н.И. Объект и предмет уголовно-правовой охраны. Москва: Изд-во МГУ, 1980. 248 с.
207. Коробеев А.И. Советская уголовно-правовая политика: проблемы криминализации и пенализации. Владивосток: Изд-во ДВГУ, 1987. 268 с.
208. Коробеев А.И. Уголовное право России: от генезиса до кризиса. *Уголовное право: истоки, реалии, переход к устойчивому развитию*: материалы VI Российского конгресса уголовного права, г. Москва, 26-27 мая 2011 г. Москва, 2011. С.445-448.
209. Коробеев А.И., Усс А.В., Голик Ю.В. Уголовно-правовая политика: Тенденции и перспектива. Красноярск: Изд-во Красноярского ун-та, 1991. 240 с.
210. Коротаев А.В. Сингулярность уже рядом? История и синергетика. Методология исследования. 2-е изд. Москва: ЛКИ/URSS, 2009. 191 с.
211. Костенко А.Н. О законах природного права как первоисточнике законодательства об уголовной ответственности. *Актуальні проблеми*

кримінальної відповідальності: матеріи. міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 10-11 жовтня 2013 р. Харків, 2013. С. 79-83.

212. Костенко О.М. Що є право? Про основи «натуралістичної» юриспруденції у світлі соціального натуралізму. URL: <https://www.science-community.org/ru/node/1390> (дата звернення 04.09.2020).

213. Кравцова М.О. Сучасний стан та напрями протидії кіберзлочинності в Україні. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2018. № 2(19). С. 155-156.

214. Краткий словарь по философии / под общ. ред. И.В. Блауберга, И.К. Пантина. 3-е изд., доработ. и доп. Москва: Политиздат, 1979. 412 с.

215. Крашенинников П.В. Времена и право. Москва: Статут, 2016. 256 с.

216. Кривоченко Л.М. Класифікація злочинів за ступенем тяжкості у Кримінальному кодексі України. Київ : Юрінком Інтер, 2010. 119 с.

217. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / за ред. В.Я. Тація, В.І. Тютюгіна, В.І. Борисова. 6-те вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2020. 584 с.

218. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / відп. ред. Кондратьєв Я.Ю. Київ: Правові джерела, 2002. 432 с.

219. Кримінальне право України : бібліографія. 1991–2005 / укладачі: М.В. Галабала, В.О. Навроцький, С.В. Хилюк. Київ: Алерта, КНТ, Центр учбової літератури, 2008. 536 с.

220. Кримінальний кодекс України: закон України від 05 квітня 2001 р. №2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2341-14> (дата звернення 29.01.2021 р.).

221. Кримінальний кодекс УРСР: офіційний текст з змінами і доповненнями на 1 листопада 1949 р. Київ: Держполітвидав, 1950. 168 с.

222. Кримінальний процесуальний кодекс України: закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення 13.08.2020).

223. Кримінально-виконавча система України в 2019 р. Статистичний огляд : веб-сайт. URL: <http://ukrprison.org.ua/articles/1581323348> (дата звернення 01.09.2020).

224. Крыленко Н.В. Ленин о суде и уголовной политике. К 10-летию со дня смерти. Москва: Сов. законодательство, 1934. 269 с.
225. Кудрявцев В.Н. Эффективность закона как средство осуществления политики. *Основные направления борьбы с преступностью*. Москва: Юрид. лит., 1975. С. 29-46.
226. Кудрявцев В.Н. Стратегия борьбы с преступностью. Москва: Наука, 2005. 366 с.
227. Кудрявцев В.Н., Никитинский В.И., Самощенко И.С., Глазырин В.В. Эффективность правовых норм. Москва: Юрид. лит-ра, 1980. 280 с.
228. Кудрявцев В.Н., Эминов В.Е. Криминология и проблемы криминализации. *Журнал российского права*. 2004. №12. С. 46-50.
229. Кузнецова Н.Ф. Преступление и преступность. Москва: Изд-во МГУ, 1969. 232 с.
230. Курляндский В.И. Уголовная политика, дифференциация и индивидуализация уголовной ответственности. *Основные направления борьбы с преступностью*. 1975. С. 77-95.
231. Куц В.М. Деякі аспекти вдосконалення національної кримінально-правової політики. *Кримінально-правова політика держави: теоретичні та практичні аспекти проблеми*: матеріали міжнар. наук. конф., м. Донецьк, 17-18 листопада 2006 р. Донецьк, 2006. С. 47-52.
232. Липинский Д.А. Проблемы юридической ответственности. 2-е изд., перераб. и доп. СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004. 387 с.
233. Лист Ф. Задачи уголовной политики. Преступление как социально-патологическое явление / сост. и предисл. В.С. Овчинского. Москва: ИНФРА-М, 2004. 110 с.
234. Литвак О.М. Державний вплив на злочинність. Кримінологічно-правове дослідження. Київ: Юрінком Інтер, 2005. 280 с.
235. Литвак О.М. Державний контроль за злочинністю (кримінологічний аспект): автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2002. 39 с.

236. Литвинов О.М. Кримінологічне прогнозування. *Вісник кримінологічної асоціації України* від 17.03.2018 р. URL: <https://visnikkau.webnode.com.ua> (дата звернення 03.09.2020).
237. Литвинов О.М. Соціально-правовий механізм протидії злочинності в Україні (теоретичні та практичні засади): автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Дніпропетровськ, 2010. 41 с.
238. Лісабонська угода про внесення змін в Угоду про Європейський Союз й Угоду про заснування Європейської Спільноти від 13.12.2007 р. *Treaty of Lisbon. Official Journal of the European Union*. 2007. 7 дек.
239. Лопашенко Н.А. Парадоксы и проблемы законодательной регламентации принципов уголовного права и пути их преодоления. *Уголовно-правовые, пенитенциарные принципы и их реализация: правотворческий, правоприменительный урони* : материалы Всерос. науч.-практ. конф., г. Саратов, 28-29 марта 2005 г. Ч. 2. Саратов, 2005. С. 63-67.
240. Лопашенко Н.А. Разумная уголовная политика и завтрашний Уголовный кодекс России: идеи и идеалы. *Современная уголовная политика: поиск оптимальной модели*: материалы VII Российского конгресса уголовного права, г. Москва, 31 мая – 1 июня 2012 г. Москва, 2012. С. 151-159.
241. Лопашенко Н.А. Уголовная политика: понятие, содержание, методы и формы реализации. *Уголовное право в XXI веке*: материалы междунар. науч. конф. на юрид. ф-те МГУ им. М.В. Ломоносова, г. Москва, 31 мая – 1 июня 2001 г. Москва, 2002. С. 177-181.
242. Лунеев В.В. Преступность XX века. Мировой криминологический анализ. Москва: НОРМА, 1997. 525 с.
243. Лунеев В.В. Преступность XX века: мировые, региональные и российские тенденции. Изд. 2-е, перераб. и доп. Москва : ВолтерсКлувер, 2005. 912 с.
244. Лунеев В.В. Укрепление социального контроля – одна из предпосылок решения социально-экономических проблем. *Государство и право*. 1999. №9. С.60-86.

245. Майкут Х.В. Литовські статuti та їх застосування в Україні. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2008. №2. С. 1-9.
246. Малингуди Я. Русско-византийские договоры в X в. в свете дипломатики: пер. с нем. Д.А. Коробейникова. *Византийский временник*. 1997. Т. 57. С. 58-87.
247. Мансуров Т.Т. Понятие и общие признаки преступлений международного характера. *Юрист-международник*. 2004. №1. С. 56-61.
248. Марисюк К.Б. Кримінально-правова політика у сфері майнових покарань в Україні: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2014. 36 с.
249. Марисюк К.Б. Майнові покарання в Україні (911 – 2001 рр.). Питання кримінально-правової політики: монографія. Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпат. нац. ун-ту ім. В. Стефаника, 2012. 335 с.
250. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд. Москва: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1962. Т. 27. 746 с.
251. Мартьянова С.М. Правовой статус суддів Війська Запорозького козацько-гетьманської доби: автореферат дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2011. 16 с.
252. Марченко М.Н. Правовые системы современного мира: учеб.пособ. Москва: Зерцало-М, 2009. 528 с.
253. Марченко М.Н. Сравнительное правоведение. Общая часть: учеб. Москва: Зерцало, 2001. 560 с.
254. Матвеева Л.Г. Наступність права як загальнотеоретична категорія в дослідженні транзитивності права. *Наукові праці НУ «ОЮА»*. Т. 14. 2014. С. 234-243.
255. Материалистическая диалектика как общая теория развития. Философские основы теории развития / под рук. и общ. ред. Л.Ф. Ильичева. Москва : Наука, 1982. 496 с.
256. Матишевський П.С. Кримінальне право України. Загальна частина : підруч. Київ: А.С.К., 2001. 352 с.
257. Матузов Н.И. Правовая система развитого социализма. *Сов. государство и право*. 1983. № 1. С. 18-26.

258. Медицький І.Б. Кримінологічні складові ефективності кримінально-правової політики держави. *Кримінально-правове регулювання та забезпечення його ефективності*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 18-19 жовтня 2018 р. Харків, 2018. С. 466-467
259. Мелентьев П. Понятие и общие признаки преступления международного характера, составляющие основу международного сотрудничества. *Мировой судья*. 2009. №4. С. 6-11.
260. Міжнародна конвенція ООН про охорону інтересів виконавців, виробників фонограм і організацій мовлення (Римська конвенція) від 26 жовтня 1961 р., у ред. від 20 вересня 2001 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_763 (дата звернення 03.09.2020).
261. Миклин А.М., Подольский В.А. Категория развития в марксистской диалектике. Москва : Мысль, 1980. 166 с.
262. Миньковский Г.М. О задачах и направлениях теоретического решения проблем советской уголовной политики. *Проблемы советской уголовной политики*. Владивосток: Изд-во ДВГУ, 1985. С. 24-33.
263. Миньковский Г.М. Правовая политика в сфере борьбы с преступностью и проблемы законодательного регулирования этой борьбы. *Проблемы формирования уголовной политики Российской Федерации и ее реализации органами внутренних дел* : труды Академии МВД РФ. Москва: Изд-во Акад. МВД РФ, 1995. С. 25-37.
264. Митрофанов А.А. Основні напрямки кримінально-правової політики в Україні: формування та реалізація. Одеса: Вид-во Одеського юрид. інституту НУВС, 2004. 132 с.
265. Митрофанов А.А. Основні напрямки кримінально-правової політики в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2005. 17 с.
266. Мицик Ю.А., Хинчевська-Геннель Т. Люблінська унія 1569 р. Енциклопедія історії України. Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ, 2009. 790 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Lyublinska_uniya_1569 (дата звернення 11.09.2020).

267. Мірило правовладдя. Ухвалено Венеційською Комісією на 106-му пленарному засіданні (Венеція, 11-12 березня 2016 року). URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2016\)007-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2016)007-ukr) (дата звернення 03.01.2021).
268. Мокринский С.П. Наказание, его цели и предположения. Часть I: Общее и специальное предупреждение преступлений. Москва : Университетская типография, 1902. 157 с.
269. Морозов В.Д., Морозов В.В. Диалектика: системы и развитие. Минск: Вышэйшая школа, 1978. 223 с.
270. Мохончук С.М. Злочин геноциду: історичне визначення та конвенціональне закріплення у міжнародному кримінальному праві. *Університетські наукові записки*. 2011. № 3. С. 356-361.
271. Мохончук С.М. Злочини проти миру та безпеки людства: генезис, еволюція, сучасна регламентація у кримінальному праві та законі: монографія. Харків: Право, 2013. 526 с.
272. Музика А.А. Компенсаційна функція кримінального права. *Соціальна функція кримінального права: проблеми наукового забезпечення, законотворення та правозастосування: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 12-13 жовтня 2016 р.* Харків, 2016. С. 104-109.
273. Музика А.А. Політико-правове рішення як винятковий кримінально-правовий захід: актуальна проблема, що потребує законодавчого врегулювання. *Кримінально-правове регулювання та забезпечення його ефективності: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 18-19 жовтня 2018 р.* Харків, 2018. С. 115-118.
274. Музика А.А., Лашук Є.В. Про міжнародну кримінально-правову політику як новий та перспективний напрям наукових досліджень. *Наука і правоохорона*. 2008. № 2 (8). С. 21-33.
275. Навроцкий В.А. Факторы нестабильности украинского уголовного законодательства. *Уголовное право: истоки, реалии, переход к устойчивому*

- развитию*: материалы VI Российского конгресса уголовного права, г. Москва, 26-27 мая 2011 г. Москва, 2011. С. 759-761.
276. Навроцький В.О. Глобалізація у сфері кримінального права: плюси і мінуси. *Кримінально-правове забезпечення сталого розвитку України в умовах глобалізації*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 12-13 жовтня 2017 р. Харків, 2017. С.46-50.
277. Навроцький В.О. Застосування в Україні кримінально-правових норм. *Сучасна кримінально-правова система в Україні: реалії та перспективи*: монографія. Київ: ВАІТЕ, 2015. 688 с.
278. Навроцький В.О. Кримінальне право і кримінальне законодавство: співвідношення понять. *Право України*. 2011. №9. С. 20-24.
279. Навроцький В.О. Кримінальний кодекс України 2001 р.: підсумки та перспективи. *Юриспруденція on-line*: веб-сайт. URL: <http://www.lawyer.org.ua/?w=r&i=13&d=673> (дата звернення 29.08.2020).
280. Навроцький В.О. Наскрізні кримінально-правові поняття. *Десять років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 13-14 жовтня 2011 р. Харків, 2011. С. 73-77.
281. Навроцький В.О. Наступність кримінального законодавства України (порівняльний аналіз КК України 1960 р. та 2001 р.). Київ : Атіка, 2001. 272 с.
282. Навроцький В.О. Основи кримінально-правової кваліфікації: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 704 с.
283. Навроцький В.О. Принцип заборони аналогії і його дія при застосуванні Кримінального кодексу України 2001 року. *Новий Кримінальний кодекс України: питання застосування і вивчення*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 25-26 жовтня 2001 р. Харків, 2002. С. 49-52.
284. Наконечная Т.В. Преимущество в развитии советского права. Киев : Наукова думка, 1987. 102 с.
285. Наумов А.В. Применение уголовно-правовых норм : учеб. пособ. Волгоград, 1973. 175 с.

286. Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського (веб-сайт). URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis64r_81/cgiirbis_64.exe (дата звернення 02.10.2020).
287. Неновски Н. Преимственность в праве: пер. с болг. В.М. Сафронова. Москва: Юрид. литература, 1977. 166 с.
288. Никифоров Б.С. Некоторые вопросы уголовного права в условиях общенародного государства. *Сов. государство и право*. 1963. № 4. С. 60-71.
289. Новий Кримінальний кодекс: веб-сайт. URL: <https://newcriminalcode.org.ua> (дата звернення 20.01.2021).
290. Нормативно-правові акти в Україні проходять експертизу на наявність положень, що створюють потенційні умови для злочинів : веб-сайт. URL: <https://minjust.gov.ua> (дата звернення 04.09.2020).
291. Нурков В.М. Социальные детерминанты контринновационного поведения. *Инновации*. 2011. № 1(147). С. 92-94.
292. Общественное мнение и преступление / отв. ред. В.Г. Макашвили. Тбилиси : Мецниереба, 1984. 299 с.
293. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка. URL: <http://slovarozhegova.ru/word.php?wordid=6614> (дата звернення 03.08.2020).
294. Окинавская Хартия глобального информационного общества від 22 липня 2000 р. № 998-163. [Okinawa Charter on Global Information Society]. *Дипломатический вестник*. 2000. № 8. С. 51-56.
295. Опришко В.Ф. Проблема сближения европейского права с законодательством Украины. *Европа, Япония, Украина: пути демократизации государственно-правовых систем*: материалы междунар. науч. конф., г. Киев, 17-20 октября 2000 г. Киев, 2000. С.38-46.
296. Опришко В.Ф. Теоретические и практические аспекты механизма гармонизации законодательства Украины с международным правом. *Проблемы гармонизации законодательства Украины с международным правом*: материалы науч.-практ. конф., г. Киев, октябрь 1998 г. Киев, 1998. С.11-25.
297. Орехов В.В. Социология в науке уголовного права. Ленинград, 1985. 70 с.

298. Орлов Ю.В. Експертиза кримінологічна. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2017. № 1 (8). С. 297-301.
299. Орлов Ю.В. Кримінологічна експертиза нормативно-правових актів і їх проектів: науково-методичне забезпечення: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2010. 237 с.
300. Орлов Ю.В. Кримінологічна експертиза нормативно-правових актів і їх проектів: науково-методичне забезпечення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2010. 21 с.
301. Основания уголовно-правового запрета: Криминализация и декриминализация /под ред. В.Н. Кудрявцева, А.М. Яковлева. Москва: Наука, 1982. 304 с.
302. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України № 2801-ХІІ від 19.11.1992 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 4. Ст.19.
303. Остапенко Т.О., Громовий О.О. Система злочинів проти моралі в джерелах права на українських землях польсько-литовської доби. *Вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2016. № 19. С. 4-7.
304. Офіційний сайт Кіберполіції України : веб-сайт. URL: <https://cyberpolice.gov.ua/> (дата звернення 04.09.2020).
305. Офіційний сайт Національної академії правових наук України : веб-сайт. URL: <http://www.aprnu.kharkiv.org/> (дата звернення 04.09.2020).
306. Офіційний сайт Служби безпеки України : веб-сайт. URL: <https://ssu.gov.ua/ua/pages/109> (дата звернення 04.09.2020).
307. Панов М.І. Системний підхід у дослідженні науки кримінального права та її міждисциплінарних зв'язків. *Наука кримінального права в системі міждисциплінарних зв'язків*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 9–10 жовтня 2014 р. Харків, 2014. С. 7-13.
308. Панов М.І. Глобалізаційні процеси та їх вплив на стан і розвиток кримінального права. *Кримінально-правове забезпечення сталого розвитку України в умовах глобалізації*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 12-13 жовтня 2017 р. Харків, 2017. С. 18-25.

309. Панов М.І. Правова політика як універсальний феномен соціального буття (у співавт. з Л.М. Герасіною). *Вибрані наукові праці з проблем правознавства*. Київ: Ін Юре, 2010. 812 с.
310. Панов М.І. Принципи кримінального права і їх реалізація у кримінальному правотворенні. *Проблеми науки кримінального права та їх вирішення у законотворчій та правозастосовній діяльності*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 8-9 жовтня 2015 р. Харків, 2015. С. 11-18.
311. Панов М.І. Суспільна небезпечність злочину. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Харків: Право, 2017. Т. 17: Кримінальне право / редкол.: В.Я. Тацій (голова), В.І. Борисов (заст. голови) [та ін.]. С. 942-944.
312. Панченко П.Н. Советская уголовная политика. Общетеоретическая концепция борьбы с преступностью: ее становление и предмет. Томск: Изд-во Том. ун-та, 1988. 198 с.
313. Паньонко І.М. Система покарань у запорізьких козаків. *Наукова спадщина професора В.С. Кульчицького (1919 – 2009) і сучасність* : матеріали XXIV міжнар. історико-правової конф. Львів, 2011. С. 243–248.
314. Пащенко О.О. Соціальна обумовленість закону про кримінальну відповідальність: монографія. Харків: Юрайт, 2018. 446 с.
315. Пащенко О.О. Соціальна обумовленість кримінально-правових норм: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Одеса, 2019. 36 с.
316. Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика 1710 року. Київ: Веселка, 1994. 77 с.
317. Пинаев А.А. Курс лекций по Общей части уголовного права. Харьков : Харьков юридический, 2001. Кн. 1 : О преступлении. 274 с.
318. Пионтковский А.А. Марксизм и уголовное право. 2-е изд., доп. Москва: Юрид. изд-во НКЮ РСФСР, 1929. 161 с.
319. Пионтковский А.А. Советское уголовное право. Москва, Ленинград : Госиздат, 1929. Т.1. 371 с.
320. Пионтковский А.А. Уголовная политика Японии. Москва: Сов. законодательство, 1936. 232 с.

321. Питання Комісії з правової реформи: Указ Президента України від 07.08.2019 р. №584/2019. *Урядовий кур'єр*. 2019. 13 серп. №153.
322. Плугатир М.В. Імплементація Україною міжнародно-правових зобов'язань щодо відповідальності за злочинів у сфері комп'ютерної інформації : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2010. 18 с.
323. Побегайло Э. Кризис современной российской уголовной политики. *Уголовное право*. 2004. №4. С. 112-117.
324. Повість врем'яних літ. До 6420 [912] року. *Ізборник*: веб-сайт. URL:<http://litopys.org.ua/pvlyar/yar01.htm> (дата звернення 09.03.2020).
325. Повість врем'яних літ. Роки 6421 [913] – 6477 [969] року. *Ізборник*: веб-сайт. URL:<http://litopys.org.ua/pvlyar/yar02.htm> (дата звернення 09.03.2020).
326. Повість врем'яних літ. Роки 6522 [1014] – 6544 [1036]. *Ізборник*: веб-сайт. URL:<http://litopys.org.ua/pvlyar/yar05.htm> (дата звернення 09.03.2020).
327. Повість врем'яних літ. Року 6577 [1069] – 6583 [1075]. *Ізборник*: веб-сайт. URL:<http://litopys.org.ua/pvlyar/yar07.htm> (дата звернення 09.03.2020).
328. Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. *Голос України* від 04.12.2010. №229-230.
329. Політанський В. Концептуальні ідеї розвитку інформаційного суспільства. *Теорія держави і права*. 2017. № 4. С. 140-144.
330. Полный курс уголовного права: в 5 т. С.-Петербург : Юридический центр Пресс, 2008. Т.1: Преступление и наказание / под ред. А.И. Коробеева. 1133 с.
331. Полубинская С.В. Учет социально-психологических обстоятельств при объявлении деяний преступными. *Уголовное право в борьбе с преступностью*. Москва: Институт государства и права, 1981. С. 62-69.
332. Поляков А.В. Общая теория права: Проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода : курс лекций. С.-Петербург: Издат. дом Санкт-Петербургского гос. ун-та, 2004. 863 с.
333. Пономаренко Ю.А. Аналогія кримінального закону як засіб подолання прогалин у ньому. *Вісник Львівського інституту внутрішніх справ*: матеріали наук.-практ. конф. «Кримінальний кодекс України 2001 року (проблеми,

перспективи та шляхи вдосконалення кримінального законодавства)». 2003. Вип. 2 (1). С. 190-193.

334. Пономаренко Ю.А. Кримінально-правова політика в Україні. *Сучасна кримінально-правова система в Україні: реалії та перспективи*: монографія. Київ : ВАІТЕ, 2015. 688 с.

335. Потіха А. Проблема видобутку бурштину: сучасний стан та перспективи вирішення. *Україна: події, факти, коментарі*. 2016. № 5. С. 36-44. URL: <http://nbuviar.gov.ua/images/ukraine/2016/ukr5.pdf> (дата звернення 02.09.2020).

336. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у сфері державної антикорупційної політики у зв'язку з виконанням Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України» від 25.03.2014 р. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua> (дата звернення 15.03.2020).

337. Правда Руська. *Ізборнік*: веб-сайт. URL: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr51.htm> (дата звернення 10.03.2020).

338. Право и общественный прогресс в социалистическом обществе / отв. ред. Н.И. Козюбра. Киев : Наукова думка, 1988. 352 с.

339. Правовая система социализма: Понятие, структура, социальные связи. Москва: Юрид. литература, 1986. Кн. 1 / под ред. А.М. Васильева. 368 с.

340. Про визнання такими, що втратили чинність, деяких законів України щодо запобігання та протидії корупції: Закон України № 2808-VI від 21.12.2010 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 25. Ст.188.

341. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо посилення правового захисту громадян та запровадження механізмів реалізації конституційних прав громадян на підприємницьку діяльність, особисту недоторканність, безпеку, повагу до гідності особи, правову допомогу, захист): Закон України № 2322-IV від 12.01.2005 р. *Відомості Верховної Ради*. 2005. №10. Ст.187.

342. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів

України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень»: Закон України №720-IX від 17.06.2020 р. *Голос України*. 2020. 03 лип. №110.

343. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про вибори народних депутатів України»: Закон України № 744-IV від 15.05.2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 29. Ст.234.

344. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у сфері державної антикорупційної політики у зв'язку з виконанням Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України: Закон України № 1261-VII від 13.05.2014 р. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 28. Ст.937.

345. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення виборчого законодавства: Закон України №805-IX від 16.07.2020 р. *Голос України*. 2020. 22 лип. №125.

346. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виборів Президента України: Закон України № 1616-VI від 21.08.2009 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2009. № 50. Ст.754.

347. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України стосовно відповідальності юридичних осіб: Закон України № 314-VII від 23.05.2013 р. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 12. Ст.183.

348. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення: Закон України № 1508-VI від 11.06.2009 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2009. № 46. Ст.699.

349. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення: Закон України № 3207-VI від 07.04.2011 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 41. Ст.414.

350. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впровадження Єдиного реєстру осіб, засуджених за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи, та посилення

відповідальності за злочини, вчинені проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи: Закон України № 409-IX від 19.12.2019 р. *Голос України*. 2020. 15січ. №7.

351. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності: Закон України № 4025-VI від 15.11.2011 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 25. Ст.263.

352. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення виконання кримінальних покарань та реалізації прав засуджених: Закон України № 1492-VIII від 07.09.2016 р. *Відомості Верховної Ради*. 2016. № 43. Ст.736.

353. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення діяльності Національного антикорупційного бюро України та Національного агентства з питань запобігання корупції: Закон України № 198-VIII від 12.02.2015 р. *Відомості Верховної Ради*. 2015. №17. Ст.118.

354. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання і протидії політичній корупції: Закон України № 731-VIII від 08.10.2015 р. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 49-50. ст.449.

355. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту прав інвалідів: Закон України № 1519-VII від 18.06.2014 р. *Відомості Верховної Ради*. 2014. №32. Ст.1124.

356. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за порушення законодавства про захист персональних даних: Закон України № 3454-VI від 02.06.2011 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 50. Ст.549.

357. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо правової охорони інтелектуальної власності стосовно виконання вимог, пов'язаних із вступом України до СОТ: Закон України № 1111-V від 31.05.2007 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2007. № 44. Ст.512.

358. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо приведення національного законодавства у відповідність із стандартами Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією: Закон України від № 221-VII 18.04.2013 р. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 10. Ст.119.
359. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню): Закон України № 2657-VIII від 18.12.2018 р. *Відомості Верховної Ради*. 2019. № 5. Ст. 33.
360. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії розповсюдженню дитячої порнографії: Закон України № 1819-VI від 20.01.2010 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 10. Ст.105.
361. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень: Закон України №2617-VIII від 22.11.2018 р. *Відомості Верховної Ради*. 2019. № 17. ст.71.
362. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення умов ведення бізнесу (дерегуляція): Закон України № 191-VIII від 12.02.2015 р. *Відомості Верховної Ради*. 2015. №21. Ст.133.
363. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення процедури внесення змін: Закон України №619-IX від 19.05.2020 р. *Голос України*. 2020. 10 черв. №92.
364. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, що регулюють питання трансплантації анатомічних матеріалів людині: Закон України № 418-IX від 20.12.2019 р. *Голос України*. 2019. 28 груд. №251.
365. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України: Закон України № 186-VIII від 12.02.2015 р. *Відомості Верховної Ради*. 2015. №16. Ст.110
366. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України: Закон України № 2247-IV від 16.12.2004 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. №4. Ст.106.
367. Про внесення змін до Закону України «Про вибори Президента України» та деяких інших законодавчих актів України щодо техніко-юридичного

вдосконалення виборчого процесу: Закон України №879-VII від 13.03.2014 р. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 16. Ст.582.

368. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального, Кримінально-процесуального кодексів України щодо відповідальності за порушення виборчих прав громадян: Закон України № 3504-IV від 23.02.2006 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 33. Ст. 280.

369. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо вдосконалення інституту спеціальної конфіскації з метою усунення корупційних ризиків при її застосуванні: Закон України № 770-VIII від 10.11.2015 р. *Голос України* від 25.11.2015 р. №221-222.

370. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо вдосконалення відповідальності за торгівлю людьми та втягнення в заняття проституцією: Закон України № 3316-IV від 12.01.2006 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 17. Ст.147.

371. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за злочини з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості: Закон України № 1707-VI від 05.11.2009 р. *Відомості Верховної Ради*. 2010. №5. Ст.43.

372. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо захисту дітей від сексуальних зловживань та сексуальної експлуатації: Закон України № 2334-VIII від 14.03.2018 р. *Відомості Верховної Ради*. 2018. № 17. Ст.150.

373. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо злочинів проти волі, честі та гідності особи: Закон України № 3571-VI від 05.07.2011 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 5. Ст.38.

374. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо кримінальної відповідальності за фінансування сепаратизму: Закон України № 1533-VII від 19.06.2014 р. *Відомості Верховної Ради*. 2014. №32. Ст.1125.

375. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за окремі військові злочини: Закон України № 194-VIII від 12.02.2015 р. *Відомості Верховної Ради*. 2015. №16. Ст.113.

376. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за порушення виборчих прав громадян: Закон України № 1703-VII від 14.10.2014 р. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 45. Ст.2045.
377. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи: Закон України № 2295-VI від 01.06.2010 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 30. Ст.399.
378. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за неналежне виконання обов'язків стосовно охорони життя та здоров'я дітей, а також за зловживання опікунськими правами: Закон України № 2556-VI від 23.09.2010 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 6. Ст.42.
379. Про внесення змін до Кримінального кодексу України: Закон України № 1183-VII від 08.04.2014 р. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 23. ст.867.
380. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами: Закон України №2227-VIII від 6 грудня 2017 р. *Відомості Верховної Ради*. 2018. № 5. Ст.34.
381. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України стосовно виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України: Закон України № 222-VII від 18.04.2013 р. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 11. Ст.131.
382. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо невідворотності покарання за окремі злочини проти основ національної безпеки, громадської безпеки та корупційні злочини: Закон України № 1689-VII від 07.10.2014 р. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 46. Ст.2046.
383. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо імплементації до національного законодавства положень статті 19 Конвенції ООН проти корупції: Закон України № 746-VII від 21.02.2014 р. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 12. Ст.188.

384. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо виконання рекомендацій, які містяться у шостій доповіді Європейської комісії про стан виконання Україною Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України, стосовно удосконалення процедури арешту майна та інституту спеціальної конфіскації: Закон України № 1019-VIII від 18.02.2016 р. *Відомості Верховної Ради*. 2016. № 11. Ст.127.
385. Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо гуманізації кримінальної відповідальності: Закон України № 270-VI від 15.04.2008 р. *Відомості Верховної Ради*. 2008. №24. Ст.236
386. Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо відповідальності за знищення виборчої документації або документів референдуму: Закон України № 3169-IV від 01.12.2005 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 12. Ст.105.
387. Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо боротьби з ядерним тероризмом у зв'язку з ратифікацією Міжнародної конвенції про боротьбу з актами ядерного тероризму: Закон України № 1071-V від 24.05.2007 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2007. № 34. Ст.447
388. Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо використання дитини для жебракування: Закон України № 894-VI від 15.01.2009 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2009. № 26. Ст. 317.
389. Про внесення змін до Кримінального та Сімейного кодексів України щодо усиновлення: Закон України № 1452-VI від 04.06.2009 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2009. № 44. Ст.653.
390. Про внесення змін до статей 155 та 156 Кримінального кодексу України щодо відповідальності за розбещення неповнолітніх: Закон України № 600-VI від 25.09.2008 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2009. № 13. Ст.154.
391. Про внесення змін до статей 304 та 323 Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за злочини проти сім'ї та дітей: Закон України № 616-VI від 01.10.2008 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2009. № 14. Ст.167.

392. Про внесення зміни до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за заперечення чи виправдання злочинів фашизму: Закон України № 735-VII від 28.01.2014 р. *Відомості Верховної Ради*. 2014. №22. Ст. 814.
393. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки: Закон України №317-VIII від 09.04.2015 р. *Відомості Верховної Ради*. 2015. №26. Ст.219.
394. Про внесення зміни до статті 120 Кримінального кодексу України щодо встановлення кримінальної відповідальності за сприяння вчиненню самогубства: Закон України № 2292-VIII від 08.02.2018 р. *Відомості Верховної Ради*. 2018. № 13. Ст.72.
395. Про внесення зміни до статті 149 Кримінального кодексу України щодо приведення у відповідність з міжнародними стандартами: Закон України № 2539-VIII від 06.09.2018 р. *Відомості Верховної Ради*. 2018. № 41. Ст.321.
396. Про внесення зміни до статті 263¹ Кримінального кодексу України у зв'язку з приєднанням України до Протоколу проти незаконного виготовлення та обігу вогнепальної зброї, її складових частин і компонентів, а також боєприпасів до неї, який доповнює Конвенцію Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності: Закон України №228-VII від 14.05.2013 р. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 11. Ст.133.
397. Про державне регулювання діяльності щодо організації та проведення азартних ігор: Закон України №768-IX від 14.07.2020 р. *Голос України*.2020. 12 серп. №141-142.
398. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України № 1207-VII від 15 квітня 2014 р. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 26. Ст.892.
399. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 р. №1700-VII. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 49. Ст. 2056.

400. Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині: Закон України № 2427-VIII від 17.05.2018 р. *Відомості Верховної Ради*. 2018. № 28. Ст.232.
401. Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах: Закон України від 05.07.1994 р. № 80/94-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 31. Ст.286.
402. Про наукову і науково-технічну діяльність: Закон України №848-VIII від 26.11.2015 р. *Відомості Верховної Ради*. 2016. № 3. Ст.25.
403. Про наукову та науково-технічну експертизу: Закон України №51/95-ВР від 10.02.1995 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 9. Ст.56.
404. Про Національне антикорупційне бюро України: Закон України № 1698-VII від 14.10.2014 р. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 47. Ст.2051.
405. Про освіту: Закон України №2145-VIII від 05.09.2017 р. *Відомості Верховної Ради*. 2017. № 38-39. Ст.380.
406. Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях: Закон України №2268-VIII від 18 січня 2018 р. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2018. № 10. Ст.54.
407. Про правовий статус осіб, зниклих безвісти: Закон України № 2505-VIII від 12.07.2018 р. *Відомості Верховної Ради*. 2018. № 38. Ст.280.
408. Про ратифікацію Додаткового протоколу до Конвенції про кіберзлочинність, який стосується криміналізації дій расистського та ксенофобного характеру, вчинених через комп'ютерні системи: Закон України №23-V від 21 липня 2006 р.. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. №39. Ст.328.
409. Про ратифікацію Конвенції про кіберзлочинність: Закон України №2824-IV від 7 вересня 2005 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. №5-6. Ст.71.
410. Про Регламент Верховної Ради України: Закон України №1861-VI від 10.02.2010 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 14-15, № 16-17. Ст.133.

411. Про судоустрій і статус суддів: Закон України № 1402-VIII від 02.06.2016 р. *Відомості Верховної Ради*. 2016. № 31. Ст. 545.
412. Про рішення Ради національної безпеки та оборони України від 15.02.2008 р. «Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів» : Указом Президента України від 08.04.2008 р. №311/2008. *Урядовий кур'єр*. 2008. 17 квіт. №72.
413. Про заходи щодо посилення боротьби зі злочинністю в Україні: Рішення РНБО України від 06.05.2015 р., введене в дію Указом Президента України від 16.06.2015 р. №341/2015. *Урядовий кур'єр*. 2015. 19 лип. №109.
414. Про деякі питання застосування судами України адміністративного та кримінального законодавства у зв'язку з набранням чинності Законом України від 22.05.2003 р. «Про податок з доходів фізичних осіб»: постанова Пленуму Верховного Суду України від 28.05.2004 р. №9. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va009700-04#Text> (дата звернення 01.09.2020).
415. Проект Закону про кримінологічну експертизу проектів нормативно-правових актів №7755 від 04.07.2005 р. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua> (дата звернення 01.09.2020).
416. Проект Закону про ратифікацію Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/> (дата звернення 03.09.2020).
417. Публикация годового отчета и статистики ЕСПЧ за 2019 год : веб-сайт. URL: <https://echr.today/news/665/> (дата звернення 04.09.2020).
418. Пушкар П., Желтухін Є. В Україні на національному рівні існує проблема забезпечення дотримання Конвенції з прав людини. *Юридична газета*. 23 січня 2020 р. URL: <https://yur-gazeta.com> (дата звернення 04.09.2020).
419. Радутний О.Е. Дії штучного інтелекту в стані крайньої необхідності (ст. 39 КК України). *Кримінально-правове забезпечення сталого розвитку в умовах глобалізації*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 12-13 жовтня 2017 р. Харків, 2017. С. 112-117.

420. Резолюція ООН 70/1 «Перетворення нашого світу: Порядок денний в галузі сталого розвитку на період до 2030 року» : веб-сайт. URL: <https://www.un.org> (дата звернення 04.09.2020).
421. Результати окремих напрямків роботи Служби безпеки України. *Офіційний сайт Служби безпеки України* : веб-сайт. URL: <https://ssu.gov.ua> (дата звернення 13.02.2020).
422. Рекомендація №R (87) 18 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо спрощення кримінального правосуддя. Ухвалено Комітетом Міністрів Ради Європи на 410 засіданні заступників міністрів 17 вересня 1987 року : веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_339 (дата звернення 29.08.2020).
423. Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду : веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588 (дата звернення 03.09.2020).
424. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Гулеватого Олександра Івановича про офіційне тлумачення частини другої статті 164 Кримінального кодексу України 1960 року (справа про службових осіб підприємств, установ та організацій) від 30.10.2003 р. № 18-рп/2003. *Урядовий кур'єр*. 2003. 10 груд. № 233.
425. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Кузьменка Віталія Борисовича щодо офіційного тлумачення положення частини третьої статті 364 Кримінального кодексу України (справа щодо застосування кваліфікуючої ознаки "працівник правоохоронного органу" до працівника державної виконавчої служби) від 18.04.2012 р. № 10-рп/2012 та окрема думка. *Вісник Конституційного Суду України*. 2012. № 3. С. 47.
426. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 55 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 375 Кримінального кодексу: № 7-р/2020 України від 11.06.2020 р. : веб-сайт. URL: <http://www.ccu.gov.ua>. (дата звернення 03.08.2020).
427. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України

(конституційності) окремих положень Закону України «Про запобігання корупції», Кримінального кодексу України від 27.10.2020 р. № 13-р/2020. *Офіційний вісник України* від 24.11.2020 р. 2020. № 92. стор. 55. стаття 2976. код акта 101714/2020.

428. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 02.11.2004 р. № 15-рп/2004 та Окрема думка. *Урядовий кур'єр*. 2004. 17 листоп. № 219.

429. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України "Про тимчасові слідчі комісії, спеціальну тимчасову слідчу комісію і тимчасові спеціальні комісії Верховної Ради України" від 10.09.2009 р. № 20-рп/2009 та Окрема думка. *Вісник Конституційного Суду України*. 2009. № 6. С. 6.

430. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 59 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 368² Кримінального кодексу України від 26.02.2019 р. № 1-р/2019. *Вісник Конституційного Суду України*. 2019. № 2. С. 14.

431. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про особливості застосування Закону України «Про вибори Президента України» при повторному голосуванні 26 грудня 2004 року» (справа про особливості застосування Закону України «Про вибори Президента України») від 24.12.2004 р. № 22-рп/2004: веб-сторінка. URL: <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення 03.01.2021).

432. Рішення Березівського районного суду Одеської області по справі № 1504/714/12 від 24 грудня 2012 р. : веб-сайт. URL: <http://reyestr.court.gov.ua> (дата звернення 04.09.2020).

433. Рішення Бериславського районного суду Херсонської області по справі № 2-863/11 від 26 липня 2011 р.: веб-сайт. URL: <http://reyestr.court.gov.ua> (дата звернення 04.09.2020).
434. Рішення Білозерського районного суду Херсонської області по справі № 648/2574/16-ц від 17 серпня 2016 р. : веб-сайт. URL: <http://reyestr.court.gov.ua> (дата звернення 04.09.2020).
435. Рішення Октябрського районного суду м. Полтави по справі № 554/7642/17 від 07.06.2018 р. : веб-сторінка. URL: <http://reyestr.court.gov.ua> (дата звернення 04.09.2020).
436. Рішення Першотравневого районного суду м. Чернівців по справі 725/982/15-ц від 31.03.2015 р.: веб-сторінка. URL: <http://reyestr.court.gov.ua> (дата звернення 04.09.2020).
437. Розенфельд Н.А. Кримінально-правова характеристика незаконного втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2003. 17 с.
438. Розенфельд Н.А. Коротка методика юридичного аналізу ефективності застосування законодавства. Київ: Юстініан, 2009. 48 с.
439. Розенфельд Н.А. Кримінально-правова характеристика незаконного втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2003. 222 с.
440. Российская правовая политика : курс лекций / под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. Москва: Изд-во Норма, 2003. 528 с.
441. Рудковська М.Р. Суспільна небезпека як ознака поняття злочину: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2017. 18 с.
442. Рябчинська О.П. Суб'єкти наукового супроводу правотворчої та правозастосовної діяльності в Україні. *Проблеми науки кримінального права та їх вирішення у законотворчій та правозастосовній діяльності*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 8-9 жовтня 2015 р. Харків, 2015. С. 88-92.
443. Савинова Н. Информационное пространство современного уголовно-правового регулирования. *Концептуальні основи кримінальної законотворчості*:

матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Одеса, 19 жовтня 2017 р. Одеса, 2017. С. 129-137.

444. Савінова Н.А. Информационная (технологическая) сингулярность уголовного права. *Традиції та новації вітчизняної науки: минуле, сучасність, майбутнє* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Одеса, 19 травня 2017 р. Одеса, 2017. Т. 2. С. 199-203.

445. Савінова Н.А. Емоція права: на шляху розуміння наслідків правової комунікації в контексті кримінально-правової комунікації. *Інформація і право*. 2015. №2 (14). С. 5-12.

446. Савінова Н.А. Эффект Плато (Plateu Effect) у парадигмі вітчизняної кримінально-правової доктрини. *Соціальна функція кримінального права: проблеми наукового забезпечення, законотворення та правозастосування* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 12-13 жовтня 2016 р. Харків, 2016. С. 119-124.

447. Савінова Н.А. Інформаційні війни у інформаційному суспільстві: до питання обумовленості криміналізації. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. 2012. № 1 (8). С. 70-73.

448. Савінова Н.А. Кібернетична інтервенція, як суспільно небезпечне діяння, що потребує криміналізації. *Вісник Луганського держ.ун-ту внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка*. 2012. Спецвипуск 3. С. 395–403.

449. Савінова Н.А. Криза цінностей в парадигмі кримінального права. *Суперечності взаємодії моралі і права в сучасному українському суспільстві* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Харків, 30 травня 2019 р. Харків, 2019. С. 70-74.

450. Савінова Н.А. Кримінально-правова комунікація у дискурсі ефективності кримінально-правового регулювання. *Право України*. 2015. № 9. С. 136-141.

451. Савінова Н.А. Кримінально-правова політика забезпечення розвитку інформаційного суспільства в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2013. 509 с.

452. Савінова Н.А. Кримінально-правова політика забезпечення розвитку інформаційного суспільства в Україні: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2013. 40 с.
453. Савінова Н.А. Кримінально-правова політика та довіра: пошук підвищення ефективності з позицій рівноваги Неша. *Кримінально-правове регулювання та забезпечення його ефективності*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 18-19 жовтня 2018 р. Харків, 2018. С. 180-184.
454. Савінова Н.А. Кримінально-правова політика та убезпечення інформаційного суспільства в Україні: монографія. Київ: Ред. журн. «Право України»; Харків: Право, 2013. 292 с.
455. Савінова Н.А. Соціальна обумовленість криміналізації деяких суспільно небезпечних діянь у медіапросторі. *Юридична Україна*. 2011. № 11. С. 87-90.
456. Савінова Н.А. Удосконалення кримінально-правового забезпечення розвитку інформаційного суспільства в Україні. *Правова інформатика*. 2012. № 2 (34). С. 60–65.
457. Савінова Н.А. Умисні впливи на свідомість: до питання соціальної обумовленості криміналізації. *Питання боротьби зі злочинністю*. Харків, 2012. Вип. 23. С. 111-120.
458. Саидов А.Х. Сравнительное правоведение (основные правовые системы современности): учеб. 2-е изд., доп. и перераб. Москва : Юристъ, 2007. 448 с.
459. Сачков Ю.В. Детерминизм. Новая философская энциклопедия: в 4 т. Москва : Мысль, 2010. 2816 с.
460. Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР (1953-1991 гг.). Казань, 1992. Ч. 1. Законодательство СССР. Сост. Н. С. Захаров, В. П. Малков; науч. ред. В.П. Малков. 270 с.
461. Сергеевский Н.Д. Русское уголовное право. Часть Общая: пособие к лекциям. С.-Петербург, 1887. URL: <https://dlib.rsl.ru/viewer/01003546856#?page=1> (дата звернення 01.09.2020).

462. Сильченко Н.В. Некоторые проблемы отраслевой структуры права. *Государство и право: теория и практика*. Вып. 1. Калининград: Изд-во КГУ, 2002. С. 3-13.
463. Скакун О.Ф. Теорія права і держави: підручник. 3-те видання. Київ: Алерта; ЦУЛ, 2011. 524 с.
464. Скрыпник Н. Уголовная политика советской власти. Харьков: Юрид. изд-во НКЮ УССР, 1924. 72 с.
465. Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970-1980). URL:<http://sum.in.ua/s/dynamika> (дата звернення 03.08.2020).
466. Соборное уложение (1649). Российское законодательство X-XX веков : в 9-ти т. Москва: Юрид. лит., 1985. Т. 3. Акты земских соборов. 512 с.
467. Сорокин В.В. Теория государства и права переходного периода: учеб. Барнаул: ОАО «Алтайский полиграфический комбинат», 2007. 512 с.
468. Сорокин П. Социальная и культурная динамика: Исследование изменений в больших системах искусства, истины, этики, права и общественных отношений / пер. с англ., комментарии и статья В.В. Сапова. С.-Петербург: РХГИ, 2000. 1056 с.
469. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество / пер. с англ. С.А. Сидоренко. Москва: Политиздат, 1992. 543 с.
470. Спенсер Г. Грехи законодателей. *Социологические исследования*. 1992. №2. С. 129-136.
471. Статистика. Офіційний сайт Міністерства внутрішніх справ України: веб-сайт. URL: <https://mvs.gov.ua> (дата звернення 13.02.2020).
472. Статистика. Офіційний сайт Національного антикорупційного бюро України: веб-сайт. URL: <https://nabu.gov.ua> (дата звернення 13.02.2020).
473. Статистичні дані. Офіційний сайт Офісу Генерального прокурора України: веб-сайт. URL: <https://old.gp.gov.ua> (дата звернення 13.02.2020).
474. Статути Великого князівства Литовського: у 3-х томах. Т. I. Статут Великого князівства Литовського 1529 р. / За ред. С. Ківалова, П. Музиченко, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2002. 464 с.

475. Стрельцов Є.Л. Доктринальне визначення необхідних «збудників» процесів криміналізації та декриміналізації, пеналізації та депеналізації. *Десять років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 13-14 жовтня 2011 р. Харків, 2011. С. 78-82.
476. Стрельцов Є.Л. Злочин і покарання: зовсім не апологетичні роздуми. *Юридичний вісник України*. №44 (1269). 1-7 листопада 2019 року. С. 6-7.
477. Стрельцов Є.Л. Кримінальне законодавство: критерії ефективності. *Кримінально-правове регулювання та забезпечення його ефективності*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 18-19 жовтня 2018 р. Харків, 2018. С. 74-79.
478. Стрельцов Є.Л. Кримінальне право України: вітчизняні постулати в процедурах міжнародної криміналізації. *Юридичний вісник України*. №18-19 (1191-1192). 4-17 травня 2018 р. С. 18-19.
479. Стрельцов Є.Л. Основне завдання законодавства – регулювання чи регламентування регулювання суспільних відносин: деякі міркування. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2016. №9. С. 8-15
480. Стрельцов Є.Л. Правова реформа у Ватикані. *Юридичний вісник України*. №29 (942). 20-26 липня 2013 р. С. 9
481. Стрельцов Є.Л. Реалізація кримінологічних ідей у кримінально-правових приписах. *Вісник асоціації кримінального права України*. 2014. №1 (2). С. 228-241.
482. Стрельцов Є.Л. Сінергетика кримінального права: «простота» в складність. *Наука кримінального права в системі міждисциплінарних зв'язків*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 9-10 жовтня 2014 р. Харків, 2014. С. 63-66.
483. Стрельцов Є.Л. Складні сучасні процеси інтеграції міжнародного, зарубіжного та національного законодавств. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2016. № 1. С. 42-53.
484. Стрельцов Є.Л. Сучасні складнощі реалізації догматичних кримінально-правових положень. *Актуальні проблеми кримінальної відповідальності*:

- матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 10-11 жовтня 2013 р. Харків, 2013. С. 121-125.
485. Стрельцов Є.Л. Сучасність та перспективи розвитку кримінального права України: 20 років потому. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2012. Т.11. С. 365-373.
486. Субтельний О. Україна: історія. Київ: Либідь, 1994. 736 с.
487. Суд і судочинство на українських землях в XIV–XVI ст.: за ред. П. Музиченка. Одеса : Астро Принт, 2000. 180 с.
488. Судова статистика. Офіційний сайт Судової влади України : веб-сайт. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/ (дата звернення 13.02.2020).
489. Тацій В.Я., Грошевой Ю.М. Проблемы сближения европейских правовых систем как условие гармонизации законодательства Украины. *Проблемы гармонизации законодательства Украины с международным правом*: матеріали науч.-практ. конф., г. Киев, октябрь 1998 г. Киев, 1998. С. 53-57.
490. Тацій В., Сташис В. Новий Кримінальний кодекс України. *Право України*. 2001. №7. С. 4.
491. Тацій В.Я. Десять років чинності Кримінального кодексу України: здобутки та шляхи вдосконалення. *Десять років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 13-14 жовтня 2011 р. Харків, 2011. С. 29-34.
492. Тацій В.Я. Стабільність і динамізм кримінального законодавства України як запорука його якості та ефективності. *Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 11-12 жовтня 2012 р. Харків, 2012. С. 6-13.
493. Теория государства и права: учеб. / под ред. В.К. Бабаева. Москва : Юристъ, 2003. 592 с.
494. Теория государства и права : учеб. / под ред. М.Н. Марченко. 3-е изд., расшир. и доп. Москва : Зерцало-М, 2001. 624 с.

495. Терлюк І. Огляд історії кримінального права України. Львів: Ліга-Прес, 2007. 97 с.
496. Тиунова Л.Б. О понятии правовой системы. *Правоведение*. 1985. №1. С. 23-30
497. Тихомиров Ю.А. Правовая сфера общества и правовая система. *Журнал российского права*. 1998. №4/5. С. 4-15
498. Тоболкин П.С. Социальная обусловленность уголовно-правовых норм. Свердловск: Средне-Уральское книжное изд-во, 1983. 176 с.
499. Трайнин А.Н. Уголовное право. Общая часть. Москва : Изд-во МГУ, 1929. 511 с.
500. Туляков В.А. Актуальные проблемы современной уголовно-правовой политики. *Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 11-12 жовтня 2012 р. Харків, 2012. С. 65-71.
501. Туляков В.А. Гибридность права в современном уголовно-правовом дискурсе. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Одеса, 20 травня 2016 р. Одеса, 2016. Т. 2. С. 167-169.
502. Туляков В.А. Предмет уголовно-правового регулирования: к постановке проблемы. *Наукові праці Одеської національної юридичної академії*. 2007. Т. VI. С. 150-159.
503. Туляков В.О. «Чорні лебеді» кримінального права та методологія правового регулювання. *Кримінально-правове регулювання та забезпечення його ефективності*: матеріали міжнар. наук-практ. конф., м. Харків, 18-19 жовтня 2018 р. Харків, 2018. С. 38-41.
504. Туляков В.О. Вчення про жертву злочину: соціальні та правові основи: автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук : 12.00.08. Одеса, 2001. 36 с.
505. Туляков В.О. Глобалізація криміналу VS кримінальність глобалізації: нові виклики нового століття. *Міжнародні читання з міжнародного права пам'яті*

- проф. П.Є. Казанського*: матеріали міжнар. наук. конф., м. Одеса, 8-9 листоп. 2013 р. Одеса, 2013. С. 236 – 239.
506. Туляков В.О. Дія кримінального права у контексті доктринальних та соціальних змін. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2014. №2. С. 108-117.
507. Туляков В.О. Концепція проекту Закону «Про охорону прав жертв злочинів». *Актуальні проблеми політики*. 2002. Вип. 13-14. С. 388-394.
508. Туляков В.О. Кримінальне право сьогодення: ренесанс моделі сталого розвитку. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2014. № 2(3). С. 1-19.
509. Туляков В.О. Кримінально-неправова політика України: до методології питання. *Політика в сфері боротьби зі злочинністю*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Івано-Франківськ, 9-10 грудня 2016 р. Івано-Франківськ, 2017. С. 107-110.
510. Туляков В.О. Матриця неокриміналізації: шляхи оптимізації кримінально-правового регулювання. *Концептуальні основи кримінальної законотворчості*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Одеса, 19 жовтня 2017 р. Одеса, 2017. С. 156-165.
511. Туляков В.О. Моральна адекватність кримінально-правової заборони. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. Вип. 44. С. 257-261.
512. Туляков В.О. Передмова // Тимофєєва Л.Ю. Гуманістична парадигма: досвід, виклики та перспективи кримінального права України: монографія. Харків: Право, 2020. С. 5.
513. Туляков В.О. Протиріччя кримінально-правового регулювання. *Проблеми уголовного права, процесса и криминалистики*: матеріали науч.-практ. конф., г. Одеса, 09 жовтня 2009 г. Одеса, 2009. С. 259-261.
514. Туляков В.О. Сингулярність кримінального права та державний примус. *Правовий вплив на неправомірну поведінку: актуальні грані*: монографія. Миколаїв: Іліон, 2016. С. 23-30.
515. Туляков В.О. Сингулярність у кримінальному праві. *Юридичний вісник України*. 2016. № 45 (1113). 11-17 лист. С. 7.

516. Туляков В.О. Сучасний стан і перспективи розвитку науки кримінального права. *Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 11–12 жовтня 2012 р. Харків, 2012. С. 65–71.
517. Туляков В.О. Тенденції кримінальної політики України та деякі інститути сучасного законодавства. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2013. Т.13. С. 92-102.
518. Туляков В.О., Савінова Н.А. To be or not to be. *Юридичний вісник України*. 2014. № 34. С. 12-13.
519. Туляков В.О., Тулякова М.А. Динаміка кримінального права: основні закономірності. *Актуальні проблеми держави і права*. 2005. Вип. 25. С. 488-491.
520. Тяжкова И.М. Вопросы развития системы Общей части уголовного закона. *Вестник МГУ. Серия 11: «Право»*. 1988. №2. С. 10-16.
521. Угода про Асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. Ратифікована Законом України №1678-VII від 16.09.2014 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. №40. Ст. 2021.
522. Угода про Європейський Союз (Маастріхтський договір) : веб-сторінка. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_029 (дата звернення 04.09.2020).
523. Уголовное право Украины. Общая и Особенная части: ученик / отв. ред. Е.Л. Стрельцов. Харьков : Одиссей, 2006. 720 с.
524. Уголовное право УССР. Общая часть / под ред. В.В. Сташиса, А.Ш. Якупова. Киев: Вища школа, 1984. 384 с.
525. Уголовный закон. Опыт теоретического моделирования / отв. ред. В. Н. Кудрявцев, С.Г. Келина. Москва, 1997. 276 с.
526. Узунова О.В., Узунов П.П. Міжнародні договори України як джерела кримінально-правової політики. *Кримінально-правова політика держави: теоретичні та практичні аспекти проблеми*: матеріали міжнар. наук. конф., м. Донецьк, 17-18 листопада 2006 р. Донецьк, 2006. С. 127-131.

527. Указ его величества императора и самодержца всероссийского. Объявляется во всенародное известие : [О форме суда]. Печатано в Санктъпитербурхе : При Сенате, 12 нояб. 1723. 4 с. URL: <https://www.prilib.ru/item/459646> (дата звернення 24.09.2020).
528. Україна в індикаторах сталого розвитку. *Офіційний портал українського представництва Світового центру даних з геоінформатики та сталого розвитку* : веб-сайт. URL: <http://wdc.org.ua> (дата звернення 04.09.2020).
529. Україна за рік сплатила за рішеннями ЄСПЛ понад 44 млн грн. *Українські національні новини* : веб-сайт. URL: <https://www.unn.com.ua> (дата звернення 04.09.2020).
530. Україна увійшла у першу трійку за кількістю скарг проти неї в Європейському суді з прав людини. *Європейська правда* : веб-сайт. URL: <https://www.eurointegration.com.ua> (дата звернення 04.09.2020).
531. Українське кримінальне право. Загальна частина : підручник / за ред. В.О. Навроцького. Київ: Юрінком Інтер, 2013. 711 с.
532. Утратили силу 9 наиболее спорных законов, принятых 16 января : веб-сайт. URL: <https://112.ua/politikal> (дата звернення 04.09.2020).
533. Фельдштейн Г.С. Главные течения в истории науки уголовного права в России. Москва : Зерцало, 2003. 523 с.
534. Филимонов В.Д. Криминологические основы уголовного права. Томск: Изд-во Томского ун-та, 1981. 213 с.
535. Философский словарь / под ред. И.Т. Фролова. 4-е изд. Москва : Политиздат, 1981. 445 с.
536. Фізика : веб-сайт. URL: <https://sites.google.com/> (дата звернення 03.08.2020).
537. Фойницкий И.Я. Учение о наказании в связи с тюремоведением. Москва : Городец, 2000. 464 с.
538. Фріс П.Л. Актуальні проблеми кримінально-правової політики сучасної України. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2017. №44. С. 9-24.

539. Фріс П.Л. Ідеологія кримінального права й кримінально-правова політика. *Актуальні проблеми кримінальної відповідальності*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 10-11 жовтня 2013 р. Харків, 2013. С. 113-117.
540. Фріс П.Л. Ідеологія кримінально-правової політики та кримінальне законодавство. *Проблеми науки кримінального права та їх вирішення у законотворчій та правозастосовній діяльності*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 8-9 жовтня 2015 р. Харків, 2015. С. 65-69.
541. Фріс П.Л. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник. Одеса: Фенікс, 2018. 394 с.
542. Фріс П.Л. Кримінально-правова політика України на шляху до Євроінтеграції. *10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 13-14 жовтня 2011 р. Харків, 2011. с. 88-92.
543. Фріс П.Л. Кримінально-правова політика України: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2005. 35 с.
544. Фріс П.Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми: монографія. Київ : Атіка, 2005. 429 с.
545. Фріс П.Л. Міфи у кримінально-правовій політиці та ефективність кримінального законодавства. *Кримінально-правове регулювання та забезпечення його ефективності*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 18-19 жовтня 2018 р. Харків, 2018. С. 119-123.
546. Фріс П.Л. Нарис історії кримінально-правової політики України: монографія / За заг. ред. М.В. Костицького. Київ: Атіка, 2005. 124 с.
547. Фріс П.Л. Питання запровадження інституту карної провини. *Основні напрямки розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 11-12 жовтня 2012 р. Харків, 2012. С. 186-192.
548. Фріс П.Л. Поняття кримінально-правової політики та її місце у внутрішній політиці держави. *Вибрані праці*. Івано-Франківськ : Фоліант, 2014. 652 с.

549. Фріс П.Л. Проблеми глобалізації і міжнародна кримінально-правова політика. *Кримінально-правове забезпечення сталого розвитку України в умовах глобалізації*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 12-13 жовтня 2017 р. Харків, 2017. С. 112-116.
550. Фріс П.Л. Соціально-психологічні підстави криміналізації суспільно-небезпечних діянь. *Вибрані праці*. Івано-Франківськ : Фоліант, 2014. 652 с.
551. Фріс П.Л. Теоретичні проблеми кримінально-правової політики. Поняття кримінально-правової політики та її місце у внутрішній політиці держави. *Вибрані праці*. Івано-Франківськ : Фоліант, 2014. 652 с.
552. Хавронюк М.І. Довідник з Особливої частини Кримінального кодексу України. Київ: Істина, 2004. 504 с.
553. Хавронюк М.І. Концепцією визначено: адміністративні проступки, кримінальні проступки, злочини. Настав час розмежувати. *Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 11-12 жовтня 2012 р. Харків, 2012. С. 182-186.
554. Хавронюк М.І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації: монографія. Київ: Юрисконсульт, 2006. 1048 с.
555. Харитонов А.Н. Государственный контроль над преступностью: (теоретические и правовые проблемы). Омск: Изд-во Омского юрид.института МВД России, 1997. 240 с.
556. Харитонова О.В. Кримінально-правове регулювання відповідальності за сексуальні злочини: основні напрями реформ. *Кримінально-правове регулювання та забезпечення його ефективності*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 18-19 жовтня 2018 р. Харків, 2018. С. 298-303.
557. Цвайгерт К., Кетц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: в 2-х тт. Т. 1. Основы; пер. с нем. Москва: Международные отношения, 1998. 478 с.

558. Центральний державний історичний архів України. Ф. 56. Оп. 3. Спр. 3591. Арк. 66.
559. Цивільний кодекс України: Закон України № 435-IV від 16 січня 2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 40-44. Ст.356.
560. Чебышев-Дмитриев А.П. О праве наказания. Ярославль: типография Германа Фалька, 1859. 91 с.
561. Честнов И.Л. Синергетика права как один из возможных ответов на вызов постмодерна. Синергетика и право. *Труды теоретического семинара юридического факультета СПбИВЭСЭП*. СПб, 2001. Вып. 5. С. 33.
562. Чубарев В.Л. Тяжесть преступного деяния: автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Киев, 1992. 47 с.
563. Чубинский М.П. Очерки уголовной политики: понятие, история и основные проблемы уголовной политики, как составного элемента науки уголовного права / сост. и вступ. статья В.С. Овчинского, А.В. Федорова. Москва: ИНФРА-М, 2008. 433 с.
564. Чугуніков І.І. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи на порозі змін. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. №2. Т. 2. 2018. С. 117-126.
565. Шаблистий В.В. Спроба критичного переосмислення суспільної небезпечності злочину, проступку, правопорушення. *Актуальні проблеми кримінальної відповідальності*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 10-11 жовтня 2013 р. Харків, 2013. С. 225-230.
566. Шакун В.І. Соціальна роль кримінального права. *Соціальна функція кримінального права: проблеми наукового забезпечення, законотворення та правозастосування*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 12-13 жовтня 2016 р. Харків, 2016. С. 6-13.
567. Шакун В.І. Суспільство і злочинність. Київ : Атіка, 2003. 784 с.
568. Шаргородский М.Д. Предмет, система и метод науки уголовного права. *Избранные труды*. С.-Петербург: Юридический центр Пресс, 2004. 657 с.
569. Швеков Г.В. Преемственность в праве. Москва : Высшая школа, 1983. 184 с.

570. Швидкий С.С. Держава і право Скіфії. *Спадщина предків*: веб-сайт. URL:<http://spadok.org.ua> (дата звернення 09.03.2020).
571. Шемшученко Ю.С. Гармонизация законодательства Украины с международным европейским правом. *Европа, Япония, Украина: пути демократизации государственно-правовых систем*: материалы междунар. науч. конф., г. Киев, 17-20 октября 2000 г. Киев, 2000. С. 8-20.
572. Шемшученко Ю.С. Европейское право: теория и практика. *Проблемы гармонизации законодательства Украины с международным правом*: материалы науч.-практ. конф., г. Киев, октябрь 1998 г. Киев, 1998. С. 26-28.
573. Шепітько М.В. Понимание уголовной политики и ее модель. *Наука кримінального права в системі міждисциплінарних зв'язків*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 9-10 жовтня 2014 р. Харків, 2014. С. 165-170.
574. Шипунова Т. Правовое нормотворчество как элемент социального контроля. *Социальный контроль над девиантностью в современной России*. С.-Петербург: С.-Петербургский филиал ИС РАН, 1998. С. 19-31.
575. Шуп'яна М.Ю. Система покарань за австрійським кримінальним кодексом 1852 р. та практика їх застосування у Східній Галичині: монографія. Львів, 2017. 252 с.
576. Энциклопедический социологический словарь / под ред. академика Г.В. Осипова. Москва, 1995. 940 с.
577. Эстрин А.Я. Развитие советской уголовной политики. Москва: Сов. законодательство, 1933. 224 с.
578. Эстрин А.Я. Эволюция советской уголовной политики. Основы и задачи советской уголовной политики. Ленинград, 1929. 184 с.
579. Юшков С.В. Общественно-политический строй и право Киевского государства. Москва: Госюридиздат, 1949. 543 с.
580. Яковлев А.М. Преступность и социальная психология: Социально-психологические закономерности противоправного поведения. Москва : Юрид. лит-ра, 1971. 248 с.

581. 1987: Brundtl and Report. URL: <https://www.are.admin.ch> (дата звернення 04.09.2020).
582. Achour v. France, application no. 67335/01. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_037#Text (дата звернення 03.01.2021).
583. Ahmet Yildirim v. Turkey, application no. 3111/10. URL: <https://www.justiceinitiative.org/litigation/yildirim-v-turkey> (дата звернення 04.09.2020).
584. Andronicou and Constantinou v. Cyprus, application no. 86/1996/705/897. URL: <https://hudoc.echr.coe.int> (дата звернення 04.09.2020).
585. Arrow K. J., Dasgupta P., Goulder L., Daily G. Are we consuming too much? *Journal of Economic Perspectives*. 18 (3): 147–172. URL: <http://stephenschneider.stanford.edu> (дата звернення 04.09.2020).
586. Bringing human health and well being back into sustainable development. In: IISD Annual Report 2011-12. URL: <https://www.iisd.org> (дата звернення 04.09.2020).
587. Caring for the Earth. A Strategy for Sustainable Living. Gland: IUCN/UNEP/WWF, 1991. URL: <http://coombs.anu.edu.au>. (дата звернення 04.09.2020).
588. Clegg M., Ellena K., Ennis D., Vickery C. The hierarcht of laws: Understanding and Implementing the Legal Frameworks that Govern Elections. Arlington, IFES, 2011. 21 p. P. 1-3. URL: <https://www.ifes.org> (дата звернення 13.02.2020).
589. Fourteenth United Nations Congress on Crime Prevention and Criminal Justice. Kyoto, March 2021. URL: <https://www.unodc.org/unodc/en/crimecongress/about.html> (дата звернення 31.01.2021).
590. Global Peace Index 2012: Measuring Peace in a Complex World, Sydney, June 2012. 129 p. P.8. URL: <http://economicsandpeace.org> (дата звернення 02.09.2020).
591. Global Peace Index 2013: Measuring Peace in a Complex World, Sydney, 1 June 2013. 101 p. P. 5. URL: <https://www.files.ethz.ch> (дата звернення 02.09.2020).
592. Global Peace Index 2014: Measuring Peace in a Complex World, Sydney, 1 June 2014. 105 p. P. 6. URL: <http://visionofhumanity.org> (дата звернення 02.09.2020).

593. Global Peace Index 2015: Measuring Peace in a Complex World, Sydney, 1 June 2015. 124 p. P. 9. URL: <https://reliefweb.int> (дата звернення 02.09.2020).
594. Global Peace Index 2016: Measuring Peace in a Complex World, Sydney, 1 June 2016. 116 p. P. 8. URL: <https://reliefweb.int> (дата звернення 02.09.2020).
595. Global Peace Index 2017: Measuring Peace in a Complex World, Sydney, 1 June 2017. 136 p. P. 11. URL: <http://visionofhumanity.org/app/uploads/2017/06/GPI-2017-Report-1.pdf> (дата звернення 02.09.2020).
596. Global Peace Index 2018: Measuring Peace in a Complex World, Sydney, June 2018. 96 p. P. 9. URL: <http://visionofhumanity.org> (дата звернення 02.09.2020).
597. Global Peace Index 2019: Measuring Peace in a Complex World, Sydney, June 2019. 103 p. P.9. URL: <http://visionofhumanity.org> (дата звернення 02.09.2020).
598. Gongadze v. Ukraine, application no. 34056/02. URL: <https://hudoc.exec.coe.int> (дата звернення 04.09.2020).
599. International Science Council. URL: <https://council.science/> (дата звернення 04.09.2020).
600. Kononov v. Latvia, application no. 36376/04. URL: <https://europeancourt.ru> (дата звернення 03.01.2021).
601. Novik v. Ukraine, application no. 48068/06. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_442#Text (дата звернення 03.01.2021).
602. Otsyatsya A.S. The Relationship of the Criminal Law and Religion. *Turkey-Ukraine Comparative Criminal Law Symposium – II “Legal Policy of EU Countries: Comparative Aspects”* (Odessa / Ukraine, 28.09-01.10.2012). p.389-392.
603. Passet, René (1 January 1979). L'Économique et le vivant (in French). Payot. URL: <https://books.google.com.ua> (дата звернення 04.09.2020).
604. Paul and Audrey Edwards v. the United Kingdom, application no. 46477/99. URL: <https://hudoc.echr.coe.int> (дата звернення 04.09.2020).
605. Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015. URL: <https://www.un.org> (дата звернення 04.09.2020).

606. Serkov v. Ukraine, application no. 39766/05. URL:<http://kmp.ua/uk/documents/foreign-experience/judgment-in-case-of-serkov-v-ukraine/> (дата звернення 03.01.2021).
607. Shchokin v. Ukraine, application no. 23759/03, 37943/06. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_858#Text (дата звернення 03.01.2021).
608. Stavins R., Wagner A., Wagner G. (2003). Interpreting Sustainability in Economic Terms: Dynamic Efficiency Plus Intergenerational Equity. *Economics Letters*. 79 (3): 339–343. URL: <https://www.sciencedirect.com> (дата звернення 04.09.2020).
609. Teslenko v. Ukraine, application no. 55528/08. URL:<https://if.arbitr.gov.ua> (дата звернення 04.09.2020).
610. The Earth Charter. Офіційний сайт Ініціативи Хартії Землі : веб-сайт. URL: <https://earthcharter.org/read-the-earth-charter/> (дата звернення 04.09.2020).
611. Thirteenth United Nations Congress on Crime Prevention and Criminal Justice. Doha, April 2015. URL: <https://portal.moi.gov.qa/UNCCPCJDoha/English/index.html> (дата звернення 01.12.2020).
612. Tulyakov V.A. Criminal law and development. *Международное право развития: современные тенденции и перспективы* : материалы междунар. науч.-практ. конф., г. Одесса, 17 июня 2015 г. Одесса, 2015. С. 14-19.
613. Ukraine v. Russia (III), application no. 49537/14. URL: <file:///C:/Users/%D0%9D%D0%B0%D1%82%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D1%8F/Downloads/Decisions%20of%2024.09.15.pdf> (дата звернення 13.02.2020).
614. UNESCO Publication: Issues and Trends in Education for Sustainable Development. URL: <http://www.guninetwork.org/news/unesco-publication-issues-and-trends-education-sustainable-development> (дата звернення 04.09.2020).
615. Volkov v. Ukraine, application no. 21722/11. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_947#Text (дата звернення 03.01.2021).
616. World Charter for Nature, United Nations, General Assembly, 48th Plenary Meeting, 28 October 1982. URL: <https://www.un.org/documents/ga/res/37/a37r007.htm> (дата звернення 04.09.2020).

617. World Conservation Strategy: Living Resource Conservation for Sustainable Development (PDF). International Union for Conservation of Nature and Natural Resources, 1980. URL: <http://www.a21italy.it/medias/31C2D26FD81B0D40.pdf> (дата звернення 04.09.2020).

618. Yakuba v. Ukraine, application no. 1452/09. URL: <https://hudoc.echr.coe.int> (дата звернення 04.09.2020).

619. Zorina and Others v. Ukraine, application no. 20295/07. URL: <https://hudoc.echr.coe.int> (дата звернення 04.09.2020).

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА:***Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:******Монографії:***

1. Балобанова Д.О. Динаміка інституту кримінальних проступків у кримінальному праві України. *Наукове та законодавче забезпечення реалізації концепції кримінальних проступків*: монографія / за заг. ред. С.В. Ківалова, В.О. Тулякова. Одеса: Юрид. літ., 2014. С. 25-34.

2. Балобанова Д.О. Особливості процесу кримінальної законотворчості в сучасній Україні. *Теоретичні аспекти кримінальної юриспруденції*: монографія / голов. ред.: С.В. Ківалов, В.О. Туляков. Одеса: Юрид. літ., 2016. С. 65-84.

3. Балобанова Д.О. Динаміка кримінального законодавства щодо відповідальності за злочини проти правосуддя. *Правовий вплив на неправомірну поведінку: актуальні грані*: монографія / за ред. О.В. Козаченка, Є.Л. Стрельцова. Миколаїв: Іліон, 2016. С. 671-684.

4. Балобанова Д.О. Підстави криміналізації в механізмі кримінально-правового регулювання. *Сучасне кримінальне право України: наукові нариси*: монографія / за ред. Н.А. Мирошніченко, Є.Л. Стрельцова. Одеса: Юрид. літ., 2017. С. 77-92.

5. Балобанова Д.О. Динаміка кримінального права: доктринальні положення: монографія. Одеса: Фенікс, 2020. 358 с.

Наукові статті у фахових виданнях:

1. Балобанова Д.О. Використання дефініцій у кримінальному законі *Актуальні проблеми держави і права*: зб. наук. праць. Вип. 32. Одеса, 2007. С. 146-149.

2. Балобанова Д.А. Школи уголовного права в формировании уголовной политики государства. *Проблеми застосування кримінального законодавства України*. Вісник Луганського держ. ун-ту внутр. справ: спец. випуск. Луганськ, 2007. С. 3-6.

3. Балобанова Д.О. Розвиток поняття кримінальної політики *Актуальные проблемы криминологии и криминальной психологии (к 10-летию ОНЮА)*: сб. науч. статей. Одесса, 2007. С. 94-99.
4. Балобанова Д.О. Проблеми використання оціночних категорій у Кримінальному кодексі України. *Криминологія в Україні та протидія злочинності*: зб. наук. статей. Б-ка журналу «Юридичний вісник». Одеса, 2008. С. 185-190.
5. Балобанова Д.О. Аксеологічні засади теорії криміналізації. *Актуальні проблеми держави і права*: зб. наук. праць. Вип. 44. Одеса, 2008. С. 332-336.
6. Балобанова Д.О. Загальні засади теорії криміналізації. *Актуальні проблеми держави і права*: зб. наук. праць. Вип. 47. Одеса, 2009. С. 145-148.
7. Балобанова Д.О. Історичний процес формування суспільної небезпечності діяння як підстави криміналізації. *Актуальні проблеми держави і права*: зб. наук. праць. Вип. 54. Одеса, 2010. С. 93-98.
8. Балобанова Д.О. Щодо розуміння принципу гуманізму в кримінально-правовій політиці. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, серія «Право»*. Харків, 2012. С. 293-295.
9. Балобанова Д.О. Вплив філософії позитивізму на розвиток науки кримінального права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. № 19. Том 4. Ужгород, 2012. С. 14-17.
10. Балобанова Д.О. Загальні характеристики кримінальної законотворчості в Україні (2002-2012 рр.). *Актуальні проблеми держави і права*: зб. наук. праць. Вип. 69. Одеса, 2013. С. 147-153.
11. Балобанова Д.О. Поняття та структурні елементи правової динаміки (на прикладі кримінального права). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. Зб. наук. праць. Вип. 6-2 том 2. Одеса, 2013. С. 67-69.
12. Балобанова Д.О. Співвідношення понять «динаміка» та «розвиток» в контексті дослідження динаміки кримінального права. *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серія*

«Юридические науки». Научный журнал. Том 26 (65). № 2-1. Симферополь, 2013. С. 150-155.

13. Балобанова Д.О. Динаміка кримінального права як об'єкт наукового дослідження: поняття та ознаки. *Наукові праці НУ «ОЮА»*. Т. XIII. Одеса, 2013. С. 392-399.

14. Балобанова Д.О. Загальнофілософська категорія «розвиток» у характеристиці сучасного кримінального права. *Право і суспільство*. Науковий журнал. Дніпро, 2014. № 1. С. 144-149.

15. Балобанова Д.О. Щодо визначення загальних ознак наступності у кримінальному праві України. *Юридичний вісник*. № 2. Одеса, 2014. С. 180-184.

16. Балобанова Д.О. Співвідношення прогресу та регресу з наступністю у кримінальному праві. *Альманах права. Правовий світогляд: людина і право*. Випуск 5. Київ, 2014. С. 376-380.

17. Балобанова Д.О. Динаміка інституту кримінальних проступків у кримінальному праві України. *Юридичний вісник*. №5. Одеса, 2014. С. 188-193.

18. Балобанова Д.О. Загальні тенденції розвитку сучасного кримінального права (на прикладі деяких зарубіжних країн). *Юридичний вісник*. № 4. Одеса, 2016. С. 136-142.

19. Балобанова Д.О. Місце кримінологічної експертизи у забезпеченні законотворчого процесу. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. Івано-Франківськ, 2020. № 52. С. 3-13.

20. Балобанова Д.О. Вимір «Sustainable development» для динаміки кримінального права. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2020. Т. 27. С. 13-21.

Статті в зарубіжних наукових виданнях:

1. Балобанова Д.А. Взаимосвязь уголовной политики Украины и Европейского сообщества / The relationship of Ukraine's criminal policy and the European community. *Turkey – Ukraine Comparative Criminal Law Symposium - II "Legal Policy of EU Countries: Comparative Aspects"*. Turkey – Ukraine, 2012. P. 241-245.

2. Балобанова Д.А. Интеграционные процессы в уголовной политике Украины. *Инновационное развитие общества в условиях интеграции правовых систем*: сб. науч. ст. Гродно: ГрГМУ, 2013 (Республика Беларусь). С. 309-313.

3. Балобанова Д.А. Характеристика способов криминализации в контексте исследования динамики уголовного права. *Актуальные вопросы борьбы с преступлениями*. Научно-практический журнал. Рязань, 2015 (Российская Федерация). № 2. С. 4-6.

4. Балобанова Д.А. Введение уголовной ответственности юридических лиц в законодательство Украины в контексте исследования динамики уголовного права. *Polis Akademiyasının Elmi Xəbərləri* (Научный вестник Академии Полиции) (г. Баку, Азербайджанская Республика). 2016. №3–4. С. 41–45.

5. Балобанова Д.О. Кримінально-правова політика як рівень динаміки кримінального права: внутрішній та зовнішній аспекти. *Evropský politický a právní diskurz*. 2020. Т. 7, № 3. С. 66-72.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Балобанова Д.О. Принцип доцільності у правотворчій діяльності. *Актуальні проблеми удосконалення кримінального законодавства України*: тези доп. міжвідом. наук.-практ. конф. (м. Київ, 25 травня 2007 р.). Київ: Київський нац. ун-т внутр. справ, 2007. С. 62-64.

2. Балобанова Д.О. Реалізація принципу соціальної справедливості в системі кримінально-правових заходів захисту прав неповнолітніх. *Ювенальна політика та ювенальна юстиція в сучасній державі*: матеріали Міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 21-22 вересня 2007 р.). Одеса, 2007. С. 157-161.

3. Балобанова Д.О. Питання пеналізації ненадання допомоги судну та особам, що зазнали лиха в морі. *Сучасні порти – проблеми та рішення*: матеріали III міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса – м. Несебър, 2009). С. 9-11.

4. Балобанова Д.О. Порухення системних принципів криміналізації (на прикладі ст. 150¹ Кримінального кодексу України). *Правове життя сучасної України*: тези доповідей міжн. наук. конф. проф.-виклад. і аспірант. складу ОНЮА (м. Одеса, 5-6 червня 2009 р.). Одеса, 2009. С. 523-525.

5. Балобанова Д.О. Співвідношення понять «кримінальна політика» та «кримінально-правова політика». *Проблеми кримінального права, процесу та криміналістики*: матеріали Міжн. наук.-практ. конф. Одеса 2009. С. 22-23.

6. Балобанова Д.О. Загальна характеристика соціально-психологічних підстав криміналізації. *Сучасні проблеми правової системи України*: зб. наук. праць. Київ, 2009. С. 418-422.

7. Балобанова Д.О. Зміна понять: від політики боротьби зі злочинністю до політики протидії злочинності. *Правова політика Української держави*: мат-ли Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 70-річчю Прикарпатського нац. ун-ту ім. Василя Стефаника. Том 2. Івано-Франківськ, 2010. С. 98-102.

8. Балобанова Д.О. До удосконалення Розділу VI Особливої частини КК «Злочини проти власності». *Сучасні проблеми правової системи України*: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф (м. Київ, 28 жовтня 2010 р.). Київ, 2010. С. 281-283.

9. Балобанова Д.О. Щодо деяких юридико-кримінологічних підстав криміналізації. *Правове життя сучасної України*: тези доповідей міжнар. наук. конф. проф.-виклад. і аспірант. складу (м. Одеса, 21-22 травня 2010 р.). Одеса, 2010. С. 535-537.

10. Балобанова Д.О. Впровадження інституту кримінальних проступків з погляду теорії криміналізації. *10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 13-14 жовтня 2011 р.). Харків, 2011. С. 152-156.

11. Балобанова Д.О. Деякі питання визначення поняття криміналізації. *Теоретико-практичні механізми розбудови правової держави*: матеріали Всеукр. конф. науковців та практиків (м. Львів, 23-24 вересня 2011 р.). Львів, 2011. С. 45-46.

12. Балобанова Д.О. Формирование института уголовных проступков. *Юридичний вісник України*. № 33 (18-24 серпня). 2012. С. 5.

13. Балобанова Д.О. Щодо деяких аспектів гуманізації відповідальності за господарські злочини. *Правове життя сучасної України*: матеріали Міжнар. наук. конф. проф.-викл. складу (м. Одеса, 20-21 квітня 2012 р.). Т. 2. Одеса, 2012. С. 215-217.

14. Балобанова Д.О. Значення терміну «гуманізм» в законотворчій діяльності. *Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 11-12 жовтня 2012 р.). Харків, 2012. С. 497-500.

15. Балобанова Д.О. Значення рішень Європейського суду з прав людини для розвитку кримінального права України. *Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини*: зб. наук. ст. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 вересня 2012 р.). Одеса, 2012. С. 374-377.

16. Балобанова Д.О. Динаміка кримінального права як об'єкт наукового дослідження. *Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталого розвитку державності та права*: матеріали Міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 30 листопада 2012 р.). Т. 2. Одеса, 2012. С. 175-177.

17. Балобанова Д.О. Динаміка кримінального права України та її складові. *Політика в сфері боротьби зі злочинністю*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ, 1-2 березня 2013 р.). Івано-Франківськ, 2013. С. 83-86.

18. Балобанова Д.О. Місце звичаю у застосуванні кримінального закону. *Правове життя сучасної України*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 16-17 травня 2013 р.). Т. 2. Одеса, 2013. С. 268-270.

19. Балобанова Д.О. Щодо новел кримінально-правового регулювання безпеки поведінки з вогнепальною зброєю. *Актуальні проблеми кримінальної відповідальності*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 10-11 жовтня 2013 р.). Харків, 2013. С. 419-422.

20. Балобанова Д.О. Особливості характерних ознак динаміки кримінального права. *Теоретичні засади та практика реалізації правової політики*: матеріали

Міжн. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 26 грудня 2013 р.). Запоріжжя, 2013. С. 178-182.

21. Балобанова Д.А. Составляющие динамики уголовного права Украины. *Закон, проступок, відповідальність*: зб.наук.праць (присвячено 85-річчю д.ю.н., проф. Л.В. Багрій-Шахматова). Одеса: Юрид. літ., 2014. С. 24-27.

22. Балобанова Д.О. Впровадження інституту інших заходів кримінально-правового характеру як тенденція сучасної динаміки кримінального права. *Заходи кримінально-правового впливу: проблеми нормативної регламентації та ефективності застосування*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 07 лютого 2014 р.). Одеса, 2014. С. 66-68.

23. Балобанова Д.О. Особливості прояву категорії «розвиток» у сучасному кримінальному праві. *Політика в сфері боротьби зі злочинністю*: матеріали Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф. (м. Івано-Франківськ, 11-16 березня 2014 р.). Івано-Франківськ, 2014. С. 50-54.

24. Балобанова Д.О. Загальні ознаки наступності у кримінальному праві України. *Реформування законодавства України та розвиток суспільних відносин в Україні: питання взаємодії*: матеріали міжн. наук.-практ. конф. (м. Ужгород, 28-29 березня 2014 р.). Ужгород, 2014. С. 194-198.

25. Балобанова Д.О. Щодо співвідношення понять «динаміка» і «розвиток». *Правове життя сучасної України*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присв. ювілею акад. С.В. Ківалова (м. Одеса, 16-17 травня 2014 р.). Т. 1. Одеса, 2014. С. 520-522.

26. Балобанова Д.О. Тлумачення у правозастосовчій діяльності. *Про злочини та покарання: еволюція кримінально-правової доктрини*: матеріали Міжн. наук.-практ. конф., присвяч. 250-річчю трактату Чезаре Беккарія (м. Одеса, 13 червня 2014 р.). Одеса, 2014. С. 352-357.

27. Балобанова Д.О. Запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб в контексті дослідження динаміки кримінального права. *Наука кримінального права в системі міждисциплінарних зв'язків*: матер. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 9-10 жовтня 2014 р.). Харків, 2014. С. 208-212.

28. Балобанова Д.О. Напрями наступності у кримінальному праві України. *Політика в сфері боротьби зі злочинністю*: матеріали Міжн. наук.-практ. Інтернет-конф. (м. Івано-Франківськ, 11-13 березня 2015 р.). Івано-Франківськ, 2015. С. 5-8.

29. Балобанова Д.О. Вплив сутності кримінального права на його наступність. *Правові та інституційні механізми забезпечення сталого розвитку України*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15-16 травня 2015 р.). Т. 2. Одеса, 2015. С. 177-179.

30. Балобанова Д.О. Щодо основних тенденцій кримінальної законотворчості в Україні (2002-2013 рр.). *Новітні тенденції законотворчості у сфері кримінального права*: Всеукр. Інтернет-конференція [Електронний ресурс]. URL: http://onua.edu.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2399&catid=3&Itemid=139&lang=ru. С. 156-161.

31. Балобанова Д.О. Вплив міжнародних актів на динаміку кримінального права України. *Міжнародне право розвитку: сучасні тенденції та перспективи*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. [Електронний ресурс]. URL: http://intl.w.onua.edu.ua/scientific_research/conferences-of-Department/international-scientific-and-practical-web-conference-international-law-of-development-modern-trends-and-prospects-17-06-2015

32. Балобанова Д.О. Основні ідеї побудови кримінально-правової політики. *Нормативні та прикладні засади удосконалення інституту призначення покарання та інших заходів кримінально-правового впливу*: матеріали [Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конференції \(м. Одеса, 26-27 грудня 2015 р.\)](#) [Електронний ресурс]. URL: <http://hdl.handle.net/11300/3260>. С. 8-13.

33. Балобанова Д.О. Численність змін як ознака сучасної кримінальної законотворчості. *Політика в сфері боротьби зі злочинністю*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. Івано-Франківськ, 2016. С. 3-7.

34. Балобанова Д.О. Загальна характеристика способів криміналізації. *Теорія кримінально-правової кваліфікації як феномен української кримінально-правової доктрини*: тези доповідей та повідомлень учасників наук.-практ. конф. (м. Львів, 16 січня 2016 р.). Львів, 2016. С. 25-28.

35. Балобанова Д.О. Щодо визнання «заподіяння певної шкоди» в якості самостійної підстави криміналізації. *Протидія злочинності в Україні: кримінально-правові та кримінологічні аспекти*: матеріали Всеукр. наук.-практ. семінару (м. Миколаїв, 26 травня 2016 р.). Миколаїв, 2016. С. 6-9.

36. Балобанова Д.О. Законодавча воля та законодавча техніка у кримінальному праві. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 20 травня 2016 р.). Т. 2. Одеса, 2016. С. 180-182.

37. Балобанова Д.О. Рівні кримінально-правової політики. *Соціальна функція кримінального права: проблеми наукового забезпечення, законотворення та правозастосування*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 12-13 жовтня 2016 р.). Харків, 2016. С. 153-156.

38. Балобанова Д.О. Гуманізація чи посилення репресії – сучасні тенденції динаміки кримінального законодавства України. *Гуманізація кримінальної відповідальності та демократизації кримінального судочинства*: матеріали Міжнар. наук.-практ. симпозіуму (м. Івано-Франківськ, 18-19 листопада 2016 р.). Івано-Франківськ, 2016. С. 28-31.

39. Балобанова Д.О. Вимоги законодавчої техніки при формулюванні кримінально-правової норми. *Політика в сфері боротьби зі злочинністю*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конференції. Івано-Франківськ, 2017. С. 150-154.

40. Балобанова Д.О. Легальне тлумачення кримінального закону. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності*: тези Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 3 березня 2017 р.). Хмельницький, 2017. С. 86-89.

41. Балобанова Д.О. Гармонізація кримінального законодавства України з положеннями міжнародного права (в контексті законопроекту «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо забезпечення його гармонізації з положеннями міжнародного права»). *Морське право та менеджмент: еволюція та сучасні виклики*: матеріали XI Міжнар. наук.-практ. конференції НУ «ОМА». Вип. 11. Одеса, 2017. С. 136-138.

42. Балобанова Д.О. Зміни до Кримінального кодексу України у законопроекті «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів». *Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 травня 2017 р.). Т. 2. Одеса, 2017. С. 219-221.

43. Балобанова Д.О. Динамізм та стабільність кримінального права та законодавства як складові їх розвитку. *Політика в сфері боротьби зі злочинністю*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конференції з нагоди відзначення 25-річчя навчально-наукового юридичного інституту. Івано-Франківськ, 2017. С. 130-133.

44. Балобанова Д.О. Сучасні вимоги до законотворчості у сфері кримінального права. *Концептуальні основи кримінальної законотворчості*: матеріали Міжн. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 жовтня 2017 р.). Одеса, 2017. С. 210-218.

45. Балобанова Д.О. Порухення вимог теорії криміналізації при впровадженні кримінальної відповідальності за представництво в суді без повноважень (ст. 400¹ КК України). *Кримінальне право в умовах глобалізації*: матеріали Міжн. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 25 травня 2018 р.). Одеса, 2018. С. 75-77.

46. Балобанова Д.О. Імплементация положень Стамбульської конвенції в частині відповідальності за невиконання обмежувальних заходів. *Правове життя сучасної України*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 травня 2019 р.). Т. 2. Одеса, 2019. С. 166-169.

47. Балобанова Д.О. Класифікація кримінальних правопорушень в контексті побудови кримінального закону. *Кримінальне правопорушення: національний та зарубіжний виміри*: матеріали Міжн. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 24 травня 2019 р.). Одеса, 2019. С. 77-79.

48. Балобанова Д.О. Місце кримінологічної експертизи в процесі вирішення питання про криміналізацію/декриміналізацію діянь. *Концептуальні засади нової*

редакції Кримінального кодексу України: матеріали Міжн. наук. конф. (м. Харків, 17-19 жовтня 2019 р.). Харків, 2019. С. 357-360.

49. Балобанова Д.О. Сучасний стан кримінального законодавства. *Правове життя сучасної України: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 травня 2020 р.). Т. 3. Одеса, 2020. С. 100-104.*

50. Балобанова Д.О. Режими моніторингу в динаміці кримінального права. *Українська модель кримінальної юстиції: блукаючи задзеркалям: матеріали Львівського форуму кримінальної юстиції (м. Львів, 17-18 вересня 2020 р.). Львів, 2020. С. 5-8.*

**КОНЦЕПЦІЯ
ЗМІНИ СИСТЕМИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ
В УМОВАХ «СТІЙКОГО РОЗВИТКУ»**

Проблема, яка потребує розв'язання

Суспільні перетворення, зміна людських очікувань і соціальних цінностей спричиняють зміну підходів до розвитку права та розуміння його ролі. Динаміка кожної галузі права має своє походження, генезу та шаблони змін. Кримінальне право – особливий феномен, який відображує багаторічний досвід забезпечення людей від того, що держава вважає небезпечними формами людської поведінки.

Розвиток кримінального права й окремих його інститутів відбувається стрибкоподібно: певні елементи кримінального права зазнають поштовхів залежно від релігійних або політичних подій, змін ідеологем, інші – від рівня розвитку цивілізації. Ідея суспільної підтримки державної протидії злочинності посідає центральне місце в методології правового регулювання. Верховенство права та розвиток тісно взаємопов'язані та взаємно підкріплюють один одного. Укріплення верховенства права на національному та міжнародному рівнях, у тому числі за допомогою механізмів попередження злочинності та кримінального правосуддя, має суттєве значення для поступового та всеоб'ємного економічного зростання та стійкого розвитку, а також повного забезпечення реалізації всіх прав людини та основних свобод.

Кримінальне право України віддзеркалює всі світові тенденції, й особливо – зараз, в сучасному середовищі відкритого світу. У вітчизняному кримінальному праві нерідко виникають тенденції маніпулювання і сучасна кримінальна правотворчість здебільшого виконує певну політичну волю, а не враховує суспільну думку та прагнення чи побажання населення. Хоча, з одного боку, не можна не відзначити прагнення законодавця оновити відповідно до вимог часу

численні нормативно-правові акти, з іншого – не завжди зміни, які вносяться, характеризуються послідовністю і відповідністю, що своєю чергою, призводить до проблем у практиці застосування цих норм.

Характерними для вітчизняного кримінального права сьогодні є непослідовність і суперечливість змін, які досить тривалий час вносилися до Кримінального кодексу України, і, як наслідок, помилки правозастосування, які повертаються ударами по бюджету держави у зв'язку з компенсаціями за рішеннями Європейського Суду з прав людини.

Намагання виробити узагальнені підходи до розуміння фундаментальних питань теорії кримінального права, запобігання злочинності, вироблення стандартів у сфері призначення покарання та поведження із засудженими і потерпілими, відбуваються, переважно, через побудову стратегії та моделі взаємодії кримінально-правової політики, кримінального права та правозастосування. Наразі в Україні не існує єдиної концепції, в рамках якої положення науки кримінального права, кримінальної законотворчості та застосування норм кримінального права діяли б сукупно, впливаючи одне з іншого і зворотно впливаючи.

Зазначене вказує на необхідність створення науково виваженої ефективної концепції побудови оптимальної динаміки кримінального права, яка відповідає соціальному запиту та відштовхується від певних детермінантів, що визначають «як, чому й куди» має рухатися сучасне вітчизняне кримінальне право.

Мета і строки реалізації Концепції

Метою впровадження Концепції є реалізація цілісної політики держави щодо створення високоякісної нормативно-правової бази, в тому числі у сфері кримінальної юстиції, відповідно до національних інтересів, загальносвітових демократичних настанов у процесі наближення суспільної практики до потреб стійкого, демократичного та правового суспільного життя.

Побудова правової держави, в якій забезпечується принцип «верховенства права» шляхом створення якісного закону, що відповідає вимогам правореалізації і стійкого розвитку України, є пріоритетним завданням державної влади.

Практичне значення Концепції полягає у розробленні науково обґрунтованих вимог, що висуваються до процесу кримінальної законотворчості з урахуванням існуючої у відповідний часовий проміжок кримінально-правової політики та потреб правозастосовної практики.

Оптимальна динаміка кримінального права в умовах «стійкого розвитку» ґрунтується на таких принципах:

- гуманізму;
- верховенства права;
- поваги до прав, свобод, гідності людини;
- недопущення будь-яких форм дискримінації;
- врахування балансу інтересів держави, суспільства та окремої особи;
- врахування міжнародних стандартів кримінально-правового поведіння зі злочинцями та жертвами злочинів.

Правовою основою розробки та практичної реалізації Концепції є Конституція України, Кримінальний кодекс України, інші законодавчі і нормативно-правові акти України у сфері кримінальної юстиції, рішення Європейського суду з прав людини та висновки Європейської комісії за демократію через право (Венеційська комісія).

Шляхи і способи розв'язання проблеми

Основними засадами створення оптимальної динаміки кримінального права в умовах «стійкого розвитку» є

- її формування з позицій наступності і узгодженості на національному рівні, і, водночас, в ідеологічній відповідності правовій політиці, яка діє на глобальному (міжнародному) рівні і прийнята державою;

- вивчення та застосування кращого зарубіжного досвіду у сфері кримінальної законотворчості;

- врахування, що рівнями динаміки кримінального права є кримінально-правова політика, законотворчість та правореалізація;

- врахування детермінантів динаміки кримінального права, якими є ті чинники, що впливають на неї, а саме: 1) позитивні девіації, пов'язані з розвитком і орієнтацією на сучасні соціальні цінності, які мають тенденцію на підтримку конформності з боку більшості населення; 2) міжнародні стандарти кримінально-правового поведіння зі злочинцями та жертвами кримінальних правопорушень; 3) ідеологія кримінального права як на світовому, так і на національному рівні; 4) безсистемна законодавча інверсія кримінально-правових норм (прийняття новел без дотримання наступності та узгодженості);

- запровадження кримінологічної експертизи та кримінально-правового прогнозування;

- встановлення моніторингового періоду трьох видів для контролю за стійким розвитком кримінального права: період поточного моніторингу – один рік; період моніторингу інновацій – квартал (три місяці); період оперативного моніторингу – один тиждень;

- запровадження кількісних та часових обмежень щодо внесення змін до чинного кримінального закону;

- застосування синергетичного підходу (узгодження кримінально-правових, організаційних, управлінських, ідеолого-правових заходів).

Досягнення мети Концепції можливе лише за умови поетапного досягнення низки тактичних цілей, сутність яких відображає пріоритетні завдання побудови оптимальної динаміки кримінального права в умовах «стійкого розвитку».

Концепцію передбачається реалізувати шляхом:

- розроблення та прийняття нормативно-правових актів, якими доцільно було би доповнити кримінальне законодавство;

- визначення кримінологічної експертизи як аналітичного дослідження та оцінки наявності або відсутності підстав криміналізації/декриміналізації з

метою вирішення питання про доцільність, необхідність та обґрунтованість встановлення або скасування кримінально-правової заборони, та закріплення її обов'язкового характеру;

- запровадження кількісних та часових обмежень щодо внесення змін до чинного кримінального закону шляхом включення до КК статті про заборону внесення змін частіше, ніж один раз протягом каденції Верховної Ради України, та можливості подолання такого обмеження, за умови гострої соціальної необхідності, голосуванням конституційної більшості Верховної Ради України (2/3 від її конституційного складу);

- закріплення обов'язковості проведення наукової експертизи змін, що пропонуються до внесення в чинне кримінальне законодавство.

Моніторинг і контроль за реалізацією Концепції

Практична реалізація Концепції повинна бути побудована на реформованих засадах державного та громадського контролю стану дотримання прав і свобод людини.

Очікувані результати

Реалізація Концепції сприятиме удосконаленню державної політики у сфері *протидії злочинності та створення вдосконаленої системи кримінальної юстиції, а саме:*

- допоможе розробити зміни і доповнення до законодавства України з метою запровадження науково обґрунтованого процесу законотворчості;

- сформує основи побудови кримінального закону з урахуванням критеріїв наступності та узгодженості;

- покращить практику застосування кримінального закону, що дозволить уникнути встановлення порушень Конвенції з прав людини з боку Європейського суду з прав людини;

- сприятиме налагодженню співпраці між громадянським суспільством, міжнародними інституціями та державними органами;

- створить сприятливі умови для подальшої розбудови правової держави в Україні на засадах верховенства права.

Обсяг фінансових, матеріально-технічних, трудових ресурсів

Фінансування заходів із реалізації Концепції здійснюється за рахунок та у межах бюджетних призначень, передбачених на відповідний рік Верховній Раді України, міністерствам, іншим центральним органам виконавчої влади, коштів міжнародної технічної допомоги, внесків зацікавлених міжнародних організацій та інших джерел, не заборонених законом.

РЕЗУЛЬТАТИ АНКЕТУВАННЯ ФАХІВЦІВ

Триваюче реформування вітчизняного кримінального законодавства вимагає дослідження динаміки кримінального права, тобто встановлення його основних сучасних характеристик та проявів. Враховуючи складність проблеми побудови ефективного кримінального закону, її вихід на не менш складні проблеми правореалізації, а також проблеми формування в Україні обґрунтованої кримінально-правової політики, ми звернулися до професійної спільноти в галузі кримінального права з проханням відповісти на деякі питання, що були висвітлені в дисертаційному дослідженні.

Результати опитування викладені у відсотковому відношенні до загального числа опитаних (155 осіб – представники академічної спільноти та практичні фахівці в галузі кримінального права). Загальна сума може не дорівнювати 100%, тому що в деяких випадках можливим було обрання декількох відповідей.

№	Питання та варіанти відповідей	Відсоток опитаних, %
1	<i>Які фактори впливу є визначальними в кримінальному праві та законодавстві?</i>	
	- соціально-економічні	44,0
	- політико-правові	46,9
	- культурологічні	5,1
	- інші	4,0
2	<i>До соціально-економічних факторів впливу в кримінальному праві та законодавстві можна віднести (можна обрати або запропонувати декілька варіантів):</i>	
	- зміна економічних формацій	51,9

	- економічна криза	63,6
	- добробут населення	60,4
	- демографічні проблеми	21,4
	- зростання/падіння рівня злочинності	45,5
	- інші	2,6
3	<i>До політико-правових факторів впливу в кримінальному праві та законодавстві можна віднести (можна обрати або запропонувати декілька варіантів):</i>	
	- зміна форм правління	30,3
	- зміна форм державного устрою	25,2
	- зміна політичних еліт	77,4
	- вплив рішень наддержавних інституцій	49,0
	- вплив правозастосовної практики	58,7
	- інші	4,8
4	<i>До культурологічних факторів впливу в кримінальному праві та законодавстві можна віднести (можна обрати або запропонувати декілька варіантів):</i>	
	- ідеологія	61,9
	- історичні традиції	49,0
	- рівень суспільної правосвідомості	80,0
	- релігія	37,4
	- інші	3,9
5	<i>Чинний Кримінальний кодекс України можна охарактеризувати як:</i>	
	- занадто суворий	23,9
	- занадто гуманний	31,6
	- суворість та гуманізм врівноважені	44,5

6	<i>Які тенденції в кримінальній законотворчості переважають в теперішній час?</i>	
	- посилення кримінальної репресії	43,9
	- пом'якшення кримінальної репресії	35,5
	- рівновага між посилення та пом'якшенням репресії	20,6
7	<i>Які тенденції в застосуванні кримінального закону переважають в теперішній час?</i>	
	- переважне застосування більш суворих заходів кримінальної репресії	24,5
	- переважне застосування більш м'яких заходів кримінальної репресії	58,7
	- врівноваженість у правозастосуванні	16,8
8	<i>Які головні напрями сучасної кримінально-правової політики (можна обрати або запропонувати декілька варіантів)?</i>	
	- протидія корупції	89,7
	- протидія домашньому насильству	65,8
	- протидія булінгу	38,1
	- протидія військовій агресії	37,4
	- протидія комп'ютерній злочинності	32,3
	- протидія міжнародним злочинам	21,9
	- інші	9,7
9	<i>Чи потребує змін чинний КК?</i>	
	- так, потребує	93,5
	- ні, не потребує	3,2
	- не знаю	2,3
10	<i>Якщо потребує, то це має бути:</i>	

	- нова редакція	16,8
	- новий КК	40,6
	- окремі зміни	37,4
	- в попередньому питанні було зазначено «ні» або «не знаю»	5,2
11	<i>Чи доцільно запроваджувати обмеження щодо кількості змін до КК на рік?</i>	
	- так, доцільно	50,3
	- ні, не потрібно	43,9
	- не знаю	5,8
12	<i>Зміни до однієї норми КК слід вносити не частіше:</i>	
	- 1 разу на рік	44,5
	- 1 разу на півроку	8,4
	- без обмежень	21,9
	- не знаю	7,1
	- інше	18,1
13	<i>Чи має проводитись попереднє обговорення змін до КК?</i>	
	- так, повинно	98,1
	- ні, не треба	1,3
	- не знаю	0,6
14	<i>Кого слід залучати до попереднього обговорення КК (можна обрати або запропонувати декілька варіантів)?</i>	
	- практичних працівників (слідчі, прокурори, адвокати, судді)	91,6
	- науковців	78,7
	- суддів Верховного Суду	62,6
	- всіх громадян	12,3

	- інше	1,9
15	<i>Чи слід прислухатися до думки міжнародних інституцій в частині змін до КК?</i>	
	- так, слід	79,4
	- ні, не потрібно	18,1
	- не знаю	2,5
16	<i>Якщо так, то які саме інституції можуть надавати свої думки та пропозиції?</i>	
	- Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ)	72,3
	- Європейська комісія за демократію через право (Венеційська комісія – дорадчий орган Ради Європи з питань конституційного права, котрий надає висновки про відповідність проектів законодавчих актів європейським стандартам та цінностям)	51,6
	- Парламентська Асамблея Ради Європи (ПАРЄ – консультативний орган, що складається з представників парламентів усіх держав-членів Ради Європи)	21,3
	- Комісар Ради Європи з прав людини (звертає увагу на порушення прав людини)	32,3
	- державні органи інших країн	3,2
	- іноземні громадські організації	7,1
	- інше	3,2
	- в попередньому питанні було зазначено «ні» або «не знаю»	19,4
17	<i>Ці думки/пропозиції мають бути обов'язковими чи дорадчими?</i>	
	- обов'язковими	7,1
	- дорадчими	89,0
	- інше	3,9

ВЕРХОВНИЙ СУД
КАСАЦІЙНИЙ КРИМІНАЛЬНИЙ СУД

вул. Т. Шевченка, 44, м. Київ, 01043, код ЄДРПОУ 41721784

АКТ ВПРОВАДЖЕННЯ

Комісія у складі: заступника керівника апарату – керівника секретаріату Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду Хім'яка Ю.Б., керівника департаменту аналітичної та правової роботи Верховного Суду Бабанли Р.Ш., начальника відділу єдності правових позицій правового управління (III) департаменту аналітичної та правової роботи Верховного Суду Загиней-Заболотенко З.А. склала цей акт про те, що комісією розглянуто окремі результати дисертаційного дослідження здобувачки Національного університету «Одеська юридична академія» Балобанової Дар'ї Олександрівни на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» на тему: «Динаміка кримінального права України (теоретико-прикладне дослідження)».

Комісія вважає, що отримані наукові результати стосовно динаміки кримінального права України, значення правореалізації для належного контролю за дотриманням основних вимог та стандартів розвитку кримінального права та корекції його динаміки, є доцільними та належним чином обґрунтованими, а тому можуть бути враховані під час здійснення Касаційним кримінальним судом у складі Верховного Суду своїх повноважень, а також у процесі аналітичної діяльності, яка здійснюється департаментом аналітичної та правової роботи Верховного Суду.

Заступник керівника апарату
керівник секретаріату
Касаційного кримінального суду
у складі Верховного Суду,
кандидат юридичних наук

Ю. Б. Хім'як
Ю. Б. Хім'як

Керівник департаменту
аналітичної та правової роботи Верховного Суду,
доктор юридичних наук

Р. Ш. Бабанли
Р. Ш. Бабанли

Начальник відділу єдності правових
позицій правового управління (III)
департаменту аналітичної та правової роботи,
доктор юридичних наук, доцент

З. А. Загиней-Заболотенко
З. А. Загиней-Заболотенко

ВР102-7/02/0
66/0/158-21 від 01.02.2021

«Затверджую»

Керівник Херсонської місцевої
прокуратури

К. В. Гуляков

«04» лютого 2021 р.

Акт

про апробацію і впровадження результатів дисертаційної роботи **«Динаміка кримінального права України (теоретико-прикладне дослідження)»** здобувача наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності 12.00.08 – кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право
Балобанової Дар'ї Олександрівни

Цей акт засвідчує факт впровадження матеріалів дисертаційного дослідження Балобанової Дар'ї Олександрівни «Динаміка кримінального права України (теоретико-прикладне дослідження)» у процес підготовки працівників Херсонської місцевої прокуратури упродовж 2020 р.

Дисертація «Динаміка кримінального права України (теоретико-прикладне дослідження)» має практичне значення, оскільки отримані наукові результати, які стосуються обов'язкового врахування єдності кримінально-правової політики, кримінальної законотворчості та кримінально-правової доктрини, та практики правозастосування, як однієї динаміки кримінального права, дають можливість зробити висновок про те, що саме на рівні правореалізації відбувається перевірка обґрунтованості процесів криміналізації та декриміналізації та їх впливу на динаміку кримінального права, є доцільними та належним чином обґрунтованими і можуть бути враховані під час здійснення прокуратурою своїх повноважень, а також в процесі аналітичної діяльності.

ЗАТВЕРДЖУЮ
Ректор Національного університету
«Одеська юридична академія»
професор В.С. Загородній

20 20 р.

АКТ
впровадження результатів дисертації
Балобанової Дар'ї Олександрівни
«Динаміка кримінального права України
(теоретико-прикладне дослідження)»
на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук
зі спеціальності 12.00.08 – кримінальне право і криминологія; кримінально-
виконавче право
у навчальний процес
Національного університету «Одеська юридична академія»

Комісія у складі: **голови** – проректора з навчальної роботи, професора Ульянової Г.О., **членів комісії** – завідувача кафедри кримінального права, професора Стрельцова С.Л., професора кафедри кримінального права, доцента Мирошніченко Н.А., завідувачі відділу аспірантури та докторантури, доцента Дьячкової М.О., склала це акт про те, що монографії та наукові статті за результатами дисертації доцента, к.ю.н., доцента кафедри кримінального права Д.О. Балобанової «Динаміка кримінального права України (теоретико-прикладне дослідження)», поданої на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальності 12.00.08 «Кримінальне право і криминологія; кримінально-виконавче право» впроваджені у навчальний процес Національного університету «Одеська юридична академія» у рамках проведення занять усіх видів зі студентами з дисциплін «Кримінальне право. Загальна частина», «Кримінальне право. Особлива частина», зі здобувачами вищої освіти ступеня доктора філософії з дисципліни «Кримінальна політика», а також у науково-дослідній роботі студентів університету.

Рекомендовано до використання у навчальному процесі наступні публікації Д.О. Балобанової:

Монографія:

1. Балобанова Д.О. Динаміка кримінального права: доктринальні положення: монографія. Одеса: Фенікс, 2020. 358 с.

Коллективна монографія:

1. Балобанова Д.О. Динаміка інституту кримінальних проступків у кримінальному праві України. *Наукове та законодавче забезпечення*

- реалізації концепції кримінальних проступків*: монографія. Авт. кол.; за заг. ред. С. В. Ківалова, В. О. Тулякова. О.: Юрид. література, 2014. 176 с.
2. Балобанова Д.О. Особливості процесу кримінальної законотворчості в сучасній Україні. *Теоретичні аспекти кримінальної юриспруденції*: монографія. Авт. кол.: С.В. Ківалов, В.О. Туляков, Н.А. Мирошніченко та ін.; за ред. С.В. Ківалова, В.О. Тулякова; НУ «ОЮА». О.: Юрид. література, 2016. 328 с.
3. Балобанова Д.О. Динаміка кримінального законодавства щодо відповідальності за злочини проти правосуддя. *Правовий вплив на неправомірну поведінку: актуальні грані*: монографія. За ред. проф. О.В. Козаченка, проф. Є.Л. Стрельцова. Миколаїв: Іліон, 2016. 768 с.
4. Балобанова Д.О. Підстави криміналізації в механізмі кримінально-правового регулювання. *Сучасне кримінальне право України: наукові нариси*: монографія. За ред. Н.А. Мирошніченко, Є.Л. Стрельцова. О.: Юридична література, 2017. 488 с.

Публікації у фахових виданнях:

1. Балобанова Д.О. Використання дефініцій у кримінальному законі. *Актуальні проблеми держави і права*. Зб. наук. праць. Вип. 32. О.: Юрид. література, 2007. с. 146-149.
2. Балобанова Д.А. Школи уголовного права в формировании уголовной политики государства. *Проблеми застосування кримінального законодавства України*. Спец. випуск. Вісник Луганського держ. ун-ту внутр. справ. Луганськ, 2007. с. 3-6.
3. Балобанова Д.О. Розвиток поняття кримінальної політики. *Актуальні проблеми кримінології та кримінальної психології (к 10-лліттю ОНЮА)*. Сб. науч. статей. О.: "Фенікс", 2007. с. 94-99.
4. Балобанова Д.О. Проблеми використання оціночних категорій у Кримінальному кодексі України. *Кримінологія в Україні та протидія злочинності*: зб. наук. статей. За ред. М.П. Орзіха, В.М. Дрьоміна. Б-ка журналу "Юридичний вісник". О.: Фенікс, 2008. с. 185-190.
5. Балобанова Д.О. Аксеологічні засади теорії криміналізації. *Актуальні проблеми держави і права*. Зб. наук. праць. Вип. 44. О.: Юрид. література, 2008. с. 332-336.
6. Балобанова Д.О. Загальні засади теорії криміналізації. *Актуальні проблеми держави і права*. Зб. наук. праць. Вип. 47. О.: Юрид. література, 2009. с. 145-148.
7. Балобанова Д.О. Історичний процес формування суспільної небезпечності діяння як підстави криміналізації. *Актуальні проблеми держави і права*. Зб. наук. праць. Вип. 54. О.: Юрид. література, 2010. с. 93-98.
8. Балобанова Д.О. Щодо розуміння принципу гуманізму в кримінально-правовій політиці. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, серія "Право"*. X., 2012. с. 293-295.
9. Балобанова Д.О. Вплив філософії позитивізму на розвиток науки кримінального права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія "Право"*. № 19. Том 4. Ужгород, 2012. с. 14-17.

10. Балобанова Д.О. Загальні характеристики кримінальної законотворчості в Україні (2002-2012 рр.). *Актуальні проблеми держави і права*. Зб. наук. праць. Вип. 69. О.: Юрид. література, 2013. с. 147-153.
11. Балобанова Д.О. Поняття та структурні елементи правової динаміки (на прикладі кримінального права). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. Зб. наук. праць. Вип. 6-2 том 2. О., 2013. с. 67-69.
12. Балобанова Д.О. Співвідношення понять "динаміка" та "розвиток" в контексті дослідження динаміки кримінального права. *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия "Юридические науки"*. Научный журнал. Том 26 (65). № 2-1. Симферополь, 2013. с. 150-155.
13. Балобанова Д.О. Динаміка кримінального права як об'єкт наукового дослідження: поняття та ознаки. *Наукові праці НУ "ОЮА"*. Т.13. О.: Юрид. література, 2013. с. 392-399.
14. Балобанова Д.О. Загальнофілософська категорія "розвиток" у характеристиці сучасного кримінального права. *Право і суспільство*. Науковий журнал. 2014. № 1. с. 144-149.
15. Балобанова Д.О. Щодо визначення загальних ознак наступності у кримінальному праві України. *Юридичний вісник*. № 2. 2014. с. 180-184.
16. Балобанова Д.О. Співвідношення прогресу та регресу з наступністю у кримінальному праві. *Альманах права. Правовий світогляд: людина і право*. Випуск 5. К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корещького НАН України, 2014. с. 376-380.
17. Балобанова Д.О. Динаміка інституту кримінальних проступків у кримінальному праві України. *Юридичний вісник*. № 5. 2014. с. 188-193.
18. Балобанова Д.О. Загальні тенденції розвитку сучасного кримінального права (на прикладі деяких зарубіжних країн). *Юридичний вісник*. 2016. № 4. с. 136-142.
19. Балобанова Д.О. Місце кримінологічної експертизи у забезпеченні законотворчого процесу. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. Івано-Франківськ, 2020. № 52. С. 3-13.
20. Балобанова Д.О. Вимір «Sustainable development» для динаміки кримінального права. *Наукові праці НУ «Одеська юридична академія»*. 2020. Т. 27. С. 13-21.

Зарубіжні публікації:

1. Балобанова Д.А. Взаимосвязь уголовной политики Украины и Европейского сообщества / The relationship of Ukraine's criminal policy and the European community Turkey. *Ukraine Comparative Criminal Law Symposium - II "Legal Policy of EU Countries: Comparative Aspects"*. Ukraine, 2012. P. 241-245.
2. Балобанова Д.А. Интеграционные процессы в уголовной политике Украины. *Иновационное развитие общества в условиях интеграции правовых систем*: сб. науч. ст. Гродно: ГрІМУ, 2013 (Республика Беларусь). С. 309-313.

3. Балобанова Д.А. Характеристика способов криминализации в контексте исследования динамики уголовного права. *Актуальные вопросы борьбы с преступлениями*. Научно-практический журнал. Рязань, 2015 (Российская Федерация). № 2. С. 4-6.
4. Балобанова Д.А. Введение уголовной ответственности юридических лиц в законодательство Украины в контексте исследования динамики уголовного права. *Polis Akademiyasının Elmi Xəbərləri (Научный вестник Академии Полиции)* (г. Баку, Азербайджанская Республика). 2016. №3-4. С. 41-45.
5. Балобанова Д.О. Кримінально-правова політика як рівень динаміки кримінального права: внутрішній та зовнішній аспекти. *Evropský politický a právní diskurz*. 2020. Т. 7, № 3. С. 66-72.

Крім того, матеріали дисертаційного дослідження знайшли своє відображення у підготовлених Д.О. Балобановою навчально-методичних комплексах з дисциплін:

- 1) «Кримінальне право України» (освітньо-професійна програма підготовки здобувачів вищої освіти ступеня бакалавра на факультеті цивільної та господарської юстиції Національного університету «Одеська юридична академія» у галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 – «Право», спеціалізація «Цивільна та господарська юстиція»);
- 2) «Кримінальна політика» (освітньо-наукова програма підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії у галузі знань 08 Право (спеціальність 081 – Право)).

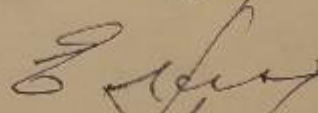
Комісія вважає, що положення, сформульовані Д.О. Балобановою у наведених вище публікаціях, є достатньо обґрунтованими, відзначаються науковою новизною та мають практичне значення для використання в навчальному процесі кафедри кримінального права Національного університету «Одеська юридична академія» під час проведення лекцій, семінарських та практичних занять зі студентами Національного університету «Одеська юридична академія».

Голова комісії

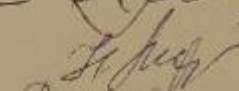

професор Улянова Г.О.

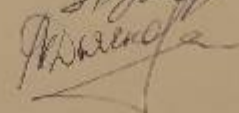
Члени комісії

професор Стрельцов Є.Л.

доцент Миронюченко Н.А.

доцент Дьячкова М.О.